

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновано у 1998 році

ВИПУСК 50

Запоріжжя
2011

УДК 316.42 (043)
ББК С5.841 я 4
С 69

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

Збірник наукових праць присвячений сучасним соціальним технологіям. У ньому відображені теоретико-методологічні, методичні й практичні аспекти.

Збірник розрахований на читачів, які виявляють інтерес до соціальних технологій у сфері управління.

Редакційна колегія: **Бех В.П.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Бондаренко О.В.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Волович В.І.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Воронкова В.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Євтух В.Б.**, д. іст. н., проф., член-кор. НАНУ (Київ); **Жоль К.К.**, д. філос. н., проф. (Київ); **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Коваль І.Н.**, д. політ. н., проф. (Одеса); **Куценко О.Д.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Лобанова А.С.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Марчук М.Г.**, д. філос. н., проф. (Чернівці); **Огаренко В.М.**, д. н. держ. упр., проф. (Запоріжжя); **Оніщук В.М.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Победа Н.О.**, д. філос. н., проф. (Одеса); **Подшивалкіна В.І.**, д. соц. н., проф. (Одеса); **Полторак В.А.**, д. філос. н., проф. (Дніпропетровськ); **Романенко Ю.В.**, д. соц. н., доцент (Київ); **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Скідін О.Л.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Судаков В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Таран В.О.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Тарасенко В.І.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Хижняк Л.М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Цимбалюк Н.М.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Чигрин В.О.**, д. соц. н., проф. (Запоріжжя); **Шавкун І.Г.**, д. філос. н., проф. (Запоріжжя); **Шуст Н.Б.**, д. соц. н., проф. (Київ); **Щербина В.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц. (Запоріжжя); **Яковенко Ю.І.**, д. соц. н., проф. (Київ).

Голова редакційної ради: **Монаєнко А.О.**, д. ю. н., доц.

Головний редактор: **Скідін О.Л.**, д. соц. н., проф.

Заступники: **Ядранський Д.М.**, д. соц. н., доц.; **Сіднєв Л.М.**, д. філос. н., проф.

Відповідальний за 50 випуск: **Катаєв С.Л.**, д. соц. н., проф.

Відповідальний секретар: **Коваль В.О.**, к. пед. н., доц.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 1 від 28 вересня 2011 р.

© Класичний приватний університет,
2011

© Колектив авторів, 2011

- Збірник наукових праць входить до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт за напрямом “Соціологія”, згідно з постановою президії ВАК України від 14.10.2009 р. № 1-05/4 (Бюл. ВАК України № 11, 2009).
- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не рецензує й не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Редакція приймає матеріали від авторів у роздрукованому вигляді з обов’язковим електронним варіантом у форматі MS-Word-97, 2000, XP.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики” обов’язкова.
- Кожна наукова стаття, направлена до збірника, повинна мати такі елементи: УДК, анотації (до 100 слів) та ключові слова (3–10 слів) українською, російською та англійською мовами, постановка проблеми в загальному вигляді і її зв’язок з важливими науковими й практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких покладено початок вирішенню даної проблеми й на які орієнтується автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття; формулювання мети статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження й перспективи подальших розробок у цьому напрямі, література за алфавітом, підпис автора і дата.
- Паперовий варіант, підписаний автором, ідентичний набраному в електронному варіанті, завірена рецензія доктора наук відповідного профілю (крім випадків, коли автор сам має науковий ступінь доктора наук), довідка про автора на окремому аркуші (прізвище, ім’я, по батькові повністю, відповідно до паспортних даних, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи, адреса, телефони з кодом міста, e-mail), копія документа про сплату (18 гривень за сторінку) передаються відповідальному редакторові або надсилаються за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б, КПУ, кафедра соціології та соціальної роботи.
- Гроші треба перераховувати за реквізитами: КПУ / Філія АБ “Південний” р/р 26002310022201 / ОКПО 19278502 / МФО 313753 За друк статті в збірнику наукових праць “Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики”.

ЗМІСТ

СВЕТЛОЙ ПАМ'ЯТИ КОЛЛЕГИ И ДРУГА.....	9
--------------------------------------	---

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

<i>Бондар Г.Г.</i> ПРОБЛЕМА НЕРІВНОСТІ В ГЕНДЕРНОМУ ДИСКУРСІ СОЦІОЛОГІЇ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	12
<i>Петренко Л.А.</i> ЗАВИСИМОСТЬ И НАСИЛИЕ В ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ДИАЛЕКТИКА ЗЛА И ДОБРА.....	21
<i>Пітенко О.І.</i> ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОПИТУВАННЯ: ДОСВІД США	31
<i>Полторак В.А.</i> СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ УТОЧНЕННЯ ПРЕДМЕТІВ НАУК.....	38
<i>Романенко Ю.В.</i> ТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСОВО-СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЦЕНТРАЦІЇ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ	46
<i>Щербина В.В.</i> ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ: САМОЦІННА ВИКРИВАЛЬНА КРИТИКА ЧИ ПРОЕКТ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ?	55
<i>Щербина В.М.</i> ПЕРСПЕКТИВА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ОБРАЗІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА	63
<i>Ядранський Д.М., Коваль В.О.</i> ІНТЕРНЕТ-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	70

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

<i>Бондар О.М.</i> СУЧАСНИЙ ПРОМИСЛОВИЙ РЕГІОН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ОСОБЛИВОСТІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ	77
<i>Гордієнко Ю.В.</i> ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ М.Ю. ШАПОВАЛА	87
<i>Мартынюк И.О., Соболева Н.И.</i> СОЦИОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ КАК ОТРАЖЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ РЕАЛИЙ.....	94
<i>Подшивалкина В.И.</i> ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА	106

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

<i>Зоська Я.В.</i> НЕОТРАДИЦІОНАЛІЗМ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СПОЖИВАННЯ.....	113
<i>Сірий Є.В.</i> ПРОБЛЕМНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ТЕОРЕТИКО- СОЦІОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	125
<i>Скорынина-Погребная О.В.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ.....	137

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

<i>Аксёнова В.І.</i> МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ДІАЛОГУ КУЛЬТУР.....	143
<i>Бондаренко О.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МЕНТАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СУСПІЛЬНІЙ СФЕРІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ	155
<i>Воронкова В.Г.</i> АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ	166
<i>Воропаєва В.Г.</i> СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ У КРИЗОВОМУ СОЦІУМІ	176
<i>Попов С.М.</i> АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК ЯКІСНО НОВОЇ СКЛАДОВОЇ УПРАВЛІНСЬКОГО МИСЛЕННЯ ХХІ СТ.	189
<i>Северинюк В.М.</i> ПРО ДЕЯКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ “МАСА”	202
<i>Таран В.О.</i> ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ.....	212

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

<i>Баршацька Г.Ю.</i> МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА МІСТА.....	224
<i>Даценко А.А.</i> “ИНДУСТРИЯ FASHION” В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ: ОСОБЕННОСТИ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ БАРЬЕРЫ РАЗВИТИЯ	232
<i>Мохаммад Луай</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	239

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

<i>Батюк Г.Ю.</i> ЕПІКАЦІЯ ВІРТОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕАЛЬНІ ПОВЕДІНКОВІ ПРАКТИКИ	248
<i>Безносів М.А.</i> ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: НОВА РОЛЬ ЗМІ	255
<i>Найштитік Є.</i> СОЦІАЛЬНО-МЕРЕЖЕВІ ПРАКТИКИ В РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ ВПЛИВУ	264
<i>Слющинський Б.В.</i> КОМУНІКАЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ Й СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР	273

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

<i>Дікова-Фаворська О.М.</i> ОСВІТА ІНВАЛІДІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД	285
<i>Швець Д.Є.</i> ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ТА УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ	291
<i>Щербина В.Л.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КІБЕРКОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ	300
<i>Ядранська О.В.</i> СОЦІАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОБРАЗОВАННЯ	309

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

<i>Нікон Н.О.</i> МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ОДЕЩИНІ.....	315
--	-----

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

<i>Огаренко Т.О.</i> СОЦІАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: СТРАТЕГІЯ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	322
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

<i>Катаєв С.Л.</i> САКРАЛЬНЕ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ.....	331
<i>Масальський В.І., Белікова Н.Ю.</i> РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ ДОНЕЦЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ).....	338

<i>Пароникян А.А.</i> МЕСТО И РОЛЬ ИНСТИТУТА РЕЛИГИИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ.....	346
---	-----

<i>Рябко І.В.</i> НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ У ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ	356
---	-----

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

<i>Батюк А.М.</i> СОЦІОЛОГІЯ СПОРТУ ЯК ОКРЕМИЙ НАПРЯМ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ.....	362
--	-----

<i>Бацман О.С.</i> ДО ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ПОГЛЯД ЕКСПЕРТІВ.....	370
--	-----

<i>Зубенко О.О.</i> МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ В РОБОТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ.....	378
---	-----

<i>Кременецька В.</i> ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИКИ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	387
--	-----

<i>Марушкевич Б.М.</i> ВПЛИВ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПИ НА РОЗВИТОК ТА ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	397
--	-----

<i>Орлова О.І., Сکیدін Л.О.</i> ФУТБОЛЬНИЙ МАТЧ ЯК РІЗНОВИД ПАРАЛЕЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВИСТАВИ	409
--	-----

<i>Фудорова О.М.</i> СТИЛЬ ЖИТТЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ	422
--	-----

<i>Хрустальова М.С.</i> ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ.....	429
---	-----

<i>Цимбалюк Н.М., Столбова Ю.В.</i> ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТУРИСТИЧНИХ ПРАКТИКАХ.....	437
---	-----

<i>Чигрин В.А., Подгурецкий Й.</i> СУДЬБЫ СОВРЕМЕННОГО СЕЛА УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ (ФРАГМЕНТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА).....	446
--	-----

<i>Чигрина Н., Домбровська А., Шубер-Беднаж Е.</i> РОЛЬ ЧИТАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ.....	454
---	-----

<i>Шиделко А.В.</i> ПРОСТИТУЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК КРАЙНІЙ ПРОЯВ СТАТЕВОЇ ДЕМОРАЛІЗАЦІЇ	463
---	-----

РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ

<i>Лобанова А.С.</i> КАКОЙ ЖЕ КАПИТАЛИЗМ МЫ СТРОИМ В НАШЕМ ДОМЕ?.....	472
<i>Ядранський Д.М.</i> НОВИЙ ПІДХІД ДО РОЗРОБКИ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ ПОСІБНИКІВ.....	487

СВЕТЛОЙ ПАМЯТИ КОЛЛЕГИ И ДРУГА

Уважаемые читатели!

В ваших руках специальный, юбилейный пятидесятый выпуск сборника научных трудов “Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики”, посвященный памяти выдающегося украинского социолога, доктора социологических наук, профессора, действительного члена Академии социальных технологий и муниципального управления (Россия), члена-корреспондента Академии политических наук (Украина) Олега Леонидовича Скидина.

По его инициативе и при активной поддержке в 1998 г. вышел первый выпуск этого сборника, объединив усилия социологов Запорожья, Киева и Одессы. Еще в период написания докторской диссертации Олег Леонидович стал активным членом редакционной коллегии, а позднее – его бессменным главным редактором. Его интерес к социальным

технологиям нашел свое выражение не только в докторской диссертации, в личных монографиях, но и в создании условий для объединения всех тех, кто, как и он, увлечен технологическими феноменами. За годы существования сборник “Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики” стал полем для обсуждения многогранных методологических и методических аспектов социоинженерных и социотехнологических проблем современной социологии. Многие из тех, кто в разное время публиковал свои статьи на страницах этого сборника, уже давно признанные социологи.

После тяжелой непродолжительной болезни Олег Леонидович Скидин 4 июля 2011 г. скоропостижно ушел из жизни. Он был человеком команды, лидером-аттрактором (выражаясь языком синергетики). Ему удавалось так подбирать людей для любого дела, что уникальность и взаимодополняемость каждого члена команды включали самоорганизующие механизмы. Именно они обеспечивали, с одной стороны, высокую результативность всех дел, за которые брался Олег Леонидович, а с другой – создавали неповторимый психологический климат, который делал работу в такой команде комфортной и привлекательной.

Говоря о личностных качествах нашего коллеги, друга, соратника, следует отметить, что он все делал добротой и честно.

Социальные технологии управления в системе образования волновали его и как ученого, и как организатора. Судьба дала ему шанс в реальной жизни проверить свои научные идеи на примере учебного заведения в одном из городов атомной энергетики.

Олег Леонидович Скидин владел огромным объемом разнообразной научной информации в различных областях социологии, философии, истории; углублялся в суть социальных явлений и процессов, осмысливая их последствия не только в социологическом, но и философско-историческом контексте. Он был признанным специалистом в области управления и социальных технологий. Его перу принадлежат несколько монографий, в том числе “Управление образованием: теоретико-методологический анализ социальных технологий” (2000), “Социологическая диагностика в образовательном менеджменте: очерк теории и практики” (2002), “Теоретические основы социологической рефлексии адаптационных процессов в средствах массовой информации” (2010); учебники и учебные пособия “Основы использования социальных технологий в управлении высшими учебными заведениями” (2003), “Социология организаций” (2007), “Социология образования” в двух книгах (2008, 2009). Олег Леонидович подготовил более сотни научных статей для отечественных и зарубежных журналов. Его научное наследие внесло значительный вклад в отечественную социологическую науку, и, по сути, вокруг него стала формироваться научная школа социальных технологий, институционализировать которую помешало только время...

Он успел подготовить пятерых кандидатов (О.А. Васильченко, О.И. Орлова, А.С. Зубченко, А.А. Согорин, В.В. Проскура) и одного доктора (Д.Н. Ядранский) социологических наук. Научный и творческий путь Олега Леонидовича вместе с его учениками продолжает сын – Леонид Скидин, защитивший диссертацию на соискание ученой степени кандидата социологических наук.

Память об Олеге Леонидовиче Скидине останется в сердцах его коллег, учеников и всех тех, кто обогатил себя бесценным опытом общения с мудрым и искренним человеком, ученым, у которого научные интересы отображали его жизненное кредо и органично вписывались в его человеческую жизнь, которая оказалась такой короткой.

Доктор социологических наук, профессор,
заведующая кафедрой социальной и прикладной психологии
Одесского национального университета имени И.И. Мечникова

В.И. Подшивалкина

от имени всех членов

специализированного ученого совета

Д 17.127.02 при Классическом приватном университете

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316

БОНДАР Г.Г.

ПРОБЛЕМА НЕРІВНОСТІ В ГЕНДЕРНОМУ ДИСКУРСІ СОЦІОЛОГІЇ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У кінці 80-х рр. ХХ ст. гендерні дослідження відзначені переходом від аналізу проблематики конфронтації патріархату, сексизму та специфічного жіночого досвіду до аналізу гендерної системи як невідомої складової соціальності. Вузькожіночі (фемінологічні та радикалістські з погляду наукової методології) дослідження поступово переростають у гендерні, де на перший план висуваються підходи, в яких обстоюється принцип універсалізації гендеру. Гендер стає наскрізним конструктом соціальної системи, що охоплює економіку, політику, ідеологію, культуру, мистецтво, сім'ю.

Метою статті є побудова схеми розмежування соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного та соціально-філософського дискурсів у фемінології та феміністичній соціології ХХ ст.

Завдання статті:

- визначення ключових ідей феміністичного та фемінологічного дискурсів у соціології, соціальній психології, соціальній філософії й культурології;
- побудова схеми розмежування зазначених дискурсів у наукових дослідженнях.

У 90-х рр. ХХ ст. гендерні дослідження перейшли в міждисциплінарну площину, охопивши собою соціологію, соціальну психологію, культурологію, соціальну філософію. В результаті сформувалося три засадничих підходи в розумінні гендера та проведенні гендерних досліджень [1, с. 45]:

1. *Підхід до розуміння гендера як конструкта соціально-філософського аналізу.*

Підхід до розуміння гендера як суб'єктивності та ідеології (у рамках жіночих досліджень).

2. *Підхід до розуміння гендера як культурного явища (культурологічна інтерпретація).*

Підхід до розуміння гендеру як конструкта соціально-філософського аналізу. У свою чергу, усередині цього типу досліджень можна виділити, по-перше, дослідження, автори яких послуговуються гендером як соціально-демографічною категорією; по-друге, дослідження, у яких аналізується процес соціального конструювання гендера [1, с. 46].

Розуміння гендера як соціального статусу й соціальної ролі, як правило, є характерним для соціально-економічних досліджень, автори яких працюють у руслі теорій стратифікаційного аналізу. У рамках цього

підходу, з одного боку, розмежовують стать як біологічний факт і гендер як соціальну конструкцію (статусно-рольова модель), з іншого – наявність двох біологічних статей і двох гендерів як відмінних соціально-рольових моделей, носії яких характеризуються належністю до двох соціодемографічних груп.

Одне з припущень при такому підході полягає в тому, що чоловіки і жінки є різними соціальними світами, які належать до різних соціальних категорій. Науковці зазвичай вивчають вплив статі як біологічної та соціальної категорії на предмет дослідження (установки або поведінку виборців, виховання, праця тощо).

Гендер як соціальна конструкція та інституціалізовані соціальні практики. У рамках цього підходу гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між чоловіками й жінками, що характеризує не тільки їх міжособистісне спілкування та взаємодію в сім'ї, а й визначає їх соціальні відносини в основних інститутах суспільства (а також і визначається, і конструюється ними).

Представники цього напрямку наголошують на тому, що соціальне відтворення гендерної свідомості (і дискримінаційних практик, що їм відповідають) на рівні індивідів підтримує засновану на гендерній нерівності соціальну структуру. Втілюючи у своїх діях соціальні очікування, пов'язані з їх гендерним статусом, індивіди конституюють гендерні відмінності й пов'язані з ними системи панування та владарювання. У багатьох суспільствах жінок і чоловіків не тільки сприймають, а й оцінюють по-різному, обґрунтовуючи гендерними особливостями та різницею в їх здібностях відмінності в розподілі влади між ними.

Проблематика досліджень у цьому підході акцентована на соціальному конструюванні гендеру через інститути соціалізації, через поділ праці, через культуру (гендерні ролі та стереотипи, роль мас-медіа); важливе місце в цьому блоці займають також проблеми гендерної стратифікації та нерівності.

Підхід до розуміння гендера як суб'єктивності та ідеології (у рамках жіночих досліджень).

Розуміння гендера як суб'єктивності. Одним зі способів вивчення гендера виступає прийняття точки зору безсвідомого суб'єкта, тобто суб'єктивно-інтроспективної позиції дослідження гендерної свідомості як продукту безсвідомої психодинаміки (саме в її буденно-феноменологічному розумінні). Такі дослідження сьогодні проводяться в руслі психоаналітичного фемінізму.

Психоаналітичний фемінізм зосереджений на прихованій психодинаміці, характер якої накладає відбиток на характер особистісних, міжособистісних і соціальних відносин, на динаміку несвідомого, яка формує наше мислення, емоції й дії. Частково інтерес до психоаналізу з боку феміністок виправданий аналізом гендерних конструктів, який проводиться психоаналізом. Результати цього аналізу можуть бути

використані для соціологічного розуміння та трансформації позиції жінок як підлеглих. На відміну від представниць марксистського, радикального та соціалістичного фемінізму, які затаврували психоаналіз, ті з дослідниць, які вважають його корисним, не інтерпретують З. Фрейда як прихильника жіночого підпорядкування. Вони шукають у нього опис тих процесів, які відбуваються всередині патріархатної культури.

Найбільш впливовою феміністською психоаналітичною теорією є теорія Д. Діннерстайн і Н. Чодороу [7, с. 144]. Обидві вони вийшли з психоаналітичної школи, названої “теорією об’єктних відносин”, яка була сформована М. Кляйн, Д.-В. Вінікотом та ін. [7, с. 145]. Теоретики об’єктних відносин критикують упередженість З. Фрейда щодо ролі батька й едипальності, на яких ортодоксальний психоаналіз зосереджений більшою мірою, ніж на ранніх взаєминах між матір’ю й дитиною, яка перебуває на передедипальній стадії.

Н. Чодороу стверджує, що “вже той факт, що чоловіка виховує жінка, стає причиною конфлікту з маскуліністю, причиною психології чоловічого домінування і причиною необхідності позитивно ставитися до жінки” [7, с. 147]. За Д. Діннерстайн, жіноче виховання породжує конфлікти також і в жінці, особливо амбівалентність стосовно інших жінок, на яких до певної міри переноситься колізія жіночого домінування. На думку обох дослідниць, уявний страх перед всемогутньою матір’ю зумовлює, принаймні для деяких чоловіків, їх відкидання жінки та репродукує мотивацію для тривалого гноблення жінки, мотивацію, яка залишається доти, доки чоловік або жінка не стануть батьками рівною мірою.

Французька феміністка Ю. Хрістева [2] приймає опис статевих відмінностей, здійснений Ж. Лаканом, і розвиває їх значення для жінок. Вона розмірковує над тим, що значить для жінки бути істотою “іншої статі” у зв’язку із чоловіком і у зв’язку з патріархатним соціальним устроєм. На відміну від Ю. Крістевої, французький теоретик Л. Ірігарей менш зацікавлена в стиранні статевих відмінностей, ніж у реконструкції й перевизначенні фемінного. Теорія фемінності Л. Ірігарей концентрує нашу увагу на відносинах матері та дочки. Жіноча сексуальність описана тут не як недолік, не як “кастрована”, але як множинна, проникаюча, надлишкова, не скута межами, як ідеалізована концепція [2].

Розуміння гендера як ідеологічного конструкта. Таке розуміння подано в *соціології радикального й марксистського фемінізму*, яка проголошує як основну мету жіночий рух знищення патріархату в усіх формах і проявах та зміну моделі відносин між чоловіками й жінками. Знищити патріархат можна, якщо жінки захоплять у свої руки всі засоби відтворення людини, усі репродуктивні права й головне – інституції виховання (оскільки зараз чоловіки “допомагають” жінкам у вихованні, лише відтворюючи в дітях подібних собі – тих, хто буде в майбутньому пригнічувати жінок) [2].

Представниці цього напрямку розглядають усі соціальні інститути переважно як системи домінування й тиску – гендерної репресії. Центральним поняттям тут виступає патріархат як фундаментальна структура гноблення (oppression) і система відтворення соціальної нерівності. Патріархат розуміється як організоване насильство з боку чоловіків та очолюваних ними інституцій щодо жінок.

Критики зазнають класичні соціологічні дослідження, при цьому та частина з них, яка пов'язана зі структурним функціоналізмом та розуміючою соціологією (Т. Парсонс, М. Вебер), частково – з марксизмом (у своїх творах К. Маркс і Ф. Енгельс не приділяли відповідної уваги питанням гноблення жінок в умовах капіталістичної цивілізації, що й надолужують теоретики (радіше – “теоретиці”) марксистського фемінізму.

Так, теорії розуміючої соціології та класової боротьби М. Вебера і К. Маркса виключали зі сфери уваги гендерні аспекти стратифікації, не розглядаючи можливості заняття жінкою певної соціальної позиції, оскільки соціальний статус жінки розглядався як залежний від класової позиції її чоловіка або батька. Подібна точка зору, що сформувалась у рамках конвенційного підходу, була дуже поширеною аж до 1980-х рр. Вона в категоріях радикального й марксистського фемінізму відображає патріархатну логіку та спроби дискримінаційного “викреслення” жіночої тематики з наукового розгляду (підміна логіки ідеологічними та моральними табу) [3].

Критики зазнає, передусім, біологічний детермінізм і органіцизм функціоналістської соціології, у руслі яких підлеглість жінки виводиться нібито з “природи” та природного поділу функцій. Фундатором таких соціологічних позицій аналізу статево-рольових функцій у суспільстві можна вважати Е. Дюркгейма. Критики зазнає теза автора про те, що в результаті соціального розвитку “одна зі статей заволоділа емоційними функціями, а інша – інтелектуальними”, а в основу такого поділу покладено розподіл “взаємодоповнюваних функцій” у ході розвитку цивілізації [6, с. 58, 61].

У соціологічних теоріях ХХ ст. функціоналістський органіцизм у тлумаченні нерівності та гендерної стратифікації (а органіцизм і біологічний детермінізм розглядаються в радикальному фемінізмі не як науково-теоретичні підходи, а саме як ідеології) набуває відображення в рамках класичного функціоналізму Т. Парсонса, Р. Мертона і Р. Бейлза. У руслі функціоналізму гендерна нерівність розглядається як еволюційно-доцільний механізм відтворення соціальної нерівності з погляду виживання суспільства. У цьому підході виокремлюються функції дистанціювання та функції розрядки. Останні повністю відповідають принципам задоволення й принципам реальності в класичному психоаналізі, на який, власне, і спирався Т. Парсонс. При цьому функції реальності (принципу реальності) відповідає інтелект, який має обмежити потяги й адаптувати їх до вимоги відстроченого задоволення в часі.

Для Т. Парсонса і Р. Бейлза такі функції реальності, за які відповідає інтелект, краще виконують чоловіки. Тому в подібній логіці гендерна роль чоловіків є фундаментально-інструментальною, тобто такою, що пов'язана зі стратегічними завданнями і спрямована на забезпечення зв'язків сім'ї з іншими соціальними інститутами (адже такі завдання і становлять ту саму "реальність", заради якої задоволення поточних потреб у задоволенні відкладається на майбутній час).

З іншого боку, жіноцтво як частина суспільства краще пристосоване для задоволення потреб тут і тепер, без відстрочки задоволення (катексису, зв'язування драйвів у фрейдистській термінології). Тому гендерна роль жінок є фундаментально експресивною, тобто такою, що пов'язана з формуванням емоційного клімату в сім'ї, домашнього комфорту та здійсненні безпосереднього споживання (адже споживання, на відміну від виробництва, безпосередньо пов'язане з функцією розрядки, катексису (мовою Т. Парсонса – експресії). Засадничі ідеї класичного функціоналізму щодо моделі розподілу гендерних ролей викладені в спільній праці Т. Парсонса і Р. Бейлза "Сім'я, соціалізація і процес взаємодії" [8, с. 199].

Першим критичним аргументом на адресу Т. Парсонса з боку радикального фемінізму (у зв'язку з позицією критики гендерної дискримінації на користь егалітаризму) є невизнання універсальності моделі сім'ї, народженої в період економічної кризи й універсалізованої на рівні теорії для всіх типів суспільств та історичних періодів. На думку російської дослідниці О. Вороніної, яка приєднується у зв'язку із зазначеним до позиції радикального фемінізму, Т. Парсонс взяв за основу найбільш поширений у США в середині 20-х рр. ХХ ст. тип сім'ї – працюючий чоловік (інструментальна функція) і непрацююча дружина-домогосподарка (експресивна функція) і просто описав цей феномен, надавши йому статусу універсального та інваріантного [8, с. 220].

Другим критичним аргументом радикального фемінізму щодо теорії Т. Парсонса є те, що традиційна сегрегація ролей за статевою ознакою набуває в нього характеру "функціональної", тобто такої, що забезпечує стабільне існування соціальної системи, а справжня рівність статей, мовляв, порушує цей функціональний баланс.

Такі міркування, на думку "теоретиць" радикального фемінізму, є не науковими, а ідеологічними, оскільки відображають сексистсько-патріархальну й шовіністичну ідеологію, яка узручнює чоловікам домашню експлуатацію жінок. Адже якщо жінка, за подібною загальною логікою, реалізує переважно споживчі функції і на основі ресурсів, здобутих чоловіками, лише організовує домашній простір, то її діяльність є непродуктивною, тобто такою, що не має вартості, а отже, не підлягає оплаті.

Поняття насильства фігурує як центральне в працях представниць цього напрямку. Причому саме насильство оцінюється не лише як практики фізичного покарання та гноблення, але й у широкому розумінні – як зобов'язуючий тиск на жінок у зв'язку з необхідністю (що суперечить її

волі) прийняття різноманітних соціальних умовностей, створених чоловіками і для чоловіків заради власної зручності. У дискурсі соціології радикального фемінізму переважає викриття сексистсько-маскулінної ідеології, шовіністичних практик чоловіцтва, яке від початку налаштоване на певні різновиди фізичного та символічного узалежнення жінок. Воно виявляється в практиках контролю й експлуатації, у стандартах моди та краси, в ідеалах материнства, моногамії, цноти й гетеросексуальності; у легітимації сексуальних домагань. Подібна система, погляду радикальних феміністок, не може бути змінена засобами соціальної політики [8, с. 409].

Сьогодні залежно від ступеня радикальності поглядів представники (але численно переважні представниці) цього напрямку пропонують такі шляхи виходу з існуючої ситуації ідеологічно-інституціалізованої нерівності:

- *феміністичну політичну революцію* (пряме захоплення влади) з метою кардинальної зміни моделі відносин між чоловіками та жінками й переходу від патріархату до матриархату;

- *феміністичну сегрегацію та гендерний сепаратизм*, що полягатиме в самоізоляції жінок від чоловіків;

- *феміністичну культурну революцію або феміністичну реформу культури* шляхом заміни чоловічої культури на жіночу або створення типу культури, що об'єднує обидві моделі культури.

Зокрема, це стосується позиції М. Вітлінг, яка у своїй праці “Ніхто не народжується жінкою” (1981) визначає гендер як “інстанцію чоловічого домінування, яка організовує сексуальність через владну систему, контроль у якій належить чоловікам” [5].

Контроль, на її думку, відбувається через об'єктивацію жінок і, крім того, через еротизацію акту контролю як такого (жінка оцінюється як об'єкт спостереження, тобто артефакт чоловічої уяви й фантазій). Піддавши критиці поняття чоловічої та жіночої ідентичності, створені патріархальною системою, авторка започаткувала дискусії про сенс поняття “жінка”, яке вона вважає ідеологічним конструктом у гендерній системі чоловічого домінування [8, с. 224].

Розуміння гендера як набору відносин (мережі). Це розуміння є представленим у *постмодерністському фемінізмі*, який виник в останній чверті ХХ ст. і перетворив фемінізм на методологію, що критикує попередню наукову раціональність і об'єктивність та заявляє, що вони обслуговують тільки суто чоловічу науку й пов'язані з нею гегемоністські дискурси (метанаративи). Постмодерністський фемінізм є напрямом сучасного фемінізму, що порушує проблему обмеженості знання, представленого в соціальній теорії виключно чоловіками, їх системою цінностей, чоловічим поглядом на світ (андроцентрична картина світу), чоловічими засобами вираження знання (“фаллогоцентризм” – термін, введений французьким філософом Ж. Деррідою) [8, с. 222].

Д. Скотт [5], як одна з представниць постмодерністського фемінізму, виступила ініціатором ідеї розуміння гендера як набору владних відносин. Стать, клас, раса й вік є фундаментальними змінними, які визначають

гендерну систему. Д. Скотт дистанціювалася від ідеї М. Вітлінг про те, що гендер є ідеологічною системою, і стверджувала, що гендер – це мережа (network) владних відносин. Центральною для її підходу є ідея про злиття влади й дискурсу, системи узагальнення як такої. На її думку, “усвідомлення гендерної належності конституює елементи соціальних відносин, засновані на сприйнятті відмінностей між статями, а стать – це пріоритетний спосіб вираження владних відносин” [3].

Гендер як технологія (процес) конструювання соціально-нормативного суб'єкта. Наприклад, Т. де Лауретіс конструює жіночу ідентичність як матеріал і символічний процес. Гендер є комплексним механізмом – технологією, яка визначає суб'єкт як чоловічий чи жіночий у процесі нормативності й регулювання того, ким повинна стати людина відповідно до соціально-рольових вимог. Інакше кажучи, Т. де Лауретіс вважає гендер процесом, який конструює соціально-нормативного суб'єкта через побудову відмінностей за статтю, пов'язаних, у свою чергу, з расовими, етнічними, соціальними відмінностями.

Гендер як культурна метафора у філософських і постмодерністських концепціях. Оцінка типово маскулінного або ж типово фемінного передбачає прийняття дослідником позиції соціосистемного релятивізму. Те, що в одному суспільстві вважається типово “чоловічим”, в іншому може визначатися як типово “жіноче”, і навпаки [2].

Так, в Україні типово “чоловічими” рисами характеру (якщо оцінювати їх у гендерних стереотипах буденної свідомості західної чи американської культури, то вони потраплять до розряду фемінних) могли б вважатися поступливість, гнучкість, стриманість і терплячість, скромність, самообмеження, гіпоморфність характеру (приховування будь-яких сторін власної психіки, особливо агресивних), безконфліктність тощо. Відповідно, на полюсі фемінності могли б перебувати емоційність, мінливість, демонстративність, нетерплячість, наполегливість, конфліктність тощо.

Висновки. Результати сучасних соціологічних досліджень соціальної структури вказують на те, що на стратифікаційні процеси впливають такі позакласові фактори, як гендер та етнічна належність. Для соціологів, отже, гендер – це категорія стратифікації, яка не виключає впливу інших категорій, таких як клас, вік, расова та етнічна належність. Інший вектор соціологічних досліджень пов'язаний з аналізом гендерної нерівності в рамках теорії соціального конструювання гендера. Цей підхід найбільш чітко представлений власне гендерними дослідженнями, що мають методологічні підстави в соціальному конструктивізмі. У рамках соціально-конструктивістської теорії гендер розуміється як система міжособистісної взаємодії, за допомогою якої створюється, стверджується, підтверджується й відтворюється уявлення про чоловіче та жіноче як базові категорії соціального порядку [1]. У такому випадку гендерна організація соціальної реальності розглядається як така, що має у своїй основі відносини влади.

Завданням аналізу тут є вивчення ресурсів створення чоловічого та жіночого як нерівних соціальних позицій. Таким чином, існує декілька підходів до інтерпретації гендерної нерівності: 1) гендерна нерівність як природне й зумовлене функціональною значущістю чоловічих і жіночих ролей (функціональний підхід) явище; 2) гендерна нерівність як відносини відмінності, соціально сконструйовані у формі нерівності можливостей і життєвих шансів жінок та чоловіків (соціальний конструктивізм); 3) гендерна нерівність як нерівність класових позицій чоловіків і жінок, їх позицій у системі соціальної стратифікації; 4) гендерна нерівність як явище, зумовлене конфліктом між статями (конфліктологічний підхід); 5) гендерна нерівність як пригнічення жінок і чоловіків приписаними їм традиційними ролями (ліберально-феміністський напрям); 6) гендерна нерівність як пригнічення жінок, насильство над ними (радикальний фемінізм, соціалістичний фемінізм).

Література

1. Воронина О.А. Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе / О.А. Воронина // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 4. – С. 56–65.
2. Воронина О.А. Загадка или мистификация? / О.А. Воронина // *Хрестоматия по курсу “Основы гендерных исследований”*. – М. : Прописи, 2000. – С. 218–225.
3. Гурко Т.А. Критика концепции половых ролей / Т.А. Гурко // *Теория и методология гендерных исследований : курс лекций* / [под ред. О.А. Ворониной]. – М. : Альта, 2001. – С. 144–156.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм // *Метод социологии* : пер. с фр. – М. : Наука, 1991. – 422 с.
5. Здравомыслова Е.А. Социальное конструирование гендера / Е.А. Здравомыслова, А.А. Темкина // *Социологический журнал*. – 1998. – № 3–4.
6. Смелзер Н. Сексуальные роли и неравенство // Н. Смелзер // *Социология*. – М. : АСТ, 1994. – С. 328–360.
7. Феррн М.М. Феминизм и семейные исследования / М.М. Феррн // *Основы гендерных исследований : хрестоматия* / [отв. ред. О.А. Воронина]. – М. : Альта, 2004. – С. 144–159.
8. Ritzer G. Contemporary Feminist Theory / G. Ritzer // *Contemporary Sociological Theory*. – N.Y., 1988. – P. 291–324.

Бондар Г. Проблема нерівності в гендерному дискурсі соціології та міждисциплінарних досліджень

Статтю присвячено побудові схеми розрізнення соціологічного, соціально-психологічного, культурологічного та соціально-філософського дискурсів у фемінології та феміністичній соціології ХХ ст.

Ключові слова: гендер, гендерний дискурс, фемінологія, феміністична соціологія.

Бондарь Г. Проблема неравенства в гендерном дискурсе социологии и междисциплинарных исследований

Статья посвящена построению схемы различения социологического, социально-психологического, культурологического и социально-философского дискурсов в феминологии и феминистической социологии ХХ в.

Ключевые слова: гендер, гендерный дискурс, феминология, феминистическая социология.

Bondar H. The problem of inequality in the gender discourse of sociology and interdisciplinary studies

The article is devoted to building of differentiation-schema of sociological, socio-psychological, social-philosophical discourses on feminologie and feministical sociologie XX c.

Key words: *gender, gender discourse, feminologie, feministical sociologie.*

ЗАВИСИМОСТЬ И НАСИЛИЕ В ГЕНДЕРНЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ДИАЛЕКТИКА ЗЛА И ДОБРА

Поскольку современное общество встало на путь утверждения свободы и самодостаточности личности, проблема зависимости и насилия в гендерных отношениях ставится особенно остро и приобретает все большую актуальность: данный вопрос обсуждается в СМИ, проводятся специальные социальные и научные исследования, принимаются новые нормативно-правовые акты.

Зависимость и насилие в гендерных отношениях очень часто воспринимаются в обществе как негативное явление. В то же время зависимость и насилие имеют диалектический характер и находят свое проявление во взаимоотношениях между мужчиной и женщиной.

Анализ публикаций по теме статьи позволяет утверждать, что проблематика зависимости и насилия в гендерных отношениях рассмотрена учеными и специалистами различных сфер: социальной философии, психологии, социологии, юриспруденции, культурологии, политологии и др.

Вопросами зависимости в гендерных отношениях занимались такие ученые: Р. Борнштейн, А. Мемми, А. Соренсен, Р. Листер, Дж. Брайнс, Н. Фрейзер, Л. Гордон, К. Доулинг, С. де Бовуар, Б. Фридан.

Проблема насилия как социального явления стала предметом исследования таких ученых, как Т. Гоббс, Е. Дюринг, Л. Гумплович, П. Кропоткин. Насилие как проявление агрессивного поведения на социально-биологическом уровне было предметом научных трудов Г. Спенсера, К. Лоренца, Э. Уилсона. Насилие в социально-психологическом аспекте было проанализировано в трудах З. Фрейда, Г. Юнга, В. Райха, К. Хорни.

Цель статьи – комплексный теоретический анализ понятия и сущности зависимости насилия в гендерных отношениях, анализ различных трактовок любовной зависимости и гендерного насилия, определение основных характерных черт зависимости и насилия с позиции позитивного и негативного влияния данных явлений на гендерные отношения.

Для всестороннего анализа зависимости и насилия в гендерных отношениях необходимо определиться с терминами: “гендер”, “гендерные отношения”, “любовная зависимость (аддикция)”, “гендерное насилие”.

1. Гендер – социальный пол, социально детерминированные роли, идентичности и сферы деятельности мужчин и женщин, зависящие не от биологических половых различий, а от социальной организации общества. Существует мнение, что лингвистическая традиция, учитывающая фактор пола, уходит корнями в античный мир, когда началось осмысление категорий природного пола (sexus) и грамматического рода (gender).

Однако правомерным, видимо, будет и утверждение, что полоролевая традиция общественного сознания берет свое начало в древнекитайской философии с ее основными понятиями – *ян* и *инь* [9, с. 7].

Гендерные отношения – это различные формы взаимосвязи людей как представителей определенного пола, возникающие в процессе их совместной жизнедеятельности. Гендерные отношения встроены в широкий социальный контекст и проявляются на разных уровнях социума, то есть это многоуровневые отношения, существующие на макро-, мезо- и микроуровнях социальной реальности, а также на внутриличностном уровне. Другими словами, гендерные отношения – это:

- социально организованные отношения на уровне общества, между государством и гендерными группами;
- отношения между различными гендерными группами;
- отношения между субъектами разного пола;
- отношение личности к самой себе как представителю определенного пола [4].

В словаре С. Ожегова “зависимость” определяется как подчиненность другим, чужой воле, чужой власти при отсутствии самостоятельности, свободы [6].

Как указывает Н. Короленко, любовная зависимость (аддикция) – это аддикция отношений с фиксацией на другом человеке, для которой характерны отношения, возникающие между двумя аддиктами. Поэтому отношения, в которые вступает любовный аддикт, называются соаддиктивными. Наиболее типичным для них вариантом являются отношения любящего аддикта с аддиктом избегания [5].

С точки зрения И. Ципоркиной, Е. Кабановой, любовная зависимость – это чрезмерная привязанность к определенному человеку, сопровождаемая потерей самоконтроля, навязчивым поведением, невосприимчивостью к отказам и оскорблениям [10, с. 87].

Основные характеристики любовной аддикции:

1. Любовный аддикт в процессе аддикции уделяет непропорционально большое количество времени и внимания человеку, к которому у него возникла аддикция. Этот процесс внимания и сверхположительной оценки выбранного объекта сопряжен с затратами большого количества времени, очень интенсивен и энергонасыщен. Доминируя в психическом состоянии, он становится сверхценной идеей, при которой все отодвигается на второй план, не имея прежнего значения. Происходящий процесс носит в себе черты навязчивости, сочетающейся с насильственностью, от которой чрезвычайно трудно освободиться.

2. Аддикт находится во власти переживаний нереальных ожиданий в отношении безусловного положительного отношения к себе со стороны другого человека, находящегося в системе этих отношений [5].

Гендерное насилие – это насильственные действия по отношению к представителям противоположного пола с целью доказательства, подтверждения или демонстрации своего полового превосходства.

Насилие на гендерной основе – это один из мощных инструментов подавления. Недостаток физической силы и, как правило, более низкий социальный статус делают женщин уязвимыми перед лицом актов насилия. Гендерное насилие имеет формы физического, сексуального, экономического, а также психологического унижения, которое осуществляется путем эксплуатации, дискриминации, угроз и репрессий. Главная цель человека, прибегающего к насилию на гендерной основе, заключается в получении контроля и власти над жертвой.

Насилие мужчин по отношению к женщинам является прямым следствием существующего неравенства в отношениях между полами, которое порождает убежденность мужчин в необходимости обеспечивать и поддерживать свою власть и контроль в отношениях и в обществе в целом. С этой точки зрения мужское насилие можно рассматривать как усвоенное и преднамеренное поведение, а не как следствие патологии, стресса, злоупотребления алкоголем или дисфункциональных взаимоотношений индивида [7].

Таким образом, определившись с терминами, рассмотрим основные причины, условия и последствия зависимости и насилия в гендерных отношениях.

Состояние зависимости (аддикции) может возникать у женщины рядом с властным мужчиной. Она (женщина) свои действия и поступки ставит в зависимость от принятых решений партнера, его желаний/нежеланий делать что-либо, его видения мира. Женщина перестает принадлежать себе: ее судьба вкладывается в руки партнера и теперь он (партнер) руководит кораблем жизни спутницы, определяет ориентиры ее жизни, приоритетные области и т.д.

У женщины, находящейся в состоянии любовной аддикции, объект любви становится центром жизни, заслоняя собой все остальные сферы жизни.

Суть отношений зависимости состоит в том, что зависимый человек ощущает себя неполноценным, ему необходимо заполнить себя другим, для него это вопрос жизни и смерти. Он готов терпеть любое отношение к себе, лишь бы не быть отвергнутым, лишь бы не остаться в одиночестве. Любовь в зависимых отношениях является способом компенсировать собственную недостаточность, а партнер является объектом, который призван дополнить эту недостаточность до целостного “Я” [3].

Влюбленный (-ая) испытывает постоянную потребность в том, чтобы находится рядом с партнером, а если его нет, то начинаются страдания и возникает серьезный психологический дискомфорт, в результате чего человеку уже необходима поддержка и психологическая помощь.

Примером крайних проявлений любовной аддикции выступают ситуации, когда у женщины атрофируются такие чувства, как самостоятельность, организованность, дисциплина. Без указания ее партнера женщина уже ничего не делает, ей незачем задумываться о себе и своей жизни, поскольку за нее думает ее партнер.

Таким образом, женщина из личности превращается в “половинку” (это даже хорошо, а может и в “четвертинку” ее мужчины). Где же здесь она? Нигде. Осталась лишь копия другого человека. Это негативный аспект зависимости.

С другой стороны, не все так однозначно. Если к примеру не очень занятая своим личным развитием девушка (женщина) вдруг встречает серьезного, ответственного, успешного парня (мужчину), то для нее состояние зависимости может оказаться благом. Партнер побуждает и при необходимости принуждает (то есть применяет насилие) девушку заняться своим самосовершенствованием: пойти учиться, устроиться на работу или организовать свой бизнес, ухаживать за собой (внешность, здоровье), организовать быт (стирка, уборка, приготовление пищи). Если до появления партнера ориентацию девушки можно было определить весьма туманно (“без руля и без парусов”), то с появлением данного человека ее жизнь приобрела смысл и наполненность. Примером положительного влияния зависимости и насилия в гендерных отношениях может служить категорический запрет курения одному партнеру другим: некоторые психологический и физический дискомфорт оборачивают существенной пользой для здоровья и экономией семейного бюджета.

Таким образом, зависимость девушки в этом случае оказывается “спасательным кругом”: она не могла, организовать свою жизнь, соответственно привлекла к себе более сильного человека, который помог ей раскрыть себя.

Как указывает И.В. Ципоркина, человек мыслящий, нацеленный на познание, станет искать опытного наставника, умело наводящего порядок в горячих головах. Человек, напуганный реальностью, не нуждается в наставнике. Ему нужен опекун, который возьмет на себя и выбор пути, и ответственность за последствия [10, с. 154].

Обусловленность выбора наставника определяется следующими факторами. С одной стороны, у человека, находящегося в состоянии любовной зависимости, теряется точка контроля над своей жизнью, так как контроль и ответственность переходят к партнеру (а его кстати никто не спрашивал, есть ли у него готовность и желание нести ответственность за обоих партнеров). А с другой стороны, если зависимый человек (например, девушка) нуждается в опекуне (как указывала выше И.В. Ципоркина), и не способен контролировать свою жизнь и нести ответственность за свои поступки, то появление партнера с необходимым набором личностных качеств (ответственность, организованность, решительность, дисциплина), от которого он будет зависеть (то есть находится в состоянии любовной аддикции), станет для нее компенсацией отсутствующих у нее черт характера.

Любовная зависимость девушки в этом случае становится для нее благом и организующим центром ее жизни.

Следующим негативным моментом зависимости и насилия в гендерных отношениях является страх (страх – что сделаешь что-то не так, что применят насилие, и как результат, боязнь что-либо вообще сделать).

Страх – это, как правило, парализующая негативная эмоция, которая отнимает силы, эмоция, пожирающая человека изнутри. Таким образом, зависимость и насилие порождают страх у человека, а он, в свою очередь, замораживает всю деятельность человека. Человек, находящийся в страхе, не может принимать жизненно важных решений, не может работать, не может радоваться жизни, не может расти и развиваться.

С другой стороны страх, как следствие возникновения зависимости и насилия в гендерных отношениях, в последствие может повлиять на формирование у человека чувства меры, инстинкта самосохранения и т.д. Женщина, находящаяся в зависимости от мужчины (и боящаяся его), не станет заводить ненужных знакомств, которые могут привести к нежелательным последствиям: она не станет тратить время на ненужные часовые разговоры с подругами, на шатания по магазинам и другие способы бесцельной траты времени.

Еще одним аспектом зависимости и насилия в гендерных отношениях является то, что у человека, находящегося в любовной зависимости, заменяется круг его интересов, потребностей, увлечений кругом потребностей партнера. Обратной стороной такого явления может служить существенное расширение данного круга интересов, увлечений, потребностей человека. Ведь партнер может быть более интеллектуально и духовно развит, и любовная зависимость, а может в некоторых случаях и насилие (например, партнер применил физическое и психологическое насилие, чтобы убедить женщину прочесть важную для ее развития книгу), может стать точкой роста и развития человека, источником его духовного и интеллектуального обогащения.

Что касается некоторых случаев насилия в гендерных отношениях, то тут тоже не все однозначно. С одной стороны, конечно же нехорошо бить жену, а с другой... Рассмотрим пример, жена постоянно забывает выключить утюг, уходя из дома, о чем муж ей неоднократно напоминает (при этом он интеллигентно с ней разговаривает и естественно, не применяет силу). В один, не очень прекрасный день, жена как обычно забывает выключить утюг в результате чего сгорает весь дом. Что лучше: чтобы муж применил к жене физическое воздействие, если другого языка она не понимает, или же лишиться дома. Насилие или сгоревший дом? Зависимость и насилие в гендерных отношениях: добро или зло?

Возвращаясь к теме зависимости в гендерных отношениях следует отметить, что семейные отношения тоже являются проявлением взаимозависимости в гендерных отношениях, поскольку при вступлении в брак и создании семьи супруги берут на себя взаимные обязательства, а значит, становятся взаимозависимыми (они совместно ведут хозяйство, формируют семейный бюджет и распоряжаются совместной собственностью, воспитывают детей и т.д.). Безусловно, в браке не может идти речи о независимости каждого из супругов, так как это взаимоисключающие понятия, можно выбрать лишь одно: или независимость, или семья и брак.

Кроме вышеизложенного, отдельно следует остановиться на таком виде зависимости, как взаимозависимость матери и ребенка, отца и ребенка, матери и отца. В каждом из перечисленных связей прослеживается устойчивая взаимозависимость каждого из участников данных отношений. Зависимость между матерью ребенком заложена в самом природном механизме деторождения: до появления на свет ребенок и мать связаны пуповиной, после рождения ребенок полностью зависим от матери и физически, и психологически, а мать зависима от ребенка, его физического и морального состояния.

Явления зависимости и насилия в гендерных отношениях тесно связаны моделью общества, в которых развиваются данные отношения. С изменением модели общества в нашей стране меняются и модели гендерных отношений, а также понятие и трактовка зависимости и насилия в гендерных отношениях. Современное общество прошло свой путь от матриархального через патриархальное к неопатриархальному. Если сказать точнее, то на данный момент в обществе идет формирование неопатриархального общества. Рассмотрим матриархальное и патриархальные общества как предпосылки развития неопатриархального.

Матриархату приписывается матрилинейность (родство устанавливалось по женской – материнской – линии) и матриликоальность (проживание детей с матерью). Существенное отличие матриархата от патриархата заключалось в том, что ни о каком ущемлении прав мужчин речи не шло, никаких строгих ограничений на условия их существования не накладывалось [2, с. 15].

Матриархальное общество сменилось патриархальным. Патриархат в римском праве понимался как власть отца (патриарха) над всеми юридически недееспособными членами семьи – женщинами, детьми, рабами. В феминистской теории патриархат понимается как семейная, социальная, идеологическая и политическая система, в которой женщина и женское (феминное) всегда подчинена мужчине и мужскому (маскулинному) [8].

В традиционной патриархальной установке представление о женщинах обычно увязывается с ситуацией своеобразной дефектности, которую чаще всего объясняли факторами анатомического порядка. Первоначальная основа господства мужчин над женщинами состояла в том, что мужчины, будучи физически сильнее женщин, могли насильно подчинять их своей воле [7, с. 9].

Любые проявления непослушания, протесты по поводу ущемления прав отдельных групп при становлении патриархата подавлялись силой. Как указывает М.В. Аристова, насилие, проявляемое во взаимодействии между полами, возникло в обществе с преобладающими патриархальными чертами, которое:

– установило иерархические отношения между представителями разного пола, что не обеспечивало паритетное включение женщин и

мужчин в систему общественного взаимодействия и воспроизводило их неравенство в обществе;

– институализировало биологические различия полов, что привело к многоаспектному насилию в отношении женщин как демографической общности; несколько меньшая в среднем физическая сила и выполнение функций по воспроизводству детей, по мнению автора, не является основанием для принуждения женщины исключительно к продолжению человеческого рода и ограничения ее деятельности семейным кругом, тем более, что в условиях постиндустриализма физическая сила потеряла свое преобладающее значение;

– недооценивало особенности женского бытия, что не обеспечивало полноценное развитие женской личности, адекватное с мужской, и не способствовало установлению гармонии в отношениях между полами

Именно насилие в отношении женщин привело к построению гендерной иерархии и социокультурной дифференциации патриархального общества, где женщина выступает в качестве человека, которому приписываются символически сравнительно более “низкие” человеческие качества [2, с. 7].

Неопатриархальное общество – это переходный тип общества, в котором еще сильны основные постулаты патриархального общества (значимая роль во всех общественных процессах мужчин), однако формируется сильная позиция женщин (признается право участия женщины в политической, экономической и социальных сферах жизни общества; в гендерных отношениях женщины занимают самостоятельную позицию, при которой женщина признается как личность, индивидуальность).

В связи с переходом в неопатриархальному обществу в настоящее время в Украине происходит стремительная трансформация гендерных ролей в семье.

Гендерные роли в семейно-родительской сфере в Украине претерпевают значительную трансформацию в сторону расширения диапазона отцовских ролей, что отражает общую тенденцию современности и обусловлено целым комплексом психологических и социо-экономических причин.

В плане материального обеспечения расширяется сфера влияния женщин, в современных семьях все чаще женщины стали брать на себя роль кормильца в семье. Современные гендерные стереотипы являются весьма противоречивыми и неоднозначными: приоритетной сферой деятельности женщины считаются семейные обязанности и воспитание детей, и в то же время финансовое обеспечение семьи в определенных случаях требует участия как мужчины, так и женщины.

Ролевой диапазон женщин является более широким, по сравнению с мужским и охватывает как семейно-бытовую сферу и воспитание детей, так и профессиональную деятельность, тогда как для мужчины главным является его профессиональная самореализация [1].

Неопатриархальное общество дает возможность паритетному сосуществованию обоих полов с незначительным преимуществом мужского, при отсутствии давления на женский пол со стороны мужского пола, однако с признанием руководящего начала в мужском поле. Неопатриархальное общество открывает возможности взаимовыгодного и эффективного взаимодействия обоих полов в гендерных отношениях, исходя из их природных, социальных и психологических различий.

Таким образом, в процессе эволюции общества меняется и отношение общества к проблеме зависимости и насилия в гендерных отношениях. В современных условиях на данные явления в социуме уделяется значительное внимание: проводятся специальные научные исследования, создаются социальные центры поддержки жертв домашнего насилия, создаются общественные организации, данный вопрос обсуждается в СМИ и др. С другой стороны, усиление позиций феминизма имеет определенные негативные последствия в виде обострения социального конфликта между мужчинами и женщинами (женщина утрачивает свою женственность и вступает борьбу за свои права с мужчинами, подчас эта борьба бывает бессмысленной). Нашему обществу необходим разумный баланс между лучшими проявлениями патриархального общества и матриархального, что приведет к окончательному формированию неопатриархального общества.

Анализируя зависимость и насилие в гендерных отношениях, следует отметить, что данные явления в некоторой степени сдерживают свободное развитие личности участников гендерных отношений (ограничивают свободу их мыслей, действий и поступков), а с другой стороны, полное устранение зависимости (а в некоторых случаях и насилия) в отношениях между мужчиной и женщиной может привести к весьма нежелательным последствиям: в первую очередь, может пострадать институт семьи, во вторую очередь, может снизиться рождаемость, в третью и последующие – могут разрушиться иные социальные связи, так необходимые для эффективного взаимодействия в современном социуме.

Таким образом, зависимость и насилие в гендерных отношениях – явление неоднозначное (то есть полное устранение зависимости и насилия в гендерных отношениях не рекомендовано, в определенной мере оно имеет как отрицательную, так положительную окраску), носящее диалектический характер и является перспективным для его дальнейшей разработки в науке.

Литература

1. Алексеева А.В. Трансформация семейных ролей мужчины и женщины в современном украинском обществе [Электронный ресурс] / А.В. Алексеева // Психология и семья : материалы Первой научно-практической интернет-конференция. – Режим доступа: <http://papaland.ru/library/explorers/psychology/67.html>.

2. Аристова М.В. Компонент насилия в гендерных взаимодействиях: социально-философский анализ : автореферат дис. на соискание ученой степени д-ра филос. н. : 09.00.11 / М.В. Аристова. – М., 2009. – 32 с.

3. Домкина Н. Зависимость – подмена любви [Электронный ресурс] / Н. Домкина. – Режим доступа: <http://subscribe.ru/archive/rest.love.realoveru/200809/18002353.html>.
4. Клёцина И.С. Психология гендерных отношений: концептуализация и эмпирическая иллюстрация макроуровня [Электронный ресурс] // Психология человека. – Режим доступа : <http://www.humanpsy.ru/klyotsina/gender-macro>
5. Короленко Ц.П. Социодинамическая психиатрия [Электронный ресурс] / Ц.П. Короленко, Н.В. Дмитриева. – Режим доступа: <http://azps.ru/hrest/80/710804.html>.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь: онлайн-версия [Электронный ресурс] / С.И. Ожегов. – Режим доступа: <http://www.ozhegov.org>.
7. Парыгина Н.А. Гендерный аспект насилия в социальном измерении : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата социологических наук : 22.00.04 – Социальная структура, социальные институты и процессы / Н.А. Парыгина. – Хабаровск, 2009. – 28 с.
8. Словник гендерних термінів [Електронний ресурс] // Сім'я та гендерна рівність. – Режим доступу: <http://www.gender.kiev.ua/vocab.htm>.
9. Халеева И.И. Гендер как интрига познания / И.И. Халеева // Гендер как интрига познания : сборник статей. – М. : Рудомино, 2000. – С. 7–11.
10. Ципоркина И.В. Психологическая зависимость: как не разориться, покупая счастье / И.В. Ципоркина, Е.А. Кабанова. – М. : АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2006. – 336 с.

Петренко Л.А. Залежність і насильство в гендерних відносинах: діалектика зла й добра

У статті проаналізовано поняття і сутність залежності та насилля у гендерних відносинах, наведено різні тлумачення любовної залежності та гендерного насилля, визначено основні характерні риси залежності насилля з позиції позитивного та негативного впливу цих явищ на гендерні відносини.

Ключеві слова: *гендер, гендерні відносини, залежність, любовна адикція, насилля, гендерне насилля, насилля в сім'ї, залежні відносини, матриархальне суспільство, патріархальне суспільство, неопатріархальне суспільство.*

Петренко Л.А. Зависимость и насилие в гендерных отношениях: диалектика зла и добра

В статье анализируется понятие и сущность зависимости насилия в гендерных отношениях, даются различные трактовки любовной зависимости и гендерного насилия, определяются основные характерные черты зависимости и насилия с позиции позитивного и негативного влияния данных явлений на гендерные отношения.

Ключевые слова: *гендер, гендерные отношения, зависимость, любовная аддикция, насилие, гендерное насилие, насилие в семье, зависимые отношения, матриархальное общество, патриархальное общество, неопатриархальное общество.*

Petrenko L. Dependence and violence in gender relations: the dialectic of good and evil

In article the concept and essence of dependence and violence in the gender relations is analyzed, various treatments of love dependence and gender violence are given, the basic characteristic features of dependence and violence

from a position of positive and negative influence of the given phenomena on gender relations are defined.

Key words: *gender, gender relations, dependency, love addiction, violence, gender violence, domestic violence, dependent relationship, matriarchal society, patriarchal society, neopat-riarhalnoe society.*

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОПИТУВАННЯ: ДОСВІД США

На сьогодні поширеність практики проведення організаційних опитувань у середовищі бізнес-організацій розвинутих західних країн є реакцією організацій на об'єктивну потребу в змінах, зумовлену, перш за все, переходом у розвинутому світі від індустріальної до інформаційної економіки [1, с. 8]. Річке зростання доступності інформації та засобів комунікації, що викликало ці глобальні суспільні трансформації, було спричинено, зокрема, кардинальним зниженням вартості телефонного зв'язку, появою мобільного зв'язку та Інтернету, що уможливило швидке поширення ідей, досвіду й знань. Ці зміни раз і назавжди змінили середовище, у якому доводилося існувати та конкурувати організаціям. У сучасному світі незмінність усе частіше розглядається як ознака застою, а організації, які не змінюються, демонструють дедалі гірші результати.

Крім того, як відомо, у кризові часи першими страждають (або перестають існувати чи поглинаються) саме ті організації, які не здатні швидко й адекватно зреагувати на нову ситуацію. Отже, у сучасних умовах світової економічної кризи українським науковцям і практикам потрібно особливо активно досліджувати вітчизняні організації, щоб сприяти їхньому сталому розвитку. Проте сьогодні український ринок організаційних досліджень перебуває в зародковому стані: майже відсутні вітчизняні комерційні компанії, які б пропонували виключно послуги проведення організаційних опитувань за сучасними стандартизованими методиками, у конкурентну боротьбу ще не вступили великі західні оператори. У цих умовах українським дослідникам і практикам конче потрібні сучасні методологічні та методичні знання й досвід наших західних колег для адекватного формування вітчизняного ринку організаційних досліджень.

Розглянемо досвід проведення організаційних опитувань у США з огляду на випереджальні темпи переходу цієї країни від індустріальної до інформаційної економіки, зростання продуктивності технологій, обсяг наукового знання та професіоналізації.

Метою статті є аналіз досвіду проведення організаційних опитувань у США з погляду можливості застосування його в Україні.

Завданнями статті виступають: огляд сучасного стану практики організаційних опитувань у США, визначення найбільш пріоритетних напрямів його розвитку, які можуть бути цікавими для вітчизняних дослідників з огляду на можливість формування попиту з боку українських організацій; виокремлення трьох основних типів приводів для проведення організаційного опитування (збирання інформації, впровадження змін, вибір стратегії розвитку) та наведення типової послідовності кроків дослідження згідно з обраним приводом, а також аналіз перспектив і можливостей застосування цього досвіду в Україні.

Термін “організаційні опитування” походить від англ. Organizational surveys і позначає “систематичний процес збору даних, розроблений для кількісного вимірювання специфічних аспектів пов’язаного з роботою досвіду членів організації” [2, с. 5]. Традиційно організаційні опитування, що почали проводитися в США ще з 1930-х рр., зосереджені на вимірюванні таких змінних, як: задоволеність працівників, організаційні зобов’язання та лояльність, автономія, баланс життя й роботи, сприйняття справедливості та рівності в стандартизованих управлінських практиках і процедурах тощо [2, с. 13].

Щодо сучасного досвіду проведення організаційних опитувань у США, то, за А. Краутом, нещодавні оцінки американських дослідників дають змогу зробити висновок, що 75% усіх середніх і великих організацій США проводять організаційні опитування зазвичай щороку або раз на кожні два роки [3]. У сучасних США вже декілька десятиліть існують організації, що на професійній основі проводять організаційні опитування, наприклад, Mayflower Group (www.mayflowergroup.org) та Information Technology Survey Group (www.itsg.org), які вже накопичили чималий теоретичний і практичний досвід проведення організаційних опитувань і мають величезні бази даних для стандартизованого порівняння організацій.

Варто наголосити на міждисциплінарному характері сучасних організаційних досліджень у США, адже вони потрапляють у поле предметного зацікавлення теорії організації, соціології організації, економічної соціології, організаційної психології, менеджменту та управління персоналом. Також специфіку напряду зумовлює той факт, що організаційні опитування часто розробляються на замовлення певної організації відповідно до її специфічних потреб і використовуються як активні інструменти в допомозі організаціям у визначенні їхніх “проблемних зон” (часто в глобальному контексті), що потребують змін, а також у впровадженні цих змін, виступаючи, таким чином, запорукою здоров’я організації [4, с. 33].

Одне із завдань нашого дослідження полягало у виділенні тих напрямів організаційних опитувань, які вважаються сьогодні найбільш перспективними в західній літературі. Відомий американський соціолог А. Краут наводить такий перелік завдань, які вирішує організаційне опитування: “знаходження збоїв в організаційних відносинах, спостереження довготермінових тенденцій, моніторинг впливу організаційних програм, забезпечення внеску в прийняття майбутніх рішень, розширення комунікаційних каналів, здійснення досліджень щодо організаційної поведінки, сприяння в упровадженні організаційних змін і вдосконалень, а також у забезпеченні символічної комунікації” [5, с. 4].

На прикладі сучасної американської консалтингової фірми Nordli&Wilson (www.nordliwilson.com), яка займається проведенням організаційних опитувань ще з 1953 р., бачимо таке коло діагностичних можливостей організаційних опитувань: оцінка задоволеності персоналу,

оцінка ефективності системи мотивації, оцінка потреб персоналу, оцінка системи внутрішньої комунікації, оцінка ставлення персоналу до змін, дослідження організаційної культури, покращення клімату та зменшення плинності працівників.

Дуже важливою тенденцією, яку вдалося виділити при аналізі сучасної західної літератури з організаційних опитувань, є їхня переорієнтація на більш активні методи впливу на організацію. Згідно зі старою консервативною схемою проведення організаційного опитування, зазвичай узагальнені результати опитування подавали керівництву, обговорювали в деталях, а потім передавали до в архіву. Відповідно до сучасних поглядів, зокрема, Дж. Фолкмана, подібна практика є неприпустимою, оскільки такий підхід знецінює та залишає значною мірою нереалізованими можливості й потенціал методики організаційного опитування. Адже воно може виступати не лише як засіб збору даних, а і як потужний інструмент упровадження змін, а також їх подальшого моніторингу та оцінки, що може зробити більш ефективним процес адаптації працівників організації до впроваджуваних змін [7].

Сучасне організаційне опитування – це ще й додатковий інструмент мотивації, за допомогою якого керівництво демонструє працівникам їх значущість і цінність їх думок, іншими словами, це можливість працівників зробити свій внесок у розвиток організації, донести свою позицію до керівництва та розповісти про те, що їх хвилює. Проте дуже важливим моментом проведення організаційного опитування є правильна підготовка та надання зворотного зв'язку опитаним щодо отриманих результатів. У цьому напрямі працюють такі дослідники, як: Алан Чорч, Жанін Вацлавські та Ален Краут [2]; Девід Надлер, Філіп Мірвіс і Кортланд Каман [8]; Лін Атвотер, Девід Вальдмен, Девід Атвотер та Прісцила Картір [9]; Хосе Пейро, Вінсент Гонсалес-Рома та Хосе Канеро [10]. Ці дослідження продемонстрували важливість таких чинників у процесі надання зворотного зв'язку, як час (часова віддаленість від проведення опитування) та форма надання зворотного зв'язку (фокус-група, електронна поштова розсилка, оголошення результатів опитування керівництвом організації або опублікування їх на офіційному сайті організації без/з їх обговоренням тощо), а також вироблення та впровадження програми дій щодо вирішення діагностованих у ході опитування проблемних питань [2; 8–10]. Проте згадані науковці лише побіжно згадували процес надання зворотного зв'язку як один з можливих інструментів впливу на поведінку працівників організації, а не досліджували процес надання зворотного зв'язку як центральну проблему. Саме тому вони розглянули лише деякі аспекти процесу надання зворотного зв'язку, насамперед, висунувши гіпотези, які так і не було в ході їх досліджень остаточно та в повному обсязі перевірено, тобто вони скоріше поставили більше питань, ніж дали відповідей на них, залишивши широке дослідне поле для послідовників. Отже, незважаючи на інтенсивний розвиток цього напрямку, досі невирішеною проблемою

залишається комплексне вивчення всіх вищеназваних головних чинників процесу надання зворотного зв'язку, зокрема характер їх різнобічного впливу на подальшу поведінку респондентів, тобто методики надання зворотного зв'язку як активного інструменту впровадження та підтримки соціальних змін.

Також треба завжди враховувати той факт, що забезпечення працівників зворотним зв'язком щодо даних опитування, яке не підкріплюється жодними подальшими діями керівництва щодо покращення ситуації в “проблемних зонах”, спричинює більш негативні наслідки, ніж ненадання ніякого зворотного зв'язку опитуваним узагалі.

На думку американського дослідника Дж. Фолкмана, більшості організацій насправді не потрібно проводити всебічних опитувань, а варто, перш за все, визначитися з головною метою проведення організаційного опитування. Саме фокусування на досягненні в результаті проведення організаційного опитування головної мети може допомогти організаціям звузити свої пошуки й більш ефективно використовувати ту інформацію, якої вони найбільше потребують [7]. Дж. Фолкман виокремлює три типових цілі, на досягнення яких зорієнтоване організаційне опитування: збирання інформації, упровадження змін і врегулювання стратегії.

Мета “збирання інформації” є найбільш поширеною. Більшість опитувань, або розроблених самими організаціями без допомоги консультантів для внутрішніх потреб і використання, або ж розроблених організаціями, що спеціалізуються на організації та проведенні так званих “готових”, уже розроблених і апробованих на інших організаціях методик опитувань, здійснюються саме із цією метою. Організаційне опитування, зорієнтоване на досягнення цієї мети, зазвичай, полягає в проведенні стандартного опитування вибіркових груп працівників для визначення їхнього сприйняття організаційних правил, норм і процедур. Отримана інформація використовується для прийняття рішень щодо організаційних норм і правил, переважно в галузі управління персоналом.

Якщо організаційне опитування, зорієнтоване на досягнення мети “збирання інформації”, часто називають “вимірюванням температури”, оскільки воно, як правило, зосереджене лише на загальному “кліматі” внутрішньоорганізаційних відносин, то організаційне опитування, зорієнтоване на досягнення мети “впровадження змін”, розробляється з метою ефективного впровадження організаційних удосконалень. Для цього замість стандартних опитувальників розробляють питання для кожного відділу чи групи окремо й опитують кожного працівника з метою визначення найбільш важливих проблемних питань, пов'язаних з упровадженням змін.

Результати такого організаційного опитування, тобто висновки щодо аналізу зібраних у ході проведеного опитування даних, повідомляються спочатку керівництву, яке потім повідомляє цю інформацію опитаним працівникам на так званих “сеансах групового зворотного зв'язку”. На таких сеансах, тобто групових зборах, відбувається не лише повідомлення

опитаним респондентам результатів їхнього опитування, а й подальше обговорення цих результатів та, головне, розробка конкретного плану дій щодо впровадження бажаних організаційних змін. Наступним кроком є реалізація виробленого на груповій зустрічі плану дій щодо впровадження організаційних змін, що завершується проведенням оцінювання впроваджених змін (табл.).

Таблиця

Повний цикл організаційного опитування

Послідовність кроків	Головна мета проведення організаційного опитування		
	1. Збирання інформації	2. Впровадження змін	3. Врегулювання стратегії
1	Визначення цілей опитування	Визначення цілей опитування	Визначення основної стратегічної мети організації
2	Проведення опитування серед вибіркового груп	Розробка опитувальника	Призначення управлінського комітету як “агента змін”
3	Ідентифікація ключових проблем	Проведення опитування	Упровадження опитування до організаційної стратегії
4	Повідомлення результатів керівництву та учасникам	Ідентифікація та аналіз ключових проблем	Розробка опитувальника та проведення опитування
5	Упровадження зворотного зв'язку до нових правил і процедур	Повідомлення результатів керівництву	Ідентифікація та аналіз ключових проблем
6		Повідомлення результатів підлеглим	Підготовка управлінського комітету
7		Розробка плану дій	Повідомлення результатів керівництву та найманим працівникам
8		Впровадження змін	Підготовка стратегічного плану дій
9		Оцінювання змін	Повторення через 12–18 місяців

Згідно з Дж. Фолкманом, організаційне опитування, зорієнтоване на досягнення *мети “врегулювання стратегії”*, є найбільш повним і багатообіцяючим порівняно з іншими двома видами опитувань, які ми розглядали вище [7]. Таке опитування спрямоване на визначення розбіжностей між тим, де компанія є, і тим, де вона хотіла б бути. Причому

до проведення такого опитування, спрямованого на впровадження організаційних удосконалень, які вплинуть на стратегічне спрямування всієї організації, залучається не лише менеджерський склад і відділ управління персоналом, а й уся організація в цілому, тобто майже всі працівники організації.

Серед необхідних умов, дотримання яких забезпечує ефективне досягнення мети “врегулювання стратегії”, є такі, як усвідомлення, що процес (як і коли проводити опитування, хто має бути до нього залученим) є так само важливим, як і зміст (про що запитувати, як аналізувати отриману інформацію); залучення груп працівників до оцінювання, планування та впровадження стратегій; повторення опитування кожні 12–18 місяців.

Висновки. Сучасні організаційні опитування – це не лише інструмент збору необхідної інформації, а й важливий засіб комунікації та зворотного зв'язку зі співробітниками. По-перше, організаційні опитування забезпечують керівництво цінним та дидактичним зворотним зв'язком щодо організаційної культури, сильних сторін, а також бар'єрів і конфліктів в організації. Ця інформація використовується керівництвом, щоб, спираючись на сильні сторони, ініціювати корективні плани дій у тих галузях, що найбільше потребують упровадження організаційних змін. По-друге, організаційні опитування виступають цінним засобом комунікації між керівництвом і підлеглими в організації. Цей процес відкриває конструктивний діалог в організації, що допомагає підлеглим побачити зв'язок між їхніми пропозиціями та поведінкою й діями керівництва.

В ідеалі організаційне опитування має бути зорієнтованим на досягнення всіх трьох основних цілей: збирання інформації, упровадження організаційних змін і врегулювання стратегії організації. Таким чином, можливості та потенціал організаційного опитування використовувалися б повною мірою. На основі аналізу західних публікацій узагальнено типовий процес перебігу підготовки та проведення організаційного опитування, зорієнтованого на досягнення всіх трьох вищерозглянутих цілей, тобто на проходження повного циклу, у зведеній порівняльній таблиці “Повний цикл організаційного опитування”.

Окремою проблемою проведення організаційних опитувань в українських організаціях залишається їх, як правило, переважна орієнтація на неповний цикл використання організаційного опитування, адже більшість українських організацій обмежується лише мінімальним рівнем збирання необхідної інформації про власну організацію й не використовує повною мірою потенціалу всіх можливостей організаційного опитування. Така ситуація, на нашу думку, пов'язана як з поточним станом кризової економіки, так і з домінуванням переважно пострадянського стилю керівництва та необізнаності і/або небажання адаптувати кращі західні управлінські моделі розвитку організації.

Варто також ще раз наголосити на міждисциплінарному характері та достатньо молодому віці як соціології організацій, так і організаційних

опитувань як методу збору даних у соціології організації, що породжує широке поле діяльності для нових наукових теоретичних та прикладних розробок у цих сферах. Особливо перспективними є подальші дослідження можливостей та особливостей надання зворотного зв'язку опитаним як інструменту підтримки впровадження організаційних змін в умовах українських реалій.

Література

1. Druckman D. Enhancing organizational performance / D. Druckman, J.E. Singer, H. Van Cott. – Washington D.C. : National Academy Press, 1997. – 284 p.
2. Church Allan H. Designing and using organizational surveys: a seven-step process / Allan H. Church, Janine Waclawski, Allen I. Kraut. – John Wiley and Sons, 2001. – 293 p.
3. Kraut Allen I. Organizational Surveys [Електронний ресурс] // Encyclopedia of Industrial and Organizational Psychology. – 2006. – Режим доступу: http://www.sage-reference.com/organizationalpsychology/Article_n243.html.
4. Smith Frank J. Organizational surveys: the diagnosis and betterment of organizations through their members. – New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 2003. – 301 p.
5. Kraut Allen I. Organizational surveys: Tools for assessment and change. – San Francisco : Jossey-Bass, 1996. – 417 p.
6. Brewerton P. Organizational Research Methods: A Guide for Students and Researchers / P. Brewerton, L. Millward. – London : Cromwell Press, 2001. – 202 p.
7. Folkman J. Three Approaches to Surveys // Employee Surveys that Make a Difference: Using Customized Feedback Tools to transform Your Organization. – Provo, UT : Executive Excellence Publishing, 1998. – 286 p. – P. 45–65.
8. Nadler D. Developing a feedback system for work units: A field experiment in structural change / D. Nadler, P. Mirvis and C. Cammann // The Journal of Applied Behavioral Science. – 1980. – № 1. – P. 41–62.
9. Atwater Leanne E. An upward feedback field experiment: Supervisor's reactions to subordinates / Leanne E. Atwater, David A. Waldman, D. Atwater, P. Cartier // Personnel Psychology. – 2000. – № 53. – P. 275–297.
10. Peiró José M. Survey Feedback as a Tool for Changing Managerial Culture: Focusing on Users' Interpretations – A Case Study / José M. Peiró, V. González-Romá, and J. Cañero // European Journal of Work and Organizational Psychology. – 1999. – № 8. – P. 537–55.

Пітенко О.І. Організаційні опитування: досвід США

У статті розглянуто опитування як метод збору даних у соціології організації, його можливості та особливості застосування. Проаналізовано специфіку проведення сучасних організаційних опитувань у США. Узагальнено типовий повний, зорієнтований на досягнення трьох основних цілей процес проведення організаційного опитування в США, а також перспективи та можливості застосування цього досвіду в Україні.

Ключові слова: організаційні опитування, організаційні дослідження, організаційні зміни.

Питенко Е.И. Организационные опросы: опыт США

В статье рассматривается опрос как метод сбора данных в социологии организации, его возможности и особенности применения. Анализируется специфика проведения современных организационных опросов в США. Обобщается типичный полный, сориентированный на достижение трех основных целей процесс проведения организационного

опроса в США, а также перспективы и возможности применения этого опыта в Украине.

Ключевые слова: организационные опросы, организационные исследования, организационные изменения.

Pitenko O. Organizational surveys: USA's experience

In this article a survey as a method of data collection in the Sociology of Organizations, possibility and peculiar features of its application were examined. Specifics of organizational surveys conduction in USA were analyzed. The author summarizes typical complete, focused on the achievement in three main purposes, process of the organizational surveys' conduction in the USA. Prospects and opportunities to adopt this experience in Ukraine were also examined.

Key words: organizational surveys, organizational researches, organizational changes.

УДК 316:32/03/

ПОЛТОРАК В.А.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ: ПРОБЛЕМИ УТОЧНЕННЯ ПРЕДМЕТІВ НАУК

Соціологія політики сьогодні розглядається як одна з найважливіших, ключових спеціальних соціологічних теорій (часто кажуть про соціологічну теорію середнього рівня). Водночас, незважаючи на значну кількість праць, що присвячені оприлюдненню технологій проведення, результатів виборчих кампаній та досліджень громадської думки, більш-менш глибоких, бракує комплексних робіт (до речі, і підручників, навчальних посібників), що характеризують її предмет, структуру. Така ситуація ще більш важлива, враховуючи ту обставину, що практично паралельно із соціологією політики, так би мовити, “функціонує” така наука, як політологія, у сфері якої працює багато науковців та викладачів ВНЗ, виходять наукова література та періодичні видання тощо.

Метою статті є спроба визначити специфіку підходів цих двох наук до вивчення політичної сфери суспільства, відмінність між предметами соціології політики й політології, а також ті аспекти, що їх об'єднують; нарешті, визначити функції та специфіку діяльності політологів і соціологів, які працюють у сфері дослідження політики.

Без перебільшення можна казати про те, що необхідність вирішення цієї важливої проблеми зумовлена, насамперед, саме практикою розвитку політичної демократії в українському суспільстві. Дійсно, останнім часом виникли та пройшли процеси становлення багато соціологічних та політологічних центрів, набула активного розвитку практика підготовки фахівців з політології й соціології. Водночас має місце значна конкуренція між соціологами та політологами у вивченні, трактуванні, прогнозуванні політичних процесів, хоча, зрозуміло, що між ними, навпаки, повинна відбуватися максимальна взаємодія у вивченні політичних явищ, відносин, процесів. Тобто саме уточнення предметів цих двох наук, їх функцій

повинно стимулювати максимально успішну роботу відповідних фахівців, приносити максимальну користь розвитку держави.

Проблема в цьому випадку полягає в тому, що, з одного боку, політика є одним з найважливіших соціальних інститутів, за допомогою якого суспільство здійснює розподіл влади, встановлює певний порядок суспільного життя. З іншого боку, як справедливо зауважує О.Д. Куценко, “на відміну від багатьох інших галузевих напрямів соціології, предмет соціології політики ніколи не був таким, який легко визначається. Саме словосполучення “соціологія політики” містить суттєву смислову проблему, яка укорінена в етимології родових понять, та в походженні політичних явищ... традиція широкого тлумачення політичного як соціального та соціального як політичного отримала відбиття в історії становлення соціології як науки” [5, с. 52]. Достатньо згадати О. Конта, який на початку ХІХ ст. пропонував різні терміни для визначення позитивної науки про суспільство: “політична наука”, “соціальна фізика”, “соціологія”.

Якщо не аналізувати всі численні підходи різних авторів до аналізу відмінностей між соціологією політики й політологією, а виділити два основних з них, то можна казати про такі. Перший підхід виходить з того, що політологія є комплексною наукою, яка вивчає політику всебічно, у тому числі з погляду соціології (соціологія політики); філософії (філософія політики); психології (психологія політики); історії (історія політики, або політична історія); навіть географії (політична географія).

Найбільш адекватну та обґрунтовану систематизацію комплексу наук про політику в цьому плані дає, на нашу думку, відомий російський політолог О.І. Соловйов. Виходячи з політики як об’єкта та предмета дослідження, він веде мову про *систему політичної науки*, яка включає цілий ряд наукових дисциплін. Так, політика, що розглядається як органічна складова всієї сукупності соціальних, природних і космічних явищ, вивчається *політичною філософією*. Зв’язки політики зі сферою космосу вивчаються та обґрунтовуються *політичною астрологією* (вона спрямована на те, щоб встановити зв’язки політичних явищ та змін із розташуванням небесних світил, сонячною активністю тощо).

Політика у її відносинах із природою є предметом цілого ряду наук: *політичної географії, політичної екології, біополітики*. Політику як складову соціуму, різновид суспільних відносин розглядає політична соціологія, яка вивчає вплив різноманітних соціальних структур на політичне життя, а також зворотний вплив норм та інститутів влади на суспільні відносини. Взаємозв’язок політики з окремими сферами соціального: економікою, правом, мораллю – вивчають відповідні дисципліни: *політична економія, політико-правова теорія, політична етика*. Виділяють і ряд субдисциплін, пов’язаних із політикою: *політична лінгвістика, політична інформатика* тощо.

Нарешті, внутрішні зв’язки та відносини, що притаманні сфері політики, на думку О.І. Соловйова, вивчає *політологія*, або політична наука у вузькому розумінні. Водночас стверджується, що в усьому спектрі

політичних знань, що вивчаються, пріоритетною є політологія, яка не тільки аналізує внутрішню будову політики, а й дає її цілісну інтерпретацію, інтегруючи всі найбільш значущі результати досліджень інших субдисциплін [4, с. 17–20].

Таким чином, навіть цей політолог, який визнає значущість багатьох субдисциплін, що причетні до вивчення політичних явищ та процесів, більше того – приділяє максимальну увагу проблемам політичних технологій і політичного маркетингу, врешті-решт, трактує політологію не тільки як науку, що вивчає внутрішні зв'язки та відносини, що мають місце в політиці, а і як загальну, комплексну науку, що інтегрує всі інші, які мають стосунок до сфери політики. Отже, й соціологію політики.

На підставі цього деякі політологи роблять, на перший погляд, очевидний висновок: соціологія політики є одним із розділів політології. І все було б цілком зрозумілим та обґрунтованим, коли б не існувала протилежна точка зору. Якщо політика є однією зі сфер соціального життя суспільства, то наука про неї виступає як один із розділів соціології. І заперечувати це практично неможливо. Тим більше, що “батько” соціології О. Конт після довгих міркувань дійшов до того, що комплекс наук, які вивчають суспільство, визначив саме як “соціологію”. Таким чином, треба ще уточнювати, що в цьому випадку є поняттям родовим, а що – видовим. У будь-якому разі, на наш погляд, соціологи, які вивчають політичні явища, відносини, процеси діють у межах своєї “компетенції” і зовсім не зобов'язані “віддавати” цю важливу сферу функціонування та розвитку суспільства на “відкуп” виключно політологам.

Але якщо і політологія, і соціологія можуть вивчати та вивчають одні й ті самі політичні явища, процеси, інститути, то, безумовно, треба визначити відмінність у їх підходах до такого дослідження (тобто мова йде вже про другий аспект аналізу розбіжностей у підходах до вивчення політики політологією та соціологією). Таку різницю досить чітко визначив відомий французький соціолог (який одночасно позиціонував себе і як політолога) П. Бурдьє. “На відміну від політології, – писав він, – соціологія політики вивчає не конкретні партії, політичні течії чи реальних політиків, а соціальні механізми формування політичних інститутів та політичних думок” [1, с. 189].

Якщо уточнити такий підхід до визначення предметів політології й соціології політики та відмінність між ними, то можна казати про те, що, з одного боку, політологія “йде” до проблем політичного життя “згори”, з боку держави, політичних партій, інших організацій, що беруть участь у функціонуванні влади. Соціологія політики, з іншого боку, підходить до аналізу цих проблем “знизу”, з боку окремої людини чи соціальної групи, які мають власні судження, думки щодо проблем функціонування влади, політиків, політичних партій, яким притаманні ті чи інші елементи політичної поведінки тощо.

Тобто як предмет соціології політики виступають не власне політичні інститути та структури, а політична свідомість, механізми впливу людей і

соціальних груп на діяльність цих інститутів, органів влади взагалі. Водночас зрозуміло, що самі соціальні інститути й процеси не можуть бути поза увагою соціології політики. Інша річ, що вивчаються вони в її межах під іншим кутом зору. Так, якщо політологія, наприклад, вивчає сутність, структуру, проблеми функціонування органів державної політичної влади, то соціологія політики звертає увагу на конкретні механізми їх формування, аналізує проблематику електоральної активності громадян, проблеми організації виборів в органи влади тощо.

Добре про цю специфіку “відносин” політології й соціології політики сказали автори підручника “Політична соціологія”, виданого за редакцією В.М. Іванова та Г.Ю. Семігіна: “Ми виходимо з того, що політична соціологія – це галузь соціології, яка концентрується переважно на аналізі взаємодії політики та суспільства. При цьому політика визначається в термінах класу дій, а не в поняттях сукупності інститутів чи організацій. Ми розглядаємо політику як особливу сукупність соціальних дій, що відображається чи формується в численних та різноманітних організаційних контекстах” [3, с. 20].

Продовжуючи обговорення проблеми предмета соціології політики, треба, хоча б коротко, зупинитися на довготривалій дискусії (у вітчизняній науці вона виникла практично з початку перебудови, коли “пішли” з історичної арени науковий комунізм та історичний матеріалізм, які виступали раніше як незаперечні представники всіх соціально-політичних наук) щодо відмінності між предметами “соціології політики” та “політичної соціології”.

Учасники цієї дискусії практично є одностайними стосовно того, що проблематика як соціології політики, так і політичної соціології, на відміну від проблематики політології, пов’язана, насамперед, з вивченням політичної свідомості, політичної поведінки особистості, механізмів їх впливу на процеси функціонування влади. Водночас деякі вчені вважають, що вживання терміна “соціологія політики” не є коректним та необґрунтовано “розширює” предмет цієї спеціальної соціологічної теорії.

Так, відомий російський соціолог Ж.Т. Гощенко вказує, що, вживаючи термін “соціологія політики”, ми вимушені розглядати “взаємозв’язок політичної сфери та її інститутів з іншими суспільними інститутами, а також політичну структуру суспільства, суспільно-політичні установки й орієнтації індивідів та груп, місце партій у системі влади тощо. Тому цей термін не є найбільш вдалим та приховує можливість надмірно широкого тлумачення предмета й сфери досліджень. Він застосовується до надмірно широкого кола проблем, що торкаються цілеспрямованих дій у всіх сферах суспільного життя. При такому формулюванні треба досліджувати не тільки владні відносини, а й “ресурсозбережну політику”, “містобудівну політику”, “фінансову політику” тощо” [6, с. 542].

Враховуючи ту обставину, що порушена проблема є дискусійною, ми все ж висловимо незгоду з поглядами російського соціолога (він не є

єдиним прибічником таких поглядів). По-перше, тому що, коли мова йде про різні “політики” (можна сюди додати “культурну політику”, “соціальну політику”, “екологічну політику”, “демографічну політику” тощо), ідеться зовсім не про політичну сферу суспільства. Термін “політика” в цих випадках більше виступає як синонім термінів “керівництво”, “управління”.

По-друге, якщо керуватися точкою зору, що наведена вище, тоді увесь предмет соціології політики буде включати тільки проблематику політичної свідомості, політичної поведінки та деякі інші. Водночас з предмета соціології політики виключається вся важлива проблематика, що пов’язана із специфікою функціонування політичних партій громадських організацій, політичних еліт, демократії та багато інших. Такий підхід не є, на наш погляд, коректним. Дійсно, соціологія політики не дублює ті підходи, які використовує політологія (див. вище). Але, з іншого боку, як уже підкреслювалося, вона розглядає ті самі соціально-політичні інститути, організації тощо з точки зору процесів їх виникнення, функціонування, розвитку як результату активної діяльності індивідів та соціальних груп.

Взагалі ж, якщо вважати основним об’єктом вивчення політології й соціології політики громадянське суспільство (такої думки дотримуються практично всі фахівці), то предмети політології і соціології політики найбільш доцільно розглядати таким чином. Вони, так би мовити, “перехрещуються”, перетинаються. Тобто, з одного боку, предметом політології є проблеми держави, політичних партій (зокрема, конкретних партій і організацій), політична стратифікація й політичні інститути, деякі політичні процеси, на кшталт, наприклад, демократичних процесів. Щодо політичної свідомості, політичної поведінки, політичної культури, то деякі політологи теж розглядають їх, включаючи в предмет політології. Але часто (як це робить уже згадуваний російський політолог О.І. Соловйов) включають їх до так званих “неінституційних засад політики”.

З іншого боку, основним предметом соціології політики, як уже зазначалося, виступають політична свідомість, політична поведінка, політична культура тощо. Водночас до предмета соціології політики, безумовно, входять політичні інститути, політичні партії, деякі політичні процеси, які тут розглядаються, на відміну від політологічного аналізу, не в поняттях сукупності інститутів чи організацій, а в термінах класу дій.

Таким чином, політологія та соціологія політики, відрізняючись своїми основними предметами, мають певний “сегмент”, де предмети цих наук певним чином перетинаються. Мова йде про сутність та структуру державної влади, процеси її формування, політичні партії й громадські організації, процеси демократії тощо. “Політична соціологія, – стверджують цілком справедливо автори [3], – народжується тільки тоді, коли соціологічний та “політологічний” підходи сполучуються та перетинаються... Так, якщо, наприклад, мова йде про партії, справжня політична соціологія передбачає пояснення того, яким чином партії

зумовлені суспільством та як суспільство визначається наявною партійною системою. Сказати, що партійна система є наслідком цих соціально-економічних умов, означає представити лише частину картини. Повна картина потребує пояснення, якою мірою партії виступають як залежна змін, що відображає соціальну стратифікацію й розподіл суспільства на класи та, навпаки, міру, до якої цей розподіл визначає діяльність еліти й відображає структури партійної системи” [3, с. 18].

Окрема проблема: належність до цих наук (маються на увазі соціологія політики та політологія) такого нового напрямку розвитку політичної науки, як політичний маркетинг і політичні технології. З нашої точки зору, хоча деякі політологи й ведуть мову про так звану “практичну політологію”, за своїми функціями, специфікою організації та реалізації політичний маркетинг і політичні технології найбільш органічно включаються саме в структуру соціології політики.

Проведений вище аналіз предметів соціології політики та політології дає змогу підійти до формулювання визначення соціології політики як однієї зі спеціальних соціологічних теорій. Зауважимо, що, враховуючи ту обставину, що існують різні думки вчених стосовно цієї проблеми (маються на увазі визначення предметів політології, соціології політики, політичної соціології), ми пропонуємо розглядати наведене нижче визначення, за основу якого взято визначення, що дано російським соціологом Ж.Т. Тощенко, як пошукове. Тобто таке, що потребує подальшого уточнення та вдосконалення.

Соціологія політики – це спеціальна соціологічна теорія, предметом якої виступають політична свідомість (у тому числі політична культура) та політична поведінка (політична участь) людей, що виявляються як у стихійній, так і організованій їх діяльності (через державні, суспільні інститути й організації), а також механізми та технології їх впливу на процеси функціонування влади в конкретних соціально-історичних умовах.

Треба звернути увагу на декілька аспектів цього визначення. По-перше, зрозуміло, що вивчати проблеми політичної свідомості чи поведінки неможливо, не вивчаючи паралельно діяльність державних та політичних інститутів, які регулюють їх, тому у визначенні про це і йде мова. По-друге, у визначенні відображена роль політичних технологій, через які регулюється політична поведінка та політична участь людей. Нарешті, треба особливо відзначити ту обставину, що соціологія політики вивчає, розглядає те, яким чином політичні явища і події впливають на суспільство, і навпаки, якого впливу з боку суспільства, соціальних груп та індивідів, що його становлять, зазнає сама політика. Тому доцільно виділити, коли мова йде про соціологію політики як одну із спеціальних соціологічних теорій, *макросоціологічний* (тобто загальносоціологічний) та *мікросоціологічний підходи*, що застосовуються в цій галузі соціології.

Перший підхід передбачає вивчення соціальних засад влади, впливу соціальних та групових конфліктів на політичні інститути й процеси та

зворотного впливу останніх на суспільство, його конкретні соціальні верстви й групи. Мікросоціологічний підхід зосереджений на конкретних політичних структурах як соціальних організаціях (формальних або неформальних), типах управління, способах регулювання конфліктів [2, с. 51].

Якщо виходити з такого підходу до визначення предмета соціології політики, який запропоновано вище, то структура цієї спеціальної соціологічної теорії буде мати такий вигляд:

1. Теоретико-методологічні засади соціології політики: політика як соціальний феномен, предмет соціології політики, історія виникнення та розвитку соціології політики, соціологія політики й сучасна політична практика.

2. Соціальна стратифікація політичного простору: соціальні групи, у тому числі бюрократія, як суб'єкти політики, нації як суб'єкти політики, політичні еліти та політичні лідери.

3. Соціально-політичні відносини: політичні інтереси й політичні орієнтації соціальних суб'єктів, соціально-політичне партнерство та соціально-політична конкуренція, проблеми соціальної політики.

4. Соціально-політичні інститути: різновиди соціально-політичних інститутів, влада, політичні партії та громадські організації й рухи як соціально-політичні інститути, політична соціалізація населення.

5. Соціально-політичні процеси: форми та фактори політичної участі, політична поведінка, соціально-політичні конфлікти, процеси демократизації в сучасному українському суспільстві.

6. Соціально-політична свідомість, ідеологія, культура: масова свідомість, політичні ідеології, політична культура, громадська думка.

7. Політичний маркетинг і соціально-політичні технології: політичні та виборчі технології, піар-технології, політичний аналіз, консультування, прогнозування, політичні паблік рилейшнз, виборчі кампанії.

8. Соціологічні дослідження у сфері політики: система організації соціологічних політичних досліджень в Україні, спеціальні соціологічні методи й методики в дослідженнях політики, методи проведення екзит-полів тощо.

Висновки. Проведений аналіз предметів і функцій соціології політики та політології свідчить про те, що предмети їх "перехрещуються". Вивчення цими науками різних політичних процесів, явищ, проблем відбувається комплексно, з двох різних позицій. З одного боку, політологія вивчає сутність, структуру, проблеми функціонування державної політичної влади. З іншого боку, соціологія політики звертає увагу, в першу чергу, на конкретні механізми її формування, аналізує проблематику електоральної активності громадян тощо. Таким чином, сумісна робота соціологів та політологів, якщо вона добре організована та координується, може давати дійсно серйозний синергетичний ефект у вивченні політичних проблем та розробці технологій і проектів,

спрямованих на ефективне регулювання процесів у політичній сфері суспільства.

Література

1. Бурдьє П. Социология политики : пер. с фр. / П. Бурдьє. – М. : Socio Logos, 1993. – 336 с.
2. Мир политической науки : учебник / А.Ю. Мельвиль, М.Г. Миронюк, Т.В. Шмачкова и др. – М. : Просвещение, 2004. – Кн. 2: Категории. – 796 с.
3. Политическая социология / [отв. ред. В.Н. Иванов, Г.Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 2000. – 296 с.
4. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии : учебник / А.И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 559 с.
5. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / В.Є. Пилипенко, І.М. Попова, В.В. Танчер та ін. – 2-ге вид. – К. : Фоліант, 2007. – 451 с.
6. Тощенко Ж.Т. Социология политическая / Ж.Т. Тощенко // Социологическая энциклопедия : в 2 т. / [рук. научного проекта Г.Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2. – 863 с.

Полторац В.А. Соціологія політики та політологія: проблеми уточнення предметів наук

У статті проаналізовано важливу та актуальну проблему, що пов'язана з предметами та функціями двох ключових наук, які вивчають політичну сферу суспільства. Зроблено теоретичні та практичні висновки щодо їх ролі в розвитку демократії та політичної системи сучасного суспільства.

Ключові слова: соціологія політики, політологія, політична соціологія, політичний маркетинг.

Полторац В.А. Социология политики и политология: проблемы уточнения предметов наук

В статье анализируется важная и актуальная проблема, связанная с предметами и функциями двух ключевых наук, которые изучают политическую сферу общества. Делаются теоретические и практические выводы относительно их роли в развитии демократии и политической системы современного общества.

Ключевые слова: социология политики, политология, политическая социология, политический маркетинг.

Poltorak V. Sociology and Policy polytologyyya: problems refining predmetov Sciences

In this article analyzed is an important and topical problem related to objects and functions of two leading sciences studying society's political sphere. Theoretical and practical conclusions are made with regard to their role in development of democracy and political system of the present-day society.

Key words: sociology of politics, political sociology, politology, political sociology, political marketing.

ТЕХНОЛОГІЇ ТРАНСОВО-СОЦІАЛЬНОЇ ДЕЦЕНТРАЦІЇ В СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Актуальність дослідження цієї проблеми пов'язана, насамперед, із феноменом соціалізації, який достатньою мірою представлений у науковій літературі з теоретичної соціології, і перелік персоналій, причетних до її дослідження, є достатньо довгим. Водночас проблема соціалізації не поставала в науковців саме в контексті метапрограмної та психотехнологічної зумовленості.

Отже, *проблема нашого наукового дослідження* полягає в наявності суперечності між необхідністю розробки теоретичних підходів в інтерпретації соціалізації як соціокультурного феномену й соціотехнологічного процесу та слабкою представленістю в науковій літературі відповідних теоретико-практичних напрацювань, присвячених комплексній рефлексії технологій трансово-соціальної децентрації в соціалізації.

Основою дослідження є наукові та навчальні видання таких українських та зарубіжних авторів: Х. Буттнера, Л. Гумільова, Е. Дюркгейма, Г. Крөгера, І. Ладанова, Т. Парсонса, А. Пелипенка, В. Проннікова, А. Сафронова, Р. Томсона, Е. Фромма, І. Яковенка.

Метою статті є дослідження технологій трансово-соціальної децентрації в соціалізації. З поставленої мети випливають такі *завдання*:

- визначити генезу трансгенераційних диспозицій;
- розглянути характеристики технологій трансово-соціальної децентрації та проаналізувати теоретичні підходи до взаємозв'язку цих технологій із соціалізацією.

Виключні обставини функціонування соціальної системи породжують необхідність формування в особи *трансгенераційних диспозицій*, що активують в особі (і в масштабах соціальної системи) змінені стани свідомості (ЗСС). В академічній соціології навряд чи знайдеться автор, який стане ідентифікувати змінений стан свідомості як один із станів соціальної системи (принаймні зізнатися, що таке є можливим для індивіда). Сам конструкт ЗСС для теоретичної соціології є неузвичайним, оскільки так званім нормальним станом людина має керуватись у соціальних відносинах; більше того, на поверхні ЗСС начебто суперечать самій ідеї функціональності соціуму й нормативності. Беручи на себе певну сміливість у сфері теоретизування, можемо стверджувати, що в окремих умовах соціотранс є сприятливим для функціональності соціальної системи та продуктивності соціалізації. Більше того, деякі соціальні системи просто потребують його для уможливлення смислоутворення й існування в часі.

Унімодальні та мультикультуральні соціальні системи “не зацікавлені” (якщо говорити про це метафорично в контексті реалізації

соціальною системою функції ціледосягнення, за М. Парсонсом) транслювати в особу готові культурні смисли, а скоріше створюють умови, коли особа залишається “порожньою” в розумінні дефіциту рефлексивності й закріплення установок на споглядальність.

Отже, соціалізація через технології трансової децентрації є антитезою соціалізації через технології аккультурації. Завдяки останнім, як зазначалося вище, формується раціональний суб’єкт, що прагне всебічно диференціювати власне життєве середовище, як і свою внутрішню ментальну реальність. Цим самим моментом він починає гордовито підноситись над усіма “примітивами”, у яких бракує ціннісних векторів, орієнтованих на збереження атомарного Его. Його атомарне Его відкриває в собі той світ, де оселяється Бог.

“...у кого Бог не є цим внутрішнім надбанням, або хто вимушений завжди добувати собі Бога зовні, в тому чи в іншому, де він завжди відшуковує його в незадовільний спосіб, через різні творіння людей і місця: той Бога і не має, і тоді легко приходить те, що йому заважає. І тоді людині заважає не лише дурне товариство, а й добре товариство, не тільки вулиця, а й церква, не тільки злі слова і справи, а й точно так і добрі. Бо перепона закладена в ньому самому: Бог ще не став усередині неї світом. Якби в ній так було, тоді повсюди і з усіма відчувала б вона себе дуже добре і безпечно...” [10, с. 185].

Его особи в соціальних системах, що соціалізують людський “матеріал” за допомогою трансу, є скоріше примітивним і тому надсоціалізованим. Парадокс примітивного Его полягає в тому, що воно краще піддається соціалізації, ніж раціональне диференційоване Его, оскільки останнє прагне обирати нормативну модель особи за власним волевиявленням, тоді як примітивне Его реципіює таку модель особи майже безсвідомо – в трансовому стані.

Німецький фахівець у галузі гіпнотерапії Г. Крогер вважає, що трансовому стану притаманні такі ознаки: а) клієнт активно реагує на стимули, які пропонує йому гіпнотизер, тоді як він не реагує на інші стимули або реагує на них меншою мірою, ніж зазвичай; б) реакції клієнта на гіпнотизера несуть у собі сильний і практично завжди позитивний заряд на рівні відчуттів [11, с. 123].

Екстраполюючи ці ознаки на розуміння природи трансгенераційних диспозицій, можна стверджувати таке: а) при контакті із соціальною системою (а її в таких суспільствах репрезентують усі представники спільноти, оскільки розмежування-диференціація між макро- та мікрорівнем тут відсутні) особа активно реагує виключно на її стимули, стимули, що виходять від інших соціальних систем чи індивідів, є фоновими. Особливо помітним стає подібне в процесі міжособистісного спілкування з представниками культур Сходу (японцями, корейцями, китайцями – особливо), які настільки налаштовані, завдяки соціотрансу, на “хвилю” автентичної соціальної системи, що в інших етноконтактних зонах виявляють специфічний соціокультурний

аутизм; б) реакції особи на соціальну систему завжди позитивно забарвлені, що пов'язано з високим рівнем безумовної довіри до неї.

Таким чином, трансгенераційні диспозиції закріплюються завдяки досягненню такого рівня соціального тиску, що останній сприяє збереженню інфантилізованого стану особи, який прижиттєво закріплюється як рецептивний характер.

Е. Фромм описує рецептивний характер як сукупність диспозицій пріоритування засвоєння над продуктивністю, асиміляції над виробленням і конструюванням.

“Вони, – відзначає автор, – вкрай чутливі до різкого розриву відносин з ними з боку тих, кого вони люблять. У сфері мислення рецептивна орієнтація виявляється аналогічним чином. Якщо такі люди розумні, то вони будуть найкращими слухачами, оскільки їх орієнтація пов'язана із поглинанням ідей, а не їх виробленням... Оскільки вони потребують підтримки багатьох, щоб відчувати себе в безпеці, то вони вимушені виявляти відданість більшості людей” [9, с. 61–62].

У європейських соціальних системах у процесі соціалізації Над-Я соціальної системи інкорпорується в Я особи, щоб організувати її психіку як соціетальну. У східноазійських соціальних системах Я особи інкорпорується в “тіло” соціальної системи, переходячи в стан децентрації-трансовості.

У просторово-часових рамках особливість розгортання життєвої активності така: чим більш ущільненим є простір і час особи, тим більшою мірою соціальна система в процесі соціалізації (через інституції контролю, пропаганди, релігії тощо) вдається до створення змінених станів свідомості. Лише в такому стані особа спроможна нормально переносити тиск висококонтекстуальної соціальності, інтегруватись і підтримувати “зразок латентності” (Т. Парсонс).

Для визначення цього “тиску”, про який із позитивістською прозорістю писав у своїх творах Е. Дюркгейм, можна запропонувати досить простий емпіричний індикатор: середня кількість прескрипцій (моральних, юридичних, ідеологічних, релігійних), якими керується індивід у процесі самоорганізації. Чим більшою вона є, тим більшою мірою спричиняється змінений стан свідомості, який детермінований уже не стільки спеціальними психотехнологіями, скільки елементарною перевантаженістю оперативної пам'яті.

Виникає логічне питання: чому в одних соціальних системах у процесі соціалізації особи закладаються трансгенераційні диспозиції, а для інших це не є потрібним? Маємо висловити припущення, згідно з яким закладення відбувається залежно від того, наскільки розвиненою є інформаційна підсистема діяльності.

Досить вдало представлена морфологія культури з точки зору функціональності трансгенераційних диспозицій у процесах соціалізації в праці А. Пеліпенка та І. Яковенка [3, с. 20]. Культура як система, на думку названих авторів, поділяється на такі рівні: *рівень першотектональних*

інтенцій (першотектони – первинні інтенції та передумови, що покладені в основу будь-якого процесу смислоутворення); *рівень нульового циклу першотектональних проєкцій* (інваріантні матриці структурування смислів); *рівень етнічних детермінацій* (особливості етнічного характеру та інші етнічні фактори, що опосередковано впливають на процес смислоутворення); *рівень соціокультурних детермінацій* (соціальний досвід та соціокультурна ідентичність); *рівень індивідуально-несвідомого; поверхневий, видимий рівень* – сфера усвідомлюваних культурою смислів.

На кожному з рівнів відбувається згортання ентропії за рахунок нарощування рефлексивності та експліцитності культурних смислів. Водночас продовжують своє функціонування соціуми, в яких першотектональні інтенції та проєкції нульового циклу продовжують домінувати над складовими більш високого рівня рефлексивності. Це відбувається там, де соціальний семіозис, підтримуваний сенсорною семіофункцією, забезпечує відхід від рефлексивності й мінімізує ймовірність появи експліцитних культурних смислів. У двох своїх працях [5; 6] автор досить детально проаналізував соціотранс як стан соціальної системи на прикладі індобуддійських етносоціальних спільнот.

У таких соціальних системах та психокультурах виявляються охоронні перестороги, антиципація несприятливих наслідків диференціації свідомості: у біопсихічному плані вона еквівалентна ненародженню. Задоволення індивідуальних потреб не поєднується з втратою безпосередності немовляти, як це наявне в інших соціумах. Такий стан має означати лише, що індивід не прив'язаний до різних схематизмів; адже Ерос щоразу творить нове, він не знає повторення. Саме ця неповторюваність і невідтворюваність чуттєвого досвіду, гераклітівського потоку сенсорних переливів, де не розрізняються життя і смерть, сон і реальність, і утворюють *axis mundi* смислопродукування індійського анігілятивного соціофрактала.

Сенсорна іпостась Абсолюту завжди асоціюється з непередбачуваністю, незбагненними метаморфозами індуїстських божеств. Вони перебувають у перманентній авантурі еволюції, міграції в пошуку нових переживань. Задля цього порушуються навіть вселенські закони. У Всесвіті працює своєрідна машина знецінювання життя: чим більше подорожуєш – тим більше виявляє себе закон карми, накопичення наслідків, тим більше жалю з приводу надмірної вітальної сили, яка збільшує страждання. Звідси випливає й те, що людське життя втрачає унікальний і неповторний сенс. Найкращим психологічним гаслом для індуса (якщо, природно, сприймати наведений уривок поза контекстом), стали б слова Екклезіяста (2, 17):

“І зненавидів я життя: тому що огидні мені стали справи, які робляться під сонцем: бо все суєта і втома духовна!”.

Цілком просте й логічне пояснення для того, щоб не обирати феноменальну цілеспрямованість на користь абсолютної недиференційованості. Виходячи із цього, напрошується думка про те, що

сенсорність мінімізує (якщо не унеможлиблює) соціальне цілепокладання, виконання соціальною системою цілепокладальних функцій.

Адже той, хто прагне, той не знає; прагнення і є сенсорною неповнотою, неданністю Абсолюту. Знати означає не прагнути, не розривати гуркотом емоційних хвиль ідилічно-блаженної повноти всевияву, не прагнути до мети, яка не впливає із живої гри відчуттів. Деінтенціональність світовідчуття передує незацікавленості в життєвих результатах, незначущості самореалізації й навіть піклування про добробут.

Спонтанний Ерос, подібно легковажній дитині, розвінчує надмірну серйозність дорослих гравців, примушуючи їх скинути маски та віддатись вільному плину відчуттів. Оказіональна сексуальність вільно виплескується на все, в подібний спосіб відбувається й оказіонально-сексуальна неантисипація Абсолюту та релігійного атрактора. Цікавим у цьому плані є образ індуїстського Бога Шиви, який уособлює водночас два начала: фалічно-космотворче та демонічно-деструктивне. Він нищить у творенні і творить у знищенні, волею примхи, без мети, промислу та індивідуальності. Йому неважливо, що відчувають світи, ці оази летаргійного пилу, бо люди не відчувають того, де починається й де закінчується життя, де межа, яка відокремлює його від смерті. Іпостась Шиви-Калі лише поглиблює цю неісторичність самотуття. Усе, що відбувається, безнадійно випадкове, як і вдале народження, що обійшлося б без жіночих мук. Намагаючись досягти символічного подолання “мук народження”, деякі індуїстські секти зараховують вбивство до значущих культово-ритуальних дій, необхідних для підтримання енергетичного балансу у всесвіті. Так, *“у середині минулого століття європейці із здивуванням дізналися про існування страшної секти “душителів”-тхагів. Дхарму ці вишанувальники Калі витлумачували досить своєрідно: свою відданість богині вони виражали тим, що грабували мандрівників, вбивали їх, а потім приносили награбоване їй у жертву”* [8, с. 236].

Не буде надмірно категоричним припущення щодо існування ймовірної кореляції в ланцюзі “необмеженість відчуттів – оказіональна сексуальність – ідея необмеженої (тео)індивідуальної еволюції при збереженні архаїчного морфостазу соціальної системи”.

З позиції синтезу авторського підходу та зазначеної вище тектологічної теорії культури з’являється евристична можливість інтерпретації феномену соціалізації під кутом зору формування в особи реакції фрагментації на соціальну реальність і потреби відключення рефлексивності.

По-перше, первинні тектональні інтенції в сенсорному соціосеміозисі пов’язані з надмірно-флуктуаційною соціальною системою. Йдеться про інформаційну закладку механізмів переходу індивіда в трансний стан як певну захисну стратегію реагування на розрив особистої самості. Занадто статичні суспільства (а індобуддійські соціальні спільноти як носії зазначеного параметра можуть вважатись такими), що

виключають або ж мінімізують вертикальну мобільність механізмами морфостазу намагаються блокувати “прориви” першотектональних інтенцій в інституційну надбудову. Робиться це шляхом обмеження структурних флуктуацій соціальної системи, яка майже не реагує на індивідні “шуми”. Таке нереагування як надподразник призводить до включення стратегії захисту від фатальної соціальності – трансю. Жорстку, фаталізуючу й непередбачувану соціальність особа налаштовується сприймати з меншими “больовими витратами” (в аспекті мінімізування фрустрації потреби у свободі). Цьому супутньо сприяє неприборкана соціорегулятивними механізмами архетипіка колективного несвідомого, яка наближає особу до переживання трансперсональних станів свідомості.

Біль соціальної фатальності особа може подолати різними шляхами, і одним з них є стимулювання космотрансю – своєрідного культурного анімізму, в якому просторово-часові обмеження соціуму символічно руйнуються та особа, яка мандрує, піднімається до релігійного статусу. Характеризуючи в цьому контексті метафізику індусів, російський дослідник А. Сафронов відзначає із цього приводу: “...релігійна метафізика індусів має виражено “економічний” характер, що істотно відрізняє її від суспільної практики, де, навіть накопичивши значну кількість грошей, не можна було змінити свою кастову належність, і відповідно, соціальний статус. Цей факт дає деякі значущі вказівки щодо соціальної значущості йоги для стабільності індійського соціуму, що виводить схильних до соціальної мобільності членів суспільства (або пасіонаріїв за термінологією Гумільова) з соціального контексту в релігійний (курсив наш. – Ю.Р.)” [7, с. 145–146] .

Отже, трансгенераційні диспозиції призначені для поєднання активованого колективного несвідомого із соціальними інституціями, які не синхронізовані з першим у напрямі переведення духовно-символічного досвіду в соціальні програми. Іншими словами, для деяких соціумів існує проблема надмірної духовності (у формі пасіонарності), що не може бути асимільована та затребувана соціальною системою, а тому соціальна система легітимізує маргінальні й частково асоціальні форми активності з метою “зв’язування” цієї надлишкової духовності.

По-друге, на рівні нульового циклу першотектональних проєкцій закладаються гранично індивідуалізовані матриці структурування смислів. Навіть гіпотетично уявивши собі соціальну систему, що складається з осіб, які відтворюють принципово несумісні семіотичні практики, починаєш розуміти, в якому стані має перебувати соціальна система для забезпечення інтеграції.

Соціалізуючись у фігуративних кодах (символічних інструментах, що розраховані на індивідуальне використання), особа у своїй одиничності залишається порожньою та ірреальною і для себе, і для інших. Образ “Значущого Іншого” розвивається, контактна зона між особою й соціальною системою формується не на рівні культурних смислів, а на рівні нульового циклу першотектональних проєкцій. Тобто соціальна

система соціалізує особу, не задаючи їй готових смислів, а лише культурні матриці (архетипи у вигляді символів).

Етнографи радянського періоду В. Пронніков та І. Ладанов блискуче описують цей стан на прикладі *саторі* – того самого стану просвітлення, де зникає бар'єр між Его та реальністю колективного несвідомого; останнє, нумінозно оволодіваючи індивідом, вводить його в ЗСС.

“Китайський ієрогліф, що позначає саторі, складається з двох частин: “розум” і “я-сам”. У процесі переживання саторі людина відчуває, що її Я (самість) кудись зникає, розчиняється і разом з нею з'являється відчуття злиття зі світом. Японці називають це відчуття *муї* (“недіяння”, “нество-рене буття”). Насправді в цьому стані людина не завмирає, не йде від світу, вона продовжує діяти, однак її діяльність виявляється включеною в загальний потік конкретної ситуації. Такий стан є спорідненим натхненню, він знайомий художнику, коли він збирається зробити перший мазок, воїну, коли він намагається передбачити рух супротивника, лучника, коли він намагається вразити ціль, тощо” [4, с. 156]. Кожен зі східних соціумів має свою модель трансгенераційних диспозицій. Для Японії це амає і почуття сорому, для Китаю – лі – гуманність (думати *про людей* як про Бога, забуваючи *про людину*), для Індії та Тибету – медитації тощо.

По-третє, на рівні національного характеру закладаються, передусім, рецептивно-репродуктивні диспозиції, тобто формується досить високий рівень фрустраційної толерантності на соціальні стимули. На рівні первинних мікрогруп заохочується колаборація, макроінтеграція й груповий конформізм, придушується індивідуалізм, конкуренція, життєва експансія та інші форми “Я-кання”. Соціум стає макрогіпнотизером, що “відключає” всі інші стимули від соціетальної психіки, тобто особа продовжує “слухати й бачити” соціальну систему, навіть перебуваючи поза її межами.

Створюється соціальне замовлення на особу, яка “прогинається під мінливий соціальний світ”, не чекаючи, поки останній прогнеться під неї. Етнічний характер впливає на процес смислоутворення, передусім, як на пріоритет родовідтворення – демографічну війну зі світом шляхом “випуску” найбільшої кількості людей, що знову впливає на ущільнення просторово-часового континууму, останнє збільшує тиск соціальності, це потребує закладення трансгенераційних диспозицій тощо.

По-четверте, на рівні соціокультурних детермінацій відбувається формування слабо асимільованої етноідентичності, що зберігає свої кордони та модель трансляції символічного досвіду за рахунок соціальної ізоляції (гетоїзації) і мімікрії. Наприклад, де б не існували китайці чи корейці, вони утворюють мережу комунікацій, що, подібно тіньовому павутинню, простягається крізь соціальний простір іншої країни. Певною мірою це теоретичне положення стосується і євреїв, які перебувають в інших країнах, арабів та інших етносів.

По-п'яте, на рівні індивідуального несвідомого забезпечується дифузне та множинне Его, що безпосередньо контактує із

соціорегулятивним реєстром. Дифузність і множинність цілком урівноважують жорсткість самої соціальної регуляції. Водночас змінений стан свідомості є нічим іншим, як реакцією на відкрите несвідоме.

Висновки. Отже, в окремих соціальних системах технології трансво-соціальної децентрації сприяють функціональності їх соціальних підсистем і продуктивності соціалізації соціальних суб'єктів. Варто також зазначити, що в певних соціальних системах застосовуються соціотрансові технології для уможливлення смислоутворення й інтерналізації нормативних та аксіологічних конструктів соціальними спільнотами й індивідами, що належать до цих систем.

Література

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. – М. : Наука, 1991. – 341 с.
2. Екклезіаст. Книга Екклесіаста / Екклесіаст. – Біблія, Еккл 2:17.
3. Пелипенко А.А. Культура как система / А.А. Пелипенко, И.Т. Яковенко. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 384 с.
4. Пронников В.А. Японцы (этнопсихологические очерки) / В.А. Пронников, И.Д. Ладанов. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М. : Главная редакция восточной литературы издательства “Наука”, 1985. – 348 с.
5. Романенко Ю.В. Аналіз соціальних систем: психофрактальний аспект / Ю.В. Романенко. – К. : Відділ оперативної поліграфії Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 200 с.
6. Романенко Ю.В. Смислопродукування в соціальних системах / Ю.В. Романенко. – К. : Е та Е, 2005. – 276 с.
7. Сафронов А.Г. Религиозные психопрактики в истории культуры / А.Г. Сафронов. – Харьков, 2004. – 251 с.
8. Томпсон Р. Механистическая и немеханистическая наука: исследование природы сознания и формы / Томпсон Ричард; [пер. с англ. Р. Волошин]. – М. : Философская книга, 1998. – 302 с.
9. Фромм Э. Человек для самого себя / Эрих Фромм // Психоанализ и этика. – М., 1993. – С. 61–62.
10. Buttner H. *Mistische Offenbarungen* / Buttner H. F.a.M., 1909. – 379 s.
11. Kroger W.S. *Clinical and Experimental Hypnosis in Medicine, Dentistry, and Psychology* / Kroger W.S. – Philadelphia : Lippincott, 1977. – 415 p.

Романенко Ю.В. Технології трансво-соціальної децентрації в соціалізації

Статтю присвячено дослідженню технологій трансво-соціальної децентрації, а також теоретичним підходам до аналізу їх впливу та взаємозв'язку із соціалізацією. Визначено генезу трансгенераційних диспозицій і розглянуто основні характеристики технологій трансво-соціальної децентрації, а також концептуалізовано можливі напрями їх застосування в різних сферах функціонування соціальної системи.

Ключові слова: технологія, транс, трансгенераційні диспозиції, децентрація, соціалізація, соціальна система.

Романенко Ю.В. Технологии трансово-социальной децентрации в социализации

Статья посвящена исследованию технологий трансово-социальной децентрации, а также теоретическим подходам к анализу их влияния и взаимосвязи с социализацией. Определено генезис трансгенерационных диспозиций и рассмотрены основные характеристики технологий трансово-социальной децентрации, а также концептуализовано возможные направления их применения в различных сферах функционирования социальной системы.

Ключевые слова: технология, транс, трансгенерационные диспозиции, децентрация, социализация, социальная система.

Romanenko Y. Technology trance-social decentration in the socialization

This article investigates the technologies of trance-social decentration, as well as theoretical approaches to the analysis of their impact and correlation with socialization. The genesis of trancegeneration dispositions is determined and the basic characteristics of trance-social decentration technologies are considered, as well as possible vectors of their implementation in different spheres of social system's functioning are conceptualized.

Key words: technology, trance, trancegeneration dispositions, decentration, socialization, social system.

ПОСТМОДЕРНІСТСЬКА ЗАГАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ: САМОЦІННА ВИКРИВАЛЬНА КРИТИКА ЧИ ПРОЕКТ СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ?

Вхід постмодернізму в соціологію є дещо запізнлим порівняно з проникненням його в інші сфери знання й культури та досить суперечливим.

Довгий час, подібно до того, як деякий літературний персонаж говорив прозою, не знаючи про це, ряд соціологів, переважно зарубіжних, працювали в руслі постмодерністської тематики й методології, навіть не підозрюючи цього. Мова йде, передусім, про різнопланових інтерпретаторів сутності та образу постмодернізму, в яких те, за що вони критикують модерн, цілком можна назвати капіталізмом, індустріальним чи промисловим суспільством, тобто тим самим суспільством, що й у теоретиків постіндустріалізму. Сутність тут буде більш-менш спільна, відмінності інші, але теж достатньо схожі. Отже, усупереч тому, що вони самі себе постмодерністами не вважали, цих теоретиків можемо з повним правом назвати пост-модерністами. Як сьогодні можна з деякою впевненістю сказати, це була лише інша назва постмодерного суспільства й постмодерністського підходу до його інтерпретації. Адже, як це можна бачити в усіх попередників і безпосередніх фундаторів, деяких інших мислителів, у тому числі самих модерністів, концепція постіндустріального суспільства є в тому числі й концепцією постмодерного суспільства [1, с. 42–45; 2, с. 125–126]. Хоч наявна й деяка розбіжність, яка впливає не лише з відмінності вживаних термінів, а й використовуваної методології та методів дослідження.

Мета статті – дослідити сутнісні спільні риси постмодерної загальної соціології через зіставлення різних інтерпретацій постмодерного суспільства представниками допостмодерної, але вже неklasичної традиції, та суто постмодерністськими концепціями, щоб виявити евристичний потенціал сучасної соціологічної теорії.

Одним якщо не з перших, то з найбільш помітних літературних джерел такого роду є концепція “активного суспільства” А. Етціоні. Постіндустріальне суспільство (за його термінологією, “активне”, оскільки автор акцентує увагу головним чином на здійсненні соціальних інновацій у такому суспільстві) з’являється як принципово новий тип не через різкий розрив, як у постмодерністів, а через більш повільну, хоч і необоротну його трансформацію чи реконструкцію. Акцентує ж А. Етціоні головним чином на технологічних та інших об’єктивних передумовах його появи, на відміну від постмодерністів, які враховують переважно відмінності в культурі й способі мислення.

Постіндустріальна фаза суспільства, як стверджує А. Етціоні, має *подвійну цілеспрямованість*: трансформація технологій і трансформація

ціннісних орієнтацій. “Після Другої світової війни, – пише автор, – модерний час завершився радикальною трансформацією комунікаційних, пізнавальних та енергодобувних технологій, що означало посилення вимоги щодо примату тих цінностей, яким мали слугувати названі засоби. Постмодерний час, відлік якого ми можемо почати з 1945 р., переживатиме або подальшу, дедалі більшу загрозу статусу цих цінностей унаслідок натиску нових технологій, або відновлення їхнього нормативного пріоритету” [3, с. 343]. Отже, А. Етціоні не лише фіксує перехід суспільства в нову якість, а й попереджає щодо тих загроз, які можливі в тому випадку, коли його розвиток піде не тим шляхом, тобто коли технологія суспільства буде використана для посилення вже виявлених технократичних тенденцій. У цьому випадку острахи А. Етціоні за змістом збігаються із загальною тональністю постмодерністів. Як достатню й необхідну передумову відвернення подібної загрози А. Етціоні пропонує проект “активного суспільства”, в якому соціальна трансформація стає домінуючою й самодостатньою цінністю. Таке суспільство є надзвичайно чутливим до власних постійно змінюваних потреб, отже, здатне до інтенсивної та постійної самотрансформації. Активний варіант постіндустріального (постмодерного) суспільства означає, що воно, на відміну від технократичного, автономно, динамічно та плюрально перманентно видозмінює саме себе, ніби “переробляє”.

У дещо інших термінах, але дуже близько до того самого змісту описує вищезазначене французький соціолог А. Турен, який визначає сучасне суспільство як таке, що “постійно працює над самим собою”. Таку діяльність він позначає терміном “соціальна робота”, на відміну від широковживаного “праця”, що скоріше ототожнюється з виробничою діяльністю.

Сам термін “постмодерне суспільство”, на думку деяких авторів, у тому числі В. Вельша, було введено в науковий обіг американським соціологом Д. Рісманом (1958 р.) у дослідженні “Праця і дозвілля в постмодерному суспільстві”, його підтримав А. Турен [1, с. 42]. Проте особливого поширення цей термін набув завдяки публікаціям Д. Белла, зокрема, книзі “Поява (прихід, Coming) постіндустріального суспільства” (1973). Попри розбіжності в термінології, виборі тематики й інтерпретації, вони одноставно декларують та обґрунтовують появу *суспільства нового типу*, яке має суттєві відмінності порівняно з попереднім.

Що стосується самого Д. Белла, то він окреслює контури постіндустріального суспільства переважно на підставі появи *технологій принципово нового типу*. Зокрема, появи “інтелектуальних машин, пов’язаних з ними вже існуючих, а також принципово нових технологій, форм праці й зайнятості. Постіндустріальному суспільству властиві, на його погляд, примат теоретичного знання, поєднання норм і технології, а також принципово нові функції й практика планування та управління суспільними процесами. На цьому, до речі, акцентує й А. Етціоні, розглядаючи як головну рису “активного” суспільства перманентне поєднання ініціатив

культурної еліти та колективних зусиль громадянського суспільства. Д. Белл також прагнув довести, що постіндустріальне суспільство вже виникло й активно формується впродовж близько 100 років шляхом усебічної технізації всіх його сегментів. Але зараз це відбувається надзвичайно активними темпами в небачених раніше масштабах, і в цьому полягає пафос історичного моменту.

У цьому пункті А. Етціоні і Д. Белл суттєво розходяться. Перший акцентує переважно на суспільних передумовах соціальних трансформацій. Він мислить як власне соціолог, шукаючи соціальне (соціологічне) пояснення соціальних процесів; другий мислить скоріше як філософ, шукаючи причини соціальних трансформацій у позасоціальних факторах (у цьому випадку в технології). Певною, проте цілком виправданою часом і обставинами, обмеженістю Д. Белла є також і те, що він продовжує міркувати як теоретик “допостмодерної” епохи, ведучи свою концепцію в однокількісному плані типу “фактор – результат” чи “причина – наслідок”, тоді як постмодернізм вимагає мислити поліфункціонально” (типу “причина – множина наслідків”, “наслідок – множина причин”, “множина причин – множина наслідків” тощо). Але і в А. Етціоні постіндустріальне суспільство є продовженням і подальшим розвитком його індустріальної фази, тоді як постмодернізм розглядає цей процес через розрив, різку зміну, подолання, стрибок. Скоріше за все, ці теоретичні розбіжності значною мірою впливають з відмінностей їх методологій і громадянського темпераменту.

На думку ж В. Вельша, наклеювання ярлика постмодерного на постіндустріальне суспільство є хибною тезою. Те, що має спільний висхідний пункт, зовсім не обов’язково рухається в тому самому напрямі й тим самим темпом. Технологічна спільність постпромислового і постмодерного суспільства конкретно виявляється в цілком очевидній соціальній розбіжності. У цілому ж, з принципової точки зору постмодерну, суспільні цілі й зміст і спрямованість соціальних проєктів тут мають більш принципове значення. Адже технократична спрямованість соціального проєкту зайвий раз засвідчує його раціоналістичний і абстрактно-логіцистський спосіб мислення, що в принципі неприйнятне для постмодернізму.

Це особливо прозоро виявляється при критичному аналізі концепції культури Д. Белла. У своїх міркуваннях він відштовхується від так званої “теорема Гелена” щодо постісторії як її наступної необоротної фази. Але Д. Белл надає цій ідеї зовсім іншого звучання. Хоч обидва вони не очікують при цьому від культури нічого принципово нового та засадничого, проте наявні й суттєві розбіжності. Гелен вважає, що культура відіграє в цьому ефемерну роль, а коли стає застарілою її справжня орієнтація, вона все більше схиляється до суто компенсативної функції, стає переважно розважально-побутовою або театральньо-демонстративною, скоріше маскує і “підбадьорює”, ніж викриваючи віджилі соціальні порядки. Д. Белл же, навпаки, сприймає культуру цілком серйозно, розглядаючи її як

фактор, спроможний розвалити стару соціальну систему й закласти необхідні підвалини для нової. При цьому концепція Д. Белла є більш тривожною і напруженою, оскільки він допускає розвал чи навіть зникнення культури через надмірну раціоналізацію мислення. Тут у нього знову виникає точка зіткнення чи збігу з постмодернізмом. Загрозовою для культури Д. Белл вважає також посилення тенденцій до всезагального консьюмеризму.

Не зовсім прийнятним не лише для постмодернізму, а й для всіх інших течій соціології є штучний розрив суспільства (виробництва, науки, технології, споживання, розваг тощо) і культури (художнього виробництва, культурного символізму, естетизації побуту тощо). Це є принциповою характеристикою, різноспрямованістю й несумісністю ціннісних орієнтацій. Саме тому постмодерне суспільство стає нездоланно *плюральним*. Але тут виникає певна проблема. Якщо навіть погодитись з Д. Беллом у цьому пункті, тобто як з констатацією факту, стає дуже незрозумілою подальша перспектива руху: ідеться до потенційної інтеграції чи принципової дезінтеграції? Питання в Д. Белла залишається без відповіді, а без неї всі подальші його міркування виглядають дещо штучними.

Проте така імморальність турбує соціологів різних напрямів і орієнтацій. У тому числі явних та принципових противників постмодернізму, наприклад, Ю. Хабермаса. Він, у принципі, погоджується з Д. Беллом стосовно бачення ним майбутньої перспективи. Він пропонує як альтернативу такій плюральності введення поняття “*життєсвіту*” як такого сектора людської активності, де вказані суперечності знімаються. Як бачимо, тут пропонується деяка соціальна терапія подолання болісного розщеплення світу. Для інших (наприклад, німецького соціолога Ф. Шемана) подібна роздвоєність світу вимагає пошуку й ствердження противаг. Проте хоч усі вони й реагують дещо схожим на постмодерністів чином на постмодерні обставини, але “справжніми” та “законними”, ніби “остаточними” модерністами при цьому не стають. Ним є той мислитель, “...хто безумовно визнає *імморальність* з її принциповою позитивністю, мислить цілком на її основі та послідовно захищає її від внутрішніх атак”, – стверджує, зокрема, В. Вельш [1, с. 47].

Достатньо поширеним серед постмодерністів, особливо тієї їх частини, яка спрямована на дослідження соціальних процесів, є звинувачення модерного суспільства в породженні “суспільства споживання”, тобто такого суспільства, в якому споживання є визначальною передумовою, перманентним дієвим чинником і кінцевою метою будь-якої індивідуальної чи колективної суспільної активності. У цьому сенсі постмодерністи діють у рамках тієї логіки аналізу, в якій одна риса відривається від інших, набуває самостійного чи навіть визначального значення, стаючи всезагальним експлікативним чинником. Ми можемо бачити це на прикладі концепцій “активного”, “політичного”, “постіндустріального”, “сексуального”, “дозвіллевого”, “гедоністичного”,

“масового”, “раціоналістичного”, “технократичного” тощо суспільства. У цьому ряді можливих виокремлювань якоїсь однієї сфери, причини, чинника чи фактора постмодерністи особливо акцентують на споживанні як потужному трансформаторі всіх суспільних відносин. Наряду з раціоналізмом, техніцизмом і формальною доцільністю вони оголошують споживання тим чинником, який спотворює нормальний рух людської історії. Цей висновок логічно впливає з наперед декларованої ними тотальної неврівноваженості суспільства.

Особливо помітно це виявляється у творчості сучасного англійського соціолога польського походження З. Баумана. Постмодерністська соціальна теорія, на думку З. Баумана, повинна відкинути принципи, що властиві попереднім концепціям, передусім, структурно-функціональній: цілісність і врівноваженість соціальної системи, детермінованість, взаємопов’язаність її частин. Вона також має бути вільною від таких метафор, як “прогрес”, “історична еволюція”, “сенса історії” тощо. В контексті таких міркувань фундаментальною властивістю постмодерної ситуації є її абсолютна недетермінованість і глобальна невизначеність. Отже, постмодерністська концепція суспільства може, і це в кращому разі, бути задоволеною використанням таких понять, як “система”, у її звичайному, ортодоксальному значенні, тобто як визнання того простого факту, що ціле – більше від його частин, а колективна дія помітніша й впливовіша за наслідками, ніж індивідуальна. Тому було б краще та продуктивніше взагалі відмовитись від поняття “суспільство”, маючи на увазі, що воно не позначає ніякої достатньо впорядкованої цілісності, а взяти на озброєння більш точний термін “суспільність”, “соціальність”.

Концепція З. Баумана є своєрідним антиподом концепції Т. Парсонса, декларованим антипарсонізмом. Долаючи парсонізм, З. Бауман робить акцент не на функціях, а на процесах та діячах, що перебувають у певних соціальних ситуаціях. Цим, на його думку, знімається анонімність і деперсоніфікованість структурного функціоналізму. Таким чином, співучасники соціальних процесів і взаємодії перестають бути маріонетками, повністю підпорядкованими зовнішніми обставинами, детермінованими причинними зв’язками. Натомість на передній план виходять соціальні актори, їхній суб’єктивний стан, мотиваційна структура та свідомо визначені переваги й нагороди, а суспільство як деяка тотальність є випадковим комплексом випадкових процесів, пов’язаних між собою випадковими зв’язками та відносинами. Окремі ситуації настільки відрізняються між собою, що їх неможливо вичерпно описати й пояснити [5, с. 128–132].

Така взаємна автономність означає, що соціальні агенти в умовах тотальної невизначеності мусять кожну соціальну ситуацію розуміти як максимум можливостей і мінімум проблем, але, насправді, усі мають дещо узагальнено стандартизований набір маленьких набутків, перемог, поразок і страждань. Із соціетального погляду створюється мережа середньо-пересічних відносин і взаємодій як хронічно невизначений потік подій,

ситуативна очевидність яких приховує їхній дійсний внутрішній зміст. Соціальні діячі в ній не можуть адекватно визначити суть своїх і чужих дій, тому відчувають себе маріонетками в чужій грі. Тут, власне, заперечення перейшло в твердження за принципом “від того до того ж”, бо це вже описано в заперечуваній З. Бауманом теорії соціальної системи Т. Парсонса.

Більше того, соціальні актори втрачають свою власну ідентичність і ідентичність своїх співдіячів. Їхні дії видаються їм випадковими, необґрунтованими, невмотивованими, а тому чужими, агресивними й загрозливими. Наслідком такої взаємодії виступає ситуація, коли власний життєвий проект трансформується в нескінченне стурбоване та невизначене самоконституювання в незрозумілих обставинах з незрозумілою перспективою.

Постійна неповна досяжність, а скоріше – повна недосяжність реальних цілей самоконституювання породжує необхідність у їх *замінниках*, тобто потребу в уявних цілях та уявних процесах і результатах їх досягнутості. Дешеві продовольчі субститути при цьому замінюють омріяну структуру харчування, дешевий одяг для повсякденного носіння – елітне вбрання, штучний “елегантний” профіль дешевих автомобілів – іномарки, амбіційні зі штучним аристократизмом “забігайлівки” – дорогі ресторани тощо. Тут і проглядається саме той аспект сучасної соціальної дійсності, котру постмодерністи називають сферою наслідування, субститути (замінників дійсних речей), симуляції й симулякрів. Реальний процес “вибору себе”, “самовизначення та самореалізації замінюються тут їх порожньою видимістю. Свобода вибору тут підміняється схожою й повторюваною різноманітністю пропорцій того самого, а можливість самореалізації – суєтною активністю безглуздої повсякденності одно й того самого.

Реальна доступність при цьому підміняється видимістю вибору, насолода – задоволенням, кохання – сексом, сенс життя – удаваною різноманітністю пустопорожніх форм активності, людське призначення – накопиченням на потребу з магазинів секонд-хенду (дешевих товарів). Прагнення здаватись чи справити враження в цих умовах явно переважає прагнення бути [7].

Ілюзорна доступність цих “артефактних” речей і товарів породжує “порожні” потреби, штучно викликана ненаситність задоволення якими перетворює формальну свободу споживання на реальну залежність від виробника та продавця, тобто одночасно і від виробництва, і від ринку. У цій частині соціальна теорія постмодернізму виглядає як роздратована, проте неглибока, критика існуючої повсякденності без представлення продуктивного проекту її трансформації: критика як більш проста мислительна операція тут явно переважає “соціальне конструювання”, яке неможливе без достатньо розроблених раціональних начал аналізу.

Висновки. Ми розглянули погляди двох груп дослідників, які намагаються осмислити постмодерн як нову соціальну реальність: тих, хто

не зараховує (свідомо чи несвідомо) себе до постмодернізму, і тих, хто намагається створити теоретичну соціологію постмодерну. Попри розбіжності в термінології, виборі тематики й інтерпретації, усі вони: 1) декларують та обґрунтовують появу суспільства нового типу, яке має суттєві відмінності порівняно з попереднім; 2) приймають тезу про шкідливість розриву суспільства й культури, шукають терапевтичні засоби подолання цього розщеплення; 3) демонструють схожі реакції на постмодерні обставини, ситуацію, але не приймають її імморальність та плюральність. Завдяки спільним зусиллям вимальовується образ постмодерного суспільства, що має такі риси: тотальна неврівноваженість, плюральність, імморальність, непередбачуваність траєкторій руху, хаотичність дій, що нагадує броунівський рух, випадковість процесів та зв'язків. Соціальна криза породжує й кризу соціологічну, звідки виникає нагальна потреба ревізії предмета соціології, її методологічного та термінологічного апарату. З. Бауман маніфестує постмодерністську соціологію як коментар до повсякдення, методологію соціальності. Водночас трактування соціальності як повсякдення означає регресію до архаїки. Соціологія перетворюється на особливу практику означування соціальності, що робить її нераціональною за формою, змушує відмовитися від інструментарію класичних та модерністських соціологічних парадигм.

Концепція З. Баумана є своєрідним антиподом концепції Т. Парсонса, декларованим антипарсонізмом. Але за своєю суттю відмінність між ними тільки в масштабах аналізу: якщо Т. Парсонс говорить про глобальну соціальну систему, то в З. Баумана йдеться про локальні соціальні ситуації. У цілому методологія та технологія дослідження постмодерністської соціології суперечлива, оскільки часто критика існуючої повсякденності здійснюється без подання проекту її трансформації.

Література

1. Вельш В. Наш постмодерний модерн / В. Вельш ; пер. з нім. А.Л. Богачова, М.Д. Култаєвої, Л.А. Ситніченко. – К. : Альтерпрес, 2004. – 328 с. – (“Сучасна гуманітарна бібліотека”).
2. The Postmodernism Reader: Foundational Texts / M. Drolet. – London and New York : Routledge, 2004. – 332 p.
3. Etzioni A. The Active Society. A Theory of Societal and Political Processes. – N.Y. : Press Univ., 1968. – 612 p.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1999.
5. Bauman Z. Intimations of Postmodernity. – London: Routledge, 1992. – 187 p.
6. Parsons T. The Social System. – London : Routledge, 1951. – 241 p.
7. Fromm E. Espoir et revolution / E. Fromm. – P. Stock, 1970. – 180 p.; Burdieu P. und art mogen. – P. : Mimit, 1965. – 185 p.

Щербина В.В. Постмодерністська загальна соціологія: самоцінна викривальна критика чи проект соціальних трансформацій?

Автор розмірковує над теоретичною рефлексією щодо формування образу постмодерну в різних інтерпретаціях авторів, які не зараховують себе (усвідомлено або неусвідомлено) до прибічників постмодернізму: А. Етціоні, Д. Белл, А. Турен, Ю. Хабермас, зіставляючи їх наукові результати з концепціями теоретиків постмодернізму (З. Бауман) з метою виявити евристичний потенціал сучасної соціологічної теорії.

Ключові слова: модерн, постмодерн, постмодернізм.

Щербина В.В. Постмодернистская общая социология: самоценное Разоблачительные критика или проект социальных трансформаций?

Автор размышляет над теоретической рефлексией по формированию образа постмодерна в различных интерпретациях авторов, которые не причисляют себя (осознанно или неосознанно) к числу сторонников постмодернизма: А. Этциони, Д. Белл, А. Турен, Ю. Хабермас, сопоставляя их научные результаты с концепциями теоретиков постмодернизма (З. Бауман) с целью выявить эвристический потенциал современной социологической теории.

Ключевые слова: модерн, постмодерн, постмодернизм.

Sherbina V. Postmodern general sociology: self-sufficient incriminating criticism is project social transformation?

The author reflects on the theoretical reflection on the formation of the image in various postmodern interpretations of authors who do not identify themselves (consciously or unconsciously) to the number of supporters of post-modernism: A. Etzioni, D. Bell and A. Touraine, Habermas, comparing their scientific results with the concepts of theorists of post-modernism (Z. Bauman) to identify the heuristic potential of modern sociological theory.

Key words: modern, post-modern, post-modernity.

ПЕРСПЕКТИВА СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ОБРАЗІВ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Питання про те, що являє собою сучасне суспільство, надзвичайно складне, і його не можна ігнорувати або використовувати лише дві-три чергові фрази на тему, як би ми ще могли назвати те, що будуємо.

Пересічна людина нашого суспільства не зважає на метанаративи сучасності, прагнучи триматися подалі від “великих проектів”, якщо, звісно, вони не вкладаються у вимір її особистісних інтересів. Не вдаючись у розгляд причин такого стану, зазначимо, що він слугує підґрунтям і водночас проявом специфічного ставлення до питання про теоретичне відображення соціальних процесів. Останні поступово перетворюються в уяві сучасника на сукупність окремих, досить випадково пов’язаних подій, цілісність яких є лише номінальною. Відмовляючи сучасності в цілісності та послідовності, ми досить часто не враховуємо підміну онтологічних питань гносеологічними. Від того, що ми не маємо сьогодні засобів цілісного відображення процесів соціальної взаємодії (що породжує “ситуацію постмодерну”), суспільство не перестає бути цілісним. І навпаки, те, що в нас свого часу панували цілісні теоретичні уявлення про суспільну взаємодію, не гарантувало нашому суспільству цілісності. Наявність цілісного образу суспільства є суттєвою передумовою його фактичної цілісності, саме тому аналіз новітніх образів суспільства є надзвичайно важливим завданням, що й визначає актуальність проблеми, яка розглядається в нашій статті.

Мета статті – розглянути процес формування образів інформаційного суспільства.

Об’єктом дослідження є процес вироблення образів суспільства.

Предметом дослідження перспективи соціологічної концептуалізації образів інформаційного суспільства.

Однією з новітніх концептуалізацій образу суспільства є створення теорій “інформаційного суспільства”, що стають все більшою мірою предметом розгляду соціологів.

Аналіз публікацій із цієї проблематики свідчить, що останнім часом соціологічні дослідження проблем інформаційного суспільства значно розширилися, виникли нові його концептуалізації. Найбільш відомі представники цього напрямку: Д. Белл, Ю. Габермас, Д.К. Гелбрейт, М. Кастельс, Н. Луман, П. Серван-Шрайбер, А. Турен, Ф. Уебстер, Ф. Фукуяма. Можна також констатувати, що становлення Інтернету ініціювало появу нової хвилі концептів “інформаційного суспільства”, орієнтованих не стільки на майбутнє, скільки на потреби управління сьогоденням. В останніх теоретичних розвідках В. Іноземцева, С. Леша, А. Ракітова, Т. Стоуньєра обґрунтовано, що інформаційне суспільство слід вивчати, базуючись на нових фундаментальних уявленнях про суспільство.

Водночас слід зауважити, що теорії формування інформаційного суспільства розглядаються найчастіше з точки зору їх продовження, розбудови та вдосконалення, тобто в напрямі розкриття їх внутрішнього потенціалу. Однак багато з них виникали поза предметним полем соціології, несуть у собі частковість економічних або технологічних підходів. Звідси виникає проблема: соціологічний аналіз концепцій “інформаційного суспільства” є орієнтованим на продовження практик теоретизування, а також на образи суспільства, що не є притаманними цій науці. Що робити соціологам: визнати новітні образи “інформаційного суспільства”, змінивши власний образ суспільства чи критично відкинути їх, виходячи з їх частковості та непослідовності?

Концептуалізація характеру та напрямів суспільних змін відбувається як їх рефлексивний елемент, тобто в просторі й часі, єдиний образ того суспільства, яке виникає в наш час, створюється з позицій різних соціальних суб’єктів, що формується в перспективі їхніх інтересів. Побудова “нового суспільства” є процесом інтеграції інтересів різноманітних суспільних груп, які виникають у контексті соціально-історичних змін сучасності. Тому концептуалізація образу суспільства, що виникає, відбувається, насамперед, шляхом фіксації окремих його сторін у теоретичних образах, які створюються соціальними теоретиками, що уособлюють у своїй діяльності перспективи розгортання нових суб’єктів соціальної взаємодії. Виходячи із цього, новітні концептуалізації суспільства слід розглядати як моменти єдиного, цілісного процесу, що має призвести до створення нового цілісного образу суспільства. Концептуалізація ця відбувається практично в усіх галузях суспільствознавства, але інтегративного, цілісного характеру вона може набути лише в предметному полі теоретичної соціології, оскільки остання передбачає створення такої картини соціальної взаємодії, яка не ігнорувала б жодної з її сторін та не редукувала б різноманітні за характером соціальні відносини до одного з її різновидів.

Одним з новітніх концептуальних просторів, що виник з початком суспільних змін, які визначають найактуальніші риси сучасності (або постсучасності), є низка теоретичних побудов, відомих як теорії постіндустріального та інформаційного суспільства, а також пов’язані з ними так звані постмодерністські та критичні теорії.

Кожна з них являє собою певний образ суспільства, що виникає, – образ досить неоднозначний та частковий. Останні обставини зумовлені несформованістю рис нового суспільства, їх історичною невизначеністю. Створення нового образу суспільства є завданням, насамперед, практичним, тому що це дає змогу побачити характер того простору, який виникає на кожному етапі суспільних змін. Таке бачення дасть змогу бути свідомим актором соціальної взаємодії, а не лише сліпим “співучасником” розгортання подій, який значення останніх розуміє крізь історично застарілий і тому вузький набір соціальних ідентифікацій.

Починаючи з другої половини 1960-х рр., у ряді розвинутих країн стала розвиватися концепція “інформаційного суспільства” як модифікація концепцій постіндустріального суспільства. Останнє виступило своєю ідеологією, у рамках якої осмислювалися соціальні трансформації ряду західних держав 70–80-х рр. минулого сторіччя. Так, Д. Белл зазначав, що “інформаційне суспільство” є чимось у реальності нездійсненним, його слід розуміти як своєрідну утопію. Основні риси нового суспільства цей соціальний теоретик (а також його певною мірою послідовники – П. Друкер, Р. Райх) розглядає в площині змін сфер зайнятості. Зміни в структурі зайнятості, а саме: формування та домінування в ній “інформаційної сфери”, зниження зайнятості населення у сфері фізичної праці, розглядається цими теоретиками як підстава говорити про “інформаційне суспільство”. Інакше кажучи, суспільство є інформаційним, якщо “у сфері праці домінує група тих, хто працює у сфері інформації” [1].

Згодом у таких теоріях акцент змінився з власне інформаційних та комунікативних технологій на появу людей, які здатні вести новий образ життя – інформаційний. Саме вони: дизайнери, дилери, ніш-файндери та інші “креативники” – створюють дієву силу сучасного суспільства, насамперед, його економіки. За такою логікою ці “символічні аналітики”, “експерти”, “інформаційні робітники” предметом своєї праці мають інформацію, а тому суспільство є інформаційним. Так, Ч. Лідбітер пише, що соціальний статус створюється нині не за рахунок “фізичних зусиль”, а “ідеями, знаннями, навичками, талантом та креативністю” [2].

Таким чином, один з перших образів суспільства, що виникає, був побудований на фіксації змін у сфері трудових ресурсів і зайнятості. Тому основним соціальним суб’єктом вважали спочатку тих, хто працював у сфері інформації, а згодом – тих, чия праця потребує створення та використання інформації. Представники індустріальної сфери й аграрного сектору з такої точки зору відтісняються на другий план.

У 1970–1980 рр., під час енергетичної кризи, яка охопила провідні західні країни, інформатизація виступала засобом створення нового техногенного середовища, заснованого на використанні наукоємних ресурсозбережних технологій. Це середовище передбачало вищий рівень координації всіх складових соціуму за рахунок автоматизації певних ланок соціальної організації та більш ефективний механізм використання наукового знання, його наближення до процесів виробництва. Обидва завдання вирішувалися за рахунок створення нової, заснованої на використанні комп’ютерної техніки, технології оперування інформаційними процесами. Така специфіка привела до того, що головні соціальні перетворення творці концептуального образу “інформаційного суспільства” (найбільш відомим із яких був Е. Тоффлер) вважали пов’язаними з технологічними інноваціями: поширенням телебачення; супутникових технологій; упровадженням кіберкомунікаційних мереж; комп’ютеризацією. Такий підхід до створення нового образу суспільства

можна назвати “технологічним”. Згідно з ним соціальну структуру, групування та особливості соціальної взаємодії визначають технології, типи яких змінюють один одного революційним шляхом. Футурологічна концепція Е. Тоффлера передбачає, що ми живемо в епоху інформаційної революції (“третьої хвилі” технологічних інновацій, яку неможливо зупинити), у результаті засвоєння результатів якої сформується новий спосіб життя.

Нове суспільство, згідно з таким підходом, формується в результаті поширення електронної пошти, систем он-лайнної комунікації, інших комп’ютерних технологій, що створюють нові соціальні простори – “інформаційні супермагістралі”, взаємодію в яких людство ще буде засвоювати [3].

Поширення технологій внутрішньодержавного, міжнародного та глобального обміну інформацією між банками, корпораціями, державними й недержавними організаціями та окремими особами призводить загалом до того, що “прогрес у телекомунікаціях ... нав’язує світу, який нічого не підозрює, новий порядок ... і той, кого ці магістралі обійдуть стороною, зазнає повного краху” [4].

Таким чином, наступний образ нового суспільства формується як такий, де трансформовано саме соціальне середовище й домінуючі соціальні групи виникають на основі “інформаційних магістралей”. Загалом така логіка передбачає, що решта людства перетворюється на єдину, позбавлену актуальності масу, але самі популяризатори розглянутого вище підходу не роблять такого висновку, залишаючи власний, назовемо його “технологічним”, образ суспільства досить невиразним та туманним. Розглядаючи цей підхід, важко позбавитися спокуси провести паралель з логікою, згідно з якою вдосконалення знаряддя праці автоматично приводить до вдосконалення суспільства, а тому слід більше думати про різці та перемикачі, ніж про людину. Така позиція була характерною для часів індустріалізації, й один з таких прикладів – твір Й. Сталіна “До питань ленінізму”.

Ф. Махлуп у 1962 р. [5] запропонував ще один варіант концепції “інформаційного суспільства”, котрий базувався на тому, що інформаційна сфера змінює свою економічну цінність. Дещо пізніше М. Порат доповнив цей популярний нині серед економістів підхід, запропонувавши розрізняти первинний та вторинний інформаційні сектори економіки. Проаналізувавши національну статистику США, він робить висновок, що ця країна є інформаційним суспільством, оскільки у ній “головне місце займає діяльність з виробництва інформаційного продукту та інформаційних послуг, а також суспільне й приватне (вторинний інформаційний сектор) діловодство” [6]. Критики такого підходу слушно зауважують, що досить важко встановити, що саме слід відносити до сфери інформаційних послуг. Наприклад, риття траншеї для прокладки силової електричної мережі на заводі не слід відносити до них, а таке саме риття для прокладки телефонної – слід. Неясно також, як соціологічно дослідити частку інформаційних послуг, що надаються у вторинному

секторі, наприклад, під час виконання виробничих операцій на фабриці. Таким чином, образ “інформаційного суспільства”, розроблений з використанням економічних критеріїв, є теж досить неадекватним.

Інформатизація суспільства дуже яскраво виявила себе також у галузі культурного життя – останні десятиліття минулого сторіччя характеризувалися так званім “інформаційним вибухом”. Ще ніколи людство не жило за наявності такої кількості музики, візуальних та знакових зображень. Усе це формує ціле середовище, за межі якого сучасній людині вийти досить важко. Доступ до різноманітних культур значно розширився, з’явилися нові засоби трансляції культурних артефактів – мультимедійні, що поєднують у собі окремо існуючі раніше елементи (створюючи ефект мультикультурності), надають людині можливість існувати в культурних потоках в інтерактивних режимах. Процеси культурного життя пришвидчуються, активізуються, охоплюють значно більші соціальні групи, ніж це було раніше. Відбуваються якісні зміни культурного життя, рівні культури змішуються, і ми є свідками того, як посилюються значення одних її елементів (наприклад, зачіски, макіяжу або одягу) та зменшуються – інших (наприклад, особистих вірувань або постійної належності до певної групи). Загалом життя значно символізується, а сам світ символів здобуває статус незалежного. Інформації стає все більше, а змісту все менше, за словами Ж. Бодрійяра. Зміст стає не відповідністю “чогось” у культурному житті, а “чимось”, що існує саме по собі, стає “гіперреальністю”, що позначає сама себе. За допомогою виробництва цієї гіперреальності відбувається управління суспільством. М. Фуко зазначає: “Насправді влада виробляє. Вона виробляє реальність; вона виробляє галузі об’єктів і ритуали істини” [7]. Усе це призводить до все більшої незахищеності людської свідомості від маніпулятивних технологій, робить її, за виразом Т. Маркузе, “веселим роботом”. Як специфічне відображення цих культурних змін виникає образ “інформаційного суспільства” в рамках соціології постмодерну. Специфіка цього образу полягає в тому, що він постулюється у формі критичних суджень, створюється через відображення того, про що говорять його автори. Суспільство вбачається таким, де знаки втратили своє значення, тому процеси визначення соціальної поведінки спираються на “набір значень, що передані, однак не мають значень” [8], тобто взаємодія в такому інформаційному суспільстві виглядає досить ірраціонально, а сам його образ досить невизначено – як саме можна виміряти зростання кількості символічних взаємодій та значень у суспільстві? З цієї точки зору, суспільство виглядає завжди за визначенням Ж. Ліотара “скотним двором”, має ризомну побудову, а особистість є лише, за визначенням М. Фуко, “слідом на піску”. Постмодерністський образ “інформаційного суспільства”, таким чином, акцентує увагу на змінах характеру, інтенсивності та ритмів культурного життя, що призводять до ускладнення суспільства, появи нового рівня суспільної взаємодії, нових механізмів і засобів, що йому притаманні, але в рамках предмета соціології досить

складно користуватися таким образом для чітких дефініцій нових суспільних реалій.

Висновки. Розглянуті концепції фіксують якісно нову роль інформації в процесах суспільної взаємодії, яку вона здобула впродовж останніх десятиріч. Суттєвим є також те, що в суспільстві виникає новий компонент, який можна назвати інфосферою, що пронизує або ж опосередковує всі інші сфери суспільного життя: економіку, культуру, політику, сім'ю, релігію тощо. У подальших дослідженнях процесу узагальнення досвіду соціологічної рефлексії становлення "інформаційного суспільства" слід розглянути концепти Ю. Габермаса, Е. Гідденса та представників "критичного напрямку" на кшталт Г. Шиллера. Тільки спираючись на досвід рефлексії суспільних змін у різних галузях суспільної практики, соціологія здатна виробити образ суспільства, використовуючи який, ми зможемо розвинути проекти концептуалізації якісно нових рис суспільного життя, що пов'язані з процесом інформатизації.

Література

1. Bell D. The social framework of the Information Society / D. Bell. – Oxford, 1980. – P. 183.
2. Leadbeater C. Living in the Air: The new Economy / C. Leadbeater. – Viking, 1999. – P. 18.
3. Negroponte N. Being digital. Hobber and Stoughton. Marxism Today, october 1998. – P. 3–33; Dertouzos M. What Will Be: How the New World of Information Will Change Our Lives. Piaktus. 1997.
4. Angell I. Winners and Losers of in the Information Age. LCE Magasine, 1995., 7 (1) summer: 10–12. – P. 10.
5. Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the Unated States. – Princenton ; N.Y. : Princenton University Press, 1962.
6. Porat M. "Communication Policy in an Information Society" in Robinson G.O. (ed.) 1978. – P. 3–60.
7. Фуко М. Надзирать и наказывать / М. Фуко. – М. : Ad Marginem, 1999. – С. 284.
8. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context. – Cambrige: Polity, 1990. – P. 63.

Щербина В.М. Перспектива соціологічного аналізу образів інформаційного суспільства

На основі соціологічного аналізу в статті розглянуто процес формування образів інформаційного суспільства. Автор робить висновок про формування нового онтологічного рівня суспільства – інфосфери.

Ключові слова: інформаційне суспільство, образ суспільства, соціологічна теорія.

Щербина В.М. Перспектива социологического анализа образов информационного общества

На основе социологического анализа в статье рассмотрен процесс формирования образов информационного общества. Автор делает вывод о формировании нового онтологического уровня общества – инфосферы.

Ключевые слова: информационное общество, образ общества, социологическая теория.

Sherbina V. The prospect of sociological analysis of images of the information society

On the basis of sociological analysis in the article describes the process of imaging information society. The author concludes that the formation of the new ontological level of society – the infosphere.

Key words: *information society, the image of society, sociological theory.*

ІНТЕРНЕТ-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Сьогодні, коли, за визнанням інтернет-ресурсу “Комп’ютерний огляд”, кількість інтернет-користувачів сягає від 7,9 до 9,6 млн осіб [1] (до речі, як правило, досить прогресивних і заможних), постає проблема, пов’язана з необхідністю соціологічного осмислення віртуальних процесів.

Відомі українські дослідники М.П. Лукашевич та М.П. Теленков у своєму підручнику “Спеціальні та галузеві соціології” виокремлюють (разом з іншими видами) такі галузі соціологічного знання, як соціологія сім’ї, соціологія молоді, соціологія масових комунікації тощо [2]. При цьому на сьогодні (посібник датований 2004 р.) кількість інтернет-користувачів перевищила кількість молоді, а спілкування в Інтернет перетворило масові комунікації на персонально-масові (або міжперсонально-масові) комунікації. Більш розгорнуто, але так само широко розглянуто напрями соціологічних досліджень (напрями соціології) у дослідженні [3]. Однак і в цьому випадку справедливим є погляд на дату закінчення цієї праці.

Мета статті – обґрунтувати необхідність впровадження в структуру спеціальних соціологій нового напрямку – соціології Інтернету.

Говорячи про галузеві соціології як напрям наукового пізнання, принципово необхідно пригадати думку видатного українського соціолога Ю.І. Яковенка, який свого часу, працюючи над стандартом наукового напрямку, запропонував формулу спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології. Спеціальні та галузеві соціології – це сфера вивчення спеціальних соціальних об’єктів – особистості, колективу, організацій, інституцій, міста, села та інших регіональних утворень, вікових, професійних та інших груп, а також сфер суспільного життя і соціальних аспектів форм суспільної свідомості. Спеціальні соціології дають можливість розглядати той самий соціальний об’єкт під різними кутами зору соціологічної уяви, а також вирізняти в ньому той чи інший аспект (рівень, грань). Галузеві соціології вивчають як форми вияву, так і механізми дії соціальних суб’єктів та встановлюють відповідні закономірності у різноманітних галузях (сферах) суспільного життя. Усі ці соціології мають розглядати соціальну групу, соціальну діяльність, соціальні інституції як свій специфічний об’єкт. У їхніх межах здійснюється перехід від загальних концептуальних понять до операціональних, за допомогою яких надалі можна предметніше осмислювати явища, процеси, відносини тощо [4, с.159]. Хоча Ю.І. Яковенко, досить несхвально ставиться до обґрунтування нових галузей соціологічного знання, про що, зокрема, свідчить його вислів про те, що “спеціальність 22.00.04 має проіснувати, мабуть, не менш як десятиліття, щоб потім закономірно (об’єктивно), а не штучно (суб’єктивно) розщипитися на нові спеціальності” [4, с. 158]. При цьому ж

він відзначає, що проект паспортів був затверджений у липні 2001 р., бо, з одного боку, настав час, а з іншого – були об’єктивні причини. Станом на 01.01.2011 р. в Україні мешкало 45,7 млн осіб. З них від 17,3% до 21% є користувачами специфічного інформаційного ресурсу, у ході доступу до якого ці люди здобувають соціальний досвід, переглядають культурні паттерни і навіть готуються до революцій.

Саме по собі таке теоретизування не означає можливості розгляду Інтернету як окремого напрямку соціологічних досліджень, однак при цьому стає необхідним спробувати концептуалізувати Інтернет як перспективний об’єкт досліджень соціології для того, щоб створити методологічне підґрунтя для подальших наукових пошуків. Важливість швидкого створення такого базису полягає в тому, що, з одного боку, Інтернет на сьогодні є однією з найбільш динамічних сфер соціального буття, а з іншого – у соціологічній науці (принаймні вітчизняній) досить мало праць з цієї тематики.

При формуванні кожної науки або наукового напрямку доцільним є визначення його об’єкта та предмета. На нашу думку, основна проблема мережі Інтернет полягає не стільки в його об’єкті, скільки в об’єктивності. Адже об’єктивність – це те, що не залежить від діяльності суб’єкта (або спрощено ті фактори та процеси, що не залежать від волі та бажання людини). У цьому контексті Інтернет є штучним утворенням, продуктом дії соціуму, а відповідно, він є залежним від волі окремих людей.

Стисло говорячи про етимологію слів, можна навести інформацію з тлумачних словників. Зокрема, відповідно до тлумачного словника В. Даля, “об’єктивні ознаки – це ті, що можуть спостерігатися глядачем; суб’єктивні відчуються самим предметом. Об’єктивність – погляд, опис, спостережливість, правильна передача без особистої участі; “предмет – усе, що представляється почуттям” [5]. С.І. Ожегов визначає: “Об’єкт. 1) те, що існує поза нами і незалежно від нашої свідомості, зовнішній світ, матеріальна дійсність; 2) явище, предмет, на який спрямована будь-яка діяльність. Об’єкт вивчення”. “Предмет. 1) будь-яке матеріальне явище, річ; 2) те, на що спрямована думка, що становить його зміст або на що спрямовано якусь дію” [6, с. 428, 570]. Таким чином, за будь-яких умов об’єктом є те, що існує незалежно від нашої свідомості. Інтернет є результатом свідомості, через що безпосередньо залежить від суб’єкта. Однак, з іншого боку, він є результатом об’єктивного історичного процесу розвитку науки та техніки, що знижує роль суб’єкта щодо об’єкта. До того ж слід звернути увагу на те, що Інтернет існує у вигляді глобальної мережі, від чого дії окремого суб’єкта не можуть привести до змін у його існуванні (функціонуванні). Слід також звернути увагу на те, що об’єкт ставить певні обмеження діяльності суб’єкта [7, с. 399]. При цьому доступ до мережі, особливості комунікації (віртуальність) у ній виступають як обмеження, завдяки чому набувають об’єктивного характеру. Виходячи з того, що об’єктом є тим, на що спрямована пізнавальна або інша діяльність суб’єкта, можна констатувати, що *об’єктом інтернет-соціології* є

соціальна взаємодія суб'єктів у віртуальному просторі. У теорії соціології об'єктом соціологічного дослідження вважають певну соціальну реальність, яка не залежить від дослідника [8, с. 211]. В інтернет-соціології об'єктивно виникає взаємодія людей у віртуальному просторі, яка зумовлює подальше існування певних соціальних ітерацій (реальних або віртуальних) або відмову від них. При цьому в процесі такої віртуальної ітерації формуються певні норми соціальної (спільної) поведінки у віртуальному просторі, які не завжди залежать від організаторів (а часто навіть не залежать).

Окреслення потребує також визначення предмета інтернет-соціології. На думку філософів, предмет пізнання – зафіксовані в досвіді і включені в процес практичної діяльності людини сторони, властивості відносини об'єктів [9, с. 326; 10, с. 367]. Характер віртуальної поведінки є складно діагностованим. У цьому контексті на увагу заслуговує власне сам термін “поведінка”, який у класичній філософії та пов'язаних з нею дисциплінах трактується як властива живим істотам взаємодія з навколишнім середовищем, опосередкована їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю. Зазначено, що філософія звертає увагу на те, що поведінка виникає в живій природі, коли її живі системи (організми) набувають здатність сприймати, переробляти, зберігати і використовувати інформацію для пристосування до умов існування і регулювання внутрішнього стану. Взаємодія людини зі світом характеризується поняттями поведінки та діяльності. При цьому смисловий акцент у понятті “поведінка” робиться на пристосуванні людини до природних і соціальних умов існування, у понятті діяльності – на творчо-перетворювальному ставленні людини до умов її існування, до світу в цілому [11]. Запропонований підхід дає нам змогу характеризувати дії учасників віртуальних комунікацій категорією “поведінка”. Очевидно, що віртуальна поведінка набуватиме суттєвої специфіки та потребує окремого дослідження, адже в цьому контексті вона опосередкована лише внутрішньою (психічною) активністю.

На нашу думку, це зумовлює дещо специфічне визначення предмета інтернет-соціології, яким мають виступати фактори, що визначають характер віртуальної поведінки. Виходячи із базових концептуалізацій соціології як предмета, можна розглядати або “соціальну структуру” – “стратифікацію”, або “соціальну організацію” – “інституціоналізацію” [12]. Специфіка полягає в тому, що віртуальність мережі Інтернет робить категорію стратифікації або функціональною (залежно від ролі, яку виконує певний суб'єкт у мережі), або уявною (відповідно до бажання окремого користувача). Відповідно, стратифікаційна складова соціальних відносин при їх віртуалізації набуває суб'єктивного змісту та в контексті наукового пошуку соціології розглядатися не повинна. Відповідно, основним об'єктом стає соціальна організація, яка, виходячи з віртуального простору, накладає принципові відбитки на повсякденні поведінкові практики, характер соціальної взаємодії конкретних суб'єктів

тощо. Як відомо, предмет дослідження міститься в межах об'єкта дослідження. Предметом дослідження виступають знання, які замінюють реальний об'єкт, знання про явища, що ним породжуються, та процеси, що в ньому відбуваються. У такому контексті *інтернет-соціологія має вивчати соціальну взаємодію суб'єктів щодо їх соціальної організації у віртуальному просторі, а також характер перенесення віртуальної взаємодії на реальні поведінкові практики.*

За визначенням філософського словника І. Фролова, предметом дослідження доцільно вважати “виділений у мисленні ... аспект фізичної або духовної (інтелектуальної) реальності, який існує, функціонує і розвивається за об'єктивними законами, що не залежать від людини, хоча, можливо, й породжені нею” [13]. У такому контексті як виокремлені предметні сфери інтернет-соціології виступає те, що є породженням інтелектуальної (духовної) діяльності, зокрема, інтернет-культура, інтернет-освіта, інтернет-політика тощо.

Однак у контексті віртуальних соціальних відносин уточнення потребує також характеристика соціофакту (за Е. Дюркгеймом). За його визначенням, соціальним фактом є будь-який спосіб дій, усталений чи ні, здатний здійснювати на індивіда зовнішній примус або інакше поширений у суспільстві, що має водночас своє власне існування, незалежне від його індивідуальних проявів [14]. У цьому контексті для того, щоб визначити соціофакт у разі віртуального спілкування, необхідно визнати те, що віртуальне спілкування створює вплив на діяльність індивіда. На нашу думку, поширення інтернет-комерції, перегляд фільмів у мережі, можливість доступу інших до особистої інформації тощо накладають певний відбиток на індивіда і якщо не примушують його до певних дій, то в будь-якому разі, визначають їх.

Однак визначення предметної площини ще не дає змоги говорити про концептуалізацію. К.Р. Поппер вказує на те, що наука характеризується не лише власною логічною формою, а й, крім того, власним специфічним методом [15, с. 61]. Відповідно, подальше обґрунтування має охарактеризувати специфіку соціологічних методів, які впливають із віртуального характеру об'єкта соціологічної рефлексії. Варто також звернути увагу на той факт, що в останні десятиріччя ХХ ст. відбувається становлення нелінійної методології пізнання, що пов'язана з розробкою міждисциплінарних наукових концепцій – динаміки нерівноважних процесів та синергетики [16, с. 141]. Інтернет повною мірою підпадає під міждисциплінарну характеристику. Однак використання інструментарію інших наук у цьому контексті також має певні обмеження, адже, на відміну від інших наук, завданням інтернет-соціології є характеристика соціальної взаємодії суб'єктів у віртуальному просторі, а також зв'язок такої взаємодії з реальними практиками. Відповідне завдання допускає використання специфічних методів окремих наук (зокрема, психології, соціальних комунікації, інженерних методів), однак вимагає забезпечення наукового

пошуку власною методологією, що особливо важливо в процесі узагальнення окремих методик.

При цьому ми вважаємо за доцільне визначити п'ять базових функцій, які має відігравати інтернет-соціологія в сучасній системі знань: методологічну, інструментальну, інформаційну, раціоналізації людської поведінки, організаційно-технологічну.

Методологічна – інтеграція соціологічної теорії до специфіки віртуального спілкування як об'єкта соціологічних досліджень. У цьому контексті інтернет-соціологія має забезпечувати певний інформаційний обмін (відкритий для загалу) між віртуальним світом Інтернету як певного сталого соціального утворення та реальним світом. У цьому контексті вирішення поставленого завдання стає базою для окремих інших наук (культурології, політології тощо), а також виступає як “суб'єкт об'єктивізації” віртуальних ітерацій.

Інструментальна функція пов'язана з організацією та проведенням соціологічних досліджень у контексті опрацювання (уточнення, перегляду) чинників соціологічних досліджень. Розробка нових (адекватних умовам віртуального спілкування) методів збору, обробки та аналізу первинної інформації. Підвищення якості, достовірності, репрезентативності емпіричних даних, упровадження методик панельних досліджень, створення соціо-моніторингових мереж з метою якомога швидшого перенесення патерн-віртуального спілкування (і навіть життя) на реальні законодавчі, управлінські дії.

На наш погляд, на сьогодні поширення Інтернет є неминучим, а відтак, завданням інтернет-соціології стає “наближення поколінь”. Інакше кажучи, реалізація інформаційної функції щодо залучення представників старшого віку до користування мережею, адаптація інтернет-ресурсів (і самої системи) до їх потреб, інформаційне забезпечення цього процесу.

Ще однією функцією є раціоналізація людської поведінки. На нашу думку, в умовах віртуального спілкування та перенесення його результатів на реальні поведінкові практики виникає безліч викривлень, свідомих та несвідомих помилок учасників віртуального спілкування. Вирішити зазначену проблему, на нашу думку, стає можливим саме через дослідження розбіжностей та створення технології зближення віртуальних та реальних практик. Остання теза пов'язана з останньою функцією інтернет-соціології – організаційно-технологічною.

Запропоновані в рамках цієї статті підходи не дають достатнього уявлення, зокрема, про соціальну природу розвитку Інтернет, адже обидві поширені на сьогодні парадигми: соціальний еволюціонізм, підхід, який намагається встановити зв'язок між біологічними і соціальними змінами; історичний матеріалізм, концепція, пов'язана з К. Марксом, пізніше розвинута і доповнена безліччю інших авторів [17, с. 592]. Зазначені концепції якщо і пояснюють природу змін, то у випадку із віртуальним спілкуванням досить фрагментарно.

Висновки. У ході проведеного теоретичного аналізу нами здійснено спробу розглянути можливість введення інтернет-соціології в соціологію як окремої спеціальної соціології, яка відповідно до класифікації, запропонованої Ю.І. Яковенком [4, с. 158], на нашу думку, належить до соціології простору та часу.

Не намагаючись у рамках цієї статті досягнути неосяжне, ми вважаємо, що наведені докази та логічні міркування дають підстави для виокремлення інтернет-соціології як самостійної спеціальної соціології. Відповідні пошуки мають бути обов'язково продовжені за напрямками визначених п'яти базових функцій, зокрема: методологічної; інструментальної; інформаційної; раціоналізації людської поведінки; організаційно-технологічної.

При цьому ми вважаємо, що відсутність на сьогоднішньому етапі системних досліджень інтернет-соціології як окремого напрямку в системі спеціальних соціологій суттєво гальмують інституціоналізацію Інтернету як важливої сфери соціальної життєдіяльності, яка з кожним роком набуває ще більшого суспільного значення.

Література

1. Пуговский М. Так сколько же в Украине пользователей Интернета? / Максон Пуговский // Компьютерное обозрение [Электронное издание]. – 2010. – № 4 (715). – Режим доступа: http://ko.com.ua/tak_skolko_zhe_v_ukraine_polzovatelej_interneta_47789.
2. Лукашевич М.П. Специальные та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Микола Павлович Лукашевич, Микола Васильович Туленков. – 2-ге вид., доп. і випр. – К. : МАУП, 2004. – 464 с.
3. Социология в России / под ред. В.А. Ядова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во Института социологии РАН, 1998. – 722 с.
4. Яковенко Ю. Соціологія професіоналізму – фальстарт, або Небезпечний прецедент проголошення нібито нової соціологічної галузі / Юрій Іванович Яковенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 157–171.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Электронное издание] / В. Даль. – Режим доступа : <http://slovardalja.net/word.php?wordid=32377>.
6. Ожегов С.И. Словарь русского языка : ок. 53000 слов / С.И. Ожегов. – 4-е изд., испр. и доп. – М. : Азъ, 1997. – 763 с.
7. Розенталь М.М. Философский словарь / М.М. Розенталь. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1972. – 496 с.
8. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина ; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.
9. Розенталь М.М. Философский словарь / М.М. Розенталь. – 3-е изд. – М. : Политиздат, 1972. – 496 с.
10. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М. : Политиздат, 1981. – 445 с.
11. Петушкова Е.В. Поведение // Социология : энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
12. Абушенко В.Л. Социология: Энциклопедия / сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с. – (Мир энциклопедий).
13. Философский словарь / [А.В. Адо и др.] ; под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 588,[2] с.

14. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм ; пер. с фр., составление, послесловие и примечания А.Б. Гофмана. – М. : Канон, 2006. – 352 с. – (История социологии в памятниках).

15. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания : Избр. работы : пер. с англ. / К. Поппер ; сост., общ. ред. и вступ. ст. [с. 5–32] В.Н. Садовского. – М. : Прогресс, 1983. – 605 с.

16. Философия и методология науки : [учеб. пособие для аспирантов] / А.И. Зеленков, Н.К. Кисель, В.Т. Новиков и др. ; [под ред. А.И. Зеленкова]. – Минск : АСАР, 2007. – 384 с.

17. Гидденс Э. Социология / Энтони Гидденс ; науч. ред. В.А. Ядов ; общ. ред. Л.С. Гурьевой и Л.Н. Иосилевича ; [пер. В. Малышенко и др.]. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.

Ядранський Д.М., Коваль В.О. Інтернет-соціологічний дискурс

У статті йдеться про своєчасність і необхідність введення в структуру спеціальних соціологій нового напрямку – соціології Інтернету (інтернет-соціології). Для напрямку, що пропонується, визначено об'єкт, предмет, окреслено проблемне поле та функції, а також завдання подальших досліджень.

Ключові слова: *інтернет-соціологія, віртуальний простір, функції інтернет-соціології.*

Ядранский Д.Н., Коваль В.А. Интернет-социологический дискурс

В статье рассматривается необходимость введения в структуру специальных социологий нового направления – социологии Интернета (интернет-социологии). Для предлагаемого направления определены объект, предмет, очерчены проблемное поле и функции, а также установлены задачи дальнейших исследований.

Ключевые слова: *интернет-социология, виртуальное пространство, функции интернет-социологии.*

Jadransky D., Koval V. Internet-sociology

In the article focuses on the timeliness and necessity of introduction to the special structure of a new trend, sociologists of sociology Internet. For destinations that offer defined object, object outlines problematic field and function, and defined the task of further research.

Key words: *internet sociology, virtual space, the functions of online sociology.*

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.334.5+504.03

БОНДАР О.М.

СУЧАСНИЙ ПРОМИСЛОВИЙ РЕГІОН: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА, ОСОБЛИВОСТІ, СОЦІАЛЬНО-ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

У суспільній свідомості панує думка про те, що інтенсивний розвиток промисловості є однією з найважливіших умов економічного зростання, оскільки вона є тією галуззю господарства, яка “тісно пов’язана з науково-технічним прогресом і має вирішальний вплив на рівень розвитку суспільства” [1]. У минулому столітті активізація діяльності промислового сектора в Україні супроводжувалась стрімким процесом будівництва промислових підприємств на тих територіях, де був сконцентрований потужний природний потенціал, що створило передумови для виникнення промислових регіонів. Головною особливістю такої політики була багатофункціональна діяльність підприємств та їх нерівномірне територіальне розміщення. Будівництво промислових підприємств відбувалося, як правило, за економічним принципом, тобто “прагненням отримати максимальні обсяги виробництва за мінімуму витрат” [2] і без урахування порушень соціально-екологічного балансу. Близьке територіальне розміщення та високий рівень концентрації промислових підприємств з часом зумовили виникнення потужних промислових регіонів (Придніпровський, Донецький та ін.) та розгалуження структури української промисловості (вугільна, нафтогазова, гірничодобувна, хімічна, металургійна та ін.), у якій головне місце і сьогодні посідає важка промисловість (73% у 2004 р.) [2].

Актуальність статті визначається тим, що сучасна світова спільнота уже визнала той факт, що діяльність промислового сектора є одним з основних забруднювачів навколишнього середовища, що порушує соціально-екологічний баланс та справляє значний тиск на природу. У багатьох розвинутих країнах світу відбувається процес екологізації промисловості, тобто економічний розвиток та екологічна безпека суспільства є рівноправними поняттями, на державному рівні регулюється розширення територій промислових регіонів. Незважаючи на це, розвиток сучасної української промисловості продовжує відбуватися за старою моделлю, у якій питання екологічної безпеки та соціально-екологічного балансу не є головними, недостатньо враховується рівень концентрації промислових підприємств на певній території, досить часто порушуються екологічні права людей, спостерігається слабка соціальна адаптація жителів промислових регіонів до вимог сучасного ведення промислового господарства, яка виявляється в екологічному абсентеїзмі, тобто відсутності інтересу людей до екологічних питань. Тривала діяльність

українських промислових регіонів, яка і сьогодні орієнтована суто на економічне збагачення, сприяє накопиченню соціально-екологічних проблем, що є основною перепоною сталого розвитку суспільства та відображає реальний рівень його екологічної культури. Тому головна вимога, що постає перед сучасною українською промисловістю, – подальший розвиток з урахуванням як соціально-економічних (робочі місця, задоволення попиту на товари народного споживання), так і соціально-екологічних пріоритетів (збереження чистого довкілля) [2]. Оскільки на території промислових регіонів України проживає більша частина населення країни, то є підстави говорити про територіальну й соціально-демографічну масштабність соціально-екологічних проблем. Наразі є потреба в з'ясуванні основних характеристик українських промислових регіонів та певних соціально-екологічних проблем, що є основною причиною порушення соціоекологічного балансу.

Тож *метою статті* є з'ясування особливостей сучасного промислового регіону, визначення його основних характеристик, соціально-екологічних проблем, що виникли внаслідок розвитку промисловості в Україні.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі *завдання*: 1) з'ясувати особливості розвитку українського промислового регіону; 2) визначити загальну характеристику промислового регіону; 3) окреслити найтипівіші соціально-екологічні проблеми, що виникли у промислових регіонах України та спричинили порушення соціально-екологічного балансу.

Теоретичне підґрунтя статті становлять праці таких дослідників, як С.І. Васюта, С.І. Дорогунцов, В.П. Кучерявий та ін.

У першу чергу, для нашого дослідження важливим є саме з'ясування змісту поняття “промисловий регіон”, оскільки його діяльність найбільш повно відображає специфіку сучасної української промисловості та спектр соціально-екологічних проблем. У територіальній структурі промисловості, промисловий регіон посідає важливе місце як за територіальним розміщенням, так і за масштабом добування, обробки сировини та виробництва продукції. Як зазначено у навчальній літературі, до вищеназваної структури входять також *промислові пункти* (населені пункти, у яких є тільки одне промислове підприємство), *промислові центри* (населені пункти, у яких розміщено декілька промислових підприємств, не поєднаних між собою виробничими зв'язками), *промислові вузли* (декілька близько розташованих промислових центрів, у яких розміщені підприємства, що мають між собою тісні виробничі й економічні зв'язки), *промислові агломерації* (утворюються за наявності значного промислового центру) та промисловий регіон, що є поєднанням вузлів та агломерацій, що мають взаємозв'язки, на певній території [2]. Сьогодні деякі вчені розглядають промисловий регіон як поєднання значної кількості підприємств, що зосереджуються на видобуванні, переробці корисних копалин, створенні продукції, що передбачає залучення під час цього процесу значної кількості трудових ресурсів. Якщо брати до уваги сучасні реалії, то промисловий регіон не є суто

механічним поєднанням вузлів та агломерацій, оскільки головними учасниками його діяльності є не машини чи корисні копалини, а реальні люди, на яких лежить відповідальність за управління всіма процесами, у тому числі й контроль за екологічним балансом. З погляду інвайроментальної соціології, зміст цього поняття є значно ширшим, тому варто внести певне уточнення. Промисловий регіон – це значна за площею територія, де проживає велика кількість людей, які об'єднані виробничими відносинами та соціально-екологічними проблемами, що виникли в результаті промислової діяльності на цій території.

В Україні виділяють чотири промислових регіони: *Донецький* (спеціалізується на вугільній, електроенергетичній, металургійній, машинобудівній та хімічній промисловості), *Придніпровський* (відзначається розвитком електроенергетики, хімічної, машинобудівної та металургійної промисловості), *Прикарпатський* (виділяється нафтовою і газовою, лісовою, машинобудівною і хімічною промисловістю), *Прибузький* (спеціалізується на вугільній, хімічній та електроенергетичній промисловості) [2]. Кожен із вищеназваних промислових регіонів має власні характеристики та водночас спільні соціально-екологічні проблеми, що виникли внаслідок тривалої за часом та неврегульованої за змістом економічної й екологічної політики.

З'ясувавши зміст і структуру сучасного українського промислового регіону, варто зосередити увагу на його загальних характеристиках, які визначаються соціально-екологічними проблемами суспільства. Однією з основних та специфічних характеристик української промисловості є нерівномірна територіальна концентрація промислових підприємств різних галузей (гірничодобувної, хімічної, металургійної та ін.), що пояснюється нерівномірністю місцезнаходження корисних копалин. Для порівняння кількість промислових підприємств Донецької, Дніпропетровської та Запорізької областей у разі є вищою, ніж наприклад, Вінницької або Львівської областей. Така значна кількість екологічно небезпечних підприємств постійно справляє техногенний тиск на оточуюче середовище й жителів регіонів і порівняно з іншими країнами світу перевищує всі допустимі норми.

Специфічне територіальне розміщення промислових регіонів (переважно знаходяться на сході та центрі України) водночас є однією з причин нерівномірного розподілу трудових ресурсів. Так, у промислових регіонах рівень безробіття є значно нижчим порівняно з територіями, де промисловість розвивається малими темпами або взагалі відсутня. Для прикладу, рівень офіційного безробіття у Дніпропетровській області станом на 01.04.2010 р. становив 1,5% від кількості населення у працездатному віці, у Запорізькій області – 1,8%, у Чернігівській області – 2,3% [3]. Тому сьогодні виникає проблема реструктуризації промисловості, яка буде рівномірно розподіляти трудовий потенціал шляхом створення певних програм з переорієнтації, де частка важкої промисловості буде не

такою значною порівняно з іншими галузями, що створить рівноправні умови для людей.

Крім нерівномірної концентрації промислових підприємств, іншою характерною рисою українських промислових регіонів є дещо *застаріла модель розвитку*, у якій майже не береться до уваги той факт, що обсяги корисних копалин постійно зменшуються і в майбутньому регіони, які повністю залежали від видобутку, переробки сировини, можуть перетворитися на депресивні. Уже сьогодні в деяких регіонах є потреба у зміні або ж створенні альтернативного вектора промислового розвитку, збільшуючи частку легкої промисловості, новітніх інформаційних технологій, інновацій у сфері важкої промисловості, що дасть змогу максимізувати результати виробництва.

Ще однією специфічною характеристикою сучасного промислового регіону є *екстенсивна концентрація виробництва*. Історично так склалося, що розвиток основних промислових регіонів України відбувався через збільшення виробництва за рахунок розширення підприємств, що, з одного боку, давало можливість економічному зростанню, а з іншого – призводило до збільшення навантаження на оточуюче середовище (збільшувалася кількість промислових відходів, зростав рівень промислового забруднення води, ґрунту, повітря й ін.). Тоді як ефективною моделлю розвитку промисловості є її інтенсивна концентрація, коли “обсяги виробництва збільшуються внаслідок впровадження високопродуктивного технологічного обладнання”, що не призводить до збільшення навантаження на оточуюче середовище [2].

У суспільстві спостерігається певна ілюзія про безмежну кількість корисних копалин, їх видобуток та переробку. Як зазначають експерти міжнародного аналітичного центру Римського клубу, майбутнє суспільство уже найближчим часом може зіткнутися з “природним голодом”, основною рисою якого є вичерпання природних ресурсів за незначний період часу. За даними цієї організації, поклади алюмінієвих руд будуть вичерпані за наступні 55 років, хрому – за 154, вугілля – за 150, міді – за 49, заліза – за 173, свинцю – за 64, нафти – за 50, природного газу – за 49 років [2]. Промислові регіони не стоять осторонь цього процесу, уже зараз деякі вчені зазначають, що відбувається стрімке виснаження природних ресурсів. Інтенсивне використання природного потенціалу та ймовірність виникнення так званих депресивних територій з промисловим минулим є реальністю, якщо суспільство не перегляне своє ставлення до оточуючого середовища. Сьогодні в Україні до регіонів з високим рівнем депресивності, як правило, відносять аграрні території Чернігівської, Сумської, Кіровоградської, Черкаської, Херсонської областей [4]. Але з вичерпанням природних ресурсів і без створення альтернативних заходів щодо запобігання природному виснаженню є ймовірність загрози, що з часом певні промислові пункти та центри можуть отримати статус промислово депресивних територій, оскільки не було створено вчасно спеціальних програм з реструктуризації

промисловості. З огляду на ситуацію, що складається у промислових регіонах, варто зазначити, що є потреба в переорієнтації промислової діяльності та її реструктуризації, поступовій зміні вектора промислового розвитку від видобувної та обробної промисловості до промисловості з інтелектуальними технологіями.

Як зазначалося вище, екстенсивний характер розвитку української промисловості відбувається на основі “застарілих технологій виробництва та обладнанні з високою енергомісткістю та матеріаломісткістю, що перевищують у два – три рази відповідні показники розвинутих країн” [6]. Така специфічна риса української промисловості свідчить про слабкий процес екологізації економіки та повільне інноваційне оновлення промислового сектора з метою пошуку нових оптимальних та альтернативних шляхів, що допомагають регулювати проблему промислового забруднення навколишнього середовища. Застарілі технології промислового виробництва, у яких відбувається надмірне споживання природних ресурсів, вважаються основною причиною стрімкого збільшення обсягів промислових відходів. Так, у 1996 р. їх кількість була 700–720 млн т, або приблизно 14 т на одного мешканця держави, при цьому загальна маса накопичення на території України відходів вже перевищила 25 млрд [7]. Якщо брати до уваги той факт, що за останнє десятиліття промисловість почала активно розвиватися, а кількість населення зменшується (з 52 млн у 1991 р. до 45,9 млн у 2011 р.), то можна стверджувати, що в Україні спостерігається тенденція до зростання обсягів промислових забруднень на одного мешканця. Сьогодні жителі промислових регіонів відчують потребу у створенні високотехнологічних стратегій утилізації та повторної переробки промислових відходів заради зменшення тиску на соціоекологічний баланс.

Відсутність чітких стратегій з утилізації промислових відходів стали невід’ємним атрибутом регіонів та основною перепорою для нормальної життєдіяльності населення. Це виявляється у споживанні неякісного повітря та води через їх забруднення, де частка шкідливих речовин у рази перевищує допустимі норми. Так, за підрахунками вчених, близько 36 млн жителів України, які споживають воду з Дніпра, вже у цьому столітті можуть залишитися без питної води через стрімке її забруднення промисловими підприємствами та низький рівень очищення промислових стоків. Деякі експерти зазначають, що активний розвиток промислових регіонів зумовив дефіцит питної води близько 4 млрд куб. м [8]. Промислова діяльність призвела до того, що 88% основних річок мають екологічний стан басейнів, що оцінюються як “поганий”, “дуже поганий” і “катастрофічний”. У 61% основних річок України вода оцінюється як “дуже забруднена”, і тільки 3% річок мають воду задовільної чистоти [9]. Варто зауважити, що якість питної води у більшості випадків не відповідає нормі.

Так, для запобігання різкому забрудненню води, повітря та ґрунту, варто розробити нові стратегії та проекти охорони основних природних ресурсів від промислових забруднень, створити більш об'єктивну й жорстку екологічну експертизу, дані якої зможуть повною мірою відображати реальну ситуацію, підвищувати контроль за діяльністю промислових підприємств через створення ефективних законопроектів та подолання екологічної корупції. Варто також здійснювати будівництво об'єктів з переробки промислових відходів, що зможуть мінімізувати промислове навантаження на оточуюче середовище, заохочувати промислові підприємства до екологічно орієнтованої політики (зменшення податкового навантаження, створення заохочувальних економічних програм).

Такі характеристики промислових регіонів, як територіальна концентрація промислових підприємств, тривалий екстенсивний тип виробництва, відсутність жорсткого законодавчого контролю й ефективного моніторингу екологічної ситуації, створюють передумови для надмірного тиску не тільки на оточуюче середовище (забруднення природних ресурсів), а й водночас загострюють соціально-демографічні проблеми (зростання рівня захворюваності, депопуляція населення, низький та середній рівень тривалості життя та ін.). Зазвичай існують й інші чинники, що впливають на демографічну ситуацію в українському суспільстві (економічні, правові, політичні та ін.), але вчені вважають, що одним з головних є порушення соціоекологічного балансу внаслідок антропогенного й техногенного навантаження на навколишнє природне середовище. Соціуми промислових регіонів зіткнулися з проблемою відсутності сприятливих для життя щоденних ресурсів (води, повітря), в яких у разі, а інколи й десятки разів спостерігається перевищення вмісту шкідливих хімічних сполук, які негативно впливають на здоров'я людини. Тому екологічна криза є однією з передумов кризи демографічної, яка, у першу чергу, виявляється у процесах депопуляції українського суспільства (переважання кількості померлих над кількістю народжених). Якщо в 1992 р. в Україні нараховувалося 52,2 млн осіб, то сьогодні, за даними Державного комітету статистики, станом на 01.01.2011 р. – 45,9629 млн [9]. Різке зменшення населення, у першу чергу, пов'язане із погіршенням здоров'я українського суспільства, де спостерігається зростання рівня захворюваності населення та зменшення середньої тривалості життя серед чоловіків і жінок. За офіційними даними МОЗ України, у 2009 р. загальний коефіцієнт народжуваності становив 8,7%; загальний коефіцієнт смертності – 18,0%; середня тривалість життя була 67,6 року (чоловіки – 62,5; жінки – 74,3 року) [12]. Надмірна кількість важких для здоров'я людини хімічних сполук у воді, атмосфері та ґрунті є головною причиною зростання кількості онкологічно хворих. Так, у 2006 р. їх кількість в Україні становила понад 800 тис. осіб, що є високим показником захворюваності порівняно з іншими країнами світу. На думку експертів, головною

причиною різкого погіршення стану здоров'я населення, а особливо жителів промислових регіонів є саме відсутність ефективного моніторингу рівня забруднення навколишнього природного середовища. У структурі смертності: хвороби серцево-судинної системи 61,3%; злякисні новоутворення – 13,5%; отруєння і травми – 9,8%; хвороби органів дихання – 6,9%; 11,8% припадає на інші хвороби [12]. Постійний викид промисловістю в атмосферу шкідливих речовин є однією з причин хвороб та смертей населення, пов'язаних з порушенням функцій органів дихання (хронічний бронхіт, бронхіальна астма та ін.). Можна навести такий приклад: протягом одного року в Україні реєструється близько 14 млн випадків хвороб органів дихання (42% від загальної кількості хворих), а також 400 смертей від забрудненого повітря на один мільйон осіб [13].

Для врегулювання проблеми стану здоров'я населення варто, з одного боку, здійснювати державний контроль за діяльністю промислових підприємств, а з іншого – підвищити рівень екологічної свідомості та культури українського суспільства, що сприятиме самотійному ефективному соціальному опору в разі порушень екологічних прав людей. Необхідною умовою розвитку сучасних промислових регіонів є створення спеціальних центрів, метою яких є здійснення моніторингу за екологічною діяльністю підприємств та виявлення ризиків захворювання населення від цієї діяльності, де відбувається не тільки реєстрація наявної ситуації, а й здійснюється комплекс заходів щодо вирішення через опублікування інформації та залучення громадськості у вирішенні цих питань.

Специфічними рисами українського суспільства є відсутність його активної участі у вирішенні або превентивізації гострих екологічних проблем, байдуже ставлення до екологічних реалій, що постають на шляху його розвитку, тобто екологічний абсентеїзм. Варто зауважити, що прояви екологічного абсентеїзму виявляються на всіх рівнях – як локальному, так і глобальному (відсутність екологічної конституції та Всесвітньої екологічної асоціації). Екологічний абсентеїзм є атрибутом і сучасних українських соціумів промислових регіонів, що пояснюється низьким рівнем суспільної екологічної свідомості, культури та опозиції, складністю в отриманні об'єктивної екологічної інформації та певними перешкодами на шляху самотійного пошуку такої інформації, недостатньою якістю та характером екологічної освіти, особливістю менталітету та ін. При вирішенні багатьох соціально-екологічних проблем більшість не може позбутися комплексу “моя хата скраю”, при цьому не усвідомлюючи, що кожна людина є прямим учасником соціально-екологічних процесів і конфлікт, який виникає між підкореною природою у зв'язку з екстенсивним промисловим розвитком та самою людиною може бути вирішений колективно, але за умови індивідуального усвідомлення екологічної ситуації.

Суспільство хворіє на екологічну необізнаність, оскільки та інформація, яка оприлюднюється у ЗМІ або висвітлюється державними органами влади, як правило, не завжди об'єктивна, застаріла та

несистематична, а найголовніше – не відображає реальний екологічний стан тієї чи іншої промислової території, де є порушення соціоекологічного балансу. Незважаючи на те, що Україна ратифікувала Орґуську конвенцію уже понад десять років, населення, а особливо мешканці промислових регіонів відчувають обмеження своїх прав на отримання правдивої екологічної інформації про той техногенний тиск, який чиниться промисловістю на оточуюче середовище. При цьому недостатня екологічна поінформованість спостерігається не тільки серед широких мас населення, а й серед керівників потужних промислових підприємств, які, у першу чергу, визначають екологічну стратегію розвитку як підприємства, так і всього промислового регіону.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що промисловий регіон є значною за площею територією, де проживає значна кількість людей, об'єднаних виробничими відносинами та соціально-екологічними проблемами, що виникли в результаті промислової діяльності на цій території. Основними характеристиками сучасних українських промислових регіонів є: нерівномірна територіальна концентрація промислових підприємств; нерівномірний розподіл трудових ресурсів; застаріла модель розвитку; екстенсивна концентрація виробництва; прояви суспільної “ілюзії” про безмежність природних ресурсів; стрімке виснаження природного потенціалу та загроза природного “голоду”; повільний процес екологізації промисловості та мінімальна частка інноваційних технологій з оптимізації виробництва; відсутність жорсткого законодавчого контролю (прояви екологічної корупції); слабка суспільна консолідація жителів промислових регіонів у вирішенні екологічних проблем; наявність екологічного абсентеїзму та ін. Такі характеристики промислових регіонів є причиною певних соціально-екологічних проблем: зростання промислових відходів та відсутність механізмів з їх утилізації; дефіцит питної води; зростання концентрації шкідливих для здоров'я людини речовин; депопуляція; низький коефіцієнт народжуваності та ін. Проблема розвитку промислових регіонів, їх характеристик та певних соціально-екологічних суперечностей є відкритою та перспективною для подальших наукових досліджень.

Література

1. Промисловість України: загальна характеристика [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrmap.kiev.ua/index.php?id=912&lang=uk>.
2. Промисловість України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/5877/132/>.
3. Зареєстроване безробіття у 2010 р. [Електронний ресурс] / Головне управління статистики у Дніпропетровській, Запорізькій, Чернігівській областях. – Режим доступу: <http://www.dnestrstat.gov.ua>.
4. Барановський М. Депресивність регіонів України: теорія та практика досліджень [Електронний ресурс] / М. Барановський. – Режим доступу: <http://ukrtur.narod.ru/personalii/ukrgeo/b/webbaranovsk/depresregukr/depresregukr.htm>.

5. Депресивні території: як їх визначати, як їм допомагати [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=40629434.

6. Екологічні проблеми промислового комплексу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://buklib.net/component/option,com_jbook/task,view/Itemid,99999999/catid,127/id,3593.

7. Забруднення території промисловими відходами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eco-live.com.ua/content/zabrudnennya-teritorii-promislovimi-vidkhodami-v-ukraini>.

8. Забруднення природних вод України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com.ua/10611207/ekologiya/zabrudnennya_prirodnih_vod_ukrayini.

9. Джерела і види забруднення природних вод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://posibnyku.vstu.vinnica.ua/geologiya/11.2.htm>.

10. Державний комітет статистики (1990–2010). Населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

11. Концепція загальнодержавної програми боротьби з онкологічними захворюваннями на 2006–2017 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.med-job.com.ua/index.php?go=Pages&in=toprinter&id=105>.

12. Вплив екологічних факторів на здоров'я людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.valeologija.ru/valeologija-ukrainska/1/9-vpliv-ekologichnix-faktoriv-na-zdorov-ya-lyudini>.

Бондар О.М. Сучасний промисловий регіон: загальна характеристика, особливості, соціально-екологічні проблеми

У статті розглянуто особливості та загальну характеристику розвитку сучасного українського промислового регіону, здійснено визначення основних соціально-екологічних проблем, що були спричинені внаслідок застарілої концепції розвитку промислових регіонів та зумовили порушення соціально-екологічного балансу. Обґрунтовано думку про те, що соціально-екологічні проблеми сучасного промислового регіону є проявом екологічного абсентеїзму його соціумів.

Ключові слова: промисловість, промисловий регіон, суспільство, соціально-екологічна проблема, інтенсивний, екстенсивний розвиток, екологічний абсентеїзм.

Бондар А.М. Современный промышленный регион: общая характеристика, особенности, социально-экологические проблемы

В статье рассматриваются особенности и общая характеристика развития современного украинского промышленного региона, определены основные социально-экологические проблемы, вызванные устаревшей концепцией развития промышленных регионов и повлекшие за собой нарушения социально-экологического баланса. Обоснована мысль о том, что социально-экологические проблемы современного промышленного региона являются проявлением экологического абсентеизма его социумов.

Ключевые слова: промышленность, промышленный регион, общество, социально-экологическая проблема, интенсивное, экстенсивное развитие, экологический абсентеизм.

Bondar O. Modern industrial region: general characteristics, peculiarities and social-ecological problems

The contest and main characteristics of development of modern Ukrainian industrial region are viewed in the article; main social-ecological problems of old conception that cause disturbance in socio-ecological balance are described. Social-ecological problems are viewed because of ecological absenteeism in Ukrainian society.

Key words: *industry, industrial region, society, social-ecological problem, intensive and extensive industrial development, ecological absenteeism.*

ІДЕЯ СОБОРНОСТІ УКРАЇНИ В СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ М.Ю. ШАПОВАЛА

У процесі відродження української культурної самосвідомості все більшого значення набуває категорія соборності. Ідея єдності і соборності батьківських земель, так само, як і ідеї незалежності й державного суверенітету, сильної централізованої влади, є головним змістом державницької ідеології будь-якого народу.

Сьогодні у зв'язку з процесами державотворення та національно-культурного відродження потреба в науковому знанні набуває особливого значення. Сучасні науковці-гуманітарії, розвиваючи соціологічну науку, повинні пам'ятати, що розвивають саме українську соціологію і діють на українському соціокультурному просторі. Здобути таке розуміння можна лише шляхом ознайомлення з доробком вітчизняних гуманітаріїв, соціологів і філософів.

Проблема соборності України була висвітлена в працях багатьох видатних учених, серед яких: Г. Сковорода, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко, М. Грушевський, але особливе місце серед них належить М. Шаповалу. Творчості М. Шаповала приділяли увагу Н. Миронець, О. Бікла. У праці Н. Миронець проаналізовано думки М. Шаповала щодо національного відродження та державності [1]. У праці О. Бікли проаналізовано соціальний досвід М. Шаповала в контексті усвідомлення української національної ідеї [2].

Мета статті – проаналізувати ідею соборності України в соціологічних концепціях М. Шаповала.

У своїх працях М. Шаповал поєднував ідею залучення українського суспільства до модерної світової цивілізації з боротьбою етнографічно зацикленого українофільства та українського лібералізму. Одночасно відстоював національний характер вітчизняної культури. Ідейно спрямовував український рух не лише до культурництва, а й до політичної боротьби. Зберігаючи спадкоємність традиційної соціологічної тематики, М. Шаповал як теоретик головну увагу у своїх працях приділяв феноменові суспільства взагалі, а також питанням руху української нації зокрема. Суспільство він дефінував як гуртування людей, які живуть у взаємному зв'язку: коли поведінка однієї людини чи кількох осіб детермінує поведінку інших.

Розробляючи положення про національне суспільство, український соціолог вважав його мікрокосмом світового, який у стислій формі виконує функції другого в економічній, культурній, політичній сферах. Такі позиції М. Шаповал екстраполював, перш за все, на українську націю, вказуючи, що суспільство в Україні стане зрілим лише тоді, коли на теренах нашої держави ці сфери будуть устаткованими, а громадяни самостійно підтримуватимуть їх на рівні сталого розвитку.

Уже змолоду М. Шаповал замислювався над долею свого народу, над шляхами розвитку суспільства. Відповіді на ці питання намагався знайти у вивченні економічних та соціальних наук, захопився соціалістичною ідеєю, яку розумів як повне і всебічне визволення народу. Не приймаючи марксистської інтерпретації соціалізму, М. Шаповал намагався обґрунтувати український народницький соціалізм з урахуванням конкретних історичних обставин сучасного та минулого свого народу. Варто звернути увагу на оцінку М. Шаповалом рішення Трудового Конгресу 22.01.1919 р. про злуку західних і східних українських земель в одній Соборній Українській Народній Республіці. На його думку, ця подія мала велике морально-політичне значення, але разом з тим “ця злука була більше теоретично-юридичною, ніж фактичною, бо галицький Державний Секретаріат уперто стояв на тому, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно встановлено закон про форму включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна область УНР мусила б бути цілком незалежною в своєму існуванні”. Те двовладдя, яке фактично було “злукою” проголошене на українській землі, принесло, як вважав М. Шаповал, “необчислимі нещастя для українського народу”, бо призвело до дальшого розколу українських сил через поглиблення протистояння між головою Директорії С. Петлюрою та диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем.

Здавалося, що збирання українських земель і утвердження нових кордонів України в їх етнічних межах повинно було створити сприятливі умови для консолідації української нації, національного відродження й зростання національної самосвідомості українців, а натомість – недостатня сконсолідованість української нації, низький рівень національної свідомості українців, що, у свою чергу, було зумовлене соціальною структурою населення України. Він доходить висновку, що перед революцією ще не було українського суспільства, а було тільки суспільство на Україні, яке складалося з різнонаціональних елементів таким чином, що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій природі української спільноти.

Соборність – це не просто об’єднання національної території в межах однієї держави. Це поняття має духовний відтінок, недарма воно етимологічно пов’язане зі словом “собор”. Без певного рівня духовної єдності нації немає справжньої соборності.

Соціологи стверджують, що загальна об’єднувальна ідея, у якій відсутній образ ворога, – національна (загальнонародна), а відсутність ідеї призводить до невротизованості нації, бо діє вольове бажання політиків; відзначається, що відсутність ідеї констатує стадію дезінтеграції суспільства. Однак національна ідея – це зв’язок, а не уніфікація різноманітних вільних людей.

Головною метою діяльності в еміграції для М. Шаповала була мета дати українцям наукову програму національного і соціального визволення. До цього його привели політичний досвід і праця наукового дослідника. У

праці “Соціологія українського відродження” (1922 р.) М. Шаповал робить історичний аналіз поразки української революції. Найактивніший борець за українську державність свої дослідження соціології українського національно-визвольного руху оформив у книги “Українська соціологія”, “Соціологія українського відродження”, “Соціологія України”. М. Шаповал висував теорію національного суспільства. Він розглядав націю як “складне соціальне скупчення (верства), що характеризується діяльністю чинників мови, території і держави [2]. Без глибокого і наукового вивчення теорії нації свідомо національна політика неможлива. У цьому суспільстві для побудови демократичної соціальної справедливої держави у співдружності із європейськими державами політичні, економічні і культурні функції повинні виконуватися українцями, – зазначав М. Шаповал. Саме розвиток національної свідомості до ступеня національної ідеології, на думку науковця, дає життя і національному руху, зокрема боротьбі за національне визволення. Проте для М. Шаповала ця свідомість хоч і суб’єктивний чинник (і ознака нації), але він послідовно підкреслював її зв’язок з іншими, вже об’єктивними чинниками, які її певним чином детермінували.

На ґрунті усвідомлення своїх інтересів, як вважав М. Шаповал, “розвивається національна свідомість, тобто свідомість колективних інтересів цієї етнічної маси, спорідненої культурно-психічно. Культурно-психічна єдність чи спорідненість є, фактором первісного скріплення солідарності. Усвідомлення цієї солідарності і є, власне, тим, що ми називаємо національною свідомістю”. Він був прихильником етнічного соціалізму – засуджував терор і насильство у революції, визначав людське життя й особу найвищою цінністю. Переконавав, що усілякі концепції гетьманщини, монархізму, фашизму, більшовизму є ворожими в корені навіть самій ідеї відродження та суспільного будівництва [1]. З метою дослідження основного змісту національної ідеї і наближення до адекватного розуміння сутності, яку вкладали українці у судження про національну ідею, у тому числі і в першій половині ХХ ст., необхідно розшифрувати висловлювання М. Шаповала з приводу національної ідеї, які склалися в працю “Соціологія українського відродження”. Національна ідея була розглянута через її суб’єктивну інтерпретацію М. Шаповалом і являє собою “фрагмент” з мозаїки загального соціального досвіду усвідомлення і формування української національної ідеї українцями. Ці суб’єктивні значення – комунікативні символи, яких виділили десять – інтерпретуються та вибудовуються у певній логічній послідовності для конструювання типової моделі української національної ідеї, одну з яких “сконструював” Микита Шаповал у часи виклику українському народу. Формування сутності поняття національної ідеї полягає в тому, що національний принцип як вираз культурно-психологічного зв’язку між людьми став мірилом для розбивки всього світового суспільства на окремі державно-монопольні об’єднання. Творення держав має тенденцію спиратися на національний принцип, що містить у собі культурно-

психологічну силу зв'язку людських груп [1]. На думку М. Шаповала, основними питаннями і проблемами, якими має займатися національна ідея, є поділ праці між українськими і неукраїнськими елементами. Суспільство на Україні є цілістю з точки зору структури і функцій, але разом з тим – великою нецілістю з погляду національно-культурного і суспільно-психологічного [1]. Головною стримувальною силою, яка заважає розвитку української національної ідеї, будівництву української держави, є безпорадність, безсилля і байдужість самих українців.

М. Шаповал наголошував, що в інтересах українського народу для його відродження, його самостійності треба, щоб він був суспільною цілістю, але так насправді не було. Українська інтелігенція поволі створювала українське суспільство, заклавши для нього тільки основи, українське суспільство виростало з маленького зародка в надрах мішаного суспільства – ось дві категорії, які взаємно виключають одна одну. Зростання однієї є шкодою для другої, і навпаки. Соціальний аналіз показує, що перед революцією ще не було українського суспільства, а було тільки суспільство в Україні, яке складалося з різнонаціональних елементів, так що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства. Ідея українського суспільства політично перемогла восени 1917 р.

Причини такого розколу суспільства треба шукати в основах і законах суспільного життя. Треба з'ясувати, чи вистачає суб'єктивно творчих і об'єктивних сил національного зв'язку на конкретному етапі розвитку для того, щоб перемогти всі інші суспільні зв'язки, що тримають нас у поневоленні.

Процес національного відродження ще не має своєї соціології, а тому відбувається шляхом емпіричного шукання свого ствердження в житті. Будівництво українського суспільства ніби зупинилося. Ми не будемо, нас “будують” [1].

Несвідомо, без чітко поставленої мети, І. Котляревський став першим творцем національної свідомості. Він дав окреме мистецтво і цим заклав пункт, навколо якого почалася окрема психічна організація, перша система національного зв'язку. Ось і виходить, за словами М. Шаповала, що на чудо не варто розраховувати і що українське суспільство не виникне по декрету, тому й українську національну ідею мають плекати усі соціальні верстви українського населення. Аналізуючи висловлювання соціолога М. Шаповала з приводу українського національного відродження й української національної ідеї зокрема, слід визнати його значний науково обґрунтований соціальний досвід в усвідомленні і формуванні української національної ідеї, який є одним із численних кроків у формуванні української нації як політичної.

Національна ідея – це оглядне і далекоглядне передбачення суспільного прогресу нації (національна ідея як прогноз), яке, враховуючи історичне буття і самобутність народу і нації, висуває завдання для перетворення соціальної дійсності заради розвитку нації й її

самозбереження, у тому числі і в пам'яті нащадків. Дієвим чинником у всебічному прогнозуванні є потреби більшості громадян, інтереси більшості соціальних груп і спільностей і цінності (пріоритети) усього суспільства, а саме: підвищення свободи для більшості населення, міцна державність, впливовий середній клас, сталий розвиток народу, вибір розвитку зі збереженням національної виключності та історичної самобутності.

Свобода постає, як спроможність якнайповніше розкрити й реалізувати свої потенційні природні (для кожного громадянина) і геополітичні (для країни) можливості. Втілення національної ідеї заради єдності між всіма учасниками соціальної взаємодії, що освячує процес становлення політичної нації, має враховувати такі складні і несумісні види взаємодії, як угода між громадянином і державою (про взаємні обов'язки і права, принципи особистого і громадського життя), суперництво та боротьба малих і великих соціальних груп і спільностей, які представлені партіями і громадськими організаціями. Національна ідея є джерелом розвитку та виконує базові функції у життєдіяльності нації і держави. Вона висловлює сутність і внутрішній сенс більшості членів суспільства у процесі самоідентифікації завдяки мові, обрядам, звичаям, “несе в собі визначальні прикметності народу і вимагає від нього для їхньої оборони та розвитку створення власної, ні від кого не залежної державної організації”, є етичною і моральною платформою для розбудови громадського життя і громадського усвідомлення. Національна ідея – це сутність і сенс існування нації, керманіч державного і національного будівництва. Формування громадянського суспільства відбувається стихійно, громадяни втратили бажання впливати на соціально-політичні процеси, бо не бачать можливості реалізувати мрію про власне і родинне щастя. Українці все менше асоціюють себе з конкретною державою. Серед українців панує, як завжди, світоглядний індивідуалізм. Еліта, у свою чергу, ідейно неспроможна діяти і впливати на соціально-політичні процеси, оскільки в суспільстві існують розломи у світосприйнятті демократичного розвитку і слабкий рівень державного менеджменту і влади. Бюрократичний апарат не сприйняв українську національну ідею, у ньому переважає державницький акцент без широкого врахування соціального і культурного контексту. Бюрократичному апарату властиві економічна і політична корупція. Відсутня чесна конкуренція в економіці. Відсутній науковий універсалізм у питанні формування та розвитку української національної мрії/ідеї, тому не спрацьовують соціальні технології щодо впровадження української національної ідеї. Впровадженню української національної ідеї заважають міфи “про надзвичайно вдалі стартові можливості” України, про відсутність середнього класу, який є головним носієм національної ідеї.

Висновки. Таким чином, проведений якісний аналіз текстів допомагає виявити досвід щодо формування української національної ідеї громадськістю у періоди потужних викликів для української нації на шляху

її формування як політичної. Досвід М. Шаповала, як і досвід його нащадків у наші часи, становить загальну мозаїку думок з приводу цієї проблеми, елементи якої не дуже відрізняються один від одного. Для українського суспільства в цілому можливо формування єдиної української національної ідеї як оглядного і далекоглядного передбачення суспільного прогресу української нації.

Об'єднати східних і західних українців можна у випадку, якщо буде реалізована давня мрія існування Соборної України й українців як єдиного організму. В інтересах усього Українського народу має бути не федералізація, а “мультикультурна єдність” – визнання регіональної ідентичності при зміцненні і збагаченні загальнонаціональної української спільноти.

Література

1. Миронець Н. М.Ю. Шаповал про національне відродження та державність / Н. Миронець // Політологічні читання. – 1993. – № 2. – С. 150.

2. Бікла О. Усвідомлення української національної ідеї і соціальний досвід Микити Шаповала / О. Бікла // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007. – Т. 19. – 132 с.

Гордієнко Ю.В. Ідея соборності України в соціологічних концепціях М.Ю. Шаповала

Сьогодні Україна закономірно реалізує низхідну лінію свого розвитку, що виявляється в поглибленні суперечностей двох її внутрішніх тенденцій, які не мають реальних умов для гармонійної взаємодії в межах існуючої соціальної структури. Формування соборного суспільства – закономірний шлях до формування цілісності і єдності України. Одним із видатних вчених, що приділяв увагу проблемі соборності України, був М.Ю. Шаповал. Він на концептуальному рівні об'єднав національну (державну) та соціальну (класову) парадигми визвольної боротьби, обстоюючи об'єктивну необхідність забезпечення соціальних прав народу як політико-правової основи формування національної свідомості.

Ключові слова: *соборність, соціальна структура, єдність, парадигма, національна свідомість, нація, консолідація, національна ідея.*

Гордиенко Ю.В. Идея соборности Украины в социологических концепциях М.Ю. Шаповала

Сегодня Украина закономернo реализует нисходящую линию своего развития, которое проявляется в углублении противоречий двух ее внутренних тенденций, не имеющих реальных условий для гармоничного взаимодействия в пределах существующей социальной структуры. Формирование соборного общества – закономерный путь формирования целостности и единства Украины. Одним из выдающихся ученых, кто уделял внимание проблеме соборности Украины, был Н.Ю. Шаповал. Он на концептуальном уровне соединил национальную (государственную) и социальную (классовую) парадигмы освободительной борьбы, отстаивая

объективную необходимость обеспечения социальных прав народа как политико-правовую основу формирования национального сознания.

***Ключевые слова:** соборность, социальная структура, единство, парадигма, национальное сознание, нация консолидация, национальная идея.*

Gordienko Yu. The idea of collegiality of Ukraine in M.Yu. Shapoval sociological concepts

Today Ukraine is appropriately realizing the descending line of its development, that can be seen in deepening of contradiction of its two internal tendencies which do not have the real conditions for harmonic co-operation within the current social structure and proper law. Formation of the structure of civil society is the appropriate way of formation of integrity of Ukraine. One of the famous scientist that research the formation of the structure of civil society of Ukraine was M. Shapoval. He had brought together the national (state-oriented) and the social (classes-oriented) paradigms on the conceptual plane by grounding the objective necessity to secure social rights of people as a political and legal basement for building-up the national statehood.

***Key words:** collegiality, social structure, unity, paradigm, national consciousness, nation is consolidation, national idea.*

СОЦИОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ КАК ОТРАЖЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ УКРАИНСКИХ РЕАЛИЙ

Социология, как наука, изучает не только фундаментальные проблемы человеческих взаимоотношений, их общие, универсальные механизмы, но действие этих механизмов в разных социальных контекстах. Следовательно, необходим анализ этого специфического контекста. Такая задача предполагает вначале научное осмысление ситуации, принимая в расчет, что новый “социальный контекст” для нас сегодня – это нестабильность общества, отсутствие не только практики устойчивого развития украинского социума, но и непротиворечивых, общих и социально приемлемых ориентиров такого развития.

Переходный период – это время жизни общества, в котором доминируют неустойчивые, быстро меняющиеся формы и способы жизнедеятельности человека, иррациональные, стихийные тенденции преобладают над рациональными конструктами. В этот период общество временно живет вне системы “нормального функционирования” в том смысле, что сложно определить нормы, которыми руководствуются социальные группы и каждый человек в отдельности. Социальные акторы как бы предоставлены самим себе, пребывают в ситуации не вполне оформившейся экономической, социальной и идеологической системы.

В этой связи перед социологией возникает целый ряд совершенно новых задач. До последнего времени весь накопленный ею опыт, все теоретические и экспериментальные исследования так или иначе апеллировали к стабильному обществу. Собственно такая переменная, как “стабильность – нестабильность”, практически не фигурировала в социологических исследованиях. Но в последние годы в полной мере стала осознаваться проблема недопустимого игнорирования социологией социальных изменений. Социологическая наука вплотную столкнулась с необходимостью искать ответы на вопросы изменяющегося общества. Во многом она оказалась неподготовленной к объяснению глобальных и частных общественных трансформаций, а ее аппарат, методы и средства – не в полной мере адаптированными к исследованию социальных феноменов в изменяющемся мире.

Цель статьи – охарактеризовать возможности социологического анализа особенностей регуляции социального поведения в ситуациях социальной нестабильности в контексте современных украинских реалий.

Общество как предмет социологии не может оставаться стабильным. Оно находится в постоянном движении, развитии, как и сам процесс познания. Развитие социологической мысли зависит от двух решающих факторов: прогресса самого научного знания, с одной стороны, и меняющихся потребностей общества, социального запроса – с другой. Очевидно, что социология не могла не претерпеть переосмысления

своей предметной области, ибо последняя формировалась и продолжает формироваться под воздействием упомянутых факторов. Важнейшим шагом в этом направлении, как считает крупнейший теоретик современной социологии П. Штомпка, является преодоление взгляда на общество как на неизменный, статичный объект. Отмечая наличие элементов динамики в описании общества уже на самых первых этапах формирования социологии как науки и последующее включение в понимание и характеристику общества таких составляющих, как движение и изменчивость, П. Штомпка указывает на то, что “необходимые радикальные выводы из этого были сделаны только в конце XX в., когда окончательно были отброшены всякие представления о неизменных общественных явлениях – организмах или системах, обладающих постоянными структурами, и ученые пришли к согласию о том, что все существующее в обществе – это *общественные события, социальные действия*, то есть находящиеся в движении, изменчивые и постоянно меняющиеся, колеблющиеся конфигурации, культурно мотивированных человеческих действий, соотнесенных с действиями других людей. Теперь вместо представления о социальных константах, постоянных, устойчивых общественных явлениях появилось понятие “фигураций” (у Норберта Элиаса), и вместо “структур” стали говорить о “структурации” (Энтони Гидденс), вместо социальных систем – о социальной жизни, вместо “существования” общества – о “становлении” общества (Петр Штомпка)” [1, с. 28].

Итак, важным поворотом новейших исследований современной теоретической социологии является перенос центра внимания с изучения социальных структур на социальные процессы. Доминирующее значение приобретает “процессуальный образ” социальной реальности (П. Штомпка). В. Ядов, ссылаясь на ранние работы П. Штомпки, еще в середине 90-х гг. XX ст. писал о том, что “само общество представляется уже не столько в качестве объекта (группы, организации и т.д.), но как своего рода “поле возможностей” социальных субъектов для проявления их деятельной активности. Ключевой единицей анализа становится то, что можно назвать “*событием*”, действием социальных агентов. Последствия этих действий жестко не заданы, многовариантны” [2, с. 13]. А в одном из интервью для “Журнала социологии и социальной антропологии” в 1999 г. В. Ядов высказался в том духе, что социологическая наука на сегодняшний день сколько-нибудь надежный прогноз дать не способна. И главная причина, по его мнению, состоит в том, что история человечества перестала быть естественноисторическим процессом. Она уже есть процесс социально-исторический, в котором роль субъективного фактора определенно доминирует, а целенаправленные действия людей, в том числе организованные, часто приводят к совершенно неожиданным следствиям [3, с. 11].

С этой точки зрения важнейшей задачей социологической науки становится необходимость осознать характер происходящих

преобразований, построить своеобразную программу трансформирования сложившихся подходов в связи с новыми объектами исследований, новыми типами отношений в обществе, новыми социальными ситуациями развития. Радикализм осуществляемых преобразований настолько очевиден, что многие их проявления просто не могут быть “схвачены” в рамках разработанных схем. Самая существенная черта современных постсоветских обществ, в том числе и украинского, – это все же его нестабильность, что исключает его анализ методами и средствами, сформированными для анализа стабильных ситуаций.

Конечно, можно обратиться к опыту стран, где тот тип отношений, которые еще только складываются в нашем обществе, а именно – рыночных отношений, имеет солидную историю и где, следовательно, ответы на вопросы в социологических концепциях, разработанных для этих, новых для нас, но достаточно устоявшихся в других обществах реалий, уже найдены. Но, как показывает вся история науки, прямое заимствование концепций, интерпретаций и способов исследования редко себя оправдывает – хотя бы уже в силу известного гераклитовского тезиса о невозможности войти в одну и ту же реку даже единожды. Кроме того, наш собственный опыт социального познания, в отличие от западной социологии, накоплен в принципиально иных социальных условиях.

Иной путь – изучение особенностей преобразований в развивающихся странах Азии, Африки, Латинской Америки, которые демонстрируют широкий спектр общественно-политических и экономических ситуаций. Здесь можно одновременно найти и, следовательно, сопоставить разные стадии и этапы исторического процесса, если: 1) абстрагироваться от национальных, культурных, географических, климатических и прочих особенностей; 2) вернуться к марксистскому тезису рассмотрения общественного развития как естественноисторической проблеме.

Наконец, значительный простор для компаративных исследований существует на постсоветском пространстве, однако и здесь за прошедшие двадцать лет вполне очевидной стала разновекторность и асинхронность общественных трансформаций. В итоге следует констатировать, что социология переходного периода, как отдельная отрасль отечественной социологической науки, пока не сформировалась, хотя потребность в осмыслении возникшей ситуации с присущими ей социальными феноменами, несомненно ощутима, и задача заключается в том, чтобы разработать социологию переходного периода для нашего нестабильного общества, со специфическим комплексом проблем, свойственных именно таким его характеристикам.

Разумеется, в современном информационном обществе нет недостатка в многочисленных рефлексивных описаниях как ученых, так и политиков и журналистов, тех или иных моментов, фактов, проблем, обусловленных общественными трансформациями последних десятилетий и отражаемых в состояниях массового, группового и индивидуального

сознания. Существует и достаточно мощная методологическая база, прежде всего в ракурсе конфликтологических концепций. Однако системное осмысление накопленного материала еще только предстоит осуществить, в связи с чем хотелось бы высказать ряд соображений.

Прежде всего, следует обратить внимание на существование как *общих* (неспецифических) закономерностей, присущих нестабильной фазе развития общественной системы, так и *уникальных* особенностей каждой из существовавших и существующих ситуаций динамичной неопределенности.

Любое изменяющееся общество всегда в той или иной степени подвержено дезорганизации. Однако общества различаются по скорости происходящих в них изменений и по степени дезорганизующего воздействия этих изменений на культуру. Традиции же изменяющегося общества не имеют устоявшихся форм и потому не могут создавать устойчивое и управляемое поведение его членов. В дезорганизованном обществе индивиды тяготеют к потере культурной основы и устойчивых норм. Р. Мертон, развивая теорию аномии Э. Дюркгейма, описал комплекс чувств, присущих членам таких обществ: 1) чувство того, что те, кто управляет государством, равнодушны к чувствам и стремлениям его рядовых членов; 2) чувство того, что рядовой член общества не может достичь основных своих целей в обществе, которое видится как непредсказуемое и беспорядочное; 3) общее ощущение тщетности и бесполезности приложения усилий; 4) убеждение в том, что невозможно рассчитывать на какую-либо социальную и психологическую поддержку со стороны институтов данного общества. Р. Мертон также обосновал социально-психологический механизм включения этих чувств в мотивационно-регулирующую систему социального поведения.

Деформированная интеграция человека в дезорганизованное общество нередко сопровождается такими чувствами, как беспомощность, ощущение тотальной зыбкости существования, потеря смысла жизни, чувство социальной изолированности и т.п., что означает практически полное эмоциональное отделение индивида от общества и ведет к экзистенциальному отчуждению и эскапизму. Отчуждение и аномия становятся широко распространенными явлениями в дезорганизованном обществе. Их симптомы: рост социального беспокойства и различных страхов, неуверенность в личном и общем будущем, социальная невостребованность, высокая внушаемость и подверженность различным влияниям извне, деморализованность индивидов и социальных групп.

Ранее действующие правила и нормы не считаются больше полезными и надежными, а прежние цели кажутся недостижимыми. В то же время другие правила отсутствуют, а новые цели представляются не стоящими затрачиваемых усилий. Такая неопределенность в обстановке, разобщенность людей служат идеальной средой для зарождения и развития социальных движений. Неопределенность норм и целей чаще вызывают социальные движения, чем бедность и нищета как таковые. Люди могут быть эмоционально устойчивы и уверены в будущем,

несмотря на то, что они занимают низший уровень в иерархии общества, материально не обеспечены, но только в том случае, если система их ценностей определяет эти лишения как необходимость и как нормальные условия существования.

Традиционные общества чаще всего являются наиболее стабильными до тех пор, пока в них не происходят изменения в сфере нормативного регулирования. Как только нормы и ценности начинают подвергаться сомнению, люди испытывают резкое обесценивание своих стремлений, что ведет к социальной неудовлетворенности существующим положением. Такую ситуацию иногда называют “революцией растущих ожиданий”. Известно, например, что революции возникают не там, где люди бедствуют, а там, где условия их жизни улучшаются. Все дело в том, что параллельно с улучшением условий жизни значительно расширяются желания и потребности людей. Революции и другие восстания наиболее вероятны тогда, когда прерываются периоды улучшения условий жизни и создается разрыв между увеличением потребностей и падением возможностей для их реализации.

Как правило, нестабильное общество характеризуется неожиданными, резкими, быстрыми и непредсказуемыми изменениями социальной среды. И происходит это на фоне уменьшения индивидуального жизненного ресурса и разрушения систем социальной регуляции поведения. Фиксируется также ослабление доверия между людьми, то есть сужение социального пространства согласованного взаимодействия. Массовое сознание по-прежнему ориентируется на ценности социальной справедливости, однако содержание представлений о ней постепенно меняется. Люди вынуждены готовить себя к непредвиденному, к наибольшему числу возможных вариантов на фоне преимущественно пессимистических ожиданий, особенно в отношении коллективного будущего. В этих условиях логика рациональной выработки решений перестает действовать эффективно. Отсюда, в частности, произрастает поливариантность социальных практик акторов в смутные времена, их “метания”, выведенные в булгаковском “Беге” или “Всадниках” Ю. Яновского, шолоховском “Тихом Доне” или “Черном вороне” В. Шкляра.

При этом социальную нестабильность не следует понимать упрощенно, только как обязательный продукт быстрых и радикальных социальных изменений, коренных преобразований, детерминирующих взрывоопасную ситуацию в обществе и приводящих либо к революционному слому определенных общественных устоев, либо к полному социальному коллапсу. Нестабильность может возникать и усиливаться даже во вполне “социально благополучных”, на внешний взгляд, обществах как результат рассогласованности этих изменений. Имеется в виду их направленность, темпы, мера радикальности в разных частях общественного организма (например, достаточно быстрая ломка политических институтов на фоне относительно медленных

преобразований в экономике). Именно поэтому термин “кризис”, наиболее часто используемый при характеристике нестабильных ситуаций в том или ином обществе, уже не вполне точно отражает характеристику переживаемого периода, поскольку процесс трансформации может затягиваться на десятилетия, а социальная нестабильность принимать вполне устойчивый характер.

Проблема осложняется еще и тем, что социальная нестабильность, хотя и отличается некоторыми общими чертами в разных странах, принимает в каждом случае специфическую форму; она сочетается с особыми условиями исторического развития каждой страны, ее традициями, национальным менталитетом. Вспоминая известный пассаж Льва Толстого относительно счастливых и несчастливых семей, можно перефразировать его таким образом, что нестабильные социумы в каждом конкретном случае “нестабильны по-своему”. Нестабильность “накладывается” на тот образ общества, который существовал в массовом сознании до периода радикальных преобразований. Это зависит также и от того, предшествовал ли периоду кризиса период стабильного развития с жесткой регламентацией стереотипов и ценностей, или, напротив, общество переживало период достаточно динамичного развития. В постсоветских странах новая ситуация оказалась особенно сложной потому, что в прежнее время в тоталитарном обществе стабильность его декларировалась как официальной идеологией, так и самой организацией общественной жизни. Ведь образ жизни в нашем не очень далеком прошлом содержал безусловную позитивную оценку незыблемости устоев, заданности их объективным ходом истории, несокрушимой верой в правильность принимаемых решений. Именно стабильность и прочность воспринимались как норма, а всякое расшатывание их – как опасное отклонение от этой нормы. Жизненные ориентации основной массы людей не были связаны с преобразованиями, тем более в масштабах всего общества, а, напротив, с его абсолютной устойчивостью и непоколебимостью. Это положение поддерживалось также и высокой степенью институционализированности общественных структур, жесткой регламентацией их деятельности.

Реалии современной Украины таковы, что затянувшийся переходный период заставляет квалифицировать его не как нечто промежуточное в движении от неоднозначного прошлого к неопределенному будущему, а как особое и, как это ни парадоксально, достаточно устойчивое состояние “стабильной нестабильности”. Жизнь в условиях бесконечного кризиса и состояние неопределенности, характеризующее как украинское общество в целом, так и переживаемое на уровне отдельной личности, приобрели даже своеобразную легитимность в общественном сознании и воспринимаются людьми даже как нечто естественное, неизбежное и долговременное. Ратуя за создание новой ветви социологического познания – “социологии неопределенности”, полагаем, что именно парадокс адаптации украинского общества к ситуации неопределенности должен стать ядром

ее предмета. При этом наиболее продуктивными представляются три направления исследования:

- объективных условий (обстоятельств, факторов) возникновения и сохранения (поддержания) ситуации неопределенности и нестабильности в рамках данного хронотопа;
- трансформаций, произошедших или происходящих в этой связи с социальными субъектами (актерами, институтами) различных уровней;
- изменения характера, стиля и содержания взаимодействия социальных субъектов.

По каждому из указанных направлений достаточно активно ведутся изыскания, но наибольшее внимание уделяется *первому* из них. Здесь фокусируются интересы не только социологов, но и экономистов, политологов, правоведов. В этом нет ничего удивительного, поскольку перемены всерьез затронули фактически все сферы общественной жизни. Переход от государственной и коммунальной к преимущественно частной форме собственности, возникновение класса собственников, отмирание многих прежних и формирование новых общественных институтов, изменение социально-демографической структуры, возникновение этнонациональных, религиозных, идеологических, региональных, языковых, культурных и прочих проблем и противостояний – таков далеко не полный перечень преобразований в условиях жизнедеятельности, образа жизни украинского социума. Не имея возможности шире затрагивать эту поистине необъятную проблематику, можем рекомендовать читателю обратиться к достаточно фундаментальному исследованию Н. Шульги [4].

Второе и третье направления не менее объемны, но в меньшей степени привлекают исследователей – быть может потому, что труднее “схватываются” как наукой, так и обыденным сознанием. Представляется, в частности, что по *второму* направлению – изменчивости субъекта – наиболее актуальными являются проблемы трансформации системы ценностей, кризиса идентичностей и восприятия динамично меняющегося мира.

Изменение системы ценностей требует особого внимания исследователей-социологов и представителей смежных наук. Речь идет о соотношении групповых и общечеловеческих ценностей. Воздействие идеологических нормативов эпохи СССР на массовое сознание и социальное поведение было так велико, что идея приоритета классовых ценностей принималась как привычная аксиома и, напротив, общечеловеческие ценности зачастую интерпретировались как ценности “абстрактного гуманизма”, то есть получали негативную оценку. На более конкретном уровне это проявлялось как принижение значения таких ценностей, как ценность жизни, человеческого существования, добра и т.д. Неготовность к их принятию обернулась тем, что в условиях радикальных преобразований “старые” ценности во многом оказались разрушенными, а “новые” не приняты. Утрата ориентиров относительно иерархии ценностей

оплачивается высокой ценой, порождая серьезные проблемы в нравственной культуре общества.

Кризис идентичности – еще одна область существенных изменений в массовом сознании в эпоху перемен. Механизмом формирования социальной идентичности является категоризация – процесс “отнесения” индивидом себя к определенной социальной группе. Социальные категории, как и категории вообще, выступают в процессе познания как продукты стабильного мира: они фиксируют устоявшееся, прочное. Когда же и сам реальный мир становится нестабильным, социальные категории перестают выполнять функцию объяснения, а значит, и оправдания социального порядка, они “разрушаются”, а точнее, утрачивают свои границы. Последствия этих процессов драматичны для отдельных социальных групп: многие люди, в особенности пожилые, с трудом справляются с потерей такого рода идентичности, молодежь также испытывает затруднения с определением своей идентичности и т.п.

Настоящее время, которое характеризуется плюрализмом мнений и предполагает широкую вариативность экономических, социальных и личных решений, является чрезвычайно трудным для восприятия массовым сознанием и тем более для восприятия и познания отдельной личностью. Наиболее характерными особенностями восприятия отдельным индивидом нестабильного общества является незнание людьми критериев оценок новых способов социальных действий и поступков; восприятие новых механизмов социальной регуляции как неэффективных; чувство тревоги, растерянности, неготовности жить и работать в новых условиях и т.д. Эти и другие проявления восприятия людьми нестабильного социального мира имеют очень серьезные последствия, прежде всего в связи с тем, что индивид не чувствует себя субъектом действий и поступков в обществе, он не может, а иногда и не хочет или отказывается видеть и понимать социальные проблемы. Слом прежних стереотипов не просто осуществляется в массовом сознании. Более того, он часто воспринимается в сознании отдельных социальных групп и индивидов как утрата базовых идеалов.

Каждая из этих проблем важна сама по себе, но еще важнее их комплексное рассмотрение, поскольку в интегрированном виде они представляют внутренний ресурс субъекта, который определяет потенциальные возможности его успешной адаптации к “жизни на вулкане”.

Реализация *третьего* из указанных направлений исследования требует концентрации внимания на двух масштабных проблемах. Первая из них возникает в связи с тем, что проистекающая из аномии неопределенность в отношении поведения других индивидов оказывает воздействие на рациональность социального поведения совершенно новым образом. Невозможность найти общие нормы и оценки окружающего мира, различных его объектов, отсутствие общих правил оценки влечет за собой неопределенность относительно поведения других. Этой неопределенности

нет места в ситуации общего равновесия в условиях стабильного общества. Согласованные основания социальных норм и оценок в периоды нестабильности сильно ослаблены, трансформированы, и внимание индивидов перемещается от норм и правил к намерениям других индивидов. Вследствие усиления регулирующей роли ожиданий в поведенческих моделях, число возможных равновесий увеличивается. Равновесие ожиданий может даже лежать в основе особого типа взаимодействий, опирающихся на конвергенцию ожиданий (самореализующиеся ожидания) в рамках социальной общности.

В отсутствие объективных критериев оценки окружающего мира индивид должен включить в свое суждение о ситуации намерения других индивидов. Соответствующий поворот в исследовательских программах социологии обусловлен тем, что анализ суждений, которые выносят индивиды о ситуации и действиях других, занимает центральное место в социальной диагностике. А это, в свою очередь, требует создания совершенно нового аппарата моделирования в социологии, позволяющего формализовать действия индивидов-интерпретаторов.

Вторая состоит в поиске эффективных в ситуации социальной неопределенности механизмов социального регулирования, традиционным смыслом которого является нормирование социального поля субъекта, воплощение социальных предписаний в реальном поведении субъектов. Социальное регулирование осуществляет стабилизирующее воздействие на социальную систему (нейтрализация революционных моментов) и может рассматриваться как разновидность социального управления, основанная на формализации социальных интеракций. Механизм регулирования реализует свое действие в фактическом поведении участников регулируемого отношения. Три основных составляющих этого механизма: нормы, отношения, акты реализации (поведение). Но нормы сами по себе не являются динамической характеристикой, они включены в качестве самостоятельного элемента в большее по объему понятие – понятие социального порядка. Отношения сочетают статические и динамические характеристики. Поведенческие акты наиболее динамичны. А в условиях, когда социальный порядок разрушен, социальный контроль бездействует или малоэффективен, привычный путь регуляции через нормотворчество “не срабатывает” и необходимо апеллировать непосредственно к отношениям, в частности к такому их существенному компоненту, как социальная неудовлетворенность.

Социальная неудовлетворенность – это общее недовольство людей условиями жизни и системой социальных отношений в данном обществе, зиждущееся на “трех китах” – относительной неудовлетворенности, ощущении (чувстве) несправедливости и статусной неопределенности.

Согласно концепции относительной неудовлетворенности, разработанной английским социальным психологом С. Стауферром, люди ощущают неудовлетворенность в результате разрыва между тем, что они имеют, и тем, что они могли бы иметь. Например, когда в нашей стране

приоткрылся “железный занавес”, и люди увидели более высокий уровень жизни в других государствах, такое открытие породило неудовлетворенность: многие поняли, что могли бы жить в значительно более комфортных условиях. Чем больше разрыв между надеждами и ожиданиями и их реализацией, тем сильнее чувство социальной неудовлетворенности. Относительная неудовлетворенность широко проявляется в слаборазвитых странах, где общество сильно дезорганизовано. Люди хотят иметь автомобили, компьютеры, холодильники и многие другие вещи, хотя слабо понимают, что их нужно еще и производить. Нехватка этих предметов приводит к еще большему желанию владеть ими. Однако у этих обществ существуют ограниченные ресурсы в области обучения, образования, развития материальной базы. Кроме того, часто сельская структура населения не дает возможности развивать производство в городских условиях, что приводит к отчуждению многих людей и является основой для будущих революций и других социальных движений.

Социальная несправедливость не является объективным социальным фактом. Это субъективное ценностное суждение. Справедливо ли, когда один член общества обладает богатством во много раз большим, чем другой? Ответ на этот вопрос зависит от традиций и системы ценностей. Во многих странах массы населения живут в бедности, а единицы или десятки людей – в роскоши, фактически не платят налоги и блокируют попытки социальных реформ. Справедлива ли такая система? На это нет однозначного ответа. Но в том случае, если большинство членов социальной системы считают ее несправедливой и разочарованы в существующем порядке вещей, на поставленный вопрос можно с достаточной степенью определенности ответить отрицательно. Примечательно, что ощущение социальной несправедливости встречается не только у представителей беднейших или бесправных слоев общества. Некоторые группы с высоким уровнем потребления и высоким социальным статусом также могут чувствовать себя жертвами несправедливости. Люди, имеющие значительные богатства, твердо уверены, что их накопления и привилегии являются результатом справедливого распределения, и полагают несправедливыми большие налоги и различные государственные ограничения их бизнеса. Следовательно, чувство социальной несправедливости может вызывать к жизни социальные движения как среди бедных, так и среди богатых групп населения.

Выводы. Таким образом, констатируем, что статусная неопределенность также представляет собой важный компонент социальной неудовлетворенности. Такая неопределенность развивается в том случае, когда индивид имеет несколько статусов разного ранга. Люди с устойчивым чувством статусной неопределенности чаще других ощущают неудовлетворенность и невозможность достижения необходимого им вознаграждения, той или иной формы жизненного

успеха. Исследования социальных движений, которые были проведены в последнее время, показывают, что наличие у какой-либо личности трех факторов – относительной неудовлетворенности, ощущения несправедливости и статусной неопределенности – обуславливают, как минимум, ее предрасположенность к протестному поведению, а в потенциале формируют внутреннюю готовность присоединиться к социальным движениям.

В завершение хотим заметить, что стоящие перед социологией социальной неопределенности задачи, безусловно, могут быть рассмотрены в ином ракурсе, иначе структурированы и интерпретированы. Несомненно одно – для социологии наступило время ответить на вызовы времени.

Литература

1. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка ; пер. с польск. С.М. Червонной. – М. : Логос, 2005. – 664 с.
2. Ядов В.А. Социологическое исследование: Методология, программа, методы / В.А. Ядов. – Самара : Изд-во “Самарский ун-т”, 1995. – 332 с.
3. Ядов В.А. Интервью с профессором В.А. Ядовым / В. Ядов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1999. – Т. II. – № 1. – С. 6–18.
4. Шульга Н. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине / Р. Шульга. – К. : ТОВ “Друкарня “Бізнесполіграф”, 2011. – 448 с.

Мартинюк І.О., Соболева Н.І. Соціологія соціальної невизначеності як відображення сучасних українських реалій

У статті розглянуто проблему дослідження особливостей стану та закономірностей функціонування суспільства, яке перебуває тривалий час у ситуації динамічної нестабільності. Обґрунтовано доцільність започаткування нової галузі соціологічного пізнання – “соціології соціальної невизначеності”.

Ключові слова: соціальні зміни, соціальна нестабільність, соціальні норми, соціальна поведінка, регуляція.

Мартынюк И.О., Соболева Н.И. Социология социальной неопределенности как отражение современных украинских реалий

В статье рассматривается проблема исследования особенностей состояния и закономерностей функционирования общества, находящегося продолжительное время в ситуации динамической нестабильности. Обосновывается целесообразность создания новой отрасли социологического познания – “социологии социальной неопределенности”.

Ключевые слова: социальные изменения, социальная нестабильность, социальные нормы, социальное поведение, регуляция.

Martyniuk I., Soboleva N. Sociology of social uncertainty as a reflection of the realities of modern Ukrainian

The article considers the problem of studies of the state and of the functioning of a society for a long time in a situation of dynamic instability. The

expediency of creating a new branch of sociology of knowledge – “the sociology of social uncertainty.”

Key words: *social change, social instability, social norms, social behavior, regulation.*

ТОЛЕРАНТНОСТЬ И ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Толерантность (от лат. *tolerantia* – терпение) – социологический термин, обозначающий терпимость к чужому образу жизни, поведению, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям. Понятие “толерантность” было введено в научный оборот в XVIII в. В соответствии с Декларацией принципов толерантности (ЮНЕСКО, 1995 г.), толерантность определяется как ценность и социальная норма гражданского общества, проявляющаяся в праве всех индивидов гражданского общества быть различными, в обеспечении устойчивой гармонии между различными конфессиями, политическими, этническими и другими социальными группами, уважении к разнообразию различных мировых культур, цивилизаций и народов, готовности к пониманию и сотрудничеству с людьми, различающимися по внешности, языку, убеждениям, обычаям и верованиям [5].

В нашем обществе проблема толерантности приобретает особую актуальность в силу того, что существует целый ряд проблем, обусловленных трансформационными процессами. Отметим наиболее острые из них.

Неопределенность прошлого

Прошлое живет в современности через опыт наших современников – свидетелей разных исторических событий и через коллективную память поколений, например, о голодоморе, о войнах мировых (первая и вторая) и локальных (афганская, чеченская), о строительстве промышленных гигантов и т.п.

Историческая неопределенность, по нашему мнению, является результатом использования различных информационных стратегий и технологий любой власти или участников событий. Доступ к некоторым документам может быть закрыт на десятилетия из соображений безопасности, репутации и прочего. Открытие новых исторических фактов – это реальный процесс, который сопровождается постоянным переосмыслением прошлого и может приводить, например, к социальной реабилитации не только людей, но и народов, как это происходило с крымскими татарами. И эти исторические события находят свои отображения в новейших проблемах современного Крыма. Общество при любой власти будет владеть ограниченной информацией, и только новые поколения смогут узнать то, что было скрыто от предыдущих. Ярким примером может служить решение семьи известного психолога З. Фрейда о закрытии его личных архивов на столетие после его смерти и этот срок еще не истек.

Интерес в обществе к переосмыслению недавнего или далекого прошлого – это необходимое условие для построения будущего. Последние годы социологи начинают обращаться к некоторым историческим событиям, свидетелями которых были некоторые члены современного общества, например, к изучению феномена коллаборационизма во времена Второй мировой войны [3]. Для современных украинских регионов именно переосмысление своей общей истории должно стать основой для взаимопонимания и толерантного отношения друг к другу.

Неопределенность будущего

Современные процессы невозможно осмыслить, а тем более влиять на них, если не иметь в виду откуда и куда мы идем. Острые дискуссии о национальной идее – это дискуссии о будущем, о том, что нас всех может объединить, несмотря на все то, что нас различает – пол, возраст, национальность, профессия и прочее. Развитие толерантности как условия становления гражданского общества зависит, по нашему мнению, от того, насколько точными станут прогнозы социологов и политиков о перспективах развития Украины. Но пока именно прогнозные исследования не популярны среди ученых, отсюда и сложности в формировании объединяющей для страны идеи.

Неопределенность современности

Начало XXI в. характеризуется появлением новых вызовов и тенденций развития общества как результат накопления многовекторных количественных изменений, которые связаны с активностью власти, социальных движений, активностью отдельных субъектов на протяжении последнего полувека.

Прежде всего, это изменения в половой и возрастной структуре общества. О каких тенденциях идет речь? В структуре современного общества за счет доминирования соответствующих идей и разнообразных технологий, в частности медицинских относительно контроля рождаемости, значительно уменьшилась доля детей в структуре общества, особенно в развитых странах. После Второй мировой войны и в результате технического прогресса заметно снизилась доля активного мужского населения и возрасла занятость женщин в разных сферах производства и услуг. За счет новейших медицинских, оздоровительных технологий и распространения технологий организации отдыха и рекреации (занятие физической культурой, путешествиями), психологических технологий, несмотря на снижение показателей средней продолжительности жизни в Украине, значительно выросла индивидуальная продолжительность жизни, как и во многих развитых странах. Это приводит к увеличению доли людей так называемой поздней зрелости, которые становятся не столько объектами для опеки со стороны общества, сколько участниками социальных программ по организации их продуктивной жизни, в том

числе и в сфере занятости. Пенсионная реформа – это одна из реакций властей в разных странах на современные реалии. Многообразие и многовекторность специализированных влияний порождает противоречие между поколениями и взаимную нетерпимость молодых и пожилых, мужчин и женщин, вынужденных соперничать на рынке труда.

Неопределенность социальных субъектов

Мы часто в XX в. использовали понятие “личность”, но для понимания такого явления, как гражданское общество, которое имеет одновременно признаки процесса естественного развития и искусственного инженерного влияния или влияния специализированных социальных программ со значительным бюджетом, например “общественная инициатива”, более адекватным становится использование понятия “индивидуальность”.

Мы согласны с П.П. Горностаем, что изучение индивидуальности – это обращение к человеку не как к “винтику” общественной системы, а как субъекту деятельности и собственной судьбы [1]. Человек отстаивает свою индивидуальность, и это тоже задает вектор неопределенности социального развития. Если речь идет о гражданском обществе, то это уже общество индивидуальностей, готовых к проявлениям инициативы, к реализации собственных проектов, что, в свою очередь, порождает рост разнообразных рисков, связанных с ограничением интересов людей, которые могут стать заложниками активности других. Примером может быть острая дискуссия жителей Одессы с местной властью и столичными специализированными институтами относительно генерального плана развития города, в первых вариантах которого были массово проигнорированы интересы жителей.

Поэтому становятся актуальными вопросы конструктивных дискуссий или социальных диалогов относительно будущего развития любой сферы. По мнению Н.Н. Саппы, который является автором концепции социального диалога, социальный диалог – это двухуровневая система взаимодействия “партнер диалога – партнер диалога” и “партнеры диалога – аудитория диалога”, которая самоорганизуется и самосовершенствуется в процессе развития [4]. Он рассматривает социальный диалог как социальную технологию решения социальных конфликтов и снижения социальной напряженности в обществе.

Им показано, что технологии “экологистов” в дискуссии с приверженцами ядерной энергетики являются, чаще всего, более “жесткими” технологиями, внедрение которых не нуждается в высокой квалификации исполнителей. Они апеллируют к высоким чувствам общественности, а их внутренний механизм “прозрачен” для объекта технологии. Напротив, сторонники использования ядерной энергии наиболее эффективно пользуются “мягкими” технологиями, которые ориентированы на конкретные социальные группы. Для внедрения таких социальных технологий нужны высокий профессионализм исполнителей и сложные организационные структуры, которые характерны для

современной ядерной энергетики. В его работе показано, что общественная мысль не является простой суммой влияний социальных партнеров диалога. Аудитория диалога безусловно ориентируется на поддержку стороны, которая использует наиболее эффективную в данном случае технологию, но в ходе диалога, дискутируя между собой, “ядерщики” и “зеленые” под давлением общественной мысли вынуждены корректировать свои позиции, идя на уступки друг другу.

В периоды избирательных гонок общество становится аудиторией для многих постоянных острых дискуссий между приверженцами разных партий и движений, подвергается влиянию разных предвыборных технологий, поэтому остро встает вопрос о корректном использовании в социологических исследованиях таких понятий, как “индивид”, “личность”, “субъект деятельности” и “индивидуальность”, так как эти технологии обращаются на каждый из этих уровней. Примером могут служить предвыборные технологии на выборах мэра города Киева, которые были направлены на индивидуальные нужды одной из возрастных групп населения.

Другой аспект проблемы социального субъекта предложен Л.М. Хижняк, которая обосновывает целесообразность рассмотрения организаций в современных условиях как способных приобретать субъектные черты и принимать непосредственное участие в социально-экономических преобразованиях. Она развивает идею рассмотрения социальной организации как социального сообщества, которое выступает субъектом деятельности и саморазвития, и предложила систему признаков, наличие которых свидетельствует о том, что организация действительно стала субъектом социально-экономических изменений [6].

Таким образом, одним из векторов проявления толерантности становится не только уникальность каждого из нас, но и наша активность и понимание того, насколько она может задевать жизнь окружающих, имеющих о ней свои представления. Особенно это заметно в противостоянии деловых людей и обычных граждан, интересы которых с обеих сторон могут быть эгоистичными, а нетерпимость к позициям оппонентов может стать поводом для социальных выступлений и акций.

Организационная неопределенность

На протяжении XX в. активно исследовались, теоретически осмысливались и активно использовались в политике, производстве, образовании, здравоохранении и других сферах организационные феномены. На наш взгляд, именно благодаря организационному эффекту человечество сделало значительный шаг вперед в экономическом и техническом развитии.

Вместе с тем, начало XXI в. характеризуется появлением новых организационных форм. Например, Е. Донченко и А. Овчаров выделили четыре типа организаций: иерархическую, конкурирующую, консолидирующую и индивидуалистскую, которые отличаются типом

власти, стилем управления, особенностями требований к членам [2]. Эти организации имеют как внешние, так и внутренние различия, что способствует формированию отличных организационных менталитетов. Многообразие организационных форм существования общества поднимает проблему толерантности друг к другу представителей разных организаций.

Доминирование в регионах различных по традициям организационных форм приводит к формированию специфического менталитета, образцов поведения. Противостояние политических сил, которые представляют разные регионы, можно объяснить особенностями тех организаций, которые в них доминируют. Например, большинство промышленных производств базируются на иерархических типах организации, для которых характерна высокая нормативность производственной деятельности, интеграция деятельности отдельных людей и подразделов. Такие типы организации способствуют формированию людей, которые осознанно и спокойно воспринимают формализацию их деятельности, контроль, дисциплину и консолидацию усилий в любой деятельности. Если в регионе доминируют такие типы организаций, то и поведение людей в период предвыборной кампании будет соответствующим по своим ценностям, риторике и другим показателям.

Л.М. Хижняк говорит о дефетишизации организационных образований. Она обосновывает тезис о том, что теория и практика организационного развития становятся плюралистическими, что, в свою очередь, проявляется в существовании разнообразных моделей организаций и в характере организационных связей, которые предоставляют человеку больше свободы. Дефетишизация организации, по ее мнению, включает анализ организационных форм, организационных ценностей, роли человека в организации, роли носителей социальной среды организации и другие [6].

Мы поддерживаем точку зрения Л.М. Хижняк, что организационная неопределенность порождается изменением роли человека в организации, в частности в том, что в поисках своей индивидуальности и неповторимости человек перестраивает организации под свои идеи и планы.

Дальнейшее развитие нашего сообщества будет зависеть от того, в какой мере мы будем учитывать особенности типов организации и терпимо относиться к тем, кто в них работает.

Подводя итоги, отметим, что острота проблем толерантности проявляется по таким критериям, как критерий целостности, временной критерий, критерий множественности и критерий социального эффекта.

По первому критерию неопределенность порождается, с одной стороны, генетической обусловленностью современности прошлым, а с другой – принципиальной изменчивостью социальных явлений и

процессов во времени. По критерию множественности неопределенным является многообразие проявлений современности. По критерию целостности неопределенными остаются неавтономность отдельных социальных проявлений и их зависимость один от другого, а также уникальность и неповторимость каждого из социальных феноменов. По критерию социальной эффективности неопределенными являются совокупность ожидаемых и неожиданных эффектов и способы их обнаружения и оценки.

Таким образом, становление гражданского общества невозможно без терпимого отношения его членов друг к другу. Толерантность невозможно сформировать одними призывами. Нужны усилия по переосмыслению многих современных социальных феноменов и процессов, в частности исторических, организационных, личностных и многих других.

Литература

1. Горностай П.П. Готовность личности к саморазвитию как психологическая проблема / П.П. Горностай // Проблемы саморазвития личности: методология и практика : сб. науч. трудов. Депонировано в ИНИОН АН СССР № 42525 от 27.07.1990 г. – С. 126–138.

2. Донченко О. Ще один метод підвищення ефективності організації / О. Донченко, А. Овчаров // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4–5. – С. 146–159.

3. Крыжний С. Повседневность первых месяцев (осень 1941 – весна 1942 годов) оккупации Харькова в устных свидетельствах и биографических документах (в контексте социологического изучения явления гражданского коллаборационизма // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 118–140.

4. Саппа Н.Н. Социальный диалог в экологическом конфликте / Н.Н. Саппа. – Харьков : Основа, 1999. – 175 с.

5. Толерантность // Безопасность: теория, парадигма, концепция, культура : словарь-справочник / сост. В.Ф. Пилипенко. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ПЕР СЭ-Пресс, 2005. – 192 с.

6. Хижняк Л.М. Перетворення організацій в умовах соціально-економічних змін / Л.М. Хижняк. – Х. : Основа, 1999. – 270 с.

Подшивалкіна В.І. Толерантність і проблеми становлення громадянського суспільства

У статті розглянуто ряд проблем, зумовлених трансформаційними процесами, а саме: невизначеність минулого, невизначеність майбутнього, невизначеність сучасності, невизначеність соціальних суб'єктів, організаційна невизначеність.

Ключові слова: толерантність, громадянське суспільство, трансформаційні процеси.

Подшивалкина В.И. Толерантность и проблемы становления гражданского общества

В статье рассматривается ряд проблем, обусловленных трансформационными процессами, а именно: неопределенность прошлого,

*неопределенность будущего, неопределенность современности,
неопределенность социальных субъектов, организационная
неопределенность.*

***Ключевые слова:** толерантность, гражданское общество,
трансформационные процессы.*

Podshyvalkina V. Tolerance and the problems of civil society

This article discusses a number of problems caused by the transformer relaxation processes, namely the uncertainty of the past, uncertainty of the future, the uncertainty of our time, the uncertainty of social actors, organizational uncertainty.

***Key words:** tolerance, civil society, transformer-information processes.*

ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.733

ЗОСЬКА Я.В.

НЕОТРАДИЦІОНАЛІЗМ У СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИКАХ СПОЖИВАННЯ

Феномен споживацтва характерний для заможних країн, де населення може собі дозволити купувати речі понад необхідну міру, де виробництво вкрай зацікавлене в стимулюванні попиту, де для споживацтва є можливості економіки і населення. Але до таких країн Україну зарахувати не можна. Економічні і соціальні труднощі зумовили появу значних груп населення з низьким рівнем матеріальної забезпеченості. У цих умовах виникає питання про можливість феномену споживацтва в Україні. Однак теоретичні й емпіричні дослідження свідчать, що споживацтво не прямо залежить від матеріального статку, а на його формування впливають соціетальні, культурні, цивілізаційні фактори. Якщо ці фактори сприятливі для появи споживацтва, то воно може виявлятися на ментальному рівні, у когнітивній формі і не втілюватися в конкретних діях.

На наш погляд, основні тенденції розвитку соціальних практик споживання у сучасному суспільстві притаманні й Україні. Однією з таких тенденцій є формування неотрадиційних практик споживання в постмодерному суспільстві. Якщо в модерному суспільстві поєднувалися конкуруючі між собою традиційна культура, що відходить, і модерна культура, що зміцнюється, то в постмодерному суспільстві поєднуються модерна культура, що слабшає, та неотрадиційна культура, що набирає силу.

Ідеологія і практика неотрадиціоналізму активно обговорюються в Росії: проходять конференції, випускаються збірники. Проблема неотрадиціоналізму порушується зазвичай у зв'язку з аналізом стану культури, яка поєднує в собі традиційні і сучасні риси. Це поєднання може відбуватися у вигляді осучаснення традиційних рис способу життя, звичаїв. Так, С. Мадюкова і Ю. Попков розглядають соціокультурний неотрадиціоналізм у відтворенні традицій і етнічності [4]. Вони вважають, що неотрадиціоналізм виступає способом існування традицій у сучасних умовах, а традиція і новація розглядаються не як абстрактні феномени, а як сторони культури, що взаємопроникають і тотально виключають одна одну. Відтворення традиції здійснюється вже у вигляді неотрадиції, оновленій традиції за участю новації (інновації). У неотрадиціоналізмі модифікується призначення і зміст традиції. “Принципова відмінність неотрадиціоналізму від традиціоналізму... вбачається у пріоритеті рефлексуючої свідомості як основи відтворення традиції. У межах неотрадиціоналізму спосіб виконання дії заснований на раціональній доцільності і на символічному позначенні

соціальної причетності, а виконання певних звичаїв і ритуалів покликане здійснити раціональну функцію самоідентифікації того чи іншого соціального суб'єкта" [4].

Неотрадиціоналізм часто використовується та виявляється в сімейно-побутовій сфері, у повсякденності. Оскільки споживання є елементом повсякденності, тому і для нього характерними є неотрадиційні практики.

Для неотрадиційної сім'ї, як і для традиційної, характерною є провідна роль чоловіка, але водночас жінка бере участь у суспільній праці нарівні з чоловіком (водночас за жінкою зберігається "виняткове право" на домашню працю).

Українська дослідниця Т. Журженко відзначає, що неотрадиціоналізм у колишніх радянських республіках набуває сьогодні особливих відтінків, пов'язаних з національною, релігійною, геополітичною специфікою. Російський неотрадиціоналістський дискурс більшою мірою визначається етатизмом і раціоналізмом, тоді як український – ідеологією націоналізму і національною міфологією [3].

Ідеологічні передумови неотрадиціоналізму в сучасній Росії аналізує у своїх працях Е. Паїн, який відзначає, що відбувається традиціоналістський вплив не тільки еліти, а й мас (стосовно соціально-економічного розвитку країни) [5, с. 92]. Розгорнуту теорію неотрадиціоналізму формулює Л. Гудко [2].

Ізраїльський політолог українського походження В. Ханін характеризує політичну систему пострадянських країн у термінах неотрадиціоналізму і відзначає, що процес "демократизації", який відбувається у своєрідних формах, є швидше децентралізацією владних структур, відповідає поліструктуралізму місцевого "квазісучасного" суспільства, що адаптує "сучасні" демократичні інститути і наповнює їх іншим, неотрадиційним змістом. Основною інституціоналізованою формою цих відносин у політичній сфері виступають неформальні неотрадиційні структури влади – політичні клани, які характеризуються монополізацією, що набирає сили, і персоналізацією влади лідерами і їх групами. В. Ханін відзначає, що для неотрадиціоналізму характерна регіоналізація політичних кланів (часто на етичному ґрунті), етнічний і політичний клієнтелізм [7]. Такою є також і характеристика української політичної системи.

Отже, цікавим залишається сучасний контекст формування неотрадиційного споживання в Україні в умовах поєднання процесів постмодернізації та системної кризи, причини існування та його сутність.

Мета статті – розглянути сутність неотрадиціоналізму в соціальних практиках споживання українців.

Характеристика політичного неотрадиціоналізму була наведена не випадково, оскільки його основні властивості притаманні й соціальним практикам споживання. А саме йдеться про поєднання традиційної моделі споживання в сучасній формі із сучасною мотивацією.

Можна виділити три типи неотрадиціоналізму в соціальних практиках споживання.

Перший являє собою традиційний за мотивами, але сучасний за набором речових об'єктів, що споживаються. Тобто людина споживає виключно через мотиви забезпечити себе найнеобхіднішими речами для нормального життя.

Другий тип включає, крім речових об'єктів, споживання знаків і символів, які входять в асортимент, набір об'єктів, необхідних для зміцнення і підтримки соціальної ідентичності та збереження звичних соціальних комунікацій.

Третій тип впливає з необхідності ощадно використовувати екологічні ресурси. Мотивація звуженого споживання найнеобхіднішого для життя спирається на метафізичну відповідальність за майбутнє і перед майбутнім.

Другий і третій типи є постмодерними за своєю суттю, а перший тип – модернізований традиціоналізм і його не можна віднести до постмодерну. Скоріше це анклав традиціоналізму в сучасному суспільстві.

Відповідальний споживчий неотрадиціоналізм є проявом і результатом активізації у сфері екології діячів культури, відповідальних політиків, лідерів суспільної думки, інтелігенції, частини населення. Усталилося уявлення про необхідність знижувати техногенні ризики, стримувати за рахунок обмеження споживання експансію економіки, запобігти виснаженню природних ресурсів. Так, були перекладені книги, видані ще 20 років тому, але затребувані на межі століть. Виходять друком декілька монографій з проблем технотронної цивілізації, захищено багато дисертацій. Еліта не тільки виробляє, а й поширює ідеї стриманого культурного споживання, неотрадиціоналістського за своїм характером. Зміна потреб та інтересів перетворює систему цінностей. Масштаби цього типу неотрадиціоналізму, на наш погляд, будуть зростати.

Для традиційної і неотрадиційної культури характерні раціональний аскетизм та етос помірності. Людині достатньо того, що є, з різних причин:

1. Немає достатніх матеріальних можливостей для частої зміни речей. Виробляється внутрішня установка, що блокує бажання неможливого. Людині не потрібно зайвого, їй не хочеться нових речей, їй достатньо того, що є.

2. Справа не в матеріальних можливостях, а у свідомій установці на обмеження споживання. Така поведінка й оцінюється як “культурна”, тобто сучасна неотрадиційна.

Постмодерне заперечення модерного і є у філософському змісті другим запереченням, що повертає розвиток у вихідний стан, але на новому рівні. Неотрадиціоналізм також віддає перевагу помірності, але вже зовсім з інших мотивів і на основі інших культурних форм. Ця помірність від надлишку, а не від браку. Тому це не укорінена свідомість і нерелективна помірність, а нова помірність на основі рефлексії і свідомо сформованої установки.

Зовні неотрадиційна свідомість схожа на традиційну, але у своїй сутності це зовсім різні типи культури.

Процес, явища та відносини споживання багато в чому залежать від типу суспільства. Україна в наші часи переживає процеси новітньої модернізації й трансформації. Відбувається, по-перше, перехід від централізованої планової економіки до ринкової. Незважаючи на те, що більшість підприємств приватизовані, справжні ринкові відносини ще не утвердилися в нашій країні. Патерналізм, велика роль держави та сподівання населення на державу у вирішенні соціальних проблем є типовою рисою українського суспільства. У соціально-політичній сфері відбувається перехід від авторитарної тоталітарної моделі політичного устрою до демократичного суспільства. Але і в цій сфері далеко до остаточного досягнення цивілізаційних взірців. Технологічна революція лише частково сприяє перетворенню виробничих сил. Незавершеність процесу модернізації супроводжується активним ставленням сучасного інформаційного суспільства, постмодерного за своїм характером. Отже, для України одночасно притаманні риси традиційного, модерного та постмодерного суспільства. Змішаний характер суспільства впливає і на характер соціальних практик споживання. Вони також мають змішаний, комбінований характер. Тобто для населення України притаманні різні – традиційні, модерні та постмодерні – типи практик споживання. Таке поєднання не відбувається ізольовано. Типи практик споживання впливають одна на одну. Через такий взаємовплив формуються комбіновані різновиди споживчих практик. Наприклад, формується неотрадиційна модель споживання, яка поєднує риси традиційної та сучасної моделі споживання. Для традиційної моделі притаманне прагнення завдяки споживанню задовольнити нагальні потреби відтворення людини. Людина намагається споживати лише те, що практично необхідне для нормального відтворення. Для модерного суспільства характерна модель надлишкового споживання, коли масове виробництво стимулює споживання понад необхідний рівень відтворення. Формується так звана “модель споживацтва”. Постмодерна модель споживання має складний характер, оскільки акцент споживчих інтенцій переноситься на інформаційну сферу. Людина прагне споживати переважно інформацію, а не речі. У речовому споживанні утверджується неотрадиційна модель. Для цієї моделі характерне намагання за рахунок споживання забезпечувати відтворення людини, але до потреб відтворення входять елементи символічного споживання для підтвердження статусу, відповідного класу та інформаційного – комунікативні потреби. Навіть доступ до мережі Інтернет зараз вважається елементом прав людини.

Через комбінований характер суспільства колишні культури не зникають зовсім, а нові не забезпечують свого домінування в суспільстві. Тому з розвитком суспільства збільшується його розмаїтість. Розбіжності між країнами і регіонами полягають не в наявності чи відсутності тих чи

інших рис сучасної культури, а в рівні представленості нових компонентів у конкретному суспільстві.

Можна виділити три типи споживчих установок.

Для першої моделі характерна симетрія активної та консервативної установок на споживання, тобто приблизно рівні частки, близькі до чверті. Це Житомир і Львів.

Другий тип – з помірною асиметрією активної і консервативної споживчої свідомості, коли активних споживачів приблизно в два рази більше, ніж консервативних. Це Донецьк і Полтава.

І третій тип з різкою асиметрією, коли активних споживачів у три рази більше, ніж консервативних. Це Запоріжжя, Кривий Ріг, Ужгород.

Другий тип постає як проміжний між двома типами споживчої культури міста, що дуже різняться.

На наш погляд, зазначені типи споживчих установок міста відображають моделі споживчої культури: традиційної, модерної, постмодерної (неотрадиційної). Для старих міст, що відрізняються високим рівнем культури, наприклад, Львів, більше характерна постмодерна модель.

Для невеликих чи промислових міст з відносно меншими культурними традиціями характерний модерний тип. Це Запоріжжя, Кривий Ріг, Ужгород. Це умовно провінційні міста.

Третя модель проміжна, що сполучає риси першої і другої. Ця модель представлена в нашому дослідженні Донецьком і Полтавою.

Для прикладу більш детально зіставимо типи споживчої культури міст Запоріжжя і Львова із загальним типом культури, що різко відрізняється. Запоріжжя – відносно молоде промислове місто без культурних традицій, Львів – старий культурний центр.

Споживча культура Запоріжжя більшою мірою має риси модерної моделі, а Львова – постмодерної (неотрадиційної). Для Львова характерна помірність і стриманість у споживчих інтенціях, а для Запоріжжя – досить активні споживчі установки.

Ця особливість виявляється у всіх вікових групах, але особливо великий контраст між Запоріжжям і Львовом наявний у старших вікових групах. Чим молодше респонденти, тим різниця між Запоріжжям і Львовом менша. З часом різниця між регіонами поступово нівелюється. Якщо у віковій групі 45–55 років пункт “Мені досить того, що є” у Львові відзначили 42,9% опитаних, то в Запоріжжі тільки 15,5% – різниця майже в три рази. Водночас серед студентів цей варіант відповіді у Львові відзначили 13,5%, а в Запоріжжі – 8,8%. Різниця теж є, але значно менша.

У цілому за вибіркою контраст між віковими групами досить чіткий. Пункт “Мені хочеться купувати новий одяг і часто змінювати його” серед молоді відзначило 37,5%, а серед їх 45-річних батьків таких 20,2%. Зі збільшенням віку цей показник чітко спадає. (Серед 35-річних респондентів таких 23%).

На наш погляд, якщо для старших вікових груп характерне домінування традиційної моделі споживчої свідомості, то для молоді характерна неотрадиційна модель. Чим старше люди, тим більша частина з них схильна до споживчої депресії. Якщо серед молоді пункт “Мені досить того, що є” відзначило в цілому по вибірці 12,3%, то в старшій віковій групі

45–55 років цей варіант відповіді відзначили вже 24,4%, тобто в два рази більше; для Львова ця різниця – в три рази, для Запоріжжя – у два рази. Найбільші розбіжності в ментальності жителів цих двох регіонів відзначаються в старших вікових групах.

Позиція споживача, що виражається в максимі: “Мені досить того, що є”, трактується дослідниками як прояв споживчої депресії, а варіант відповіді “Я готовий купувати одяг у міру необхідності” трактується як прояв споживчого раціоналізму.

Співвідношення споживчої депресії і раціоналізму також характеризує ментальність населення. Раціоналізм переважає в Запоріжжі, а помірність – у Львові. За віковими групами найбільший контраст у переважанні споживчої депресії в старшій віковій групі 44–55 років (особливо відчутний контраст у Львові), а переважання раціоналізму характерне для вікової групи 35–44 роки. Молоді не вистачає ні помірності, ні раціоналізму. Це природно і пояснюється віковими особливостями.

Раціоналізм у споживанні так само, як і помірність, має різні джерела і мотивації. Для молоді раціоналізм зумовлений ще потребами, що недостатньо сформувалися і визначилися й до того ж стримуються обмеженими можливостями, пов’язаними із залежністю від дорослих і дефіцитом вільних коштів. У людей старшого віку раціоналізм викликаний віковими змінами мотивації, зниженням активності бажань, зменшенням життєвої енергії, навченим розумінням достатності того, що є усталеними звичками і прагненням до стабільності. Дорослі люди, навіть володіючи статком, постійно носять улюблені речі, до яких звикли й у яких почувають себе затишно. Ці аргументи пояснюють той факт, що пункт “Я готовий купувати одяг у міру необхідності” серед усіх вікових груп респонденти відзначили найчастіше. Різниця між молоддю й іншими віковими групами, між представниками різних регіонів у цьому пункті відносно невелика: усього в кілька відсоткових пунктів. Деяке переважання раціоналізму в Запоріжжі у віковій групі 45–55 років (відповідно, 65,5 і 49,2% – у Львові) пояснюється великим значенням показника споживчої депресії у Львові в цій віковій групі.

Отже, загальний висновок про переважання помірності і раціоналізму в ментальності Львова порівняно із Запоріжжям залишається емпірично доведеним фактом.

Варіант відповіді “Мені хочеться купувати новий одяг і часто змінювати його” відображає активну споживчу свідомість. Формулювання відповіді не обов’язково передбачає фактичну дію, а фіксує прагнення,

установку, бажання, тобто когнітивну змінну, а не змінну дії. Це дає змогу чіткіше виявити характеристики споживчої свідомості. Важливо, щоб на неї не накладалися об'єктивні обставини, що можуть перешкоджати чи, навпаки, спонукати до споживчої поведінки.

Найвищі споживчі інтенції в молоді. Особливо це виявляється в молоді Запоріжжя. Так, 39% юнаків і дівчат віком 18–24 років належать до групи з найактивнішою споживчою свідомістю. Серед молоді Львова також висока частка респондентів з цим типом споживчої свідомості, але все-таки помітно менша – 28,4%.

Хвороба споживацтва характерна для пізнього модерну. Найбільш активно вона виявляла себе на Заході з кінця 1960-х рр. Останніми роками ця установка свідомості зазнає жорсткої критики і зараз споживацтво прийнято принаймні маскувати, не виставляти. Це дає підставу стверджувати, що молодь Львова більш європеїзована, порівняно з молоддю Запоріжжя.

Розглянемо докладніше, на які сторони споживчої свідомості і поведінки, на які аспекти способу життя впливає тип споживчої культури, з якими характеристиками способу життя корелюють різні типи споживчої культури, намітимо контури соціального портрета різних типів споживчої культури.

Умовно ми виділяємо три типи споживчої свідомості: активний (модерний), раціональний (помірний), консервативний.

Активних споживачів ми називатимемо “консьюмератом” чи “консьюмерами”, за аналогією з терміном, яким позначили всіх споживачів автори “Нетократії” – книги, присвяченої проблемам суспільства споживання [1]. На наш погляд, тих покупців, що здійснюють купівлю виключно раціонально, у міру необхідності чи взагалі вирізняються споживчою депресією, не можна зарахувати до консьюмерату. Тільки ті споживачі, що, відповідно до класичних уявлень щодо споживацтва, прагнуть часто змінювати речі, схильні до ірраціоналізму в споживанні, можуть бути позначені консьюмератом, є консьюмерами. Консьюмерат, на думку авторів “Нетократії”, виділяється не за ознакою рівня добробуту, а за моделями споживання. Вони пишуть: “Консьюмерат, у першу чергу, характеризується моделлю споживання, а не відносно високим рівнем життя” [1]. Ми підтримуємо цю точку зору. Але, на відміну від “Нетократії”, ми вважаємо, що консьюмерат виокремлюється не в зіставленні з нетократами, а порівняно з представниками інших моделей споживання. У нашому випадку – раціональною моделлю і консервативною моделлю.

Згідно з даними дослідження, у цілому до категорії консьюмерата належить 30% населення. Сам консьюмерат може бути класифікований на три категорії: елітний консьюмерат, середній підклас, люмпен-консьюмерат. Для люмпен-консьюмерату характерне задоволення своєї пристрасті до споживання за допомогою секонд-хенду. Таких, відповідно до дослідження, 18%, тоді як серед інших категорій – 10%.

Обмеження можливостей спонукає (точніше – вимагає) збільшення частки традиційної моделі та неотрадиційної моделі споживання, для яких характерне природне ставлення до речей, що придбаються. Тобто людина купує тільки те, що вкрай необхідно саме для задоволення безпосередніх потреб. Символічне споживання, яке притаманне суспільству постмодерну, набуває спотвореного характеру. Споживання перестає бути надлишковим. Мотивом придбання речей стає вимушене символічне споживання, яке не є для людини надлишковим споживанням без необхідної потреби. Символічне споживання стає частиною природного мотиву, який входить до необхідних для комфортного існування людини. Якщо для традиційного суспільства фактично була притаманна модель споживання на основі розумних потреб, тобто таких, які необхідні для відтворення людини, то для постмодерного суспільства властива модель надлишкового споживання для задоволення статусних та інших потреб символічного характеру.

Неотрадиційне споживання сформувалось в Україні в умовах поєднання процесів постмодернізації та системної кризи. Неотрадиційне споживання включає символічні потреби до кола необхідних, до тих, що входять до переліку потреб, які слугують відтворенню людини. Символічне споживання перестає бути надлишковим. Воно, по-перше, обмежене, по-друге, стає саме символічним, тобто лише слугує для задоволення потреби у гідності. В умовах кризи формується подвійна символічність споживання. Тобто символічність споживання забезпечується символічно, умовно, за рахунок зовнішнього ефекту символів соціального статусу та демонстрації наявності нормативної речової оснащеності.

У моделі неотрадиційного споживання символічне споживання відбувається частково за рахунок необхідного. Тобто людина обмежує свої необхідні матеріальні потреби в їжі, одязі, здоров'ї заради підтвердження свого соціального статусу, збереження гідності, підтримання внутрішнього комфорту й особистісної ідентичності. Неотрадиційна модель споживання формується з об'єктивних обставин. Але українська економіка не може забезпечити задоволення потреб, що постійно зростають. У людей вже не має коштів для задоволення тих потреб (матеріальних і символічних), що в них сформувалися. У такому випадку з'являються необхідні механізми стримування потреб, щоб не призвести до колапсу й економіку, і навколишнє середовище. Зупинимося на деяких із них. Слід попередити, що не всі механізми досить ефективні, іноді потрібні додаткові умови, щоб механізм почав працювати.

Отже, *перший механізм* – моральний. Він пов'язаний з етикою споживання, яка ґрунтується на принципі розумних потреб. Людина повинна розуміти межі своїх матеріальних потреб і свій обов'язок надати можливість наступним поколінням жити в умовах, достатніх для рівня споживання, який існує у середньому в наш час. Звісно, годі сподіватися на те, що всі люди будуть намагатися виконати це завдання сумлінно та

наполегливо. Але це може бути завданням тим особам, які є моральними авторитетами. Вони можуть висловлювати цю думку як вираження відповідальності за майбутнє і цим спонукати все більше і більше людей діяти згідно з мораллю розумних потреб.

Розумні потреби можуть сформуватися і, образно кажучи, насильницьким (примусовим) шляхом. Люди вимушено вибирають модель розумних потреб через нестатки, через неможливість задовольняти потреби в більшому обсязі, ніж це необхідно для виживання. Міра споживання формується не тільки через мораль, а в основному у цьому випадку через кризу. І тут ринковий фактор чи намагання частини людей нехтувати вимогами розумної міри споживання не відіграють вирішальної ролі. Але моральна сторона залишається і люди мають зрозуміти свій обов'язок перед майбутнім, намагатися виконати його навіть всупереч зовнішнім обставинам. На цьому тримається етика відповідальності перед наступними поколіннями. Поширення її авторитету серед населення є завданням не тільки еліти, а й суспільства в цілому.

Отже, моральний механізм діє ефективніше, якщо він опосередкований насильницькими мірами, коли людина вимушена вчиняти морально. Це певною мірою знецінює саме моральність мотиву. Але об'єктивно обмеження потреб є сприятливим фактором для моралі та підвищення шансів для майбутнього мати достатньо ресурсів для життєдіяльності людини. Хоча філософія моралі передбачає, що вимушений моральний вчинок є вже для самої людини неморальним. Але в історії релігії часто бували випадки, коли людей примушували діяти морально, від цього ці дії не припиняли бути об'єктивно моральними.

Другий механізм стримування потреб – формування раціонального утилітарного мотиву обмеження споживання. Виробникам іноді вигідно, щоб підприємство мало реноме вимогливого, такого, що виробляє високоякісну продукцію та яке не може виробляти дуже багато цієї продукції. Така думка про конкретне підприємство може підвищити його конкурентоспроможність серед інших підприємств і приваблювати більш вимогливих покупців. Краще менше, але більш якісної продукції.

Товарів відповідної якості не може бути дуже багато. Ця обставина була причиною появи рейтингів якості. Раціональний та утилітарний досвід стимулює виробників тримати загальний високий рівень вимогливості щодо якості продукції. Тому ринковий запит отримати більше товару без належної якості не може поширено реалізуватися через побоювання з раціонально утилітарних міркувань втрати майбутніх споживачів.

Раціональний фактор має значення і для обмеження потреб. Людина може зрозуміти, що надлишкове споживання є шкідливим для суспільства в цілому, для сім'ї, для особистісного вдосконалення. Все більше людей свідомо обмежують своє споживання зі світоглядних причин, що зумовлені усвідомленням принципу, який сформулював Е. Фромм: “Мати чи бути” [6].

Третій механізм. Ситуація, що виникає при реалізації продукції, вимагає від виробника вироблення якісної продукції. Роль виробника, яка реалізується системою дій, вимагає певної поведінки, що включає виробництво якісної продукції всупереч ринковим запитам. Виробники мають певний рівень кваліфікації, яка реально відображає відповідне вміння виробляти якісну продукцію. Для споживача ситуативний фактор може виступати як реальне обмеження можливості споживання за умов економічної кризи.

Вказані три механізми (моральний, раціональний і ситуаційний) – при сукупній їх дії значною мірою нівелюють негативний вплив ринкового запиту отримати неякісну продукцію. Але в ряді випадків все ж таки зазначений запит враховується і тому реальністю української системи виробництва є наявність деякої частки неякісної продукції. В умовах спотвореного розуміння ринкового запиту частка неякісної продукції зростає. Це теж спонукає обмежувати споживання.

Для споживача ці фактори зумовлюють різні джерела та причини скорочення споживання. В умовах обмежених матеріальних можливостей людина скоріше скоротить витрати на фізичне відтворення, ніж витрати статусного характеру.

Формування неотрадиційної моделі характерне не тільки для кризової економіки, а й для країн, де криза не так відчутна. У такому випадку неотрадиційна модель характерна для деяких верств населення, які не відповідають за рівнем матеріального статку своїм уявленням про гідність, але намагаються підтримувати соціальний статус в умовах, коли матеріальних умов для цього недостатньо.

Висновки. Отже, причини існування та сутність неотрадиційного типу споживання полягають у такому. Неотрадиційне споживання сформувалось в Україні в умовах поєднання процесів постмодернізації та системної кризи. Неотрадиційне споживання включає символічні потреби до кола необхідних потреб (тобто тих, що входять до переліку потреб, що слугують відтворенню людини). Символічне споживання перестає бути надлишковим. Воно, по-перше, обмежене, по-друге, саме стає символічним, тобто лише слугує для задоволення потреби в гідності. В умовах кризи формується подвійна символічність споживання. Тобто символічність споживання забезпечується символічно, умовно, за рахунок зовнішнього ефекту символів соціального статусу та демонстрації наявності нормативно-речової оснащеності.

Література

1. Бард А. Нетократия. Новая правящая элита и жизнь после капитализма [Электронный ресурс] / А. Бард, Я. Зодерквист. – Режим доступа: <http://www.book.ariom.ru/txt672.html> – 33к.

2. Гудко Л. Русский неотрадиционализм и сопротивление переменам / Л. Гудко // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / [под ред.

В.С. Малахова, В.А. Тишкова]; РАН; Институт этнологии антропологии; Институт философии. – М., 2002. – 180 с.

3. Журженко Т. Старая идеология новой семьи: демографический национализм России и Украины / Т. Журженко // Семейные узы: модели для сборки / [под ред. С. Ушакина]. – М.: НЛЮ, 2004.

4. Мадюкова С.А. Социокультурный неотрадиционализм: воспроизведение традиций и воспроизводство этничности [Электронный ресурс] / С.А. Мадюкова, Ю.В. Попков. – Режим доступа: http://www.tuva.asia/journal/issue_6/1743-madyukova-popkov.html.

5. Паин Э.А. Между империей и нацией. Модернистский проект и его традиционалистская альтернатива в национальной политике России / Э.А. Паин. – М.: Либеральная миссия, 2003. – 164 с.

6. Фромм Э. Иметь или быть / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 1996. – 336 с.

7. Ханин В. Кыргызстан: этнический плюрализм и политические конфликты [Электронный ресурс] / В. Ханин. – Режим доступа: <http://www.peoples-rights.info/2010/04/kyrgyzstan-etnicheskij-plyuralizm-i-politicheskie-konflikty/>.

Зоська Я.В. Неотрадиціоналізм у соціальних практиках споживання

У статті подано аналіз сутності неотрадиціоналізму в соціальних практиках споживання (світовий досвід, вітчизняні здобутки), виділено три його типи. Зазначено, що неотрадиційне споживання включає символічні потреби до кола необхідних потреб, які слугують відтворенню людини; символічне споживання перестає бути надлишковим й частково відбувається за рахунок необхідного. Виділено механізми стримування потреб (моральний, раціональний і ситуаційний). Акцентовано, що в умовах кризи формується подвійна символічність споживання.

Ключові слова: соціальні практики споживання, традиції, новації, неотрадиціоналізм.

Зоська Я.В. Неотрадиционализм в социальных практиках потребления

В статье представлен анализ сущности неотрадиционализма в социальных практиках потребления (мировой опыт, отечественные достижения) и выделены три его типа. Отмечено, что неотрадиционное потребление включает символические потребности в круг необходимых потребностей, которые служат воссозданию человека; символическое потребление перестаёт быть избыточным и частично происходит за счёт необходимого. Выделены механизмы сдерживания потребностей (моральный, рациональный и ситуационный). Акцентировано, что в условиях кризиса формируется двойное символическое потребление.

Ключевые слова: социальные практики потребления, традиции, новации, неотрадиционализм.

Zos'ka Y. Neotraditionalism in social practices of consumption

In the article the analysis of essence of newtraditionalism is presented in social practices of consumption (world experience, domestic achievements) and selected three his type. It is marked that: a newtraditionalism consumption plugs symbolic requirements in the circle of necessary necessities which serve the

recreation of man; a symbolic consumption stops to be surplus and partly takes a place due to necessity. The mechanisms of inhibition of necessities are selected (moral, rational and situational). It is accented, that in the conditions of crisis a double symbolic consumption is formed.

Key words: *social practices of consumption, traditions, innovations, new-traditionalism.*

ПРОБЛЕМНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ТЕОРЕТИКО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА

Основний проблемний тягар, який дедалі масивніше охоплює соціологічну науку як таку, що плинно втрачає чіткі орієнтири діагностики суспільного розвитку, відображається в невідповідності масштабів соціальних трансформацій, що виявляються останніми десятиріччями, їх динаміки, характеру, а також і масштабів соціальних обстежень та соціологічних досліджень, що науково “репрезентують” останніх. Вітчизняна соціологія зіткнулася із принципово новими об’єктами, що інтенсивно змінюються, зі всіма вихідними ознаками та явищами. Цілком очевидно, що поява нових соціальних феноменів, більшість з яких кардинально змінюють соціальну дійсність, потребують як предметного змістовного теоретизування, так і пошуку відповідних концептуальних засад його осмислення як фундаменту формування теоретико-методологічних підходів щодо аналізу, пояснення та інтерпретації останніх. На передній лінії уваги соціологічної науки знаходиться і явище підприємництва з усіма соціальними аспектами його становлення та еволюційного розвитку.

Явище підприємництва і його похідних з “класичних часів” і досі приділяється велика увага. Вітчизняному підприємництву та підприємцям присвячений значний сегмент масиву теоретичних та емпіричних соціологічних досліджень за останні два десятиліття років. На сьогодні в гуманітарних науках нагромаджено відповідний теоретичний та емпіричний матеріал з різних аспектів розвитку підприємництва. Однак є багато так званих “білих плям” концептуального та прикладного характеру. Сьогодні ще не можна вважати завершеними дискусії щодо змісту категорії “підприємництво”, а також щодо критеріїв ідентифікації підприємницьких груп і прошарків у соціально-стратифікаційній системі окремих суспільств аграрного, індустріального та постіндустріального типу. Становить інтерес прояв специфічних рис і потенційних підприємницьких ознак-ідентифікаторів, що виявляються як на індивідуальному особистісному рівні, структурному, так і на інституційному. Маловивченими залишаються теоретико-методологічні аспекти дослідження підприємництва, його сутнісні ознаки, ідентифікаційні критерії.

Мета статті – окреслення концептуальних орієнтирів і теоретико-методологічних засад соціологічного дослідження підприємництва та формування критеріїв ідентифікації підприємницьких груп і прошарків соціально-стратифікаційної системи сучасного трансформаційного українського соціуму.

Цілком очевидно, що в процесі комплексного фундаментального вивчення підприємництва виникають свої методологічні проблеми. Варто

зупинитися на деяких, на нашу думку, ключових питаннях теоретико-методологічного характеру, аналіз та дотримання котрих, як видається, спростить і наше завдання. Перш за все це стосується співвідношення концепту підприємництва з економічною соціологією (навіть, радше за все, стосовно неї), її предметним полем. У ході розвитку галузевої економічної соціології підприємництво набувало соціологічного смислу, але в досить вузькій галузі (за сьогоднішніми мірками) – у розгляді соціальних процесів, пов'язаних з економічною діяльністю. Але нас цікавить не економічна сфера або система, а роль і місце підприємництва в механізмі суспільного розвитку. Наше завдання вбачається в тому, щоб, з одного боку, виокремити підприємництво суто з інтерпретаційної моделі як елемент економічної системи й сфери, оскільки є всі підстави трансформувати це поняття з вузьких меж системи економічної теорії та економічної соціології, розкриваючи роль і функції підприємництва, за характером значно ширшим щодо економічного його тлумачення.

Інша методологічна проблема також має дефініційний характер. Уживане в сучасній українській та російській літературі поняття “підприємництво” витлумачують неоднозначно. Його розглядають у різних форматах: як *явище, процес, соціальну інституцію, різновид поведінки та діяльності*. У зв'язку із цим усі існуючі тлумачення підприємництва пропонуємо поділити на два напрями. Перший підхід можна назвати *універсальним*, згідно з яким підприємництво ототожнюють з *бізнесом, справою*; другий – *цілефункціональним*, який дає змогу більш чітко визначити сутнісні ознаки підприємництва за його *функціями* в суспільстві.

Проблема дефініції та взаємоототожнення понять “підприємництво” та “бізнес” виникла порівняно нещодавно – саме тоді, коли це поняття було інституційоване в офіційному вжитку. В економічній літературі такі поняття, як “підприємництво” та “бізнес”, використовують практично як синоніми, хоча вони, виходячи з ряду думок, мають істотні розбіжності. Діяльність, здійснювану приватними особами, підприємствами чи організаціями з метою отримання природних благ, виробництва, придбання чи продажу товарів, надання послуг в обмін на інші товари, послуги або гроші, у науковій економічній літературі визначають як “бізнес” [1]. У стислій формі категорію “бізнес” можна визначити як сукупність ділових відносин підприємливих людей з метою задоволення попиту споживачів та отримання прибутку. Очевидно, що в сукупності з поняттям “бізнес” його сутність розкривають і конкретизують категорії “підприємець” та “підприємництво”. Саме підприємці є головними суб'єктами бізнесу (поряд зі споживачами, найманими робітниками та державними структурами). Щоправда, поняття “бізнес” за специфікою діяльності й за складом учасників охоплює відносини між усіма учасниками ринкової системи та включає дії не тільки бізнесменів, а й споживачів, найманих робітників, державних структур. Це поняття інституційовалося як система ділових відносин у процесі господарювання

(у широкому розумінні цього слова), виходячи за межі як економічної сфери, так і формально-інституційної.

Щодо цього існує чимало суперечливих поглядів стосовно тотожності цих понять. Так, Б. Райзберг (автор низки монографій та підручників з підприємництва) не розмежовує цих понять. У його розумінні і “бізнес”, і “підприємництво” є господарською справою та системою ділових відносин між її учасниками. Тому єдиною ознакою підприємця є орієнтація на отримання прибутку [2, с. 6]. Російські дослідники підприємництва Л. Колесніков та Л. Колеснікова відзначають існування взаємозв'язку (але не еквівалентності) між поняттями “підприємництво” та “малий бізнес”. У міжнародній діловій термінології поняття “мале підприємництво” не має аналогів, воно відсутнє або є суто вітчизняним варіантом перекладу терміна *small business* [3, с. 47]. Останнє в перекладі українською означає “малий бізнес”, “мале підприємство”, “малі форми господарювання”. Використання ж терміна “малий сектор економіки” вважається некоректним, адже не зрозуміло, що мають на увазі – малий за розмірами самого сектора чи малий за розмірами підприємств, з яких він складається [3, с. 46–58]. Проте, на нашу думку, це не аргумент, а лише софістичне наслідування деяких положень. Якщо навіть етимологічні корені цих понять не збігаються, сама їхня сутність у принципі однакова: *bussines* – як “справа”, “бізнесмен” – як ділова людина за своєю сутністю цілком тотожні “підприємству”. Підприємництво не має безпосереднього зв'язку з його масштабами. Головні ознаки, відзначені в запропонованій нами дефініції категорії “підприємництво”, наявні як у великого, так і середнього та малого підприємництва.

Однак для початку варто розглянути більш детально класичну дефініцію, яка, до речі, не є єдиною й не є універсальною.

Підприємництво (у більш широкому його розумінні) – це й активна систематична самостійна та відповідальна інноваційна діяльність з управління капіталом, його організації, спрямована на отримання прибутку, здійснювана в умовах невизначеності та ризику в межах загальноприйнятих у конкретній історичній ситуації норм ведення бізнесу. Перший очевидний критерій – *організація функціонування капіталу* з метою одержання прибутку. Звідси впливає зворотна логіка: до підприємництва, мабуть, не може бути віднесена діяльність, яка не пов'язана з управлінням або його організацією. Друге – *активність* суб'єкта підприємницької діяльності. Цей критерій виключає пасивні форми одержання доходу від власності на капітал, землю, засоби виробництва. Такий критерій, як *систематичність* підприємницької діяльності, дає підстави не розглядати як підприємництво випадкові, епізодичні акти, що дали прибуток їхньому суб'єктові. Більше того, є можливою підприємницька діяльність в умовах дуже жорстких політичних та економічних систем і навіть примусового підприємництва. Постає питання: чи коректно розподіляти підприємництво на активне та пасивне? Попередній критерій цього не передбачає.

Наступний критерій – *інноваційність*, тобто наявність у структурі діяльності організаційних, економічних, організаційно-економічних, соціально-психологічних та інших інновацій, що забезпечують нове поєднання чинників виробництва або їхніх елементів. Інноваційність пов'язана з відкриттям нових ринків, створенням нових сегментів попиту, пошуком і впровадженням технологічних, управлінських, комунікативних та інших рішень.

Уявлення про інновації розширює межі поняття “підприємство” далеко за розуміння лише виробничого процесу (що було характерним для концептуальної схеми Й. Шумпетера). Критерій проходження загальноприйнятих у конкретний історичний момент норм ведення бізнесу дає змогу вирішити проблему належності до підприємства деяких “прикордонних” різновидів діяльності з отримання прибутку. Під цим можна розуміти різні способи та форми комбінування ресурсів.

У річизі цієї проблематики в сучасній світовій практиці впроваджено чимало соціальних досліджень, присвячених відтворенню образу підприємця та його місця в сучасному суспільстві. У багатьох працях класифікували індивідуальні властивості й будували різні типології підприємців. Наприклад, Р. Станворт і Л. Куран визначили три типи підприємців: *ремісники, власники, менеджери* [4, с. 162–172]. В. Гартнер, Р. Елі, Р. Гесса та інші вважають, що головні риси підприємця – це *ініціатива* та її *впровадження* [5; 6]. Подібні типології будували В. Уебстер, американські дослідники К. Веспер, В. Гартнер, Г. Соломон, Е. Вінслоу. Навіть коротке ознайомлення з багатьма працями різних дослідників дає змогу оцінити, наскільки складною та соцієтально багатогранною є підприємницька діяльність і якою своєрідністю повинна відрізнятися особистість підприємця як своєрідний теоретичний конструкт. Певною мірою її кінцевим результатом стала розробка “профілю підприємця”, однак не мається на увазі абстрагований та ідеалізований тип, який використовують зараз для виявлення підприємницького потенціалу в різних країнах. Дослідження дало змогу сформувати перелік з двох десятків особистісних характеристик, які притаманні успішним підприємцям. Близько десяти найважливіших властивостей можна структурувати так: *пошук можливостей та ініціативності; завзятість та наполегливість; готовність до ризику; орієнтація на ефективність та якість; цілеспрямованість; прагнення бути поінформованим; систематичне планування і спостереження; здатність переконувати та встановлювати зв'язки, контакти; незалежність і самовпевненість*. Усі ці властивості об'єднує, на думку фахівців, системоутворювальна характеристика – *націленість на “перетворювальні” дії* [7].

На сьогодні спеціалізована література виявляє низку підходів до вивчення особистості підприємця. Один з головних – це підхід через риси (*trache aprout*), згідно з яким підприємця характеризує (або швидше за все, генерує) набір особистих рис, який є базовою одиницею цього підходу. Інший підхід – *функціонально-поведінковий*, суть якого полягає у вивченні

фігури підприємця через його функції, мотиви його діяльності, поведінку, мету. Аналізуючи доцільність цих підходів, визначимо роль, функції та місце кожного з них. Підхід через опис рис, зокрема, на думку В. Гартнера, ігнорує базову одиницю опису підприємницької діяльності, яка полягає у створенні організації. Підприємець є частиною комплексного процесу інновацій або інших творінь. Тому його не можна визначити через особистісні риси. Особистісні характеристики підприємця є лише допоміжними щодо нього [8, с. 57]. У цьому розумінні важливо не те, ким (яким) є підприємець, а те, що підприємець робить, яку функцію виконує та як саме [8, с. 58]. У цьому випадку виправданим є функціонально-поведінковий підхід, який допоможе нам точніше вказати на місце та роль підприємця в суспільстві.

Перехід до розгляду окремих рис підприємницького характеру не приведе нас до загальної моделі, за допомогою якої можна було б описати тип успішного підприємця. Підтвердження цього знаходимо й у іншого американського дослідника Дж. Тіммонса [9, с. 30]. З функціональних позицій підприємницька роль нестійка, мимовільна. Ніхто не здатний відігравати цю роль постійно, навіть якщо він має до цього психологічну схильність [10, с. 12–19]. Адже осіб, що виконують підприємницьку функцію, можна знайти практично в кожному елементі стратифікаційної системи. З погляду емпіричної операціоналізації, на думку В. Радаєва, функціональний підхід створює певні проблеми, проте, на нашу думку, він розширює інтерпретаційні межі й має вагомий гносеологічний потенціал.

Але вимоги методологічної суворості та парадигмальної однозначності дають нам підстави запропонувати певну модифікацію розглянутої класифікаційної схеми. Суть модифікації полягає у введенні більш загальних групових критеріїв, які роблять процес вивчення та структурування досліджуваного пізнавального простору більш суворим і зручним. Ці введені новації дають нам змогу сформулювати певну позицію в дискусіях про природу підприємництва та місце підприємців у соціальній структурі суспільства. У цьому плані варто виявити найбільш загальний критерій, на підставі якого можна розділити теорії про підприємництво на дві великі групи за критеріями сутнісних *ознак* підприємця та його *функцій* і відповідно сконструювати два видимих у цьому проблемному полі методологічних підходи.

Зміст першого полягає, подібно до методологічного підходу через риси (*trache aprout*), у визнанні за підприємництвом особливої суб'єктності специфічного суб'єкта, відмінних від інших характеристик і функцій: ризику, інноваційності, організаційної активності, прагнення до прибутку тощо. Підприємця характеризує (або генерує) набір сутнісних рис, який є базовою одиницею цього підходу. Цей суб'єкт у соціологічному його вимірі і репрезентуватиме підприємців як статусно-рольову групу, наявну в соціальній структурі суспільства. Підприємництво в рамках такого роду теорій і потенційного підходу визнають як діяльність специфічних суб'єктів, що займають певні статусні позиції щодо реалізації специфічного

набору суспільно необхідних функцій, які відповідно позначають як підприємницькі функції. До таких належить більшість з розглянутих вище ідей щодо досліджуваного феномену: від Р. Кантильйона та А. Сміта до Н. Смелзера та П. Друкера. Подібна класифікація була запропонована в теоретико-методологічних пошуках дослідження явища підприємництва групою лєнінградських соціологів під керівництвом А. Безгодова (суб'єктивні та безсуб'єктивні теорії) [11].

Інший передбачуваний підхід виходить з того, що підприємництво не є специфікованим різновидом діяльності, у нього немає свого особливого суб'єкта. Головним є те, чи продукуються функції підприємництва, валідизовані за відомим прийнятим принципом. Тут суб'єкт підприємництва має загальний характер і збігається із суб'єктом людської діяльності.

Автори цих теорій вважають, що підприємливість як родова риса підприємництва властива будь-якій людині. Проте розподілена ця риса нерівномірно, в одних вона розвинута більше, в інших – менше. Так, наприклад, на думку К.-Е. Варнеріда, немає двох чітко розмежованих груп людей: підприємців та непідприємців. Відмінність між ними полягає в тому, наскільки багато підприємницької активності вони виявляють на тому рівні підприємливості, яка є в цій активності [12]. Відповідно до концепції американського дослідника підприємництва Дж. Ронена, у принципі можливе порівняння суб'єктів, які функціонують у межах ринкового поля, за рівнем розвитку в них підприємливості [13]. Таким чином, у межах функціонального (безсуб'єктного) підходу підприємництво як вираження іманентно властивої людині підприємливості є загальною функцією, і кожну особу тією чи іншою мірою можна вважати підприємцем. Із цих позицій ми й виходитимемо і за відповідним принципом концептуалізуватимемо досліджуваний об'єкт, але з істотною доповнювальною поправкою. У цьому методологічному розкладі досліджуваної проблематики варто висвітлити одну деталь, яка розширює можливості нашого аналізу, спрощує суперечливі тенденції в розумінні підприємництва як соціального явища, його природи тощо.

Практично всі існуючі теоретично систематизовані праці про підприємництво та підприємців мають своєрідну особливість. Підприємництво розглядають у контексті елемента, що поступально розвивається, елемента з характером економічної спрямованості. Але соціальні зміни останніх десятиків років, пов'язані з перехідним прискорювальним процесом становлення “сучасної капіталістичної” системи, у багатьох соціумах дають підстави для перегляду заданих теоретичних підвалин стосовно підприємницького феномену та формування нового погляду на цю проблематику.

Згідно з макросоціальним баченням системно-функціонального напрямку (як уже зазначалося), головні положення якого розроблені Т. Парсонсом, підприємництво діє в межах функції *адаптації* економічної підсистеми або господарювання (ця теоретична позиція ще

згадуватиметься не раз), що виконується на макрорівні. Саме підприємництво сприяє збереженню внутрішньої єдності економічної підсистеми. Воно на мегарівні відіграє головну роль щодо забезпечення оптимального функціонування господарсько-економічної системи й відтворення всієї соціальної системи в необхідних для суспільства пропорціях. А оскільки ми заговорили про адаптивну мегароль підприємництва, то не менш важливим є висвітлення соціального аспекту цієї проблеми, яка безпосередньо та опосередковано зачіпає теоретико-прикладні положення, що характеризують соціальні аспекти розвитку та ролі підприємництва як у системі мегасуспільного розвитку в межах останніх кількох десятиків років, так і суспільних змін в Україні впродовж останніх двох десятиріч.

Є сенс говорити про так зване *вимушене* підприємництво в прямому розумінні цього слова, яке зовсім не останню роль відіграє в світовій господарській системі та соціумі.

Дедалі більше дослідників у розвинутих країнах доходять висновку, що насправді в поняття “неформальний сектор” слід включати дії господарських агентів, які не вписуються у встановлені інституційні правила або позбавлені інституційного захисту. На це вказували американський дослідник Е. Фейдж, перуанський економіст Е. Де Сото. Іноді, навпаки, стверджують, що до нього слід віднести всі різновиди діяльності, пов’язані з отриманням доходу й регульовані не державою, а соціальним середовищем (М. Кастельс). Тому в низці випадків можна обґрунтувати не тільки *вимушене*, а й *приховане* підприємництво.

Усі ці форми можна уявити загалом як неінституційовану форму підприємництва (у багатьох випадках залежно від контексту поняття “економіка”, “господарювання”, “підприємництво” можна ототожнювати як неінституційовану форму підприємництва). Останнє визначення “неформальності”, запропоноване Дж. Гершуні, Р. Палом та іншими британськими соціологами, пов’язує це поняття із ситуацією, коли в розвинутих економіках домогосподарства самі забезпечують себе товарами та послугами [14, с. 309]. Тут деякою мірою виявляються аналогії неформальної економіки з ранніми господарсько-підприємницькими проявами, а саме генерованим іммігрантським соціумом, детально описаним у відомій праці В. Зомбарта “Буржуа...”. Крім того, одна з особливостей неформальної економіки полягає в тому, що чим ближче вона до моделі справжнього ринку, тим більше ефективність її функціонування залежить від соціальних зв’язків [14, с. 310]. Це підтверджує положення про соціальну вкоріненість підприємництва. Підводячи ризик під аналізом ринкового простору, відзначаємо те, що підприємницьку діяльність сьогодні здійснюють за допомогою як формальних, так і неформальних практик діяльності.

Зараз у соціологічній науці сформульовані основні принципи розуміння неформального підприємництва, які полягають у підтриманні нормальної міри стабільності та звичності життєвих устремлінь, для

реалізації цілей виживання, благоустрою й соціального відтворення населення [15, с. 45–57]. Ці та подібні явища визначають і через інший синонімічний поняттєвий конструкт – *самозайнятість* – різновид нетрадиційної нестандартної зайнятості (засадничою для якої є самоорганізація); трудову активність без формальних трудових відносин (з роботодавцем або як роботодавця), дрібне підприємництво в торгівлі, сфері послуг тощо. Варто відрізнити її від зайнятості людей у домашньому господарстві, яких не зараховують до економічно активного населення. В ідеалі самозайнятість дає людині значну свободу дій, можливість виявити себе, свої здібності, підприємливість та отримувати доходи, визначені кількістю витраченої праці (фізичної й розумової), комерційним ризиком та вкладенням капіталу [16, с. 16–29].

Становить інтерес більш детальне ознайомлення із джерелами сил виживання та здатністю до адаптації; їх багато, і вони різноманітні. Проте зупинимося на найбільш яскравих чинниках. По-перше, джерелом доходу підприємця є власна праця. Вона наочно втілена в результаті, тобто матеріалізована у виробничому продукті, а потім в грошовому доході від реалізації цього продукту. Саме ця праця дає працівникові дохід, споживанням якого він відновлює свої життєво-соціальні сили, свою здатність до праці. По-друге, структура виробництв, що входять до сфери діяльності самозайнятості, зумовлена потребами людей у продуктах або послугах – спрацьовують елементи ринкових критеріїв. Тому кожне виробництво змушене пристосовуватися до них. По-третє, джерело ефективності виробництва сфери самозайнятості полягає у вільній від адміністративного, позаекономічного примусу праці суб'єктів. Вільна праця – це суть самої сфери самозайнятості. Людина йде в цю сферу, вибираючи собі ту справу, якою вона хоче зайнятися, і працює добровільно, без примусу, на себе [17]. До цього слід додати той факт, що сучасний структурний аналіз підприємницької страти, проведений серією глобальних досліджень дескриптивного характеру на пострадянському просторі Т. Заславською, до таких відносить і самозайнятих – суб'єктів, які зайняті дрібним підприємництвом на базі індивідуальної трудової діяльності за допомогою власних засобів виробництва (переважно фахівці та кваліфіковані робітники, питома вага яких, за різними оцінками, становить близько 11%) [18, с. 21–30], що дає цілком підтверджувальну картину ролі та місця підприємництва в структурі сучасного не тільки російського, а й українського суспільства.

Проте в цьому плані в межах сутнісно-інтерпретаційної проблематики підприємництва окреслюється нова методологічна проблема. З одного боку, для теоретичних положень “вимушеного підприємництва” (Д. Сторі), “неформальної економіки” (А. Портес), “етнічного підприємництва” (М. Кастельс), “самозайнятості” (Н. Єрмакова, В. Жеребін, Б. Фіногеев) та “синонімічних” термінів інших дослідників є характерною тотожність між поняттями “самозайнятість”, “підприємництво” та “господарювання”. Постулати ж класичних теорій

суперечать цим порівнянням. Подібні проблеми методологічного змісту порушують і в сучасних дослідженнях: О. Іващенко (Україна) в соціології самозайнятості; Н. Єрмакова, В. Жеребін (Росія) – у теоретичних аспектах самозайнятості.

Для того, щоб вирішити суперечності, в правомірності такої характеристики цілої низки емпірично існуючих форм, способів ведення системи господарсько спрямованих дій, подібних до підприємництва, вважають доцільним “розмити поняття” “підприємницька діяльність” новим поняттям “підприємницькі практики”.

Під *підприємницькими практиками* розуміють практики суб’єктів, що здійснюють діяльність, яка цілком відповідає критеріям підприємництва і реалізує підприємницькі функції. Підприємницькі практики можуть бути як систематичними, так і фрагментарними. Це поняття зустрічаємо в теоретичних ідеях уже відомого нам А. Безгодова (щоправда, він застосовував його в іншому “сферному” контексті), О. Запорожця (практики адаптації індивідів до нового економічного середовища), у Т. Заславської та М. Шабанової (трансформації неправових практик). Але чи є суб’єкт підприємницьких практик підприємцем? Відповідь на це питання, мабуть, залежить від обраного методологічного підходу. Із цього погляду, такий суб’єкт не обов’язково є підприємцем, хоча може й бути ним. З іншого боку, той, хто не є суб’єктом підприємницьких практик, однозначно не є підприємцем. У цьому контексті є необхідність, хоча б загалом, визначити ідентифікаційні критерії підприємницьких практик (вихідний критерій віднесення до шуканого – це *реалізація* підприємницьких практик).

Так, А. Безгодов поділяє практики на трудові та нетрудові. Під трудовою практикою він розуміє таку практику суб’єкта, яка пов’язана з його трудовою діяльністю, яка дає дохід і здійснюється у сфері зайнятості. Обов’язкова умова для зарахування до підприємницьких практик – це *перевага* підприємницького доходу в структурі доходів. Наступна ідентифікаційна ознака – загальний стиль і спосіб життя “практикуючого” суб’єкта, що відрізняється від стилю та способу життя інших соціальних груп і прошарків [11, с. 103]. Інший критерій – усвідомлення себе суб’єктом, носієм і, можливо, генератором певної підприємницької субкультури, усвідомленні належності до неї, визнання наявності загальних, норм, цінностей, стереотипів свідомості та поведінки, що відрізняються від інших. Сюди варто віднести й критерій визнання належності певного суб’єкта до підприємців з боку інших суб’єктів. Таким чином, операціоналізаційна підсистема в системі інтерпретації цього поняття емпірично найближче взаємодіє з існуючою соціальною дійсністю.

Для населення використання практик є засобом досягнення мети – виживання, пристосування до нових умов життя тощо [19, с. 130]. Більшість неформальних практик підприємництва мають переважно неринковий характер.

Ситуацію у сфері підприємництва, специфіку поведінки економічних суб'єктів можна виявити, таким чином, через вивчення реальних практик підприємницької поведінки та їх інтерпретації учасниками певних локальних територіальних утворень у межах конкретного суспільства. Суб'єкти підприємницьких практик не залишені поза увагою й у вітчизняній соціології. Цю проблематику висвітлено у дослідженнях М. Лукашевича (у системі соціології економіки), Н. Ігнатолі (регіональні умови розвитку підприємницьких практик).

З теоретичного погляду, застосування поняття “підприємницькі практики” не тільки має гносеологічні ознаки, а й постає як нова методологічна одиниця в інтерпретаційних протиріччях концепту підприємництва. Це значною мірою розширює інтерпретаційні межі самого суб'єкта підприємництва. Цілком можна говорити про евристичний потенціал цього поняття в методологічних рішеннях дослідження підприємництва.

Висновки. Комплексний аналіз проблем теоретико-методологічного характеру та застосування при цьому методологічних інновацій в остаточному підсумку не тільки модифікує модель розуміння підприємництва як соціального явища, а й універсалізує це поняття з відмежуванням незатребуваних операційних компонентів. Мова може йти про розширення онтологічних меж природи підприємництва [20]. Проблемно-методологічний каркас дослідження підприємництва в контексті нашої проблематики положеннями, викладеними вище, очевидно, не вичерпується, але й вони становлять необхідний компонент методологічного фарватера в побудові підприємницького концепту в соціології з більш розширеним онтологічним полем, що й виведено автором.

Література

1. Разумнова И.И. Мелкий бизнес и эффективность американской экономики : научно-аналитический обзор / И.И.Разумнова и др. – М. : Экономика, 1990. – 166 с.
2. Райзберг Б.А. Основы бизнеса : учеб. пособ. / Б.А. Райзберг. – М. : Знание, 1996. – 422 с.
3. Колесников Л. Малый и средний бизнес: эволюция понятий и проблема определения / Л. Колесников, Л. Колесникова // Вопросы экономики. – 1996. – № 7. – С. 46–58.
4. Solomon G. Toward a descriptive profil of entrepreneur / G. Solomon, E. Winslow // The Journal of creative behavior. – 1988. – Vol. 22. – № 3. – P. 162–172.
5. Hiland K. Development Trugh enterprise / K. Hiland // OECD observer. – 1990. – № 162. – P. 7–10.
6. Хизрич Р. Предпринимательство, или Как завести собственное дело и добиться успеха / Р. Хизрич, М. Питерс. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – Вып. 1. Предприниматель и предпринимательство. – 158 с.
7. Донченко Е.А. Наш деловой человек / Е.А. Донченко, Е.Г. Злобина, В.А. Тихонович. – Киев : Издание Института социологии НАН Украины, 1995. – 147 с.
8. Gartner W. “Who is enterpreneur?” Is the wrong questions / W. Gartner // Entrepreneurship theory and practice. – 1989. – Vol. 13. – № 4. – P. 47–68.

9. Timmons J. The entrepreneurial mind and over / J. Timmons. – Massachusetts : Brich House Publich Company, 1989. – 187 p.
10. Радаев В.В. На изломе социальных структур / В.В. Радаев // Рубеж : альманах социальных исследований. – 1995. – № 6–7. – С. 12–19.
11. Безгодов А.В. Очерки социологии предпринимательства / под ред. Д.П. Гавры / А.В. Безгодов. – СПб. : Петрополис, 1999. – 224 с.
12. Warnerud K.E. The psyhology of innovative Entrepreneurship. Handbook of economik Psychology / K.E. Warnerud. – Dordrecht ; Boston ; London, 1998. – 256 p.
13. Ronen J. Some insights into intreprenural process / J.Ronen // *Entreprenership* / Ed. by J. Ronen. – Lexington, 1983. – 208 p.
14. Портес А. Неформальная экономика и её парадоксы / А. Портес // Западная экономическая социология : хрестоматия современной классики / сост. и науч. ред. В.В. Радаев и др. – М. : РОССПЕН, 2004. – С. 303–339.
15. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем / Т. Шанин // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 45–57.
16. Ермакова Н.А. Самозанятость населения: различные подходы к определению и оценке / Н.А. Ермакова, В.М. Жеребин // Вопросы статистики. – 2002. – № 9. – С. 16–29.
17. Финогеев Б.Л. Крымские татары, немцы, греки, армяне, болгары. Национальное мастерство и его влияние на экономическое развитие Крыма / Б.Л. Финогеев. – Симферополь : Таврия, 1997. – 206 с.
18. Заславская Т.И. Бизнес-слой российского общества: сущность, структура, статус / Т.И. Заславская // *Общественные науки и современность*. – 1995. – № 1. – С. 21–30.
19. Запорожец О. Игра в рынок: диспозиция сил (формальные и неформальные практики адаптации индивидов к новой экономической среде) [Электронный ресурс] / О. Запорожец. – Режим доступа: www.escos.msses.ru.
20. Сірій Є.В. Підприємництво як предмет соціологічного теоретизування : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра соц. наук / Є.В. Сірій. – К., 2010. – 27 с.

Сірій Є.В. Проблемно-методологічні орієнтири теоретико-соціологічного осмислення підприємництва

У статті відображено соціологічну теоретизацію стосовно побудови концептуального викладу дослідження підприємництва в трансформаційному українському суспільстві в аспекті пошуку конструктивних підходів, формування теоретико-методологічних засад дослідження, аналізу проблем теоретико-методологічного характеру.

Ключові слова: *теоретизування, методологічні підходи, трансформації, підприємництво, бізнес, господарювання, функціональний підхід, суб'єктний підхід, підприємницькі практики, неформальне підприємництво, самозайнятість.*

Серый Е.В. Проблемно-методологические ориентиры теоретико-социологического осмысления предпринимательства

Статья отображает социологическую теоретизацию относительно построения концептуального изложения исследования предпринимательства в трансформационном украинском обществе в аспекте поиска конструктивных подходов, формирования теоретико-методологических оснований исследования, анализа проблем теоретико-методологического характера.

Ключевые слова: теоретизация, методологические подходы, трансформации, предпринимательство, бизнес, ведение хозяйства, функциональный подход, субъектный подход, предпринимательские практики, неформальное предпринимательство, самозанятость.

Siryi Ye. Problem-methodological orientations theoretical sociological comprehensions of enterprise

This article represents the sociological theorizing in relation to the construction of conceptual exposition of research of business in transformation Ukrainian society in the aspect of search of structural approaches, formings theoretical-metodology grounds of research, analysis of theoretical-metodology problems.

Key words: theorizing, methodological approaches, transformations, enterprise, business, menages, functional approach, subject approach, enterprise practices, informal enterprise, employment.

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ АДАПТАЦИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

Интерес к проблемам профессиональной адаптации становится актуальным в период экономических реформ, нестабильности. Адаптация (от лат. приспособление) – приспособление организма, индивидуума, коллектива к изменяющимся условиям внешней среды или к своим внутренним изменениям, что приводит к повышению эффективности их существования и функционирования [1].

Профессиональная адаптация – приспособление человека к новым для него условиям труда, вхождение в профессию, освоение новой профессиональной роли, профессиональное самоопределение, формирование профессиональных качеств, опыт самостоятельного выполнения профессиональной деятельности [1].

В социологии проблема профессиональной адаптации рассматривается преимущественно с позиции изучения безработных, отдельных профессиональных, национальных либо возрастных групп. Так, изучению социально-профессиональной адаптации военных посвящена работа О.Д. Мулявы [2]. Проблемами трудовой адаптации мигрантов занимались исследователи И.В. Ивлева, Ю.О. Жуковская, З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.М. Орехова, Ю.В. Черевко [3–5]. Проблемы социальной адаптации иностранцев получили свое развитие в работах социологов Ю.Н. Дорожкина, А.Л. Темницкой, Г.П. Бессокирной, У.К. Мутаева [6–8].

Профессиональная адаптация представителей экономической элиты остается малоисследованной и, как следствие, интерес вызывает вопрос специфических особенностей адаптации данной социальной группы к профессиональной деятельности по сравнению с представителями других социальных групп.

Целью статьи является исследование профессиональной адаптации экономической элиты.

Для достижения цели исследования предлагается решение следующих *задач*:

1) выявить наиболее важные критерии выбора места работы, источник получения информации о работе и трудности, с которыми столкнулись представители экономической элиты;

2) провести сравнительный анализ обозначенных характеристик экономической элиты с одноименными показателями неэлиты, что позволит выделить специфические черты профессиональной адаптации экономической элиты.

Были использованы данные анкетирования выпускников 1974, 1978, 1979, 1984, 1994, 1999, 2005 гг. Харьковского национального

экономического университета в г. Харькове, пришедших на встречу выпускников в 2009 г., опрошено 295 человек. Полученная информация была обработана в пакете SPSS 13.0.

Представителями экономической элиты условно названы респонденты, которые по роду занятия являются руководителями (заместителями руководителя) предприятия, организации или руководителями подразделения (цеха, отдела). Данная статусная характеристика (руководитель) свидетельствует об успешности таких респондентов в профессиональной деятельности, и следовательно, наличии у них определенных отличий по сравнению с другими специалистами.

Проводя сравнительный анализ полученных в ходе исследования данных, можно отметить, что для представителей элиты более важными критериями выбора места работы (рис. 1), по сравнению с ответами других выпускников, являются:

1. Карьерный рост (важен для 56,25% представителей элиты и 45,34% неэлиты).

2. Возможность самовыражения (важна для 27,68% представителей элиты и 19,25% неэлиты).

3. Возможность стать независимым, самостоятельным (важна для 36,61% представителей элиты и 31,68% неэлиты).

4. Возможность работы за границей (важна для 3,57% представителей элиты и 3,11% неэлиты).

Одинаково значимым для обеих выделенных групп является критерий “заработная плата” (84,82% и 84,47% соответственно).

В меньшей степени, по сравнению с другими специалистами, для представителей экономической элиты важны: удобное месторасположение работы, возможность работы по специальности, возможность остаться в Харькове, социальная защита и льготы сотрудникам. Среди представителей элиты нет таких, которые согласились бы на любую работу.

Анализируя ответы на вопрос: “Вы нашли работу с помощью...” (рис. 2), следует отметить, что процесс поиска работы, как для представителей элиты, так и для неэлиты выпускников, мало отличается. Знакомые остаются основным источником информации при поиске работы для большинства (59,14% выпускников элиты и 54,55% представителей неэлиты с их помощью нашли работу). По объявлению работу нашли 17,20% представителей элиты и 20,66% представителей неэлиты. По рекомендациям родных и близких устроились на работу 13,98% представителей элиты и 19,83% представителей неэлиты; 6,45% представителей элиты и только 2,48% представителей неэлиты нашли работу с помощью кадрового агентства. С помощью службы занятости нашли работу 6,45% представителей элиты и 2,48% представителей неэлиты.

Важные показатели при выборе места работы, %

Рис. 1. Показатели выбора места работы представителями экономических специальностей

Вы нашли работу с помощью..., %

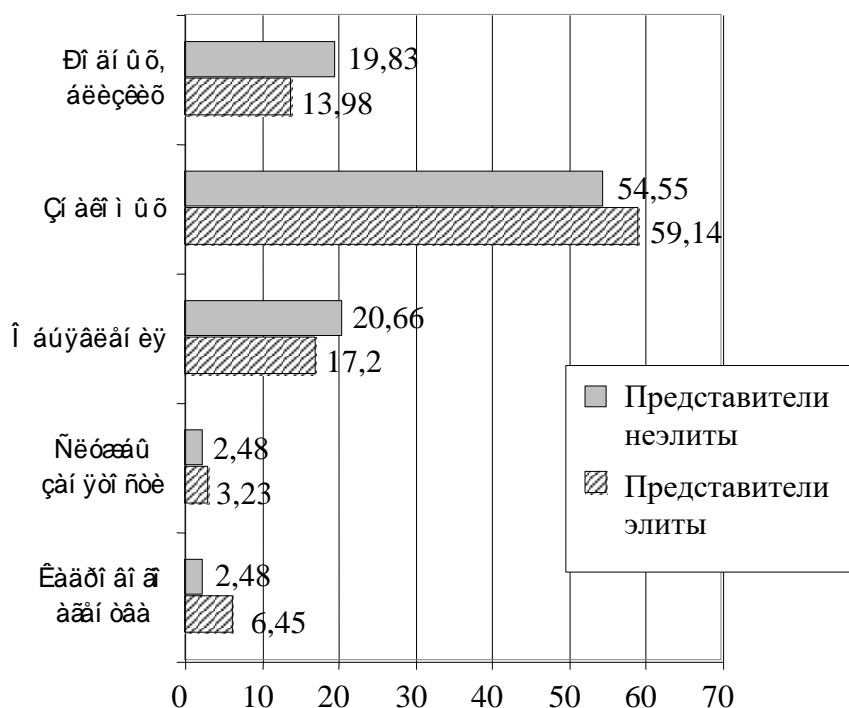

Рис. 2. Источник получения работы выпускниками

Характеризуя основные проблемы выпускников при трудоустройстве (рис. 3), можно отметить, что для представителей элиты более значимыми, по сравнению с другими выпускниками, оказались следующие трудности:

1) незнание иностранных языков (это стало проблемой для 23,81% представителей элиты и 13,08% представителей неэлиты);

2) неумение подать себя (с этой трудностью столкнулись 14,29% представителей элиты и 7,48% представителей неэлиты);

3) неумение владеть компьютером стало проблемой для 12,70% представителей элиты и 11,21% представителей неэлиты.

Для других выпускников более значимы, по сравнению с представителями элиты, следующие трудности: отсутствие стажа, дискриминация (по полу и возрасту).

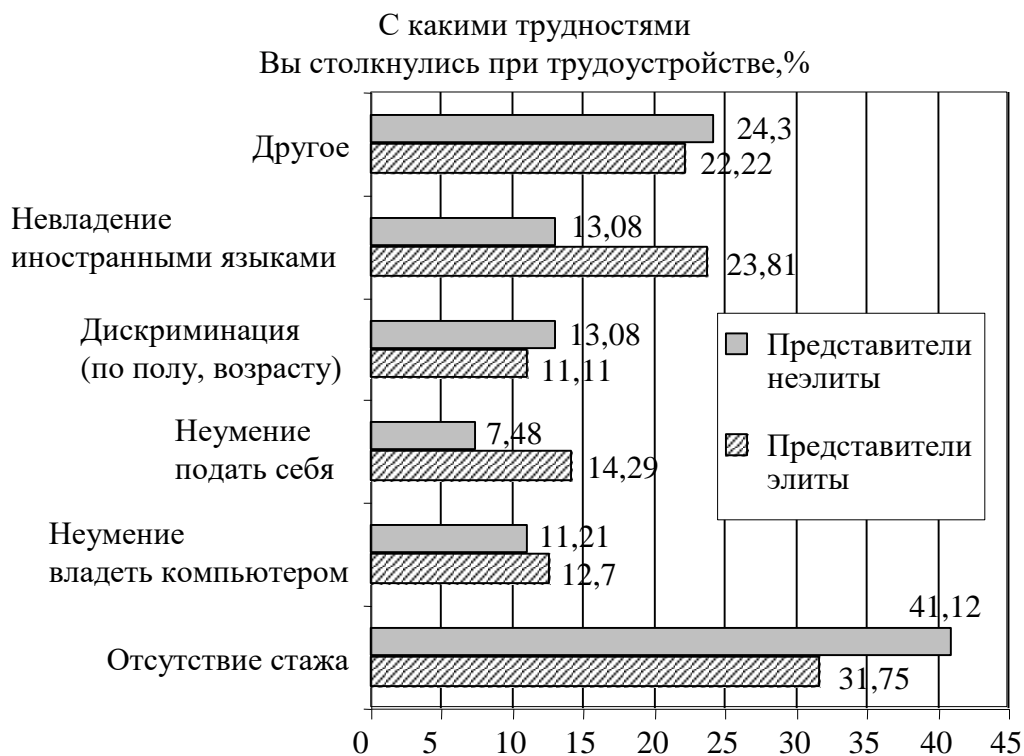

Рис. 3. Трудности, с которыми столкнулись выпускники при трудоустройстве

Выводы. Таким образом, в статье получило дальнейшее развитие исследование профессиональной адаптации на основе анкетных опросов выпускников экономического университета, что позволило выделить особенности профессиональной адаптации экономической элиты.

Дальнейшего изучения заслуживает исследование личных качеств представителей экономической элиты, которые позволяют им, имея примерно одинаковые стартовые возможности (процесс поиска работы, как видно из результатов исследования, мало различается), добиться

успеха в профессиональной деятельности, обеспечить успешную карьеру в той или иной сфере деятельности.

Литература

1. Словарь социально-психологических терминов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://azps.ru>.
2. Мулява О.Д. Из ВУЗа на офицерскую службу: вопросы социально-профессиональной адаптации / О.Д. Мулява // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 64–69.
3. Ивлева И.В. Трудовые мигранты в городской экономике / И.В. Ивлева // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 3. – С. 128–149.
4. Жуковская Ю.О. К вопросу о социальной адаптации трудовых мигрантов в российской среде / Ю.О. Жуковская // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2009. – Т. 12. – № 1. – С. 179–186.
5. Голенкова З.Т. Социальные характеристики трудовой занятости в регионе / З.Т. Голенкова, Е.Д. Игитханян, И.М. Орехова, Ю.В. Черевко // Социологические исследования. – 2009. – № 9. – С. 108–119.
6. Дорожкин Ю.Н. Проблемы социальной адаптации иностранных студентов / Ю.Н. Дорожкин // Социологические исследования. – 2007. – № 3. – С. 73–77.
7. Темницкий А.Л. Социальная адаптация рабочих в трансформирующемся обществе: основные положения программы и некоторые результаты исследования / А.Л. Темницкий, Г.П. Бессокирная // Мир России. – 2000. – № 4. – С. 103–124.
8. Мутаев У.К. Профессиональная адаптация представителей северокавказских национальных общин в средних городах России : дис. на соискание уч. степени канд. соц. наук : 22.00.04. – Нижний Новгород, 2005. – 157 с.

Скориніна-Погребна О.В. Особливості професійної адаптації економічної еліти

Стаття присвячена вивченню професійної адаптації економічної еліти. Проаналізовано критерії вибору місця праці, джерело отримання інформації щодо місця роботи та труднощі, з якими зіткнулися представники економічної еліти. Проведено порівняльний аналіз зазначених характеристик економічної еліти з однойменними показниками нееліти, що дало змогу виділити специфічні риси професійної адаптації економічної еліти.

Ключові слова: професійна адаптація, економічна еліта, працевлаштування.

Скорынина-Погребная О.В. Особенности профессиональной адаптации экономической элиты

Статья посвящена изучению профессиональной адаптации экономической элиты. Проанализированы критерии выбора места работы, источник получения информации о рабочем месте и сложностях, с которыми столкнулись представители экономической элиты. Выполнен сравнительный анализ отмеченных характеристик экономической элиты с одноименными показателями неэлиты, что позволило выделить специфические черты профессиональной адаптации экономической элиты.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, экономическая элита, трудоустройство.

Skorinina-Pogrebnaja O. Special features of the professional adaptation of the economic elite

The article deals with the professional adaptation of economic elite research. Criteria of work choice, source of job receiving and problems that appears at economic elite are analyzed. The comparative analysis of denoted characteristics of economic elite with the same indexes of other graduates is made. That allow to determine peculiar features of professional adaptation of economic elite.

Key words: *professional adaptation, economic elite, job placement.*

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.77; 378; 87.9

АКСЬОНОВА В.І.

МІЖКУЛЬТУРНА КОМУНІКАЦІЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

Актуальність дослідження міжкультурної комунікації зумовлюється: а) виключним значенням міжкультурної комунікації в розвитку людської цивілізації як гаранта існування культур, що потребує дослідження як передумов, шляхів, центрів, особистісного начала, національної своєрідності; б) потребою у філософському осмисленні проблеми, остільки із самого початку дослідження міжкультурної комунікації мали міждисциплінарний характер. Поглиблення знання про природу, сутність, динаміку, структуру міжкультурної комунікації потребує соціально-філософського підходу, аналізу її як цілого і разом з тим кожної частини окремо, як і закономірності її модифікації в етносоціальному просторі та історичному часі; в) необхідністю систематизації теоретико-методологічних основ, принципів і критеріїв міжкультурної комунікації, розроблених вітчизняними і зарубіжними дослідниками; г) соціальною потребою в підготовці спеціалістів, здатних ефективно функціонувати в умовах розвитку міжкультурних контактів на всіх рівнях.

У сучасних умовах розвитку світової спільноти велика увага приділяється розвитку культур, цивілізацій, культурного обміну між народами, що сприяє більшому взаєморозумінню на різних рівнях: від контактів між окремими культурами до глобальних культурних систем, умовно названих “Схід” і “Захід”. Діалог культур передбачає обмін досягненнями матеріальної та духовної культури країн і народів не тільки у сфері виробництва, торгівлі, науки, мистецтва, а й в інших сферах діяльності. У соціальній філософії ці відносини різних культур здобули назву міжкультурної комунікації, яка означає обмін між двома і більше культурами та продуктами їх діяльності, що здійснюються в різноманітних формах. Цей обмін може відбуватися як у політиці, так і в міжособистісному спілкуванні людей, у побуті, сім’ї, неформальних контактах. І цей висновок свідчить, що міжкультурна комунікація характеризується багатоаспектністю, яка охоплює різні сторони цього процесу, не тільки лінгвістичні, а й соціокультурні основи міжкультурного спілкування. Міжкультурна комунікація означає не тільки безпосередній діалог представників різних культур, а й прагматичне осмислення цього спілкування.

Сучасний стан міжкультурних взаємин характеризується, з одного боку, інтенсифікацією процесів взаємодії різних культур, а з іншого – диференційованістю, пошуками культурної ідентичності. Процес глобалізації виявляється у все більшій активізації культурних міжнародних

зв'язків. Водночас, незважаючи на процеси уніфікації культур, спостерігається культурне оформлення світу, яке, у свою чергу, справляє вплив на міжкультурні контакти. Багатосторонній характер міжкультурної комунікації визначає компетентність проблем вивчення міжкультурного спілкування з погляду культурології, лінгвістики, соціології, філософії, етнології, прагматики, теорії мовної комунікації. Дослідження прагматичного аспекту міжкультурної комунікації є актуальним з позиції комплексного підходу, що сприяє виявленню картини світу народу, його способу життя, а соціокультурна зумовленість мови дає змогу встановити факти культури народу, що в міжкультурному діалозі сприяє кращому взаєморозумінню і правильній інтерпретації дій партнерів. В умовах глобалізації і тенденції до інтеграції культур вивченню прагматичного аспекту міжкультурної комунікації сприяє розширення поля міжкультурної взаємодії. Як відомо, кожний народ володіє певною сформованою системою культурних і соціальних відносин, що зумовлює розвиток мови, тому інтерес у міжкультурних відносинах викликають культурні відмінності між народами. Виявлення названих особливостей міжкультурного спілкування, що підтверджує культурну диференційованість та ідентичність, є досить актуальним.

Актуальність дослідження процесів міжкультурної комунікації привертає увагу різних сфер знань. Відзначається, що міжкультурна комунікація є багатоаспектним феноменом, який досліджується з різних позицій. Істотне теоретико-методологічне значення мають праці з культурології, соціології, філософії, етнології, етнографії, лінгвістики таких вчених, як В. Антонов, Н. Бромлей, А. Вежбицька, Г. Гачев, Т. Дейк, І. Яковенко, Б. Успенський, Л. Уайт. Дослідження цих авторів сприяє розумінню цілісності і комплексності міжкультурного спілкування і взаємозв'язку мовних і соціокультурних явищ. Особливу значущість для розробки питань прагматики в умовах міжкультурної комунікації мають праці лінгвокультурологічного плану, що дають змогу виявити культурно зумовлений характер міжкультурної комунікації, серед яких праці Є. Верещагіна, В. Костомарова, А. Швейцера. Для визначення культурологічного підходу до вивчення проблем мовного вживання в умовах міжкультурної комунікації відіграли важливу роль праці таких англійських і німецьких дослідників у сфері культурології, антропології, літературознавства, мовознавства, дидактики, мовної комунікації, як Е. Хол, Д. Вундерліх, Х. Баузіnger, Д. Круше, Й. Болтен. Огляди наукових праць за темою дослідження дали змогу визначити проблемне поле, мета якого – дослідження прагматичного аспекту міжкультурної комунікації між представниками різних культур. Серед багатьох антропологів, етнографів, лінгвістів, культурологів, чиї праці сприяли становленню ідеї багатополярності світової спільноти, слід особливо згадати американського антрополога та лінгвіста Ф. Боаса та його праці з мов північноамериканських індіанців, що з'явилися в кінці ХІХ – напочатку ХХ ст. Теорія комунікативної дії спирається на праці М. Бердяєва, Н. Да-

нилевського, К. Маркса, О. Шпенглера, К. Ясперса, Ю. Габермаса, А. Моля, М. МакЛюена, Ю. Лотмана, Б. Малиновського, Т. Парсонса, В. Степіна. Найважливішим джерелом для дослідження діалогу як основи міжкультурної комунікації стали діалогічні концепції М. Бахтіна, В. Біблера, М. Бубера, теорії символічних форм Е. Касіра та архетипічна теорія міфу А. Лосева. Поняття “міжкультурна комунікація” ввійшло в науковий дискурс у 1954 р. з виходом у світ доробку Е. Холла і Д. Трагера “Культура як комунікація: модель і аналіз”, у якому міжкультурна комунікація розглядалася як особлива частина людських відносин. Пізніше у праці “Німа мова” Е. Холі розвиває ідею про взаємозв’язок культури і комунікації не тільки на рівні наукових досліджень, а й самостійної дисципліни. Подальше дослідження теоретичних основ міжкультурної комунікації продовжили Дж. Кондон і Й. Фаті у праці “Вступ до міжкультурної комунікації”. Спочатку у сфері міжкультурної комунікації орієнтувалися на проблеми міжкультурних відмінностей, аналіз відносин між ними і характерну поведінку носіїв культури (Р. Бенедікт, Д. Горер, М. Мід).

Основою для міжкультурних досліджень повоєнного періоду стає проблема особистості і культури, створення так званої “культурної моделі” особистості: кожна культура формує певний тип особистості, а також унікальну систему цінностей, пріоритетів моделей поведінки. Основна ідея американських міжкультурних досліджень 40-х рр. ХХ ст. – ідея культурного релятивізму, етнорелятивістський підхід до опису, інтерпретації та оцінювання культурних відмінностей. Сьогодні термін “міжкультурна комунікація” застосовується з трьох підходів:

1) базується на класичній позитивістській методології, що представлено концепцією структурного функціоналізму, використовує системний метод, концепція інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер). Онтологія комунікації у цьому підході базується на системних зв’язках і функціях;

2) некласичний методологічний підхід (Ю. Габермас) базується на когнітивній моделі суб’єктно-об’єктних відносинах, у яких сфера комунікації виокремлюється як особливий онтологічний об’єкт. Її вивчення базується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичної рефлексії, раціональній реконструкції;

3) постнекласичний підхід зводить природу соціального до суб’єктно-об’єктних відносин, тобто до принципу інтерсуб’єктивності, і виключає об’єктивність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а комунікації створюють можливість для самопису суспільства і його самовідтворення (Н. Луман). Комунікація подається як активне середовище, що самоорганізується. Як один із дослідних напрямів виокремлюється проблематика мовленнєвої комунікації, висунута австрійським філософом і логіком Л. Вітгенштейном, у контексті якої розкривається характер впливу соціокультурних факторів на процес комунікації та соціокультурна зумовленість вербальних і невербальних

комунікаційних засобів на будь-якому рівні функціонування. Водночас виокремлюються такі аспекти у дослідженні міжкультурної комунікації: 1) соціологічний (соціальні, етнічні та інші фактори); 2) лінгвістичні (вербальні і невербальні засоби комунікації, мовленнєві стилі, способи підвищення ефективності міжкультурного спілкування); 3) комунікативні (комунікативні навички і вміння, управління конфліктами, розвиток міжгрупових зв'язків). Введене поняття “цілісне поле культури” (В. Межуєв) дає змогу не протиставляти, а поєднувати в єдине ціле ціннісно-аксіологічні й онтологічні аспекти людської соціально-історичної діяльності. Розвивається інформаційно-семіотичний підхід до культури, в основі якого поняття “текст” (Е. Касієрер, А. Моль, Г. Гадамер, Ю. Лотман) який дав змогу розглядати культурні феномени як знаки, що несуть у собі інформацію.

За декілька останніх років з'явилися нові суспільні групи: підприємці, банкіри, політичні лідери різних рухів, українські співробітники іноземних фірм, що виходять на міжкомунікативний простір і сприяють формуванню нового типу ділової культури, формується нове уявлення про соціальну відповідальність ділового світу і перед суспільством, і перед клієнтом, змінюється життя в цілому. Процес розвивається надзвичайно важко і хворобливо, оскільки стикається з величезною кількістю перепон і обмежень з боку держави, з некомпетентністю і волюнтаризмом. Одним із шляхів подолання істотних труднощів є формування ефективної системи комунікації між різними суспільними групами і владою. Хоча етноцентризм часто створює перепони для міжкультурної комунікації, проте одночасно він виконує корисну функцію підтримання ідентичності і навіть збереження цінності і специфічності групи. При когнітивній взаємодії відбувається ділове спілкування, спрямоване на інтенсифікацію інформаційного обміну у сфері професійної комунікації, що приводить до зменшення міжкультурної дистанції учасників комунікації. *Предмет міжкультурної комунікації* – комунікація між індивідуумами з різних культур, або комунікативні процеси, що відбуваються в культурно-варіативному оточенні. При цьому міжкультурна комунікація – окремий випадок міжособистісної комунікації. У філософському плані відбувається усвідомлення того, що сучасні культури являють собою динамічні відкриті системи.

Мета статті – сформулювати концепцію міжкультурної комунікації, в основі якої – прагматична функція як основа подолання проблем, що виникають у процесі взаємодії.

Ця мета реалізується в таких завданнях:

- проаналізувати міжкультурну комунікацію як соціальний феномен, що розвивається в умовах взаємодії культур і цивілізацій;
- визначити прагматичну функцію міжкультурної комунікації, що сприяє подоланню проблем, що виникають в процесі взаємодії між різними культурами і цивілізаціями;

– сформувати новий погляд на міжкультурну комунікацію, що полягає в необхідності врахування національних традицій і менталітету народів.

Головним і єдиним суб'єктом комунікації є людина, яка для забезпечення своєї життєдіяльності вступає у взаємозв'язок з іншими людьми. Система людських відносин опосередковується культурою, яка визначає характер і ефективність людського спілкування. Але в ході різноманітних видів діяльності створюється потреба в пошуку більш досконалих і ефективних форм спілкування, що породжують різні ролі і призначення тих чи інших форм спілкування. Іншими словами, залежно від різноманітних причин різні форми спілкування набувають відповідного призначення у життєдіяльності людей, тобто функцію. Функціональний аналіз комунікації дає можливість виявити ту соціальну роль, яку він виконує в суспільстві, і допомагає більш точно виявити її іманентну сутність. Прагматична функція дає змогу регламентувати поведінку і діяльність учасників комунікації, координувати їх сумісні дії. Вона може бути спрямована як на себе, так і на партнера, в ході її здійснення виникає необхідність вдаватися як до спонукання партнера до виконання яких-небудь дій, так і до заборони якихось вчинків. Адже людина спілкується заради досягнення певних цілей, для чого здійснює певну діяльність, яка, у свою чергу, потребує постійного контролю й кореляції. Саме це і виконує прагматична функція комунікації.

У цьому науковому дослідженні використовуються *різноманітні методологічні підходи*: 1) з погляду інтерпретативного підходу культура розглядається як середовище проживання людини; характер міжкультурної комунікації визначається культурними цінностями, нормами, традиціями сторін, що контактують; 2) критичний підхід визначає умови міжкультурного спілкування: ситуативний, соціальний контексти спілкування, умови, цілі, наміри міжкультурного контакту; 3) з погляду культурного релятивізму досліджується “чужа” культура з позицій конкретної культури; 4) з погляду мови культури як сукупності культурних об'єктів, що володіють комплексом стійких відносин, правилами утворення, осмислення і вживання елементів, що слугують для осмислення комунікативних і трансляційних процесів у культурі. Культура розглядається як єдиний простір смислів і смислоутворення, а через мову відбувається оформлення, закріплення і передача смислів певної культури. Міждисциплінарний підхід до вивчення міжкультурної комунікації у сукупності мовленнєвих і соціокультурних компонентів дав змогу дійти висновку, що в процесі міжкультурного діалогу необхідно враховувати як лінгвопрагматичні, так і соціокультурно-прагматичні особливості такого спілкування.

У цьому науковому дослідженні використовуються *різноманітні методи*:

1. *Метод біографічної рефлексії* передбачає осмислення власної біографії з метою з'ясування власної ідентичності і форм її виявлення у

повсякденному житті. За допомогою аналізу біографії і відтворення минулих життєвих ситуацій актуалізуються почуття й усвідомлюються події, які визначають формування особистості людини. Аналогічна робота над власною біографією допомагає рефлексувати різні сторони людської життєдіяльності, визначити природу ціннісних орієнтацій та інтересів, а тому може застосовуватися при різноманітних методологічних підходах. Специфіка методу біографічної рефлексії полягає в тому, що знання і досвід людини, події її життя виділяються з усіх соціальних контекстів і піддаються уважному оцінюванню. Значення цього методу полягає в тому, що він допомагає отримати пояснення власної культурної належності, ідентифікувати особистісні культурні стандарти і розкрити механізм культурного смосприйняття.

2. *Метод інтерактивного моделювання* орієнтований на свідоме відтворення різних індивідуальних і групових ситуацій міжкультурного спілкування, що регулярно виникають. Завдяки цьому інтелектуальна та емоційна енергія учасників процесу навчання скеровується на аналіз та оцінювання цих ситуацій. Спрощений світ інтерактивних моделей дає змогу учаснику краще, ніж у реальній дійсності, пізнати і вивчити способи і види відносин у міжкультурних контактах. Крім того, цінність методу інтерактивного моделювання полягає в тому, що він: 1) значно полегшує початок навчання, оскільки створює більш сприятливу обстановку для знайомства учасників; 2) створює умови для розвитку більш відвертого ставлення учасників один до одного; 3) кооперує й організовує учасників для сумісної діяльності; 4) примушує апелювати до минулого досвіду учасників і через це оцінювати практичні ситуації спілкування в теперішньому.

3. *Метод рольових ігор* характеризуються виконанням учасниками ролей, які відтворюють часто повторювані ситуації міжкультурного спілкування. Ці ролі пізнаються, змішуються і змінюються при їх відтворенні та аналізі. Основою методу рольових ігор є ігрове переживання у ситуаціях “немовби”. У таких ситуаціях відбувається сприйняття прихованих правил і стандартів, які лежать в основі норм і цінностей чужої культури і відображаються у свідомості учасників навчання. За допомогою вивчення міжкультурних комунікацій цей метод породжує ігрове переживання, завдяки чому глибше пізнаються інтереси. У вивченні міжкультурних комунікацій цей метод породжує ігрове переживання, завдяки чому пізнаються інтереси сторін, що взаємодіють, форми їх поведінки, розвивається здатність до сприйняття норм і цінностей чужої культури.

4. *Метод самооцінювання* ставить за мету виокремлення певних типів поведінки при міжкультурному спілкуванні та розгляд під відповідним кутом зору. Ця мета досягається через посередництво опитування, структурованих спостережень і тестів. Отримані результати стають темами для аналітичних дискусій і обговорень про типи міжкультурної поведінки та їх результати в міжкультурному спілкуванні.

При цьому мова може йти про різні точки зору, здатність до комунікативної діяльності чи окремих аспектів практичної поведінки.

5. *Метод симуляції* полягає в штучному створенні конкретних ситуацій міжкультурного спілкування і прогнозуванні можливих варіантів і результатів, виходячи з різних поглядів та аспектів. Симулятивні ситуації, як правило, є узагальненим досвідом міжкультурного спілкування всіх учасників процесу міжкультурного навчання.

Практика використання проаналізованих методів дає змогу зробити висновок, що з їх допомогою можна порівнювати дві або більше культур, акцентувати увагу як на загальних труднощах процесу комунікації, так і на окремих випадках міжкультурного спілкування. Використання цих методів у процесі навчання міжкультурної комунікації дає змогу підготувати представників різних культур до ефективних контактів з чужими культурами, навчити їх розуміти своїх партнерів по комунікації і домагатися поставлених цілей і результатів.

У результаті використання цих методологічних підходів необхідно сформулювати соціально-філософське визначення міжкультурної комунікації, що означає взаємоспіввіднесену програму мислення, сукупність почуттів і поведінки людей, що характеризуються універсаліями, які специфічно переломлюються у соціальному просторі і часі в більшості конкретних культур, що виступають детермінантою міжкультурного проникнення “свого” і “чужого”. Міжкультурна комунікація являє собою атрибут соціокультурного життя суспільства, в соціальному просторі якого відбувається взаємодія з підсистемами культури (всередині окремої культури), між різними культурами, у просторовому і часовому вимірах, а також між суб’єктами-носіями на рівні окремої культури і міжкультурного спілкування.

Міжкультурна комунікація розвивається на основі діалогу як засаду, на якій базується виникнення смислової і соціальної цілісності та формуються: а) структура діалогу, в контексті якого розвиваються онтологічний, екзистенційний, культурно-символічний та інституціональний рівні; б) особливості діалогу культур, які дають змогу розглядати сам діалог як форму толерантності і зіткнення двох культур та окреслюють індивідуальне буття в реальній взаємодії. На основі дослідних парадигм комунікації поєднується *взаємодія і комунікація*, які виражаються в їх взаємному впливові через цінності, норми, установки, що реалізуються в соціальних формах комунікації, таких як забезпечення і підтримка взаємозв’язків у суспільстві, збереження і передача соціально-культурного досвіду і спадкоємності. Водночас розвиваються різноманітні типи комунікацій, що виражаються на таких рівнях: 1) *міжкультурний* – на рівні різних культур; 2) *внутрішньокультурний* – на рівні тієї ж культури. Водночас комунікація виступає як засіб здійснення різноманітних зв’язків – прямих і зворотних, що приводять, з одного боку, до “прирощення” (збагачення) культурних надбань, а з іншого, – до втрати

культурної самобутності і пошуку нової ідентичності. У результаті відбувається конфлікт між глобальним і локальним, між “чужим” і “своїм”.

Сюди ж відноситься подолання розподілу на “нас” та “їх”, здатність до саморефлексії, до самоаналізу, реконструкція динамічного соціального дискурсу. Відбувається розуміння того, що спілкування з іншими складніше, ніж лінгвістична комунікація. Прагматичні, інструментальні цілі вивчення мови є недостатніми, а метою мовленнєвого навчання виступає міжкультурна комунікація. Акцент зміщується на мову і культуру. Навчання мові в країнах ЄС має такі цілі, як мультилінгвальна і міжкультурна компетенція для мобільності, взаєморозуміння, формування європейської ідентичності.

Водночас важливу роль у дослідженні відіграють методи вивчення культурних систем і міжкультурних ситуацій. Поступово сформувалися три методологічних підходи до вивчення міжкультурного спілкування: 1) функціональний; 2) пояснювальний; 3) критичний. Ці підходи базуються на різних уявленнях про природу людини, людську поведінку і природу людських знань, кожен з яких робить свій внесок у розуміння міжкультурного спілкування.

1. *Функціональний підхід* склався в 1980 р. і базується на методах соціології і психології. Згідно з цим підходом, культуру будь-якого народу можна описати за допомогою різноманітних методів. Будь-які зміни в культурі можуть бути вимірні й описані та основна мета полягає в тому, щоб показати специфіку впливу культури на комунікацію. Порівняння культурних відмінностей сторін, що взаємодіють, дає змогу передбачити успіх чи провал комунікації. *Результатом функціонального підходу* стала теорія комунікаційного пристосування, яка стверджує, що у ситуаціях міжкультурної комунікації люди часто змінюють моделі своєї комунікативної поведінки, пристосовуючись до моделей партнерів по спілкуванню. При цьому зміна стилю комунікації відбувається швидше під час ненапруженого, спокійного спілкування або у випадках, коли партнери не бачать великої різниці між собою і співбесідником.

2. *Пояснювальний (чи інтерпретувальний) підхід* також здобув поширення у кінці 1980 р.; згідно з ним, світ, що оточує людину, не є чужим їй, оскільки створений нею. У ході свідомої діяльності людина здобуває суб'єктивний досвід, у тому числі і в спілкуванні з представниками інших культур. Через суб'єктивність людського досвіду поведінка людини стає непередбачуваною і на неї неможливо будь-яким чином вплинути. Мета пояснювального підходу полягає в тому, щоб зрозуміти й описати, але не передбачити поведінку людини. Прихильники пояснювального підходу розглядають культуру як середовище проживання людини, створене і змінене через спілкування, в результаті чого комунікаційні правила тієї чи іншої спільноти людей спираються на культурні цінності й уявлення конкретної групи.

3. *Критичний підхід* включає багато положень пояснювального підходу, але акцент у дослідженнях міжкультурної комунікації,

проведених на її основі, зміщується на вивчення умов спілкування: ситуацій, навколишньої дійсності тощо. Прихильники цього контексту цікавляться, перш за все, історичним контекстом комунікації. У своїх дослідженнях вони виходять з того, що у спілкуванні завжди наявні силові відношення, тому з цього погляду культура розглядається як поле боротьби, місце, де численні пояснення та інтерпретації культурних явищ збираються разом і де завжди є сила, що домінує, яка визначає культурні відмінності і характер спілкування. Метою вивчення міжкультурної комунікації є пояснення людської поведінки, а через неї – зміни життя людей. На думку прихильників китичного підходу, вивчення й опис, сили, що домінує у культурних ситуаціях, навчить людей їй протистояти і більш ефективно організовувати своє спілкування з іншими людьми і культурами.

Як свідчить аналіз, світ, у якому ми живемо, стає все тіснішим і він починає нагадувати *global village* – велике полімовленнєве і полікультурне село. І спілкування в цьому планетарному селі можливе тільки на основі міжмовленнєвого і міжкультурного взаєморозуміння та взаємодії. Стабільність і благополуччя світу у третьому тисячолітті будуть залежати від здатності молодого покоління виявляти терпимість, поважати інші культурні й соціальні особливості, від волі і бажання розуміти один одного і співпрацювати один з одним, шукати і знаходити шляхи врегулювання соціокультурних конфліктів. Інтегративні процеси в Європі і світі, перехід від біполярної до поліполярної співпраці, від діалогу до полілогу культур, постійно зростаюча академічна мобільність молоді потребує не тільки бажання зрозуміти сусіда по спільному дому, але, перш за все, передбачають готовність оволодіти його мовою. Хочеться сподіватися, що ХХІ ст. стане віком взаєморозуміння, століттям співпраці без етнічних, расових і культурних бар'єрів. Подолання цих бар'єрів залежить від волі, бажання і здатності людей вирішувати міжетнічні, міжконфесійні і міжкультурні конфлікти. Це можливо на основі розуміння і поваги до соціокультурних відмінностей народів світу і практичного здійснення основоположних принципів міжкультурної комунікації.

У сучасному світі все більшої значущості набуває мультикультуралізм, діалог культур. У зв'язку з цим рефлектується концепція мозаїчної ідентичності. Сучасний індивід, будучи заручником соціальної структури, має багато ідентичностей, які часто взаємоперехрещуються, – корпоративну, соціальну, релігійну, етнічну, національну державну ідентичність, має великий досвід взаємодії з різними культурними ідентичностями і толерантності до чужого. У широкому філософському сенсі міжкультурна комунікація є одним з найважливіших наслідків безмежних економічних, політичних і комунікативних мереж, які сьогодні охопили всю земну кулю. Зона збігу інтересів представників культур являє собою поле для комунікації. Діалог культур та мультикультуралізм розуміють сьогодні як основну ідею нового століття і як нову соціальна реальність. Комунікація через народи і

культури – communication across cultures – робить можливим розуміння чужих культур, подолання трагічної несумісності культур. М. Байрам виокремлює такі види компетентності: 1) *аналітична компетенція* – розуміння цінностей, вірувань, практик, парадоксів іншої культури і суспільства – включаючи етнічне і політичне розуміння, здібність встановлення зв'язків, усвідомлення умов іншості; 2) *емоційна компетенція* – здатність розкриття (емпатії) до різноманітних культурних досвідаїв і впливів, інтерес і повага до чужих культур, цінностей, традицій, досвіду – транснаціональна культурна емпатія; 3) *креативна компетенція* – здійснення синтезу культур, бачення альтернатив різноманітних варіантів, здатність використовувати різні культурні джерела для оптимістичного натхнення; 4) *поведінська компетенція* – не тільки володіння мовою, але й робота як перекладача, вільне використання міжкультурних невербальних кодів (природність), здатність до позбавлення комунікативного непорозуміння при різних комунікативних стилях, здатність підтримання міжперсональних відносин, відповіді на транснаціональні виклики, тиск глобалізації (уніфікація, міграція).

Висновки. Відзначається, що міжкультурна комунікація виступає фактором соціокультурних змін і як соціальний феномен характеризується багатоякісністю і динамічністю, розглядається як родове поняття, а культурні контакти набувають різноманітних вимірів і знаходять свій вираз у взаємовпливові, синтезі, додатковості, діалозі. Міжкультурна комунікація є індикатором розвитку культури, вона розкриває її здатність до сприйняття іншокультурних елементів на основі нових для певного соціокультурного організму форм; демонструє здатність транслювати свої цінності в інші культури. Міжкультурна комунікація виступає як ціннісно-нормативний регулятор культурної діяльності, вона відрізняє одне суспільство від іншого, сприяє його інтеграції і перетворює на культурну самобутність. Міжкультурна комунікація виступає генератором смислів культури, виступає базовим елементом формування, відтворення і трансляції культури як у цілому, так і її складових. Вона закріплює у вигляді символів, знаків та мовного вираження культурне і суспільне значення, створює семіотичний простір, який забезпечує взаємопроникнення і відкритість культур і виступає умовою свідомої діяльності людей та їх взаємодії. Важливе значення при цьому має символічна форма міжкультурної комунікації, яка виступає механізмом пам'яті культури.

Таким чином, *методологія взаємодії культур* – це взаєморозуміння, збереження своєї думки, завжди розвиток і саморозвиток, це показник загальної культури суспільства, не засіб, а самоціль. Бути – означає спілкуватися діалогічно. Здатність однієї культури освоювати досягнення іншої – одне з джерел життєдіяльності. Діалог культур – це потреба у взаємодії, взаємному збагаченні. У діалозі культур передбачається взаєморозуміння, а взаєморозуміння передбачає тотожність. Діалог культур можливий лише на основі взаєморозуміння, але разом з тим – на

основі індивідуального у кожній культурі. Діалог культур можливий лише на основі певного наближення кодів, наявності чи виникнення загальної ментальності. Необхідність діалогу культур є умовою самозбереження людства.

Література

1. Шорина Т.М. Глобализационные процессы в языке и культуре современной России / Т.М. Шорина // Контактные языки и диалекты в аспекте межкультурной коммуникации : материалы докладов и сообщений. 16–19 ноября 2009 г. – М. : РУДН, 2010. – С. 89–98.

2. Біла книга з міжкультурного діалогу “Жити разом у рівності й гідності”. – К. : Оранта, 2010. – 44 с.

3. Бацевич Ф.С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Ф.С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с. – (Словники України).

Аксенова В.І. Міжкультурна комунікація в умовах сучасного діалогу культур

У статті подано аналіз розвитку міжкультурної комунікації як діалогу культур і цивілізацій, культурного обміну між народами, що сприяє більшому взаєморозумінню на різних рівнях – від контактів між окремими культурами до глобальних культурних систем; проаналізовано теоретико-методологічну базу дослідження міжкультурної комунікації, її прагматичні аспекти, які сприяють виявленню картини світу народів, його способу життя, кращому взаєморозумінню і розширенню поля міжкультурної взаємодії.

Ключові слова: міжкультурна комунікація, культура, цивілізація, культурний обмін між народами, прагматична функція, взаєморозуміння, міжкультурна взаємодія.

Аксенова В.И. Межкультурная коммуникация в условиях современного диалога культур

В статье дается анализ развития межкультурной коммуникации как диалога культур и цивилизаций, культурного обмена между народами, что способствует большему взаимопониманию на разных уровнях – от контактов между отдельными культурами до глобальных культурных систем; анализируются теоретико-методологические основания межкультурной коммуникации, ее прагматические аспекты, которые способствуют выявлению картины мира народов, его образа жизни, лучшему взаимопониманию и расширению поля межкультурного взаимодействия.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, культура, цивилизация, культурный обмен между народами, прагматическая функция, взаимопонимание, межкультурное взаимодействие.

Aksenova V. Intercultural Communication in the modern dialogue of cultures

The article analyzes the development of intercultural communication as a dialogue between cultures and civilizations, cultural exchange between nations,

which contributes to greater understanding on different levels – from contacts between individual cultures to the global cultural systems, analyze the theoretical and methodological foundation of intercultural communication and its pragmatic aspects, which help to identify pictures of the world peoples, its way of life, a better mutual understanding and expanding the field of intercultural interaction.

Key words: *intercultural communication, culture, civilization, cultural exchange between nations, the pragmatic function, mutual understanding, intercultural dialogue.*

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МЕНТАЛЬНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНЦЯ В ЕКОНОМІЧНІЙ СУСПІЛЬНІЙ СФЕРІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Господарська (економічна) культура сучасної України, процеси, що відбуваються в соціально-економічному середовищі України останніми десятиліттями, безперечно, перебувають у центрі уваги вітчизняних науковців: економістів, соціологів, політологів, соціальних філософів тощо. Стрімкий розвиток національної самосвідомості із набуттям Україною державної незалежності, відкидання механізмів адміністративно-командної системи господарювання, змінювання ідеологічних акцентів суспільної та індивідуальної свідомості, прагнення увійти до Європи й посісти гідне місце у світовому співтоваристві – усе це спонукало до розвитку й сприяло виникненню суттєвих трансформацій у суспільному житті країни, у процесах, що відбуваються на рівні свідомості та самосвідомості її громадян. Перш за все, це стосується соціально-економічної сфери життєдіяльності людини та суспільства. Процеси, які йшли і йдуть у ній, є суттєвими для розуміння як інших сфер суспільного життя, так і перспектив розвитку України в цілому.

Одним з чинників, що справляє вплив на соціально-економічне середовище, є чинник економічної ментальності його суб'єктів (соціальних та індивідуальних), які творять це середовище. Зокрема, у реаліях сучасної України. Саме ним (ментальним чинником) значною мірою визначаються соціально-економічна поведінка людей та особливості їх економічного мислення, характер й організаційні структури вітчизняного підприємництва, специфіка національного господарюючого суб'єкта та системи господарювання в цілому, тенденції соціально-економічного розвитку країни загалом. Як і в інших країнах світу, у нашій країні ментальні виміри національної культури постають певним “культурологічним чинником” розвитку соціально-економічного життя, “особливу роль у формуванні економічного простору суспільства відіграє національна культура, що формує стійкі поведінкові стереотипи національних економічних суб'єктів” [2, с. 12].

Отже, вивчення процесів, що відбуваються в Україні, як причин й наслідків процесів становлення, розгортання і трансформації національної економічної ментальності видається актуальним, багатоаспектним, цікавим.

Література з проблематики дослідження ментальної зумовленості національного соціально-економічного простору України охоплює чимале коло соціально-філософських, економічних, політологічних, культурологічних, соціологічних, управлінських та інших питань. Праці вітчизняних соціологів Д. Богині, Л. Аза, В. Врублевського, Є. Головахи, В. Пилипенка, Є. Суїменка, А. Ручки, О. Донченко, Т. Єфременко, Є. Сірого, С. Катаєва та ін., філософів М. Поповича, С. Кримського,

О. Забужко, В. Андрущенко, І. Предборської, В. Табачковського, В. Беха, І. Старовойта, М. Лукашевича, В. Воронкової та ін. присвячені розкриттю тих чи інших аспектів теоретичних уявлень про сутність феномену соціально-економічної життєдіяльності людини та суспільства, про розмаїття атрибутів і проявів (зокрема, ментальних) феномену “економічної людини”. У цілому ж методологічні й теоретичні підвалини розробки наукової концепції “економічної людини” та людиновимірності (зокрема, у ментальних аспектах) економічного розвитку суспільства закладено представниками різних світових шкіл економічної, соціологічної, філософської думки: класичної школи політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Міль й ін.), історичної школи (А. Вагнер й ін.), маржиналізму (Л. Вальрас, К. Менгер й ін.), неокласичної економіки (А. Маршал, Дж. Стіглер, М. Фрідман й ін.), інституціоналізму (Т. Веблен, Дж.М. Кейнс, Ф. Хайєк, М. Вебер й ін.), неоінституціоналізму (Р. Коуз, Д. Норт й ін.), засновниками концепції інформаційного суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, Й. Масуда, Е. Тоффлер, Ф. Уебстер й ін.) тощо. Сучасна соціальна філософія аж ніяк не оминає проблематику економічної суспільної культури в її різних проявах, зокрема, в аспектах, що є дотичними до з'ясування сутності та інтерпретації залученості до механізмів творення й відтворення національного соціуму феномену ментальності.

Метою статті є висвітлення мовою соціальної філософії особливостей розвитку ментальних властивостей сучасного мешканця України в економічній суспільній сфері.

Сучасні процеси в економічній ментальності України та перспективи щодо подальшого розвитку її основних змістів щільно пов'язані з тими процесами суспільної життєдіяльності, що відбуваються у сучасному українському соціумі.

Процес суспільних трансформацій у новітній Україні породжує становлення нового соціального суб'єкта, принципово нових особливостей соціально-економічних відносин, сприяє змінам соціально-економічної поведінки людей, які позначаються на їх економічній свідомості та поведінці, сприяють зрушенням у процесах розгортання їх економічної ментальності. Поряд з новими рисами економічної поведінки вітчизняного соціального суб'єкта наявні нові риси його економічної ментальності. Суспільна свідомість має адаптуватися до радикальних змін соціально-економічної поведінки; має відбутися процес цивілізованого “оброблення” цієї ситуації ментальністю.

На жаль, вітчизняні соціологічні дослідження поки не фіксують масового поширення якостей, властивих сучасній європейській економічній ментальності, серед населення України. Психологічними перешкодами для набуття таких ментальних рис у сучасній Україні є: соціальна інертність; викривлене розуміння соціальної справедливості; деформованість уявлень про захист від економічних труднощів як про обов'язок держави, а не кожного особисто; сприйняття як цілком

нормального явища авторитарних методів правління; соціальна заздрість як наслідок тривалої зрівнялівки в оплаті праці; відсутність у значної частини населення України реального економічного мислення; певний консерватизм у мисленні, відсутність досить швидкої реакції на зміну обставин для адекватної корекції ринкової поведінки, недостатній рівень ринкового мислення; звичка безвідповідальності; відсутність чіткої установки особи на розвиток власної конкурентоспроможності в праці, яка створює умови розвитку конкурентоспроможності та реальної незалежності економіки держави. Звичайно, неприємно і нелегко погоджуватися з такими реаліями, натомість подолання таких негативних рис має бути важливим завданням соціально-економічних програм різних рівнів і спрямувань.

Процес соціально-психологічної адаптації населення до ринкової суспільної атмосфери відображає зміну парадигм економічної свідомості, соціально-економічної психології, економічної ментальності; відбувається зміна старої схеми економічного мислення новою. Важливого значення тут набуває посилення впливу цінностей національної культури, зокрема відродження основних рис національної економічної ментальності. Зрушенню на краще у перспективі розвитку економічної ментальності України сприятимуть ті риси національної ментальності, які природно притаманні українцям. Це, по-перше, якості “хліборобського” типу – м’якість, поблажливість, толерантність, чутливість, душевна теплота, мрійливість, милосердя; по-друге, якості “козацького” типу – діловитість, рішучість, настирливість, здоровий авантюризм, практичність, індивідуалізм. Цим рисам має бути надане друге народження всіма можливими засобами – цілеспрямована державна соціально-економічна політика, діяльність засобів масової інформації, культурні програми, туризм, спорт тощо.

При вирішенні складної проблеми оновлення національного буття є неприйнятним “механічне” копіювання зарубіжного досвіду через суттєві відмінності у свідомості, ціннісних орієнтаціях, соціально-економічній поведінці народу України. Привабливі світові моделі економічного розвитку принесуть бажаний ефект Україні, якщо автори реформ будуть враховувати особливості української ментальності, критично осмислювати власний і зарубіжний досвід. При цьому важливо зберегти національну самобутність, для якої потрібне економічне підґрунтя, формування національної бізнесової еліти, відродження національних господарських традицій та форм господарювання.

Управління економікою України на всіх рівнях має сьогодні спиратися на врахування вітчизняних особливостей економічних культури та ментальності.

Осмислення особливостей і специфічних рис української економічної ментальності, соціально-філософське обґрунтування механізмів її становлення, розвитку і трансформації, а також виявлення факторів, що сприяють з’ясуванню співвідношення основних складових

ментального феномену та тенденцій його розвитку, дають змогу накреслити певні теоретичні передбачення.

З одного боку, національна економічна ментальність є самостійним, самодостатнім суспільним феноменом будь-якої країни. Вона відображає особливості механізмів мислення й поведінки національних соціальних суб'єктів у сфері господарювання, соціально-економічної життєдіяльності людини і суспільства. З іншого боку, економічна ментальність, як вона є, не повинна стати самоціллю. Вона обов'язково відтворюється у суспільстві та людях, змінюючи при цьому економіку, збагачуючи культуру, духовність, державну політику, самих соціальних суб'єктів. Економічна ментальність – соціальна характеристика національної культури; вона є складовою національної суспільної системи в цілому.

Зважаючи на негативну спадщину, в індивідуальній та суспільній соціально-економічній свідомості населення України йдуть суперечливі процеси, рух країни до цивілізованої ринкової економіки відбувається важко, трансформація вітчизняної економічної ментальності постає процесом довготривалим. Економічна криза (безробіття, зниження рівня життя та інші негаразди) перехідного періоду уповільнює та ускладнює процеси вирішення завдань запровадження кращих європейських стандартів життя в Україні, які постають перед суспільством та нацією, руйнують ціннісні орієнтації людей; подолання цих явищ неминуче пов'язано з розвитком соціально-економічної активності народу, утвердженням нової ринкової культури господарювання, проявом кращих рис української економічної ментальності.

Дослідження особливостей української національної ментальності дає підстави прогнозувати, що якісні зміни економічної свідомості населення вимагатимуть в Україні більш тривалого часу, ніж ринкова трансформація економіки й соціально-економічного суспільного середовища. Необхідність більш тривалого часу для якісних змін економічної свідомості населення порівняно з часом власне ринкової трансформації суспільства викликана тим, що:

– по-перше, деякі негативні риси економічної ментальності об'єктивно будуть відтворюватися досить тривалий час, оскільки кожне нове покоління буде зіставляти нові потреби й звички в соціально-економічній сфері суспільства з потребами і звичками попередніх поколінь;

– по-друге, прогресивні зміни у соціально-економічному житті мають водночас супроводжуватися процесом духовного відродження української нації, адекватно впливати на умови формування гармонійної особистості людини як соціального суб'єкта такої економіки; відсутність дефіциту людських якостей, ресурсів особистості (про що говорить С. Кримський) є чи не найважливішою передумовою наближення ментальності сучасної людини до кращих загальноновизнаних рис економічної ментальності людини – суб'єкта ринкової економіки;

– по-третє, важкість соціально-економічних зрушень в Україні супроводжуються підвищеним ризиком проведення ринкових перетворень та непередбачуваністю наслідків реформ;

– по-четверте, недооцінювання в сучасному суспільстві чесної праці породжує у країні цілий ряд соціальних та економічних суперечностей, які впливають на трудову свідомість та економічну ментальність населення України;

– по-п'яте, визначення цінностей, потрібних українському суспільству для ефективного та гармонійного розвитку як суспільства в цілому, так і окремої людини, вимагає створення нової соціально прийнятної моделі перспективного економічного та духовного розвитку країни;

– по-шосте, змінювання економічної свідомості й ментальності перебувають у щільному зв'язку з вирішенням проблеми формування нового організаційно-економічного механізму функціонування вітчизняної економіки; створення такого ефективного механізму у сфері господарювання, власне, й забезпечить названі зміни (бо сьогодні економічна ментальність населення України більше орієнтується на стихійне пристосування до реалій соціального стану);

– по-сьоме, сьогодні, на жаль, ще трапляється недооцінювання чинника економічної ментальності у програмах, які започатковуються владою щодо розвитку соціально-економічної сфери суспільства; зважаючи на те, що ментальна структура хоча й змінюється повільніше за матеріальне оточення чи соціальні інститути, вона є потужною продукувальною силою соціального руху, такий стан речей є неприпустимим;

– по-восьме, якісні зміни економічної свідомості й ментальності безпосередньо залежать від організації й стимулювання індивідуалізму соціально-економічної поведінки національних соціальних суб'єктів.

Щодо необхідності індивідуалізму як важливого принципу соціально-економічної поведінки суб'єктів ринкової економіки нової України, слід зауважити таке:

1) для соціальних стратегій сучасності є характерним “підсумовування індивідуальних зусиль у колективні, які треба доповнювати принципом монадності – втіленням і репрезентацією колективного в індивідуальне” [3, с. 97];

2) сучасний соціально-етичний зміст індивідуального визнає за особистістю базисну роль у розв'язанні колізій особистості та суспільства, бо особистість є носієм і громадянських, і національних якостей; суспільне ціле стискається в межі індивідуального, у такому розумінні індивідуальне стає принципом соціально-культурної (зокрема, соціально-економічної) діяльності та духовності (ментальності) XXI ст.;

3) загальнолюдське виступає не як базисне, а як надбудоване явище, загальнолюдські цінності в культурі існують у монадному режимі; рівноправність усіх форм соціально-економічної самодіяльності людей,

вільне змагання проектів та перспектив має стати вищим принципом економічної свободи; економічна свобода має розумітися як принцип самостійності людини.

Економічний індивідуалізм постає змістовним принципом економічної поведінки людини й суспільства. Економічна ментальність є переважно індивідуалістичною. Принцип індивідуалізму створює певні механізми (і, перш за все, соціально-економічні), за якими функціонує та розвивається як особа, так і суспільство. В основі таких механізмів лежать автономна економічна людська діяльність й індивідуалістична ментальність, вони показують зв'язок між економічною поведінкою суб'єкта індивідуалістичних суспільств та принциповими рисами економічної ментальності. Колективізм, як принцип організації суспільної реальності, блокує доступ до конкретної людини, є соціальною “технологією” розчинення людини у суспільному цілому. Співвідношення “індивідуалізм – колективізм” в економічній ментальності є одним із вимірів культурних відмінностей між національними спільнотами світу.

Оскільки індивідуалізм і колективізм мають стійкий взаємозв'язок, то, зважаючи на особливості конкретних умов, у результаті їх взаємодії створюються (відтворюються) або переважно індивідуалістичні, або переважно колективістські спільноти. Зважаючи на цю тезу, з урахуванням відповідних критеріїв (природно-географічних, історико-культурних й інших) створюється певна узагальнена модель певного співвідношення “індивідуалізму – колективізму” в українській ментальності (українській економічній ментальності), де беруться до уваги як нашарування історичного минулого, так і відносно сучасні трансформації в її змісті. Така модель по суті є моделлю певного соціального оптимуму саморозгортання ментальності історико-культурного “ідеального типу” особистості національного суб'єкта, коли проблематика “індивідуального – колективного” вибудовується в певну модель функціонування соціального в національному соціумі.

Слід зауважити, що історико-філософський аналіз культурологічних підвалин української національної ментальності надає підстави тлумачити її як переважно індивідуалістичну. Що мається на увазі?

Міфологічний та релігійний світогляди в історичному розвитку національного буття утворювали й відображали певні українські макрокосм та мікркосм – переважно індивідуалістичні за суттю [1; 4]. Яка ментальність “ховалась” за сюжетами, принципами, особливостями української національної міфології та релігійної ідеології? На яких основних засадах будувалась ця ментальність? Які перспективи на майбутнє ці історично перші етапи становлення ментальності в Україні заклали для подальшого її розвитку?

З часів стародавньої української міфології (як історично першого варіанта картини світу й світобачення українського народу в цілому) – правила регулювання й впорядкування життя суспільства та конкретної людини у світі природи, що поєднує людей та богів, слугуючи домівкою і

для тих, і для інших, були переважно індивідуалістичними, практичними, необхідними людині на кожному життєвому кроці. Як і все навкруги неї перебуває у стані процесу життя, відчуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, так само й людина зайнята тим самим – відстояти, реалізувати, розвинути своє існування, гарантувати своє життя. Правила поведінки людини в різних життєвих обставинах переломлювалися, перш за все, через її індивідуальні бажання, прагнення, зусилля. Це був “індивідуалізм”, а не “колективізм” давнього українця. Людина не розчинялась у Всесвіті його пасивною часткою, над якою мають абсолютну владу сили цього Всесвіту у вигляді тих чи інших міфологічних істот, а була виокремленою самостійною реальністю цієї складної системи, яка мала свої координати, характеристики та принципи нав'язування Всесвіту своїх бажань, інтересів, механізми реалізації своєї присутності у ньому. Конкретна людина виходила із реальних матеріальних інтересів та користувалась для їх реалізації власним практичним розумом.

Коли наприкінці X ст. державною релігією Київської Русі стало християнство, народ різними шляхами опирався й привносив національне язичництво у християнство – так виникло “київське православ'я”, унікальне за своєю суттю, а потім так зване “двовір'я”. Це культурні явища послаблення впливу “східної” (ортодоксальної православної) складової на свідомість окремої людини та ухил у бік індивідуалістичної “західної”.

Паралельно цьому індивідуалістичні риси й пріоритети в українській ментальності вироблялися в “боротьбі українського плуга і меча за оволодіння степом”, яка в українській ментальності сформувала архетип “буяння вільної індивідуальності”, особистісного завоювання світу, що часто-густо ставало на шкоду колективним і загальним інтересам. Натомість психологія працьовитого господаря, здатного й за несприятливих умов самому собі давати раду, віднаходити різноманітні індивідуальні чи громадські форми раціонального господарювання, та витворення унікальної народної правосвідомості, яка стверджувала право конкретної людини на свободу, землю, власність, працю, вільне господарювання та відповідно до рис демократизму й волелюбності української психіки стала сприятливим особистісним фоном для розвитку на теренах України демократичних суспільств, з їх акцентом на автономію та самодостатність окремої людини, організацією суспільного та особистого життя людини, виходячи із засад індивідуалізму. Потенційна творча енергія українського народу в цілому, як результат та форма вияву індивідуалізму його окремих представників (як невід'ємна складова історичного “образу” українського народу): “первісна енергія і сила”, “стихийна життєрадісність”, “тверезий підхід до життя”, “уміння загосподарювати здобуті простори”, “енергія й підприємливість в господарському житті”.

З XV ст. зі зміцненням російського самодержавства на території України надособистісні ідеологічні форми починають активно

впроваджуватися в суспільне життя та соціальне мислення людини. Українська ментальність з цього часу починає змінюватися разом зі змінюванням правил життєдіяльності та свідомості людини. Втягування українського народу в масивний вир Російської імперії руйнівно впливало на *індивідуалістичну* українську психіку. Вона почала більше спрямовуватися не на суспільні справи, а на власні внутрішні переживання й почування. Виникає стиль притаєного існування, викликаний переховуванням від небезпечних ворогів і ситуацій (відома формула “моя хата з краю”). Погляд на себе як на “внутрішню людину” зменшував соціальну активність українців, формував національну психіку в бік емоційності, “кордоцентричності”; але це “дієве” мрійництво, як специфічний “коефіцієнт” мислення й діяльності людини, воно є прагненням до психологічного комфорту, що є свідченням індивідуалістичності людини. Тобто “кордоцентричність” не слід вважати ментальною рисою, що суттєво суперечить орієнтації людини на індивідуалізм у суспільному житті; це належність України до так званих інтровертивних суспільств.

Установлення на теренах України радянської влади, безперечно, негативно вплинуло на рівень індивідуалізму людини й суспільства. У співвідношенні “індивідуалізм – колективізм” в українській ментальності радянських часів переважав колективізм.

Крім названих, історично склалися й інші специфічні риси української національної ментальності (з перенесенням їх на площину економічної ментальності), а саме: психоповедінковий стереотип “незалежності від” як протидія насильству ззовні для збереження свого вже освоєного соціального простору; “некласичний”, неусталений характер буття (й ментальності) українського народу, отже, порівняно невелика орієнтація на чітке “класичне” суспільне оформлення різних сфер своєї життєдіяльності; індивідуалістичність суспільної позиції людини як узагальнення постаті запорозького козака; “кордоцентричність” (емоційність), як “дієве” мрійництво, в аспекті її специфічного позначення на культурі господарювання в Україні.

Подальші дослідження ментального феномену у соціально-економічній сфері України та еволюція наукових уявлень щодо вітчизняної економічної ментальності має розвиватися за такими можливими напрямками: визначення закономірностей формування української економічної ментальності, факторів, які на неї впливають; з’ясування регіональних особливостей економічної ментальності та їх впливу на процеси ринкових перетворень в Україні; вивчення умов та чинників трансформації економічної свідомості в межах окремих верств населення і категорій працівників на тлі нового соціально-економічного буття; оцінювання реальних можливостей якісного поновлення економічної ментальності населення України на окремих етапах ринкових перетворень; розроблення шляхів формування економічної ментальності, спрямованої на розвиток конкурентоспроможності людини як ефективного суб’єкта

ринкового економічного середовища. Видається, що такі наукові пошуки сприятимуть знаходженню найбільш ефективних для України важелів ринкової адаптації економічної ментальності, формуванню соціально-економічної поведінки ринкового типу, прискоренню економічних і суспільних реформ у цілому.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити таке.

Економічну ментальність слід розуміти як узагальнене поняття для позначення стійкого порядку мислення індивіда (нації) та організації індивідуально-психологічної і соціально-психологічної структур його (її) особистості у сфері економічної (господарської) життєдіяльності суспільства. Така сукупність розумових і поведінкових навичок, установок, уявлень та звичок людей (у сфері економічної активності) є певною цілісністю, що має цілком визначений внутрішній зміст, досить жорстко поєднує свої складові елементи, має чіткий формоутворювальний принцип.

Економічна ментальність суспільного індивіда спрацьовує при реалізації його економічної поведінки. Економічна поведінка є сукупністю (системою) певних форм економічної активності суб'єктів такої поведінки, з їх цілком конкретною економічною свідомістю (стрижневим ядром якої виступає певна економічна ментальність) та економічною функцією. Людина постає виразником економічної ментальності через цілком певні форми, феномени, механізми та відповідно до рис цієї ментальності бачить і сприймає навколишню її суспільну реальність та, відповідно, поводить себе у ній. Виокремлювати й показувати ментальні характеристики людини слід через сутнісні риси й атрибути економічної поведінки людини у суспільстві.

Царину економічної ментальності не слід обмежувати тільки розглядом економічних відносин, але й поширювати на площину соціальної сфери у цілому. У такому контексті економічна ментальність постає, з одного боку, як продукт історико-культурного розвитку людських спільнот, з урахуванням факторів, що спричиняли вплив на її формування (географічних, природно-біологічних, релігійних тощо), з іншого – як відбиток соціокультурних механізмів знаходження людини – носія ментальності у світі та в суспільстві, які (механізми) і формують конкретні ментальні “звички свідомості”, зокрема й економічної.

Весь ментальний потенціал суспільного суб'єкта не бездіє, він активно залучається до процесів суспільної життєдіяльності (як в аспекті формування принципів розуміння ним світу, так і засад його активності у ньому). “Механізми” такого впливу є ще маловідомими й працюють вони за ще недостатньо вивченими алгоритмами.

У ментальному феномені слід враховувати фактор національного. Під ментальністю нації треба розуміти не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають його певному способу життєдіяльності. Національна ментальність має буттєвий статус в

історичній практиці народу. Україна як історична нація має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру.

За часів державної незалежності сучасної України створюється радикально нова суспільна ситуація, з новим станом суспільної й індивідуальної свідомості, коли руйнуються механізми “радянської” системи господарювання й людина поступово опиняється у ситуації сам на сам із суспільством та світом, що стимулює поступове, але неминуче, змінювання її ментальності. По суті людині пропонується діяти за “правилом”: індивідуальне (економічне й соціальне) виживання й успіх, що перетворюється на одну з головних життєвих стратегій, яка поступово стверджується і в ментальності.

Є підстави стверджувати, що в новій суспільній реальності України зароджуються такі правила соціально-економічної життєдіяльності, за яких індивідуалізм (не без нашарувань і викривлень соціально-економічного і соціально-політичного минулого) стає переважно принципом становлення та саморозгортання вітчизняної економічної ментальності цивілізованого сучасного європейського зразка.

Література

1. Великий А.В. Українське християнство / А.В. Великий. – Передрук Єспанія, 1990. – 344 с.
2. Забужко О.С. Філософія національної ідеї. Етносоціальний розвиток України / О.С. Забужко. – К., 1993. – 125 с.
3. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К., 2003. – 240 с.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К., 1992. – 85 с.

Бондаренко О.В. Особливості розвитку ментальних властивостей сучасного українця в економічній суспільній сфері: соціально-філософський контекст

Соціально-економічна культура сучасної України зумовлена значною мірою особливостями національної економічної ментальності, якій властиві змістовна цілісність, а також певні тенденції становлення та розвитку.

Ключові слова: економічна культура, економічна поведінка, економічна свідомість, економічна ментальність, національна ментальність, національна економічна ментальність, соціально-економічний простір, ментальні фактори.

Бондаренко О.В. Особенности развития ментальных свойств современного украинца в экономической общественной сфере: социально-философский контекст

Социально-экономическая культура современной Украины обусловлена в значительной мере особенностями национальной экономической ментальности, которая характеризуется смысловой целостностью, а также определенными тенденциями становления и развития.

Ключевые слова: экономическая культура, экономическое поведение, экономическое сознание, экономическая ментальность, национальная ментальность, национальная экономическая ментальность, социально-экономическое пространство, ментальные факторы.

Bondarenko O. Specific peculiarities of development of up-to-date Ukrainian's mental features in economic social sphere: social-philosophy interpretation

Social-economical culture of modern Ukraine is conditioned by the features of the Ukrainian economical mentality, having informal integrity and certain tendencies of formation and development.

Key words: economic culture, economic behavior, economical consciousness, economical mentality, national mentality, national economical mentality, socio-economical space, mental factors.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПТУ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ЯК ФІЛОСОФІЇ ЛЮДИНИ

Першочергово термін “*філософія права*” з’явився в юридичній науці, його автором був німецький юрист Г. Гуго, який користувався ним для більш короткого визначення “філософії позитивного права”. Значного поширення цей термін здобув у “Гегелівській філософії права” (1820 р.), предметом якої є ідея права – поняття права та його здійснення. Завдання філософії права, на думку Г. Гегеля, полягає в тому, щоб досягнути думки, які лежать в основі права, що можливо лише за допомогою правильного мислення і філософського пізнання права. Філософія права займається дослідженням змісту права, його сутності і поняття, його засад і місця у світі, його цінності і значущості, його ролі в житті людини, суспільства і держави, у долях народів і людства. *Філософія права* – це вчення про способи людського буття, яке полягає в тому, що наявне буття взагалі є наявне буття вільної волі. Діалектика цієї волі збігається з філософським конструюванням системи права як царства реалізованої свободи. Свобода становить основне визначення волі. Поняття “права” вживається в гегелівській філософії права у трьох значеннях: 1) право як свобода (ідея права); 2) право як певний ступінь і форма свободи (особливе право); 3) право як закон (позитивне право). На ступені об’єктивного духу, де весь розвиток визначається ідеєю свободи, “свобода” і “право” виражають єдиний смисл; з цього погляду гегелівська філософія права могла б називатися “філософією свободи”. Відношення “свободи” і “волі” опосередковуються через діалектику вільної волі. Система права як царство реалізованої свободи являє собою ієрархію особливих прав (від абстрактних форм до конкретних). Кожен ступінь конкретизації права є певна наявність вільної волі, а отже, і особливого права. На вершині ієрархії “особливих прав” стоїть право держави, над яким звеличується лише право світового духу. Перетворення права на закон шляхом законодавства надає праву форму всезагальності і адекватної визначеності. Предметом законодавства можуть бути тільки зовнішні форми людських відносин, але не їх внутрішній бік. Розрізняючи право і закон, Г. Гегель одночасно намагається у своїй конструкції виключити їх протиставлення. Закон – це конкретна форма вираження права. У гегелівському вченні основними рівнями розвитку права є: 1) абстрактне право; 2) мораль; 3) моральність. У філософії права Г. Гегеля думка про *полісне правління* (поліс – держава як вища і удосконалена форма спілкування). Сама держава, на його думку, є правове утворення. Філософсько-антропологічні дослідження права у всій багатоманітності його проявів у соціокультурній реальності може бути реалізовано на основі методологічного синтезу ряду принципів і методів, взаємопов’язаних і взаємодоповнюючих один одного: антропологічного, культурологічного, психологічного, феноменологічного,

компаративістського та інших. Тільки у результаті методології синетезного дослідження слід зрозуміти, що право є один із результатів взаємодії людини як трансгресивної особистості, яка прямує до розширення меж своєї антропосфери, і суспільства як соціокультурної системи, що саморозвивається і намагається підтримувати соціальний порядок і стабільність. Право виявляється як додаткові організаційно-управлінські засоби, покликані урівноважувати, а при необхідності і блокувати деструктивні прояви трансгресивної поведінки людини.

Вітчизняна теоретична наука про філософію права, її соціально-орієнтовану зумовленість разом з такими важливими конструкціями, як соціальна правова держава, соціальний механізм і дія права, права і свободи особистості, повинна включати ідею людини у світі права, у правовій дійсності. Особлива роль науки у правотворчості, реалізація і застосування права у правовому регулюванні у цілому ставлять перед нашою наукою завдання підвищення ефективності науки, збільшення її практичної значущості. Потенційно важливим резервом філософії права є не тільки автентична рефлексія, але й посилення науково-методологічних досліджень, пошук і розширення предметного поля наукових досліджень. У цьому зв'язку, на наш погляд, слід виділити: а) *гносеологічний напрям* – Арістотель, Платон, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Б. Паскаль, Г. Гегель, І. Кант, М. Бердяєв, М. Шелер, Ч. Ламброзо, Е. Феррі; б) *онтологічний напрям* – Л. Морган, С. Десницький, Дж. Самнер-Мен, Ф. Енгельс, К. Маркс, С. Муромцев, М. Ковалевський, Б. Кістяковський, Ф. Гребнер, Л. Петражицький, Е. Дюркгейм, К. Бер, К. Кавелін, М. Мосс, Б. Малиновський, В. Кассіер, Л. Леві-Брюль, О. Венгеро; в) *сучасний емпірико-аналітичний напрям* – Д. Ракліф-Браун, Е. Феррі, А. Кардінер, Р. Бенедікт, Р. Лінтон, М. Мід. У сучасній філософії права склалися декілька напрямів: 1) юридико-антропологічний позитивізм; 2) юридико-антропологічний структуралізм, тісно пов'язаний з позитивним напрямом; 3) юридико-антропологічний етно-психологізм; 4) юридико-антропологічний моралізм. Всі ці напрями виходять з філософії права, з юридичної соціології, юридичної психології чи юридичної етнографії, намагаються розглядати філософію права “ззовні”, а не “з середини”.

Філософія права є поліструктурною наукою. Це означає, що у філософії права наявно чи латентно себе виявляють такі напрями: 1) юридична антропологія сучасного суспільства (сучасних правових систем); 2) юридична антропологія традиційних суспільств (юридична етнографія); 3) юридична антропологія, яка розвивається на стику філософії, соціологічної науки і теорії держави і права. Проблемна ситуація полягає в тому, що стан нашого правознавства оцінюється як складний і суперечливий, оскільки, з одного боку, інтенсивно оновлюється право, а з іншого – філософія права не здатна адекватно оцінити потреби громадянського суспільства і людської природи, урегулювати поведінку і діяльність людини, що викликано низькою правовою культурою громадян, нігілістичною спрямованістю їх свідомості. Специфіка філософії права

формулюється “як право, свобода і закон як проблема людини”. Мова йде про пріоритет соціально-антропологічних, філософсько-антропологічних, юридико-антропологічних пізнавальних засобів у трактуванні та аналізі правової дійсності. Як наслідок, основними парадигмами філософської (соціальної) антропології визнаються: 1) теза про людину як вінець природи, яка володіє унікальними природними здібностями; 2) теза про людину як діяльну сутність; 3) теза про людину як вільного індивіда в органічній єдності душі, тіла і культури.

Мета статті – побудова концепту філософії права як філософії людини; побудова асоціативного поля концепту філософії права як об’єкта конструювання процесу пізнання, а також опис асоціативів, що реалізують структурно-семантичний зміст контексту філософії права.

Ця мета реалізується в таких завданнях:

- довести, що сучасна філософія права має своє, специфічне бачення людини як предметного поля дослідження;
- продемонструвати методологічний інструментарій наукового напрямку, здатного це бачення інституціоналізувати;
- довести, що філософія права має досліджувати не тільки правові форми, але й проблеми людини у правовій дійсності.

Огляди сучасної літератури свідчать, що в сучасній лінгвістиці немає єдиного розуміння терміна “концепт”. Вперше термін “концепт” був введений у 1928 р. С. Аскольдовим, який визначав концепт як субститут невизначеної більшості предметів одного й того самого порядку. Лінгвісти розглядають термін “концепт” як філософське поняття, що є результатом взаємодії різних факторів: національної традиції, фольклору, релігії, ідеології, життєвого досвіду, зразків мистецтва, відчуттів і системи цінностей [1, с. 10]. Ідея співвіднесеності концепту і культурного світу людини розвивається в теорії Ю. Степанова: “Концепт – це немовби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини; з іншого боку, концепт – це те, через що людина входить в культуру і сама впливає на неї” [2, с. 40–41].

Концепт – це оперативна змістовна одиниця пам’яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку [3, с. 90]; розуміння концепту як одиниці абстрактного рівня осмислення реальної дійсності лежить в основі концептологічної теорії З. Попова та І. Стерніна; дослідники відзначають багатовимірність структури концепту і вважають, що зріз репрезентації одного й того самого концепту в різних мовах дає змогу виявити національну специфіку цієї одиниці [4, с. 26]. Розвиваючи ідею багатомірності концепту, вчені виокремлюють *три його складові*: понятійну, значущу й образну, відзначаючи при цьому, що саме образна складова і є ключовою в лінгво-культурологічному підході як поняття духовної цінності, що детермінується етнокультурною специфікою. Таким чином, концепт – це умовна ментальна структура, яка має суто когнітивний статус і не існує поза мисленням. Концепт – одиниця когнітивного рівня і вбирає в себе те, що робить його таким: висхідна

форма (етимологія), аксіологічна оцінка, асоціації, абстракції, ментальні характеристики.

Концепт слід розглядати як інформацію, об'єднану і структуровану у вигляді фрейму. Людина мислить концептами, які є суттю, квінтесенцією індивідуальних мисленнєвих актів. Концепти конденсують колективну свідомість, що виступає у вигляді дискретної одиниці, яка зберігається у вигляді національної пам'яті носіїв мови у вербально визначеному вигляді. Під *концептом* ми розуміємо багатовимірне дискретне культурно значуще утворення в колективній свідомості, опереджене у тій чи іншій мовленнєвій формі. Згідно із загальним підходом лінгвістів, розуміння концептів має базуватися на їх сприйнятті як семантичних матриць, які включають у себе значну частину основного складу мови і є вищою мірою абстракції, еталонним зразком, що мають різноманітні лексичні репрезентації. Таким чином, ми спираємося на визначення концепту, яке дається у творах В. Колесова, Ю. Степанова, В. Карасика, М. Олефіренка, С. Воркачова.

Концепт філософії права має своє специфічне бачення людини, яке розгортається у процесі самореалізації людини у правовому середовищі. Обговорення концепту філософії права у конкретному соціально-філософському дискурсі відбувається через висування нових парадигм і нової методології. Зокрема, антропологічних засад філософії права (правотворчості, тлумачення права, нової методології юридичної діяльності, застосування права), а також на логічному рівні, за рахунок надання нових смислів поняттям і виведення на цій основі нових юридичних конструкцій. У соціально-філософському дискурсі функції філософії права реалізуються в результаті застосування антропологічної основи, до яких належать діагностична, прогностична, соціоконтрольна, трансляційна, аксіологічна, функція інституціоналізації антропологічних принципів законодавства, функція гуманізації позитивного права, функція індивідуалізації. Центральна тема юридичної антропології як методологічної засади філософії права полягає у використанні для аналізу *суспільної сутності людини та її свободи*. Філософію права слід вважати соціальною філософією свободи людини, проте разом з тим до філософського осмислення права мають стосунок і всі розділи філософського знання (онтологія, теорія пізнання, етика, історія філософії). У філософії права як науці про природу сутності людини та свободи використовуються онтологія, гносеологія, аксіологія права, велика увага приділяється людині як правовій істоті [5].

Предмет філософії права зводиться до: по-перше, інституційних елементів суспільства (людина, держава, право, практика); по-друге, гуманістичних аспектів політичної і правової діяльності (державна, правова культура суспільства і людини, психології влади і суспільства, етнічні фактори державно-правового впливу); по-третє, найважливіших результатів державно-правової діяльності – свобода людини, її гарантії і обмеження (право, правові санкції, конфлікти). *Концепт антропологічного*

знання філософії права можливий на рівні філософської методології юридичної антропології, проте він може бути і недостатнім, оскільки не завжди може виявити специфіку правового знання. Необхідна більш конкретна методологія, пов'язана з юридичним аналізом феномену людини, її буттям у сфері права, правової системи, свободи суспільства і особистості, законодавства як засадничої основи різноманітної діяльності людини. Таку методологію здатні створити з одного боку, юридична антропологія, а з іншого – філософська антропологія. До методологічних принципів пізнання людини як правової істоти в контексті юридичної антропології належать: 1) принцип зв'язку біологічного і соціального; 2) принцип інтерпретації людини як біосоціальної істоти і самодіяльного універсуму; 3) принцип соціального характеру матеріально тілесного життя; 4) принцип єдності духовного і матеріального у розвитку суспільних відносин; 5) принцип стратифікації; 6) принцип соціальної типізації особистості; 7) принцип зв'язку індивідуального і соціального. До методологічних принципів пізнання людини як соціальної істоти в контексті філософської антропології належать: 1) принцип цілісності; 2) принцип зворотного зв'язку; 3) принцип синергії; 4) принцип гуманізму; 5) принцип цінності. Погляд на людину і суспільство збагачує соціологічне бачення світу. Соціальне управління, побудоване на принципах цінності, найбільшою мірою відповідає антропологічному принципу, що виявляє буття людини як свободу, творчість і відповідальність. Антропологічний підхід передбачає, що людина повинна відповідати тим чи іншим соціальним завданням, але соціальна система зі своїми цільовими функціями має відповідати природі людини. Методологічною основою дослідження є феноменологічна інтерпретація правової реальності, згідно з якою, правові ідеї людей є реальними силами конструювання цієї реальності. Водночас використання культурної антропології як методологічної засади правової дійсності свідчить, що біологічне і культурне в людині не слід протиставляти, вони мають розвиватися паралельно, оскільки людське існування залежить від культури.

У контексті антропологічного дискурсу до правового середовища належать: держава, суспільство, правова система, законодавство, правозастосовні акти, правовідносини, юридичні факти, правова ідеологія і психологія, почуття, емоції, переживання. До парадигм філософії права, що поглиблюють проблеми людини, належать такі парадигми: 1) парадигма людини як центра права і критерію соціально-нормативного регулювання; 2) парадигма поступового правового розвитку (прогресу, регресу, стагнації); 3) парадигма структурної функціональності правового середовища людини.

Оскільки світ права є багатомезним, багатоліким, багатоманітним, то й предмет філософії права формується через висування нових наукових парадигм: 1) парадигма юридичної антропології (сюди входять гносеологічні, понятійно-термінологічні, методологічні питання формування, розробки і функціонування нового наукового знання в структурі правознавства); 2) парадигма онтології юридичної антропології

(ця частина наукового знання формує уявлення про буття людини у сфері права як такого і свободу людини, що породжує свободу генерування правових культур, а також дані про “правову людину” у сучасних правових системах, в національних, етнічних і культурних спільнотах); 3) парадигма юридико-етнографічної антропології (чи юридична етнографія), яка має своїм продуктом опис змінюваних у результаті еволюції норм діяльності людини. *Філософія права* як самостійний науковий напрям правознавства включає як предмет аналізу юридичну діяльність людини, її специфічні зв’язки і відносини з правом, державою і соціальною свободою, що аналізуються на матеріалах сучасних форм правового життя. Антропологічні засади філософії права як філософії людини свідчать, що в її центрі парадигма людини як осередку права і критерію соціально-економічного регулювання, конкретизуються парадигмами: 1) поступового правового розвитку (прогресу, регресу, стагнації); 2) структурної функціональності правового середовища людини як суб’єкта правової дії.

Саме право дає можливість використовувати людині правові засоби для реалізації своїх замислів, домагатися результатів і в цьому виявляється родова сутність людини. Центральна тема у рамках філософії права полягає в поясненні *суспільної сутності людини та її свободи*. Провідна парадигма філософії права як філософії людини переносить акцент теорії правової регламентації з об’єкта на суб’єкт, “з предмета навколишнього світу” на людину, яка усвідомлює і реалізує право. Не випадково ще В. Гумбольдт вважав, що право є законодавче самообмеження держави і має діяти на користь людини. Змістом відносин “держави – людина” стає існування людини не для держави, а “для себе”, “у своїх цілях” на основі правових приписів держав. У своїй управлінській діяльності, держава стосовно людини має ставити перед собою такі цілі: 1) утримання людини у межах соціального порядку; 2) адаптація людини до своїх управлінських рішень. Успіх у вирішенні цих завдань залежить від того, настільки людина має дотримуватися соціальних норм і правил, настільки її “антропологічна конституція” (перш за все, емоції, почуття, звички, свідомість тощо) мотивована на виконання вимог соціального порядку, встановленого державою, настільки людина адаптована до нового правового середовища. Утримати людину у правовому полі держави можна лише за допомогою різних прийомів і способів, серед яких на перше місце слід поставити насилля чи навіть загрозу. Прикладом для цього може слугувати для нас правова (пенітенціарна) система соціальних держав – Швеції, Данії, Австрії та ін. Правова база, створювана державою, має відповідати певній сукупності необхідних принципів взаємодії людини і держави, вироблених світовою демократичною теорією і практикою: 1) забезпечення прав людини в повному обсязі відповідно до Загальної декларації прав людини; 2) забезпечення добровільності громадянської кооперації через посередництво свободи асоціацій; 3) забезпечення цінного соціального арбітражу, встановлення діалогу з кожною окремою людиною; 4) ідейний плюралізм і терпимість до поглядів будь-якої

людини. Поєднання індивідуальної користі і блага всього суспільства мають стати “своєрідним” категоричним імперативом повсякденної юридичної практики. Тільки за такої умови Україна має шанс зберегтися не тільки як самобутня соціальна організація, а й може стати в один ряд з дійсними соціальними правовими державами, що культивують моральне суспільство [6].

Суть *антропологічних проблем філософії права* яких зводиться до такого: 1) відповідати ідеям, принципам і парадигмам юридичної антропології; 2) являти собою ревізію нового правового руху. Критерії філософії права – це своєрідні “датчики”, за допомогою яких можна відстежувати, оцінювати, реєструвати стан соціуму. Це, *по-перше*, система конституційних прав і свобод людини; *по-друге*, природне середовище, що оточує людину; *по-третьє*, сфера механізмів і процедур правового захисту особистості. Водночас слід піддати критиці формально-догматичний метод у дослідницькому арсеналі правознавства. До антропологічних проблем філософії права належить догматичний стиль мислення, який виразився у трактуванні права як наказу, нормативної вимоги, що виходить від влади в особі держави. У зв’язку з цим перед юристами-антропологами стоїть завдання: дослідити набір юридичних механізмів, які можуть посприяти тому, щоб відійти від догматико-юридичного напрямку і створити адекватну юридичну антропологію як методологічну засаду філософії права. У зв’язку з цим може допомогти правова реформа як складний і багатомірний процес, який з методологічної точки зору зводиться до: 1) перетворення дійсності учасників правової системи (через такі компоненти, як мотив – мета – завдання – зміст – форми – методи – результати; 2) перетворення й удосконалення складу суб’єктів правової системи (законодавчі органи, судові органи, органи прокуратури, нотаріату тощо). Ця реформа має бути спрямована на посилення зворотного зв’язку між громадянами України та всіма правовими інституціями.

Правова онтологія. Людина як правова істота. З позицій юридичного праворозуміння, буття права включає в себе об’єктивні властивості та істотні характеристики права як всезагальної і необхідної форми рівності, свободи і справедливості у суспільному житті людей. З виникненням цивілізації починається процес становлення людини як правової істоти. Правова сутність людини не є незмінною і ми не можемо погодитися з уявленнями прихильників природничо-правової теорії про вроджені права людини. Право, як і держава, історичні. Людина і соціум поступово досягають правових форм свободи, рівності і справедливості. З цього погляду, історію людства слід уявити як досягнуті з великими труднощами просування вперед на шляху від рабства, деспотизму і тоталітаризму до свободи, права і справедливості. Важливою частиною культури суспільства є правова культура як здатність людей і держави жити у межах правової форми.

Правова аксіологія. Правова аксіологія передбачає співвідношення права і закону та має сенс у рамках юридичного праворозуміння.

Юридична аксіологія розглядає право як цінність (як мету, імперативну вимогу) і має справу з ціннісними судженнями про правове значення позитивного права і держави. Природничо-правова аксіологія виходить з уявлення про відмінності права природного і позитивного (вставлено властями). Природне право виступає у вигляді зразка, цілі і критерію для оцінювання позитивного права, законодавчої влади і держави. При цьому природне право трактується як моральне явище і сприймається як абсолютна цінність. До поняття природного права поряд з об'єктивними властивостями права включаються і різні моральні, у тому числі релігійні) характеристики. У результаті виникає симбіоз різних соціальних норм (правових, релігійних, моральних), який використовується як критерій для ціннісного оцінювання позитивного права. При такому підході природничо-правова справедливість вирішується не на формально-логічному, а на емпірико-фактологічному рівні. Юридична аксіологія є більш розвинутою формою юридичного праворозуміння і пояснення цінності права порівняно з природничо-правовою концепцією. У юридичній аксіології мова йде про ціннісне судження й оцінювання з позиції права правового смислу і значення закону і держави, про їх правову якість, про їх відповідність імперативам права як ціннісно необхідного. Водночас людина, адаптуючись до соціокультурної реальності, обмежує себе правовими рамками, тим самим стає *homo juridicus*.

Висновки. Таким чином, концепт філософії права як філософії людини – це певна одиниця колективного знання/свідомості, що належить до вищих духовних цінностей, має мовне вираження і детермінується етнокультурною специфікою. Філософсько-антропологічний концепт діалектичного взаємозв'язку людини і права дає змогу розглядати їх як соціокультурні змінні. Право як результат соціокультурної адаптації людини несе в собі відбиток людської присутності, стає таким самим різноликим, як і регресивна особистість, а отже, антропоморфним, соціокультурним, змінним. Загальний висновок зводиться до того, що в сьогоднішній Україні становище “середньої” людини є нестійким і з соціального, і з правового, і з економічного погляду. Тільки у багатій і економічно сильній державі можлива демократія, ефективна правова система і авторитетний суд. Програма правових реформ має бути скоригована в бік більшої ефективності населення, у бік включення до справи реформ суспільної правосвідомості якомога більшої кількості громадян, щоб формувати соціальну мораль [7].

Правова реформа має бути соціально-юридичною, охоплювати економічні, соціальні, гуманістичні і власне правові аспекти нашого суспільного розвитку. Матриця її реформи полягає не стільки в Концепції реформи, стільки в Конституції країни. Саме в ній закладений головний орієнтир і критерій нашого правового розвитку – людина, особистість, громадянин, їх права і свободи. Нинішньому законодавству, а отже, і правовому регулюванню, рідко вдається врегулювати бачення біо психологічної основи в єдності із закономірностями соціальних структур.

Антропологічний концепт – це гуманітарна експертиза юридичних документів переважно пов'язана з позицією суб'єктно-суб'єктних відносин. Основні завдання антропологічного аналізу: 1) отримання на основі проведення антропологічного аналізу емпіричних даних про правові умови життєдіяльності людини й організацій; 2) визначення “розривів”, найбільш загальних проблем, неефективних методів правового регулювання відносин між людьми (суб'єктами права), модель якого полягає у правовому тексті; 3) визначення найбільш перспективних методів правової регламентації з погляду комфортності виконання людьми правових команд. *Сфера конкретного антропологічного концепту включає*: а) роль, становище, статус людини у правовому регулюванні; б) прогнозований стан громадянського суспільства, суспільних відносин у цілому як результат правового впливу; в) доступність, зрозумілість правового тексту з погляду правил юридичної техніки, здатність до переконання, скерування правосвідомості людини в потрібному напрямі. *Сфера конкретного антропологічного концепту включає*: а) характер відносин у структурі наявного правового порядку; б) забезпечення нормативним актом соціальної свободи (основних свобод) особистості; в) суб'єктивні оцінки процесу правового сприйняття правового акту. Одним із загальних критеріїв антропологічного аналізу правового тексту є міра створюваних нормами права об'єктивно гідних умов виконання.

Література

1. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентов текстов в сознании и дискурсе / Г.Г. Слышкин. – М. : Academia, 2000. – 128 с.
2. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования / Ю.С. Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
3. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов / В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкрац, Л.Г. Лузина. – М. : МГУ, 1996. – 245 с.
4. Русский ассоциативный словарь : в 2 т. / Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.А. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М. : АСТ, 2002. – Т. 1. От стимула к реакции.
5. Колізії антропологічного розмислу / В. Табачковський, Г. Шалашенко, Н. Хамітов та ін. – К. : ПАРПАН, 2002. – 156 с.
6. Етос і мораль у сучасному світі. – К. : ПАРПАН, 2004. – 200 с.
7. Рогожа М. Соціальна мораль: колізії мінімалізму / М. Рогожа. – К. : ПАРПАН, 2009. – 216 с.

Воронкова В.Г. Соціально-філософський концепт філософії права як філософії людини

У статті подано аналіз антропологічних підстав філософії права як філософії людини, її понятійно-категоріального апарату, розкрито предмет і систему філософії права, поліструктурність філософії права як філософії людини, теоретико-методологічний інструментарій філософії права, проблеми людини в правовій дійсності.

Ключові слова: *філософія права, антропологічні підстави, філософія людини, правові форми, правова дійсність, правове середовище, юридична антропологія.*

Воронкова В.Г. Социально-философский концепт философии права как философии человека

В статье дается анализ антропологических оснований философии права как философии человека, ее понятийно-категориального аппарата, раскрываются предмет и система философии права, полиструктурность философии права как философии человека, теоретико-методологический инструментарий философии права, проблемы человека в правовой действительности.

Ключевые слова: философия права, антропологические основания, философия человека, правовые формы, правовая действительность, правовая среда, юридическая антропология.

Voronkova V. Socio-philosophical concept of philosophy as a philosophy of human rights

The paper provides an analysis of the anthropological foundations of philosophy as a philosophy of human rights, its conceptual and categorical machines, disclosed the subject and the system of legal philosophy, philosophy of multicultural law as a philosophy of man, theoretical and methodological tools of philosophy of law, human problems in legal reality.

Key words: philosophy of law, the anthropological foundation, a philosophy of human, legal forms, legal reality, the legal environment, legal anthropology.

СТРУКТУРНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДІ У КРИЗОВОМУ СОЦІУМІ

Актуальність дослідження полягає в тому, що, по-перше, глобальні структурні соціально-політичні зміщення, що відбулися за двадцять років існування Української держави, істотно змінили всі сторони життя молодих людей; по-друге, нагальна потреба в теоретико-практичній експлікації механізмів трансформації ціннісної свідомості молоді, яка змінюється у нас на очах; по-третє, існує необхідність дослідження структурних взаємовпливів двох трансформацій і в українському суспільстві в цілому, і в молодіжному середовищі зокрема. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває побудова дослідницьких прогнозів відносно майбутнього української молоді. Слід враховувати й те, що за два десятиліття істотно змінилися вимоги суспільного життя, українського і світового, що висувуються до кожної молодої людини. У цих умовах важливо дати відповіді на цілий ряд нагальних питань теоретичного і практичного характеру. Тому структурна трансформація цінностей молоді в умовах радикальних українських реформ є не просто соціальним процесом, а соціальною і гуманітарною проблемою. З одного боку, за минулі десятиліття відбулася латентна ерозія норм і зразків поведінки молоді, яка деформувала існуючий механізм передачі традиційних цінностей між поколіннями. З іншого, – змінилася смислова інтерпретація таких базових понять, як “свобода”, “справедливість”, “праця”, “життєвий успіх”, “добробут”. Водночас великого значення набуває формування цілісності особистості, що, на думку В.П. Бега, являє собою єдиний цілісний організм [1].

Кожна з наук соціально-гуманітарного циклу – соціальна філософія, соціологія, культурологія, політологія, антропологія – досліджує свій аспект аксіології. Так, в античності в поняття “цінність” вкладалося те, що керує людиною, визначає її дію. Для Сократа – це прагнення до досягнення адекватного змісту речей; Платон визначив цінність як прагнення до блага, а благо може бути досягнуте через залучення до вічної ідеї, яка виражає вічне буття. Так, згідно з Епікуром, рушієм розвитку людини є правильно усвідомлене прагнення до особистого щастя. У Середньовіччі істотно розширюється сфера морально-релігійного в розумінні цінності. Істотно змінилося уявлення про цінності в епоху Відродження, коли на перший план висунулася ідея особистості – творця. Але тільки у Новий час (XVII–XVIII) у розуміння цінності в різних конфігураціях включаються такі установки, як громадянська свобода, розум людини, велич науки, вічний мир між народами (Б. Спіноза, Г. Лейбніц, Ф. Хатчесон, Д. Берклі, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Д. Дідро, І. Кант). Так, згідно з І. Кантом, волевиявлення людини в її істинно моральному вияв не має бути детерміноване зовнішніми обставинами життя, причинними відносинами.

У ХІХ ст. Баденська школа неокантіанства (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт) розглядала всю філософію як “критичну філософію, як критичну науку про загальнообов’язкові цінності”. Цінності в такому вимірі набували значення абсолютних оцінок, критерій яких лежить за межами людської діяльності. Особливе місце в аксіології ХІХ ст. займають Ф. Достоевський, В. Соловйов, Л. Толстой.

Значний вплив на формування власне філософської проблематики молодіжних цінностей справили мислителі на межі ХІХ–ХХ ст. – Р. Лотце, Ф. Бретано, А. Мейнонг, М. Шелер, Н. Гартман; істотний внесок у розробку ціннісних орієнтацій зробили З. Фрейд, Л. Фойер, Л. Шелефф, які розробили методи соціальної психології і психоаналізу; К. Мангейм проаналізував проблему молодіжної культури в рамках концепції соціалізації; М. Мід розробив соціокультурну динаміку зв’язку між поколіннями; Л. Розенмайер, Ф. Малер, М. Карват, В. Маліновський запропонували інтеграціоністський підхід, у рамках якого молодь уявлялася не тільки як особовий об’єкт, але й замкнений у собі предмет вивчення. Т. Парсонс ще в 50-х рр. минулого століття визначив поняття “культури молодих”. У сучасній науковій літературі наявний дефіцит рефлексії структурної трансформації ціннісних орієнтацій молоді у кризовому соціумі, методологічних прийомів і технік його дослідження, структурації інституціонального впливу на подолання кризових ситуацій молоді, можливих варіантів її вирішення. У сучасній теорії та історії соціально-філософської науки існує пізнавальна проблема, яка пов’язана з дефіцитом теоретичного та практичного дослідження проблем людини у кризовому соціумі, в центрі якого – людина, її невитребуваність, необхідність формування концепції антикризового буття в умовах глобалізації, трансформації соціальної реальності та соціальних змін. Актуальність дослідження зумовлена як недостатньою теоретичною розробленістю визначеної теми, так і зростанням її практично-світоглядного значення у ситуації трансформації суспільства і визначення векторів теоретичної рефлексії змін у сучасному розвитку суспільства. Як відзначає І. Бондаревич у монографії “Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива”, “усі зміни виявляються в діяльності людини, а зміни в характері діяльності людини зумовлюють якісні зміни в складових її структури: генотип є підвалиною, на якій відбувається становлення людини, психіка – його механізмом, фенотип – його новоутворенням” [2, с. 27]. Людина як соціокосмічний резонатор репрезентує спресований у рамках конкретного індивідуума Всесвіт, який чутливо реагує на зміни соціуму і Космосу. Людина як голограма Всесвіту – метафоричний вислів, що вказує на глибокий зв’язок людини і Всесвіту. У деяких моделях людини відзначається космічний вимір її екзистенційної сутності, якщо виходити з розуміння людини як космобіопсихосоціальної єдності. У цьому плані інтерес становить трактування людини як голограми Всесвіту, що пов’язане з корпускулярно-хвильовим дуалізмом. Наші знання про екзистенцію людини і функціонування її мозку та психіки ще не дають

змоги створити єдину науку про людину, тому багато проблем обговорюються саме на метафоричному рівні. Функціонування центральної нервової системи людини, особливо головного мозку, цілком свідчить про голографічну парадигму. Теоретична саморефлексія фактів про буття людини та її екзистенцію сприяє створенню філософської теорії людини як предмета дослідження, її особливостей, зв'язків та місця у Всесвіті. При цьому варто пам'ятати, що між емпіричними даними й теорією зв'язок не є безпосереднім, і, як правило, залежить від переходу фактичних даних про людину в мову символів. Забезпечує адекватний "перехід" методологія конвенціоналізму, у контексті якого В. Куайн стверджує, що загальній перевірці й спростуванню підлягає система взаємозалежних положень теорії, а не окремі її гіпотези. Іншими словами, окремі положення філософської теорії можуть здаватися неправдоподібними, суб'єктивними і, можливо, абсурдними, але якщо вони хоча б певною мірою відкривають таємницю людини, то в них є сенс і наукова доцільність.

На наш погляд, ще недостатньо розробленою є проблема процесуального характеру ціннісних орієнтацій молоді, недостатньо вивчені кризові детермінанти, які істотно вплинули на ціннісні орієнтації молодих людей у період трансформації українського соціуму. Теоретичною і методологічною базою наукового дослідження слугують положення і висновки теорій перехідного (транзитивного) суспільства, а також теорій соціальної модернізації і ціннісної адаптації.

За критерієм предметного змісту ціннісні уявлення можна поділити на кілька особливих груп: а) ціннісні уявлення про предмети і явища природи в їхньому природному бутті для людини; б) ціннісні уявлення про предмети і явища в їхньому суспільному бутті; в) ціннісні уявлення про соціальні відносини між людьми в рамках конкретних соціально-класових і політичних структур; г) ціннісні уявлення про міжособистісні відносини в рамках малих груп; д) ціннісні уявлення про людей, риси їх характеру, здібності, якості тощо; е) ціннісні уявлення про конкретні вчинки і про цілісну систему типових форм людської життєдіяльності; ж) ціннісні уявлення про типи, риси і якості соціальних систем; з) ціннісні уявлення про загальний характер руху людської історії, про зміст і сутність суспільного прогресу. Другу групу утворюють ціннісні уявлення про різні форми і стани суспільної свідомості: про ідеали, наукові теорії, моральні принципи суспільства, суспільну думку, настрої суспільства тощо. До третьої групи входять ціннісні уявлення про форми і стан індивідуальної свідомості: установки особистості, смаки, настрої, почуття тощо. Особливо варто охарактеризувати такий об'єкт ціннісної свідомості, як емоційні переживання особистості, здатні виступати як самодостатні цінності (А. Ярошенко).

Суть методології цього дослідження становить комплексний підхід, що дає змогу реалізувати можливості поєднання історичного і логічного методів в аналізі ціннісних орієнтацій молоді в умовах модернізації

українського соціуму. Слід виокремити два аспекти – *транзитивність і транспарентність* цінностей. На ознаку транзитивності вказує та обставина, що цінності характеризуються стійкою відтворюваністю в соціальному часі і просторі. Цей стан зберігається при всіх соціально-політичних, економічних, географічних та інших умовах. *Транспарентність* виявляється в тому, що основні виявлення ціннісних установок та орієнтацій представників різних етнічних груп, класів чи страт є очевидними. Другий аспект полягає у виявленні консервативної та динамічної компонент ціннісного світу. Причому з першою, консервативною, компонентою переважно пов'язані установки старших поколінь, з другою – молодших. *Людина і соціум* – це складні самоорганізовані системи, які виникли в кризові моменти самоорганізації матерії. В науковому дослідженні подано новий авторський концепт критико-рефлексивного осмислення наукового дискурсу сучасного стану українського суспільства, що впливає на ентропійні проблеми суспільства, які поглиблюються в стані коеволюції, та визначено методологічні засади аналізу синергетичної парадигми стратегій сучасного менеджменту, які дадуть Україні змогу вийти з кризи. Соціально-філософський дискурс людини – це концепт ефективного та легітимного засобу осягнення нагальних проблем формування сучасної синергетичної парадигми людини й соціуму, що сьогодні розробляється сучасними філософами і потребує адекватного поглибленого аналізу. *Невизначеність* – це характеристика буття й універсуму, що вказує на стан невиявленості референтів майбутнього, відображає тип взаємодії, який не має стійкої кінцевої форми. Обсяг та інтенсивність невизначеності корелятивні потенційній повноті всіх можливих змін в межах існуючих фундаментальних фізичних констант. Онтологізація невизначеності пов'язана з прийняттям визначальної інформаційної неоднорідності світу, нерівноважності взаємодій, ефекту нелінійності (коли локальним причинам відповідають глобальні наслідки). Невизначеність зрощується з проблемою відкритості історичного процесу, конкурує з ідеєю свідомого регулювання, тотального планування і прогнозування майбутнього. Онтологія невизначеності реалізує прагнення буття до здійснення всіх його потенцій, що є джерелом новоутворень.

Мета статті – застосування методологічного та епістемологічного потенціалу соціальної філософії для розкриття основних структурних змін ціннісних орієнтацій української молоді у період докорінної перебудови українського соціуму, що має велике значення для реалізації соціально-економічних реформ в Україні першої половини ХХІ ст. Метою наукового дослідження є пошуки шляхів і напрямів удосконалення антикризового буття.

Для досягнення мети поставлено такі **завдання**:

- визначити поняття ціннісних орієнтацій молоді на етапі модернізації сучасного українського суспільства;
- розробити теоретико-методологічні засади антикризового соціуму;

- визначити поняттєво-категоріальний апарат дослідження структурних ціннісних трансформацій сучасної молоді в умовах соціальних змін;
- сформуванати вітчизняну парадигму антикризового соціуму в умовах глобалізації;
- обґрунтуванати причини зламу цінностей молоді в умовах перехідного періоду.

Незважаючи на те, що в людині є елемент причинного природного ланцюга, вона не детермінується природою. У цьому сенсі особистість вільна, і специфічно людське може бути результатом самотворення за допомогою зусиль (фізичних, психічних, інтелектуальних, творчих). Крім того, варто враховувати, що вільна рефлексія не має ніякого логічного висновку, а тільки ґрунтується на незалежній діяльності, що виражається в логічних формах. Однак будь-яка духовна дія, у тому числі спроби зрозуміти таємницю людини, узгоджені з логічним порядком і розвиваються відповідно до її законів – законів понять: експлікація, абстракція, раціоналізація, ірраціоналізація, формалізація, узагальнення з опорою на синтез та аналіз. Отже, закони мислення мають у своїй основі інший, більш первинний феномен. Таке вирішення належить Р. Декарту: закони, про які він говорить і згідно з якими будує дослідний процес, – це закони філософського дискурсу. При цьому людина включається у світ як його частина, тому є об'єктом власної активності як свідомого залучення в суще. Змінюючи навколишній світ, людина змінює себе і перебуває відносно соціуму в постійній і екзистенційно-онтологічній рефлексії, за допомогою якої індивід установлює нові епістемологічні експериментальні моделі знання.

Ризик стає постійним явищем у сучасному “суспільстві ризику”, опосередкованому діяльністю людини, зростає роль організаційної свідомості, оскільки: по-перше, людина сама має приймати рішення, щоб забезпечити своє місце в суспільній структурі; по-друге, в умовах антропологічної катастрофи та глобалізації ризиків виживання людини залежить від її самоорганізації; по-третє, оскільки катастрофи стають повсякденною реальністю та причиною людської помилки, зростає роль і місце людського фактора, який є причиною помилки чи навіть катастрофи, яка перетворюється на руйнівну силу сучасності; по-четверте, необхідним є підвищення персональної відповідальності як керівної еліти, так і окремого емпіричного індивіда, за все, що відбувається на мікро-, макро-, мезорівнях; по-п'яте, у зв'язку з тим, що зростають різноманітні форми дестабілізації і руйнації соціуму у всіх сферах суспільного життя, для чого необхідним є підвищення управлінської культури; по-шосте, у зв'язку з тим, що відбувається експансія модернізаційних ризиків, які загрожують природі, здоров'ю, харчуванню у зв'язку з появою модифікованих продуктів; по-сьоме, відбулася структурна трансформація ціннісних орієнтацій молоді у кризовому соціумі.

Ціннісні структури свідомості при всіх обставинах залишаються властивими внутрішньому світу особистості. Внаслідок цього ціннісні орієнтації та установки можуть розглядатися як найважливіший інструмент саморегуляції особистості, ширше – момент динамічного пошуку її ідентичності зі своїм внутрішнім “Я”. Тому вони являють собою гнучкий зв’язок між особистістю і суспільством, що постійно корегується і детермінується свідомістю суб’єкта та його відповідальним особистісним вибором. Вирішальною умовою причин поступового, але істотного у своєму сумарному ефекті “вимивання” старої ціннісної конструкції в молодіжному середовищі 70–80-х рр. є аналіз загального змісту для молодіжної свідомості, на якому взаємодіяли три напрями ціннісних орієнтацій: 1) декретальні (офіційні); 2) неформальні (неофіційні); 3) протестні (опозиційні). Проте, як свідчить аналіз, протестні цінності молодіжного руху виростають не тільки з кризового стану свідомості, але й з проблеми відчуження в цілому. Докорінні зміни в соціально-економічному облаштуванні країни на межі 80–90-х рр. призвели на першому етапі до розузгодження ціннісних орієнтацій молоді, на другому – до нового типу диференціації ціннісних структур молодіжної свідомості. У цій диференціації вирізняються: а) агресивне негативне перелицювання минулих ціннісних установок, які становлять основу молодіжної аномії; б) опора на термінальні ціннісні орієнтації. Висування на перший план термінальних цінностей (освіти, матеріального благополуччя, престижної професії, культу здоров’я, спілкування з друзями) слід розглядати як соціокультурну реакцію на запропоновані жорсткі ринкові умови життя. Вони демонструють здатність молоді переходити у час криз на підкріплені всім попереднім розвитком і тому стійкі соціокультурні умови буття. Старше покоління при виході з гострої стадії соціальних реформ опинилося в стані ситуативно-приспосовницької поведінки (“трансситуативного навчання”), періодично запускає механізм “культури гарантій”. Покоління молодих значною мірою відмовилося від патерналістської опіки держави і суспільства і в цілому прийняло індивідуалістські установки, що найбільш відкрито виявляються в економічній поведінці. У цілому відбулось зміщення в бік мерітократичної системи трудових винагород, пріоритетів “приватного” життя і соціальних свобод. Подальший розвиток українського суспільства буде прийматися молодими настільки, настільки він буде відкривати можливості успішного розширення діапазону ціннісних орієнтирів свідомості, його альтернативних шляхів. І, навпаки, молодь буде блокувати ті спроби реформування українського соціуму – відкритим протестом чи пасивним неприйняттям, – які ведуть до звуження ціннісного плюралізму. Тому дослідна проблема ціннісних орієнтацій молоді – це не тільки проблема пошуку об’єктивних детермінант та інваріантів, але й проблема розширення рамок свобод “приватної людини”.

Цінності, про які йде мова в науковому дослідженні, є різноманітними:

1. *Молодіжний андеграунд* – поняття, що означає підпільну культуру яка протиставляє себе умовностям і обмеженням культури, що є індикатором незбігу умовностей і обмежень культури, декларованих державою, та реального життя частини молоді. Андеграунд – це своєрідна підсвідомість молодіжного середовища, у якій розвився свій світ – таємний і безсистемний, який недооцінювався владою за своїм впливом на суспільство. У радянські часи система блокувала найбільш активних, енергійних і підприємливих людей, обмежувала просування “соціальним ліфтом” для неофіційних груп і верств молоді. Таке блокування обернулося підвищеною субкультурою протестності. Ці кризові явища в країні стали причиною значного збільшення спектра неофіційних протестних молодіжних рухів.

2. *Вандалізм* виявився зворотним боком девіантної контркультури, яка була спрямована на свідоме руйнування матеріальних цінностей і була зведена до молодіжної аномії. Їх основним знаряддям і водночас засобом самоствердження був конформізм і неприйняття ідеалів і цінностей, які спускалися згори. Більшість протестних неформальних груп виникали в містах, оскільки саме місто володіло великою кількістю соціальних зв'язків і мало реальну можливість вибору, яка лежала в основі субкультурної активності. Демонстративність протестних груп також виражалася у лінгвокультурній відокремленості, у бойкотуванні всього того, що виражалось в протестах проти офіційних структур влади.

Соціокультурний аспект зміни ціннісних орієнтацій слід розглядати як спосіб перетворення цінностей соціуму на цінності особистості, а з іншого боку – як регулятивну реакцію на нові умови, які диктуються економічними, соціально-політичними та інформаційно-комунікативними реаліями нової суспільної ситуації. *Соціонтологічний аспект* визначається глибиною зв'язків людини зі світом речей і соціокультурною реальністю в цілому. Людина включається у ці світи, перш за все, не через когнітивні акти і не через ірраціональні імпульси чи надраціональні інтуїції. Онтологічно людина включається в них через творчу діяльність. У системі структурних трансформацій ціннісних орієнтацій особистості виокремлюються три сфери залучення людини: 1) багатство (майнове); 2) престиж (соціальний статус); 3) влада (участь у політиці, приватному і публічному житті). З часом молодь почала ставати об'єктом маніпулювання політтехнологів, що представляли інтереси конкретних олігархічних груп і політичних партій. Вона стала являти собою суперечливу цілісність, що трансформувалася у плюральну, диференційовану на декілька ціннісних елементарних позицій. Істотно збільшилася гендерна асиметрія в економіці, змінився напрямок просторового (територіального) вектора сил молоді, стали стверджуватися цінності “приватної людини”.

Про те, що дух та енергетика української нації пригнічені, свідчать накопичені численні факти, які характеризують не окремі явища, а суспільство в усьому. Так, дослідження ВОЗ (Всесвітньої організації

охорони здоров'я), проведені в масштабах планети, охарактеризували психологічний стан українського суспільства як найбільш депресивний (у світових межах). Висновок цей підтверджує і загальноєвропейське опитування, у якому брав участь Інститут соціології НАН України, що охопив 24 європейські країни. Згідно з результатами опитування, Україна знаходиться на останньому (24) або передостанньому місці за такими показниками, як:

- довіра до працівників центральних і місцевих органів державного управління (24-те місце);
- довіра до фінансових компаній і банків (24-те місце);
- оцінка стану сімейного бюджету (24-те місце);
- успішний пошук роботи протягом не більше ніж три місяці (24-те місце);
- оцінка стану власного здоров'я (2-ге місце);
- облаштування свого будинку (24-те місце);
- довіра до міліції (24-те місце);
- виявлення на роботі ініціативи (23-те місце);
- можливість вибору сімейного лікаря (24-те місце);
- відчуття себе активною та енергійною людиною (23-те місце);
- відчуття себе щасливою людиною (24-те місце).

Як свідчить аналіз, успіху в економіці має сприяти ренесанс цінностей, – релігій, ідеологій, теорій, які оволодівають масами. З прийняттям незалежності було втрачено довгострокове планування, яке замінило планування “від бюджету до бюджету”, “від урожаю до врожаю”. Україна, яка не має планування і моделювання на дострокову перспективу, і сьогодні стає країною малих справ, які призводять до деградації як суспільства, так і окремої особистості. Сьогоднішня ситуація призводить до того, що: 1) превалюють короткострокові операції над довгостроковими; 2) звужується під впливом імпорту внутрішній ринок; 3) економіка пригнічена кредитами; 4) держава, яка втрачає національну функцію управління і відкрита до зовнішніх ринків, є слабкою; 5) вільний відплив великого масиву грошей за кордон; 6) примітивна низькотехнологічна модель, яка не має гнучкості та ефекту диверсифікації, на відміну від високотехнологічних моделей.

Як відзначає В. Воронкова, досить актуальним у постнекласичній науці залишається питання про вплив і роль цінностей та оцінок на буття і поведінку людини. “Ціна замінила цінності” (К. Свасьян), “механізоване варварство” (К. Мангейм) – такий діагноз слід поставити духовній ситуації епохи, що свідчить про моральну деградацію суспільства [3, с. 14–35]. Сьогодні вже говорять про розгорнуту “семіологічну війну”, можливо “аксіологічну війну”, у ході якої цілеспрямовано руйнуються цінності та ідеали людей. З'являються терміни “ентропійна епідемія”, що розуміється як спонтанна хаотизація психічного світу людей, що призводить до втрати ними високозначущих орієнтирів і втрати ефективних життєвих стратегій.

Сучасні люди істотною мірою “горизонталізовані” й “атомізовані” (терміни К.В. Сельченко), у контексті яких горизонталізація акцентує момент втрати ефективної саморегуляції у вертикальній схемі управління поведінкою “мотив – ціль – цінність”, у результаті чого люди стали приймати за цілі засоби життєзабезпечення й умови забезпечення банального комфорту (кар’єра, гроші, безпека, задоволення, розваги). Атомізація виявилася наслідком руйнації ціннісного ансамблю (як окремої людини, так і цілих соціальних груп), у результаті чого людина була вихоплена із загальносоціального контексту і відірвана від звичних родових і культурних зв’язків у контексті саморозгортання духовного життя суспільства [4, с. 183–188].

Некласичний світ визначив проблеми деформації щодо механізму трансляції культурних цінностей, що викликані кризою світоглядних основ сучасної цивілізації, у якій домінуючу роль відіграють культ сили і грошей.

Кризовий стан особистості є проникненням у ядрну смисловою структуру, яка приводить до включення у свідомість особистості нових життєвих цінностей і таким чином стає дійсним перетворенням індивіда. Кризовий стан є випробуванням відповідно до нової ситуації у матеріальному, соціальному, духовному “Я”, нових соціальних вимог. Психологічний кризовий стан потребує концентрації всіх сил для вирішення завдань, які стоять перед особистістю. Позитивна дезінтеграція відбувається тоді, коли особистість має сили і навички організації активності з подолання випробування і вміє зібрати в єдине ціле у певний момент. Для позитивної дезінтеграції необхідні навички усвідомлення, самоконтролю, саморегуляції. Кризовий стан завжди є фрустрацією, надломом, хірургічним втручанням у структуру особистості. Кризовий стан позбавляє людину деяких елементів зовнішньої опори, є викликом для особистості, випробуванням на укоріненість у бутті, інтросекційність деяких установок. Кризовий стан – це руйнація всього зовнішнього, не вкоріненого, усього того, що сидить у людині неглибоко. Кризовий стан особистості – це втрата минулої ідентичності, яка вже не відповідає завданням поточного етапу розвитку особистісної свідомості. Як відзначає Н. Корабльова у монографії “Багатовимірність рольової реальності: ролі і маски – лик личина”, “в основу соціально-філософського дослідження рольової реальності покладене дослідження сутності людини в її історичному вимірі зміни умов життя людей і їх власної зміни у цьому процесі. Коріння проблемної ситуації, усвідомлення якої формує ідеї бажаного в ролі, перебуває у сфері сутності й існування людини. З цих позицій відкриваються можливості найбільш адекватних підходів до аналізу рольової реальності, рольова програма якої задає масштаб цінності суспільної діяльності як такої для людини” [5, с. 77]. Цей масштаб не може бути зрозумілим як щось цілком виведене за межі людини, зовнішнє для неї утворення. Він повинен становити внутрішню тенденцію буття людини, тотожну її сутності. Саме тут бере початок проблема бажаного й обов’язкового в ролі, яка є центральною у рольовій самореалізації.

Уніфікація людини постіндустріального суспільства в обміні ролями (А. Тоффлер “Футурошок”) призводить до усередненого щастя, убогої рівності нерозрізнюваних Людей-Модулів, які побудували суспільство ситості убогих “одномірних людей” (Г. Маркузе).

У контексті розбудови держави існує потреба пошуку реальних важелів задля подолання відходу суспільної свідомості від авторитарно-тоталітарних підходів до людини, яка була “гвинтиком”, “фактором”, “річчю”, і переходу до гуманних суспільних процесів, у центрі яких – ЛЮДИНА, її родова, загальнолюдська сутність, свобода особистості, її самоактуалізація. У центрі нової парадигми політичної антропології – нові наукові завдання з осмислення нових явищ радикальної зміни суспільно-політичного ладу з його переорієнтацією на людину. Саме людина як формоутворювальний чинник всіх соціально-політичних процесів визначає не тільки певний цивілізований рівень розвитку соціуму, але й структуру вибудови більш прогресивних соціальних систем та адекватного їм способу життя. Лише адекватний соціально-політичний і філософський аналіз всіх кризових явищ у суспільстві допомагає виявити цілісну систему закономірностей руху свідомості до її демократичного вияву, пояснити людину як цілісну істоту; як універсальний прояв “життя взагалі”. У культурі кінця ХХ ст. відбувається переосмислення проблем людини в нових дискурсах (феноменологічний, онтологічний, структуралістський, аксіологічний), принципової переоцінки також набуває класична модель взаємодії людини і політики, людини і влади, людини і держави.

Висновки

1. *Під особистісною кризою* ми розуміємо той стан особистості, коли виникає дисбаланс особистості і життєдіяльності людини, внаслідок чого виникає нерозумне з життя і діяльності людини та неадекватна із соціального погляду поведінка, звички, а також нервово-психологічні і соматичні стани. Під кризовим станом ми розуміємо часову ситуаційно чи внутрішньо зумовлену дезорієнтацію особистості, для аналізу якої необхідно використовувати атропний принцип у синергетиці, який дає можливість пояснити людину як складну систему, що самоорганізується [6, с. 62–79]. З методологічного погляду особистісна криза розуміється як складна система, що самоорганізується: позитивна, коли криза є деяким кроком у нову якість, досягнення цілісності; негативна, коли вона супроводжується деструктивними змінами особистості, зниженням загальної стійкості, рівня збалансованості, тенденцією до аутизації особистості, може призвести до психопатичних зміщень, депресивної астенії, психосоматичних хвороб.

2. В українському соціумі визначають *три основних напрями ціннісних орієнтацій української молоді*: 1) декретальний (офіційний); 2) неформальний (неофіційний); 3) протестний (опозиційний). Трансформація цінностей молоді у першій половині ХХ ст. привела не до усунення минулого ціннісного відчуження, а до зміни одних її форм іншими, які породжують нові протестні настрої у молодіжному

середовищі. Проблема ціннісного розриву поколінь, що відкрилася на динамічній фазі модернізації українського соціуму, розглядається як: а) розрив між переважно ситуативно-приспосовницькою поведінкою (“транситуативним навчанням”) старшого покоління і глибинною трансформацією всього ціннісного світу покоління молодшого; б) суперечливість між орієнтаціями на “культуру гарантій”, з одного боку, і на “споживацьку свободу”, – з іншого. Як відзначає Г. Нестеренко у монографії “Особистість у нелінійному суспільстві”, “Основною динамічною характеристикою соціуму виступає міра соціальної ентропії – ступінь неупорядкованості елементів соціосистеми, який визначається мірою відчуженості окремих особистостей” [7, с. 94].

3. Соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій молоді включає: 1) неформальні молодіжні об’єднання, які розглядаються як породжені ініціативою знизу локальні проекти культури – інноваційні процеси, що конструюють саму соціальну реальність; 2) протестні форми соціальної поведінки – андеграунд, рокоманія, вандалізм, членство в яких розглядається як самовираження “Я” наперекір інтересам суспільства чи групи і виявляється в усі часи і при всіх типах суспільного облаштування. Молодь не тільки “відповідає” на виклики дійсності, але й творить, конструює саму дійсність. Розширення рамок соціальної свободи молоді розглядається як найважливіше завоювання, але в умовах зростаючої невизначеності і практичного зникнення “культури гарантій” саме свобода вибору стає найвищою цінністю (метацінністю), яка визначає умови доступу до всіх інших цінностей. Ціннісні орієнтації молоді людини являють собою гнучкий і постійно коригований зв’язок між особистістю і суспільством. “Будучи пригніченим, народ втрачає довіру до високих цінностей (Ф. Іскандер), оскільки в ландшафтах буття відбуваються складні метаморфози буття [8].

4. Процеси глобалізації призвели до конфлікту “загальнолюдських цінностей” зі святинами національних культур, до зникнення рідного ґрунту. При цьому ще провідні мислителі ХХ ст. (А. Швейцер, А. Тойнбі, Е. Фромм, М. Бердяєв) підкреслювали формалізм ліберальних цінностей, їх орієнтацію не на утвердження сенсу життя, а на закріплення світового порядку, який є вигідним для провідних держав світу. Соціально-філософський аналіз провідних умонастроїв Заходу свідчить, що страх перед майбутнім не залишає людей; загроза екологічної катастрофи, мілітаризм, подорожчання життя, багаторазове збільшення її темпів ніяк не сприяє її стабільному розвитку. У сучасній суспільно-політичній думці оптимістичні риси мають переважно доктрини прихильників глобалізму, тоді як філософія, яка спирається на традиційні цінності культури, прирікає людство на серйозні потрясіння.

5. Людина є не тільки економічною чи політичною клітинкою суспільства, а й соціокультурним феноменом, який вбирає в себе все раціональне, когнітивно-творче, когнітивно-пізнавальне, що переплітається з елементами – емоційно-вольовими,

традиціоналістськими, національно-історичними, національно-психологічними. Але індивідуум ще не стає історичним від того, що є реальністю, яка посідає певне місце у певних просторово-часових межах. Історичне є насамперед одиначне, неповторне, що пов'язане з походженням усього суцього, упевнене у своїй самосвідомості, у тому, що воно вкорінене в цьому ґрунті. Історичне, неповторно індивідуальне ніколи не може бути всезагальним. Історично особливе дає змогу просуватися в напрямі до цілісної історії як неповторного індивідуума. Будь-яка історичність завжди вкорінена в цій всеохоплюючій історичності. Демократичні перетворення сучасного українського суспільства детермінують соціальне становлення таких вартостей політичної антропології, яка зумовлена певними історичними обставинами. Йдеться про становлення такого типу соціальної держави, на прапорі якої була б людина, її високе соціальне призначення, орієнтованість соціальної держави на людину, її добробут, щастя. Крім того не існує іншого способу зробити політику дійсно гуманною і людською, як поєднати її з мораллю і людиною. Лише за таких умов людина не буде відчуженою від політики і влади, не буде “губитися в політиці”, а цивілізовані політичні відносини допоможуть людині знайти себе, подолати розірваність духу, розкрити свої сутнісні сили, вивільнитися від відчужених сторін своєї діяльності, а як онтологічна умова своєї діяльності.

Перспективи подальших наукових досліджень:

- формування концепції антикризового буття в умовах глобалізації та глокалізації;
- формування концепції ціннісного буття та боротьби з антицінностями в умовах структурної трансформації українського соціуму.

Література

1. Бех В.П. Человек и Вселенная: когнитивный анализ / В.П. Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1998. – 144 с.
2. Бондаевич І.М. Духовна цілісність особистості: дійсність і перспектива : монографія / І.М. Бондаевич. – Запоріжжя : ЗНТУ, 2008. – 162 с.
3. Воронкова В.Г. Деконструкція гуманізму в умовах постмодерністської глобалізації / В.Г. Воронкова // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : [зб. наук. праць]. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – Вип. 40. – С. 14–35.
4. Додонов Р.А. Алгоритмы саморазвертывания духовной жизни общества / Р.А. Додонов // Новая парадигма. – 1998. – Вып. 6. – С. 183–188.
5. Корабльова Н.С. Багатовимірність ролі реальної реальності: ролі і маски – лик і личина : монографія / Н.С. Корабльова. – Х. : ХНУ, 2000. – 288 с.
6. Антропный принцип в синергетике / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 62–79.
7. Нестеренко Г. Особистість у нелінійному суспільстві : монографія / Г. Нестеренко. – Запоріжжя : Просвіта, 2004. – 140 с.
8. Степаненко І.В. Метаморфози духовності в ландшафтах буття / І.В. Степаненко. – Х. : ОВС, 2002. – 256 с.

Воропасва В.Г. Структурна трансформація ціннісних орієнтацій молоді у кризовому соціумі

У статті подано аналіз структурної трансформації ціннісних орієнтацій молоді у кризовому соціумі, виокремлено два аспекти цінностей – транзитивність і транспарентність цінностей, визначено основні напрями розвитку ціннісних орієнтацій української молоді та сучасного українського суспільства; охарактеризовано психологічний стан українського суспільства як найбільш депресивний (у світових межах).

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, кризовий соціум, кризова особистість, транзитивність цінностей, транспарентність цінностей, молодіжний андеграунд, вандалізм, трансформація цінностей.

Воропасва В.Г. Структурная трансформация ценностных ориентаций молодежи в кризисном социуме

В статье дается анализ структурной трансформации ценностных ориентаций молодежи в кризисном социуме; выделяются два аспекта ценностей – транзитивность и транспарентность ценностей; определяются основные направления развития ценностных ориентаций украинской молодежи и современного украинского общества; дана характеристика психологическому состоянию украинского общества как наиболее депрессивному (в мировых масштабах).

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, кризисный социум, кризисная личность, транзитивность ценностей, транспарентность ценностей, молодежный андеграунд, вандализм, трансформация ценностей.

Voropayeva V. Structural transformation of the youth's values orientations in the crisis society

In the article is given the analysis of structural transformation of values orientations of youth in the crisis society. There two aspects are distinguished: values transmission and transparentess. The author determined basic development brunches of values orientations of Ukrainian youth and modern Ukrainian society in the article is given the characteristics of psychological position of Ukrainian society as the most depressive (on a world scole).

Key words: values, values orientations, crisis society, crisis individuality, values transmission, values transparentess, youth's underground, vandalism, values transformation.

АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ЯК ЯКІСНО НОВОЇ СКЛАДОВОЇ УПРАВЛІНСЬКОГО МИСЛЕННЯ ХХІ ст.

Актуальність дослідження антропологічних засад соціального менеджменту як якісно нової складової управлінського мислення ХХІ ст. полягає в тому, що ця парадигма спрямована на формування нових структурних змін у суспільстві, соціумі, свідомості, які виступають головним чинником соціальних перетворень. Антропологічні засади соціального менеджменту в проекції на зростання людського потенціалу та пошуки нових антропологічних істин-орієнтирів розгортаються в межах політичних, економічних, урбаністичних, культурних, психологічних засад. Філософія соціального менеджменту як якісно нова складова управлінського мислення ХХІ ст. – це сукупність управлінських стратегій, ідей і технологій, що репрезентуються в антропологічних матрицях культур націй-народів і базуються на результатах археологічних, технологічних, етнографічних, лінгвістичних, соціологічних досліджень-модифікацій [1]. Суттєве значення для ефективного управлінського мислення мають орієнтири культурних комплексів-моделей “людського розвитку” (тривалість життя, розвиток освіти й охорона здоров’я, підвищення добробуту населення, якості життя, подолання різноманітних форм дискримінації, звільнення людини від тиранії та тероризму), що створюють специфічну мультимодель еволюції антропологічної спрямованості управління – політики, культури, влади. Антропологічні виміри соціального менеджменту як якісно нової складової управлінського мислення ХХІ ст. формується в матрицях “держави загального добробуту”, соціальної держави, створюючи базисно-специфічну рефлексію суспільства сталого розвитку. Останнім часом усе більша увага філософів прикута до розробки парадигми соціального менеджменту, спрямованого на розробку людиноцентризму, детермінованого соціоантропологічними засадами.

Невирішеним аспектом загальної проблеми є розробка антропологічних засад соціального менеджменту і втілення їх у нове управлінське мислення, що є основою гуманістичного менеджменту, який спрямований на формування соціоантропологічних засад українського соціуму, та розробка відповідної їм методології. Саме філософсько-антропологічна методологія соціального менеджменту намагається систематизувати знання про людину, виходячи зі становища людини у світі, та ставить питання про сенс її буття у політиці, владі, управлінні.

Постановка завдання:

– проаналізувати антропологічний фактор і його роль у соціальному менеджменті;

– пошуки шляхів легітимізації соціального менеджменту, для чого необхідним є застосування синергетичної методології з її понятійно-категоріальним апаратом – соціальної синергетики, соціальної ентропії, ідей порогових ефектів, біфуркації, дисипації, синергетичного резонансу та непрогнозованості розвитку;

– визначення проблем соціального менеджменту в сучасних умовах розвитку українського соціуму.

Слід відзначити, що антропологічний підхід з'явився ще у творах учених-антропологів, починаючи з Арістотеля в його баченні колективної сутності людини і виходить з природи людини, яка використовувалася при аналізі механізму соціального контролю в доіндустріальних суспільствах, адаптації та трансформації традиційних механізмів контролю при переході до сучасних економічних систем. Філософська антропологія виникла як один з напрямів трансцендентальної філософії (І. Кант та його послідовники) і сьогодні розвивається на основі синтезу філософських дисциплін, концентруючи увагу на проблемах людського онтогенезу в усіх напрямках – теоретичному, практичному, культурному, моральному, психологічному [2]. Сучасна соціальна антропологія, беручи за відправний пункт свого аналізу окрему людину, робить акцент на її соціально значущих якостях (фізичних, моральних, психічних, творчих, інтелектуальних) і на можливостях їх реалізації в тих чи інших соціальних умовах. Спеціальним предметом соціальної антропології є людина як потенційний і реальний суб'єкт суспільних зв'язків і відносин. Представник філософської антропології М. Шелер вважав, що мета філософської антропології полягає в тому, щоб на основі визначень різних наук дати єдину систематичну теорію людини. Політична антропологія є наукою про “людину політичну”, у контексті якої людина розглядається як суб'єкт політичної творчості (В. Воронкова); у рамках дихотомії “суб'єкт – система” політична антропологія представляє саме суб'єкта. Наступним кроком у розвитку антропологічних засад соціального менеджменту виявився рух за “людські, гуманні відносини”, що зародився у відповідь на нездатність у рамках технократичного підходу усвідомити людський фактор як основний елемент ефективності організацій (Е. Мейо, В. Скотт, М. Фоллет, А. Маслоу, Д. Грегор). Основними принципами антропологічної переорієнтації менеджменту на “людські відносини” виявилися такі принципи, як: 1) *принцип цілісності* – визнання людини самодостатньою істотою, що живе відповідно до свого призначення (природного, соціального), самоутверджуючись шляхом відтворення своєї сутності у просторі та часі; 2) *принцип субстанційності* – визнання невід'ємних прав людини, співвіднесення з ними будь-яких політичних реалій, процесів, дій, вирішення проблеми співвідношення соціологічного й антропологічного на користь останнього; 3) *принцип різноманітності* – відмова від будь-якого одномірного підходу до політичної діяльності і до проблеми “людина – політична система”, який зводив людський фактор до ролі гвинтика політичної мегамашини; 4) *принцип свободи* – аналіз

індивіда як носія якостей, не запрограмованих соціальною системою, визнання постійної можливості виявлення альтернативної свідомості на всіх рівнях – уяви, волі та політичної дії. Серед усіх видів антропологій виділяють такі: культурну, психологічну, соціальну. Існує також і фізична антропологія, предмет якої – біологічна змінність організму, зовнішні “расові” особливості людини, специфіка її внутрішньоорганічних процесів, зумовлена різними географічними умовами. Об’єктом вивчення культурної антропології є, перш за все, традиційні суспільства, а предметом вивчення – системи тотожності, відносини мови і культури, особливості економічних систем, соціальної стратифікації, вивчення релігії та мистецтва в етнокультурних спільнотах.

У центрі антропологічного виміру соціального менеджменту – людина з усіма потребами і можливостями, інтересами та діями. Основна їх суть зводиться до обмеженості парадигми лінійного поступового суспільного розвитку, зміни якого характеризуються зростаючою нелінійністю процесів трансформації, які приводять до неочікуваних і непередбачуваних наслідків. Фундаментальними є праці класиків синергетики І. Пригожина, І. Стенгерс, Г. Ніколіса, Г. Хакена (дослідження процесів самоорганізації у відкритих нелінійних системах; якісні зміни, що відбуваються у сучасних фізичних уявленнях про природу і світ у цілому), у контексті яких дається розуміння принципів постнекласичного пізнання і в яких звертаються до основних аспектів антропологічного розуміння проблем організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на межі століть [3]. У працях А. Ахієзера, О. Князевої, В. Стьопіна та інших учених проаналізовано межі нової, постнекласичної парадигми нового управлінського мислення, зокрема, розглянуто її співвідношення з класичними і некласичними типами філософствування.

Соціально-філософське узагальнення антропологічних засад синергетичної методології соціального менеджменту як цілісної системи виходить з того, що управління являє собою дисипативну систему з періодично змінюваними елементами (елементарними дисипативними системами), спрямованими на розсіювання енергії, на різні стани суспільства. Механізм еволюції управління у напрямі цілісності на феноменологічному рівні включає в себе процеси ієрархізації і деієрархізації, диференціації та інтеграції. Динаміка еволюції управління до стану цілісності детермінується процесом відбору на основі дії соціального селектора, соціального детектора і соціального тезаурусу. Результат антропологічного дискурсу соціального менеджменту як наслідок дії механізму соціального відбору біфуркаційних можливостей (соціальних альтернатив) залежить не стільки від кількісного, скільки від якісного співвідношення соціальних сил, що беруть участь у міжсуспільних сегментах взаємодії. У точках біфуркації спонтанно-суб’єктивний вибір переходу до нової соціальної структурованості суспільства залежить від того, яка соціально-політична сила у цей момент соціально-політичної

флуктуації лідирує, що переходить в атрактор. Антропологічні засади аналізу якісно нової якості управлінського мислення виходять із зумовленості його соціальними факторами, природи людини як родової істоти, що має основні потреби як вітального, так і духовного плану.

Сьогодні антропологічний підхід виходить, насамперед, з таких принципів, як: 1. Сталість, інваріантність фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соціальної і розумової (духовної), що споконвічно володіє волею. 2. Універсальність людини, єдності людського роду і незалежно від етнічних, расових, соціальних, географічних та інших відмінностей, рівноправності всіх людей. 3. Невід'ємність природних прав людини, їх пріоритет стосовно принципів устрою, законів і діяльності держави. У контексті філософії соціального менеджменту антропологічний підхід вимагає не обмежуватися вивченням впливу соціального середовища чи розумної, раціональної мотивації, а виявляти й ірраціональні, інстинктивні, біологічні й інші мотиви поведінки людей, зумовлені людською природою, що визначає сутність людського життя [4].

Саме соціальний менеджмент досліджує відносини між людиною та суспільством, суспільством і владою, людиною і людиною; розуміння природи людини та її відношення до оточуючого світу і самої себе, онтологічних засад управління як макромоделі перетворення світу. Соціальний менеджмент акцентує увагу на біологічній і культурній диференціації різних груп людей; на тих інтегративних рисах, які дають змогу уявляти людство як єдиний цілісний організм. Як правило, до антропології відносять фізичну антропологію, археологію, антропологічну лінгвістику, культурну, структурну антропологію. У концептуально-теоретичному аспекті антропологія соціального менеджменту включає обґрунтування принципів і методів, що продукують методологію з притаманним їй соціальним гуманізмом. Нове управлінське мислення пов'язане з усвідомленням необхідності включення людського фактора в систему управління, опори на розвиток творчих (креативних) здібностей працівників і самореалізації особистості. Роль фактора управління, управлінської культури, управлінської філософії в умовах сучасного промислового виробництва зростає, оскільки зусилля тієї чи іншої держави у конкурентній боротьбі сьогодні залежать від якості управління. Філософія соціального менеджменту акцентує увагу на *антропологічних засадах* економічної, політичної та соціальної сфери; осмислює умови створення гуманного суспільства, у якому мають бути реалізовані імперативи справедливого й солідарного суспільства – “гуманне суспільство”, “гуманні відносини”, “гуманна людина”, “гуманістичне управління”.

У соціальному менеджменті як матриці антропоцентризму та людиноцентризму використовується загальний підхід до дослідження людини як соціально-культурної істоти, формуванні суспільства, яке базується на ідеалах справедливості, солідарності, соціального консенсусу,

антропологічних засадах соціальної держави, сталого суспільного розвитку, подолання відставання України від високорозвинутих країн світу. Як відзначає В. Бех, намагаючись філософськими засобами проникнути в глибини ХХІ ст., ми повинні здійснити прорив до нового типу ідеологій. Для цього необхідно перейти від ідеології руйнування до ідеології творення [5]. У сучасних умовах необхідно не тільки сформулювати, а й втілити в життя ідеологію трансформації суспільного розвитку, тобто об'єднувальні ідеї та головні організаційні принципи гуманізму мають визначити основні напрями і принципи управлінського мислення ХХІ ст. Під впливом глобальних змін у сучасному світі, в умовах формування інформаційної та техногенної цивілізації трансформуються принципи наукового пізнання соціального менеджменту, змінюється і роль парадигми соціального менеджменту, оскільки на перший план виходить ідеологія трансформації суспільного розвитку. Соціальний менеджмент розглядає гуманізм як дієвий інструмент пізнання, яким володіє людство і який не може замінити ні віра, ні ентузіазм, ні розум, ні інтелект, оскільки це концепція-вчення про значущість цінності індивіда людського роду.

Наукові методи, які здійснили переворот у природничих і соціальних науках завдяки соціальному гуманізму, розпочинаючи з епохи Відродження, мають бути поширені на вирішення основних проблем сучасності і в умовах розвитку особистості у нелінійному суспільстві. Цінність і значущість кожної особистості в соціальному менеджменті – це основна ідея антропології управління, оскільки людина має здобути можливість реалізувати свої творчі здібності і здійснити свої надії. У зв'язку з цим гуманісти відкидають усі релігійні, ідеологічні та моральні кодекси, які принижують людську особистість, пригнічують свободу, інтелект і обезцінюють людину. Мета нового управлінського мислення з *акцентом на його антропологічну складову* – боротьба за максимальну автономію індивіда у поєднанні з його соціальною відповідальністю, щоб свобода вибору індивіда гарантувалася державою і суспільством. Соціальний менеджмент скеровує свої зусилля на становлення гуманістичної природи управлінської праці, зміст соціального менеджменту управління як нового наукового напрямку виявляється в законах і закономірностях, принципах і функціях цілеспрямованої діяльності людей у процесі управління. Ефективність соціального менеджменту, його соціальна адекватність передбачають такі моральні характеристики діяльності, як чесність і справедливість, розуміння того, що в кінцевому підсумку головною цінністю є тільки людина. Основний закон філософії соціального менеджменту слід сформулювати таким чином: забезпечення оптимального функціонування та самореалізації цього соціального суб'єкта відповідно до об'єктивних тенденцій шляхом свідомого впливу на об'єктивні процеси з метою перетворення існуючої можливості в дійсність. Із цього слід зробити висновок, що для того, щоб не помилятися, в політиці необхідно знати ті об'єктивні тенденції, які ведуть до мети. Одним із законів соціального менеджменту є вибір мети й

основної ланки в ланцюзі подій і передбачення відповідних наслідків у майбутньому [6].

Вирішення проблем соціального менеджменту в умовах глобалізації зводиться до такого: 1) порівняльний аналіз основних соціополітичних, соціоекономічних і соціокультурних цінностей світової цивілізації, що визначають ціннісні виміри політичного діалогу в глобальному світі: становлення нового універсалізму через усвідомлення “квітучої складності” планетарного буття; 2) порівняльний аналіз політичних стратегій міжцивілізаційних взаємодій: обґрунтування гуманітарної миротворчості як постійної відповіді на рецидиви “нового варварства” і нелюдяності; 3) розробка ідеї гуманістичного глобалізму як альтернативи уніформізму і гегемонізму в глобальному світі; 4) обґрунтування нової концепції гуманітарного консенсусу як процесу узгодження цінностей різних цивілізацій; 5) дослідження нових проблем формувального глобального політичного простору і часу; 6) дослідження можливих деформацій розвитку в процесі глобалізації (антицінності, масова культура, нееквівалентний характер інформаційного обміну); 7) порівняльний аналіз можливих альтернативних шляхів глобалізації з позицій постнекласичної концепції прогресу – європейської та євроатлантичної інтеграції.

Таким чином, філософія соціального менеджменту – це процес впливу суб’єкта, спрямованого на впорядкування, збереження системи об’єкта відповідно до поставленої мети у сфері політики. Кожна історична епоха вносила свої корективи щодо суб’єктів управління, методи стимулювання, масштаби організації самого процесу, проте тільки у ХХІ ст. стали розвиватися наукові основи гуманістичного управління. Філософія соціального менеджменту є одним із основних факторів соціального, економічного, інтелектуального прогресу. Однією із сучасних категорій філософії соціального менеджменту називають легітимність (Ж. Шабо), яку слід розрізняти за видами: 1) *демократична легітимність* – це перенесення на все суспільство механізмів прийняття рішень індивідом; у політичній практиці для операціоналізації переходу від індивідуального до колективного; його застосування в демократичних режимах є універсальним як для вибору представників народу, так і для прийняття законів чи рішень у рамках колегіальних виконавчих структур; 2) *технократична легітимність* пов’язана з умінням володарювати, а останнє зумовлене двома параметрами – способами доступу до влади та змістом процесу її здійснення, в основі якого є знання; 3) *ідеологічна легітимність* базується на певних уявленнях про соціальну дійсність і способи та проекти її реалізації; 4) *онтологічна легітимність* – це відповідність політичної влади універсальним принципам людського соціального буття, що вимірюється рівнем відповідності тому глибинному порядку буття, який людина відчуває як вроджений і якому вона не може протистояти. *Легітимність філософії соціального менеджменту* являє собою певний історично сформований, соціально значущий порядок

формування антропологічних засад взаємодії людини з владою, а саме своєрідним маніфестом Київської філософської школи стало осмислення антропологічної та метафізичної проблематики, у центрі якої людина не тільки як міра всіх речей, але і як їх творець (В. Табачковський, М. Попович, Є. Андрос, А. Лой, В. Лях, Г. Горак, Г. Шалашенко, С. Пролеєв, Є. Бистрицький, Я. Любивий, В. Пазенок).

Для підтримки легітимності антропологічної парадигми соціального менеджменту використовуються такі засоби: зміни законодавства і механізму державного управління відповідно до нових вимог; реалізація легальних заходів із запобігання можливому пониженню легітимності влади; підтримка в суспільстві законності і правопорядку. Основними причинами делегітимації є: 1) суперечність між універсальними цінностями, які панують у суспільстві, та егоїстичними інтересами владної еліти; 2) суперечність між ідеєю демократії та соціально-політичною практикою; 3) відсутність у політичній системі механізмів із захисту інтересів народних мас; 4) зростання бюрократизації та корумпованості; 5) націоналізм, етичний сепаратизм у багатонаціональних державах; б) поява гострих соціальних суперечностей, зіткнення різних гілок влади.

Для легітимізації соціального менеджменту необхідна конкретизація закону соціальної синергетики через поняття соціальної ентропії, ідеї порогових ефектів, біфуркації параметрів порядку, принципи мінімальної дисипації, синергетичного резонансу та непрогнозованості розвитку соціальних систем. Завдяки цим законам аналіз проблем гуманістичного розвитку слід розглядати через призму синергетики, неврівноважену термодинаміку, хаосологію, нелінійну динаміку, теорію дисипативних систем, квантово-польову космологію, теорію катастроф, теорію особливостей і біфуркацій, теорію фракталів, якісної теорії нерівноважних фазових переходів тощо. Дослідження самореалізації особистості в критичні періоди розвитку соціуму в рамках методології режимів із загостренням; оновлення методологічної культури (стратегії реконструкції, дослідження “нестабільностей”, “невизначеностей”, спонтанних порушень симетрії, “стохастики”, “турбулентності”, “дисипації”), що свідчить про методологічний дискурс філософії нестабільності. Це дало можливість зрозуміти сучасний світ як стохастичний, катастрофний, як такий, що кваліфікується як не прогнозований і парадоксальний процес у контексті синергетичної концепції управління як єдиного соціального організму [7, с. 167–182].

Аналіз закономірностей становлення філософії управління, що реалізується в країнах Заходу, орієнтується на гуманістичний чинник, який розглянуто в контексті становлення соціальної складової управління; узагальнений комплекс засобів оптимізації державної влади на етапі трансформації України: а) підвищення рівня економічного розвитку країни в контексті побудови соціально-демократичної держави зі змішаною економікою; б) розвиток соціальної та правової держави; в) систематичне вдосконалення законодавства; г) становлення громадського суспільства та

його інституцій; д) утвердження й розвиток соціальної відповідальності у сфері державного управління.

Методологія соціального менеджменту дає право сформулювати і систематизувати понятійно-категоріальні підвалини антропологічних засад філософії управління як нового наукового напрямку, щоб подолати кризові синдроми сучасного етапу трансформаційних процесів. У сучасних умовах ХХІ ст. необхідно не тільки сформулювати, а й упровадити в життя антропологічну парадигму, що являє собою об'єднувальні ідеї та визначальні організаційні принципи гуманізму, що визначають основні напрями і принципи розвитку соціального менеджменту в Україні. Під впливом глобальних змін у сучасному світі в умовах формування інформаційної і техногенної цивілізації трансформуються види, засоби, принципи, цінності наукового пізнання. Закономірний процес зміни визначальних уявлень в історії науки у вигляді переходу від однієї парадигми до іншої в цілому означає розвиток наукового пізнання. У сучасному глобалізованому світі змінюється і роль гуманітарної парадигми: інтеграція суспільствознавства і природознавства набуває нових прикмет і на передній план має виходити соціально-гуманітарна проблематика. Саме антропологічна парадигма соціального менеджменту пронизує постнекласичний тип наукового дискурсу, найголовнішою ознакою якого є застосування соціально-антрополого-гуманітарного дискурсу для виходу України з кризи. У контексті міжнародного контексту американської моделі соціального менеджменту можна виділити такі характеристики: регулювання тих аспектів відтворення, які не піддаються ефективному регулюванню на основі вільної конкуренції; залишковий характер соціальної політики, яка має поповнити те, що не може зробити ринок; посилення державного регулювання після Другої світової війни, яке суттєво модифікувало ліберальну модель ринкової економіки. Соціально-ринкова змішана економіка, *що розвивається в контексті соціального менеджменту*, включає в себе два начала: “соціальність” і “змішаність”, які сформувалися і, тим більше, об'єдналися в єдину систему не відразу і певною мірою являють собою конгломерат досягнень як соціалістичної, так і капіталістичної системи господарства. Концептуальні моделі американського досвіду функціонування механізмів соціального менеджменту розкриваються через ряд термінів і понять, які слугують глибокому осмисленню та проникненню в сутність цієї концепції. “Рамкові умови” – сумарне поняття концепції соціального менеджменту: у класичній науковій школі поняття “ринок”, в інституціоналізмі – поняття “соціального інституту”. *Рамкові умови* – це, перш за все, ті соціальні цінності, які передують процесу виробництва й опосередковують його. Вже неоліберали постійно підкреслювали, що до невід'ємного права людини належить право на покращення свого добробуту в рамках правових і моральних рамок вільно і відповідально вибирати й діяти, можливість вибирати децентралізовану процедуру волевиявлення і прийняття рішень. У загальному вигляді цю суперечність слід

сформулювати таким чином: намагаючись у теорії через *поняття* “соціальності” (а на практиці шляхом побудови “соціальної держави”) пов’язати економіку і особистість, слід поставити ці два елементи у зовнішні рамки (порядку, держави), тобто за допомогою *категорії* “соціальності” неможливо було сформувати взаємозв’язок економіки і особистості та на цій основі – суспільства і держави. Звідси – незавершений, теоретично неповний характер концепції соціально-ринкового господарства, що дає змогу вважати її скоріше не концепцією, а “способом думки”.

Як свідчить аналіз, ця суперечність існувала в усі періоди практичного розвитку соціально-ринкового господарства в усіх країнах, у тому числі і в Німеччині, даючи змогу представникам різних поглядів в економічній і управлінській думці апелювати до цього поняття. Останнім часом значне коло вчених відзначає той факт, що більшість національних економік рухається у напрямі формування так званої “*економіки узгоджень*” (нова модель змішаної економіки). Концепція “економіки узгоджень” розроблялася для країн Скандинавії на базі спеціальних економічних досліджень з урахуванням національної специфіки цих країн і загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Ця концепція виходить з факту появи синергічного ефекту від раціонального поєднання ринкового саморегулювання, державного втручання та корпоративної координації сучасної економіки (“*раціональна змішаність*”), що виявляється у появі механізмів переговорного характеру – узгодження. Вони, на думку західних учених, зможуть вирішувати проблему стабільності економічних систем на мікрорівні та макрорівні, оптимально поєднавши всі цілі суб’єктів національної економіки для досягнення спільної кінцевої мети функціонування. Як вважає В. Ойкен, ринкове господарство є більш продуктивним, ніж централізоване, оскільки останнє не може пояснити та з’ясувати потреби членів суспільства.

Антропологічні засади соціального менеджменту як якісно нового управлінського мислення функціонують як організаційно-управлінська діяльність соціальних агентів, що включені у систему управління соціальними процесами і забезпечують їх управлінську парадигму відповідно до вимог часу і рівня розвитку самого антропологічного фактору. *Системні характеристики соціального менеджменту* зводяться до того, щоб: 1) гарантувати безпеку життєвих стандартів суспільства від економічних потрясінь коротко- і довгострокового характеру; 2) сумістити життєві стандарти народу із підтримкою фізичних і духовних сил і здоров’я; 3) сумістити життєві стандарти суспільства із захистом громадянських свобод людини (захист від політичної та адміністративної сваволі і корупції); 4) забезпечити рівень активації (залучення мас до законних політичних і соціальних організованих акцій); 5) підтримати належний характер колективної свідомості (рівень авторитарності, етноцентризму, конфліктності). Теоретико-методологічне обґрунтування діалектичного взаємозв’язку особистості, держави і суспільства в системі управлінських відносин з позиції пріоритету особистості, що базується на

соціоантропологічних засадах кожного з них, правомірно визначити як новий підхід до соціального менеджменту, що має принципово важливе значення для успішного функціонування управлінських структур українського соціуму і відповідає тенденціям його історичного розвитку [8, с. 155–162].

Осягнути соціальний менеджмент можливо лише за допомогою концептуально-методологічного *арсеналу антропологічної парадигми*, яка споріднена з природою об'єкта – антропологією. Особливості соціоантропологічної методології полягають у тому, що вона спрямована на вироблення такої парадигми управління, яка враховувала б цінності, інтереси, потреби людини і всіх верств населення. Отже, нове управлінське мислення XXI ст. у дискурсі соціального менеджменту – це акцентуація на людиноцентризмі, в основі якого – актуалізація гуманістичних тенденцій і відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів. Нове управлінське мислення XXI ст. пов'язане із включенням людського фактора в систему управління. Проте для того, щоб усе це здійснилося, в сучасних умовах необхідно повернення довіри до влади, що має стати першим кроком масштабних перетворень у країні, адже без довіри народу до влади не відбудеться жодних реформ, і філософія соціального менеджменту не стане провідною ідеологією соціальних перетворень. Введення поняття “*антропологічного фактора соціального менеджменту*” дає змогу зафіксувати багаторівневий характер управлінської взаємодії, при якому одна й та сама особа здатна виступати у вертикалі багаторівневої структури соціального менеджменту одночасно і суб'єктом, і об'єктом управління. Проте новим в управлінському мисленні XXI ст., що базується на соціоантропологічних засадах, є дослідження організаційно-управлінської діяльності у взаємозв'язку з діями акторів (адміністративних і господарських керівників різного рангу) через регулювання нормативно-правового простору в економічній, політичній і духовній сферах суспільства, формуючи єдиний соціальний організм, як відзначає В. Бех [9].

Таким чином, тип соціальності, що функціонує як взаємозалежність вільних індивідуальностей, починає формуватися в умовах високотехнологічного виробництва, у якому утверджує свої позиції новий тип автономних працівників (клас інтелектуалів), участь яких в управлінні виробництвом сприяє становленню в управлінських відносинах *соціального* партнерства. Універсалії антропологічної культури чи антропологічного фактора мають розглядатися суб'єктом управління як цілеорієнтовані цінності управлінської діяльності, а також як інструмент формування її методів і засобів, що забезпечують ефективність функціонування соціальних процесів відповідно до закономірностей розвитку соціуму. Виходячи з функцій управлінського мислення XXI ст., слід виокремити в його структурі два рівня: 1) програмно-цільовий, що включає ідеологічний і морально-психологічний компоненти; 2) організаційно-практичний (нормативний), що забезпечує нормативне

регулювання соціальної діяльності. Такий підхід дає змогу *оптимізувати антропологічний фактор* соціального менеджменту засобами нового управлінського мислення. Передбачається, що в українських умовах стабілізаційна роль у функціонуванні соціального менеджменту належить державі, яка має виступати як системний соціальний регулятор, що забезпечує координаційна функція і формування єдиного соціально-правового простору. При цьому управлінський вплив соціальних інституцій має доповнюватися процесами самоорганізації та самоуправління, акторами яких виступають безпосередні суб'єкти господарської діяльності. Антропологічні засади соціального менеджменту, що базуються на взаємозв'язку особистості, держави і суспільства у системі управлінських відносин, слід використовувати в управлінській діяльності з *позицій пріоритету особистості*. Останнє є новим підходом в управлінському мисленні ХХІ ст. і має принципово важливе значення для ефективного функціонування управлінських структур українського соціуму, що відповідає тенденціям його історичного розвитку.

Висновки. Таким чином, оцінюючи ситуацію в країні негативно, більшість громадян усе ж таки вірить у майбутнє держави, має адаптивні ресурси, очікує на реальні суспільні зміни і конструктивні дії від демократично обраної влади, має надію на те, що людина стане головним суб'єктом перетворень урядових реформ. Саме тому повернення довіри до влади, консолідація суспільства і послідовне здійснення цих реформ з акцентом на впровадження антропологічних засад відповідає прагненням громадян незалежно від їх регіональних ідентичностей. Проводячи політику, спрямовану на здійснення державно-правових і суспільних перетворень, необхідно враховувати, що модернізація суспільства на засадах демократії та свободи, посилення правопорядку може стати реальністю лише при наявності впровадження антропологічних вимірів у соціальне управління. Кредит довіри людини до влади має бути сплачений лише за рахунок успішних економічних, політичних, конституційних, адміністративних реформ, оздоровлення економіки і соціальної сфери, піднесення якості життя населення, в основі яких має бути антропологія соціального менеджменту як якісно нова складова управлінського мислення ХХІ ст. Збереження і всебічний розвиток національного гуманітарного простору є важливою складовою переходу до принципово нових форм облаштування суспільного життя в сучасній Україні як цілісному соціально-культурному організмові, об'єднаному спільними ідеалами і громадянською солідарністю, патріотичним усвідомленням, консолідованим баченням минулого, сучасного і майбутнього. Важливим спрямуванням усієї антропологічної та гуманітарної політики держави має стати курс на оновлення соціального менеджменту, а для цього використані базові антропологічні засади управлінського мислення: а) єдності людини і природи, людини і суспільства; б) єдності об'єктивних і суб'єктивних засад управлінської діяльності; в) соціального детермінізму,

що визначає формування управлінського мислення як основи антропологічного дискурсу соціального менеджменту.

Перспективи подальших наукових досліджень: дослідження антропологічної парадигми соціального менеджменту та ролі зворотних зв'язків у цій системі взаємовідносин.

Література

1. Воронкова В.Г. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-антропологічні виміри) : монографія / Валентина Григорівна Воронкова. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2008. – 254 с.
2. Марков Б.В. Философская антропология / Борис Васильевич Марков. – СПб. : Форум, 2008. – 352 с.
3. Андрущенко В.П. Організоване суспільство: проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К. : Атлант ЮЕМСІ, 2006. – 502 с.
4. Базалук О.А. Сущность человеческой жизни / О.А. Базалук. – К. : Наукова думка, 2002. – 270 с.
5. Бех В.П. Философия социального мира: гносеологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – 284 с.
6. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія / Воронкова Валентина Григорівна. – Запоріжжя : Вид-во ЗДІА, 2010. – 272 с.
7. Попов С.М. Синергетична концепція управління як єдиного соціального організму / Сергій Миколайович Попов // Наукові записки Київського університету туризму, економіки і права. Серія: Філософські науки / [гол. ред. В.С. Пазенок]. – К. : КУТЕП, 2010. – Вип. 8. – С. 167–182.
8. Попов С.М. Адаптація управлінської системи організації до зовнішнього середовища як один з феноменів соціогенезу і культурогенезу / Сергій Миколайович Попов // Культурологічний вісник : науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2011. – Вип. 26. – С. 155–162.
9. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / [за наук. ред. В.П. Бека ; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко] ; Мін-во освіти і науки ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

Попов С.М. Антропологічні засади соціального менеджменту як якісно нової складової управлінського мислення XXI ст.

Проаналізовано антропологічні засади соціального менеджменту в контексті антропологічної парадигми, що являє собою якісно нову складову управлінського мислення; обґрунтовано антропологічний підхід до впровадження антропологічної парадигми в процес сучасного управління.

Ключові слова: антропологічні засади, соціальний менеджмент, нове управлінське мислення, антропоцентризм, антропологічна парадигма, антропологічний підхід.

Попов С.Н. Антропологические основы социального менеджмента как качественно новой составляющей управленческого мышления XXI в.

Анализируются антропологические основы социального менеджмента в контексте антропологической парадигмы, которая является собой качественно новую составляющую управленческого мышления; обосновывается антропологический подход к внедрению антропологической парадигмы в процесс современного управления.

Ключевые слова: *антропологические основы, социальный менеджмент, новое управленческое мышление, антропоцентризм, антропологическая парадигма, антропологический подход.*

Popov S. Anthropological principles of social management as qualitatively new constituent of managerial thinking of XXI century

Analyze anthropological principles of social management the context of the anthropological paradigm, which is a qualitatively new constituent of managerial thinking; anthropological approach to the introduction of anthropological paradigm in the process of modern management is grounded.

Key words: *anthropological principles, social management, new managerial thinking, anthropocentrism, anthropological paradigm, anthropological approach.*

ПРО ДЕЯКІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПОНЯТТЯ “МАСА”

Важко сказати, чи існують серед сучасних наук такі, що у своєму термінологічному арсеналі не використовували б поняття “маса”. З латинської це слово перекладається як “шматок”, “брила”. У природничих науках “масою” називається одна з основних фізичних характеристик матерії, міра інерції тіл та їхньої гравітаційної взаємодії. “Масою” може бути рідка або напіврідка суміш, наприклад, маса води, розплавленого металу тощо. Дуже часто під “масою” розуміють якусь безліч, велику кількість кого- або чого-небудь [10, с. 438]. У соціально-кількісному вимірі “маса” – це “велика сукупність людей, широкі кола населення” [2, с. 512].

Увесь блок соціально-гуманітарних наук – соціологія, політологія, психологія, історія, антропологія, етнологія, економіка тощо – використовують десятки термінів, утворених від слова “маса”, як-от: “масова поведінка”, “поведінка маси (мас, натовпу, юрби)”, “масові рухи”, “масова участь”, “масові акції (громадсько-політичні виступи, дії, заходи)”, “масові безпорядки (заворушення)”, “масова свідомість”, “масові настрої”, “масова культура”, “людська маса”.

Усі ці та інші етимологічно близькі поняття науково доцільні та мають свої конкретні змісти. Проте не так уже й рідко під час їх інтерпретації і особливо оцінювання реальних процесів, які ними позначають, виникає суперечність між кількісними та якісними характеристиками, що поєднуються в понятті “маса”. Ця суперечність впливає з того, що маса водночас є і певною сукупністю, і певним станом, формою та змістом. Не протиставляючи ці дві характеристики, аналітик має методологічно визначитись, яку саме з них у контексті реального процесу він приймає за основний предмет свого дослідження, надає їй значення головного смислу, навколо якого можна вибудовувати різноманітні варіанти смислової домінантності. Адже одна й та сама форма може мати кілька змістів, і один і той самий зміст може існувати в різних формах.

Мета статті. Чудовою ілюстрацією до вищесказаного є співвідношення понять “маса” і “натовп”. У сучасних публікаціях вони нерідко повністю або більшою мірою ототожнюються. Але чи правильно це? Іншими словами, чи спосіб поведінки маси збігається зі способом поведінки натовпу? І чи стан натовпу властивий лише “великій сукупності”, яку ми називаємо масою? Пошук відповідей на ці запитання і є основною метою публікації.

Інтуїтивні спроби зрозуміти, що являють собою масові настрої та масова соціальна участь з’явилися ще в античну добу, насамперед у Давній Греції та Римі. У Середньовіччі актуалізувалася проблема централізованої політичної влади та (відповідно) її впливу на різні соціальні верстви. У Новий час мислителі намагалися усвідомити значення масових рухів під

час перших буржуазних революцій. Ця ж проблема – роль мас в історії – набула ще більшої ваги на зламі ХІХ–ХХ ст., а в подальший період виникли теорії “масового суспільства”. Авторами класичних досліджень в галузі соціальних проблем масовості є Г. Тард, Г. Лебон, Ф. Ніцше, М. Вебер, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм. Сучасна проблематика, пов’язана з поняттям “маса”, представлена працями Ч. Маккей, С. Московічі, Е. Хоффера та інших західних авторів. В Україні та Росії у відповідних напрямках працюють, зокрема, такі дослідники: А. Назаретян, Д. Ольшанський, Ю. Омельченко, В. Опанасюк, Ж. Тощенко, М. Хевеші, А. Цуладзе. Основними не вирішеними проблемами залишаються змішування понять та нечіткість у визначенні методологічних підходів до вивчення однотипних явищ.

Увага до масових явищ у стародавніх Афінах була викликана появою демократії. Принцип правління більшості народу, що впливав з ідеалу свободи та правової рівності громадян (за винятком деяких категорій), стикався з проблемою неготовності, невміння чи, взагалі, нездатності певної частини населення міста-держави особистою участю забезпечити суспільний порядок. Масову політичну участь Платон називав “божевіллям більшості”. Політика розумілася як унікальне – “царське мистецтво” – підвладне небагатьом, передовсім інтелектуальній еліті, царям-філософам. Отже, кількість (маса), на думку давньогрецьких філософів, безпосередньо створювала загрози для якісного управління, вона сприймалася як політичне середовище для визрівання неконтрольованих, неконструктивних форм соціальної поведінки. Демократія межує з політичним хаосом, масова участь може легко перерости в охлократію – владу натовпу (з грец. *όχλος* – натовп і *κράτος* – влада). Далі визначень, що це лад “приємний і різноманітний”, але “кращий серед гірших”, давньогрецькі мислителі у своїх позитивних оцінках демократії не йшли. Найчастіше їх вибором ставали комбіновані форми правління, наприклад, запропонована Арістотелем так звана політія – правління, у якому поєднувалися б кращі риси інших форм: монархії (патерналізм, “батьківська” відповідальність за велику родину – всю державу); аристократії (знання, моральність, добродійність); олігархії та плутократії (добробут, достатній матеріальний рівень життя громадян); демократії (врахування інтересів більшості, забезпечення її прав і свобод, справедливе законодавство). (Як на нашу думку, то сучасні розвинуті демократії побудовані саме за такою структурою).

На особливості поведінки людей у натовпі, юрбі (“масі”) звертав також увагу відомий римський історик I ст. до н. е. Т. Лівій у своєму 142-книжному дослідженні “Історія Риму від заснування міста”. Докладний аналіз перших десяти книг Т. Лівія здійснив середньовічний класик політичної думки італієць Н. Макіавеллі. Історичні події, зображені його попередником, Н. Макіавеллі широко використовував на підтвердження власних поглядів на політику, що були викладені ним, зокрема, у праці “Роздуми на першу декаду Тита Лівія” (1513–1519).

Н. Макіавеллі описує поведінку “сукупності плебеїв”, ототожнюючи її з натовпом. Слідом за Т. Лівієм він зауважує, що поведінку натовпу спрямовують дві основні суперечливі риси, що визначають його сутність – неусвідомлювана (некерована) хоробрість, посилена відчуттям колективної сили, та інтуїтивний страх за наслідки своїх дій: “...люди натовпу хоробрі в промовах, що засуджують рішення їх правителя, але перед загрозою майбутнього покарання вони не довіряють одне одному і спішать підкоритися. <...> з одного боку, немає нічого жахливішого за розгнuzданий і некерований натовп, а з іншого, немає нічого слабшого, адже, незважаючи на підняту натовпом зброю, з ним легко впоратися, аби лишень ти зумів заховатися від його першого натиску...” [6, с. 114]. Натовпом можна керувати, звертаючись до його почуттів, його нескладно вмовити, обіцяючи йому те, що він хоче почути. Натовп метушливий і непостійний у своїх настроях. Він не сприймає малодушності і готовий іти за будь-яким вождем, якщо той зуміє оволодіти настроєм маси та постане виразником її рішучості, героєм, що уособлює її власний героїзм. Маса однаково натхненно возвеличує своїх вождів, рішучо скидає їх з п’єдесталів, щиро співчуває їхній долі і кається у вчиненому. Н. Макіавеллі цитує Т. Лівія: “*Haec natura multitudinis est: aut humiliter servit, aut superbe dominatur*” [6, с. 115]. Слово *multitudinis* з латинської перекладається по-різному: *численність, маса, натовп*. Очевидно, що при перекладі наведеного речення можна вжити як слово *маса*, так і слово *натовп*: “Така властивість маси (натовпу): вона або по-рабськи підкоряється, або гоноровито владарює”. Нарівні з *multitudinis* Т. Лівій і Н. Макіавеллі вживають слово *universis* (сукупність).

Як бачимо на прикладі розглянутих джерел, характеристики кількості і якості в поняттях “маса” і “натовп” античними та середньовічними авторами не розрізнялися, а сприймалися як загальна сутність явища, коли численність, сукупність людей завжди визначає певний тип їхньої поведінки. Однак при цьому Н. Макіавеллі висловив геніальне припущення: аби поводитися так, як поводить натовп, зовсім не обов’язково, щоб виникла певна сукупність людей. Подібна поведінка властива й окремим індивідам: “...я скажу, – звертає увагу філософ, – що недолік, у якому письменники звинувачують маси, можна приписати всім людям окремо, а особливо правителеві, оскільки будь-яка людина, котра не дотримується законів, наробить стільки ж помилок, як і некерований натовп” [6, с. 115].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з’явилися спроби осмислення масових соціальних рухів, що властиво було насамперед засновникам консервативної ідеології. Англієць Едмунд Бьорк та французькі філософи Жозеф-Марі де Местр і Луї-Габріель де Бональд категорично не сприймали Велику французьку революцію як спробу за допомогою радикальних методів реалізувати абстрактне, на їх погляд, “природне право” кожного індивіда на “свободу, рівність і братерство”. У своїй консервативно-романтичній критиці капіталізму та ліберально-буржуазної

ідеології вони заперечували перспективність інститутів буржуазної демократії, позитивно-суспільний характер та раціональне начало революцій, які збуджують суспільні маси, обіцяючи їм швидке покращення життя, але насправді призводять до поспішної, а тому невинуватої руйнації того, що може бути змінено лише в ході поступових реформ, якщо такі реформи не суперечать історичній традиції та соціальному досвіду. На переконання Е. Бьорка, “людина є одночасно максимально дурною і максимально мудрою істотою. Індивід дурний, маса дурна, коли діє нерозважливо; але рід мудрий, і з часом він, як рід, майже завжди діє цілком правильно” [1, с. 323].

На зламі ХІХ – ХХ ст. Ф. Ніцше, Г. Лебон, Г. Тард стали попередниками теорій, що в подальшому здобули загальну назву “теорії масового суспільства”. Ці дослідники заклали концептуальні основи науки про психологію мас та започаткували у зв’язку з цим вивчення особливої функції соціального і політичного вождизму в поведінці маси.

Наприкінці ХІХ ст. вийшла друком праця французького вченого Г. Лебона “*La psychologie des foules*” (“Психологія натовпів”). За визначенням одного з авторитетних сучасних дослідників творчості Г. Лебона французького науковця С. Московічі, ця книга є “одним з найбільш вражаючих наукових успіхів усіх часів”, вона “стала маніфестом науки, яка під різними назвами (соціальна психологія, колективна психологія) продовжує існувати до нинішнього часу” [7, с. 87].

У 1896 р. працю Г. Лебона було опубліковано російською мовою під назвою “Психология народов и масс”. У зв’язку з цим привертає до себе увагу значення слова *foule*, яке вжито в оригінальній назві книги. У французькій мові воно має кілька значень: “натовп”, “безліч”, “маса” – звідси й існування різних варіантів перекладу назви книги. (Іноді в українських перекладах праці Г. Лебона та в дослідній літературі нарівні зі словом “натовп” вживається слово “юрба”). Зазначена філологічна обставина має, однак, другорядне значення. Набагато важливішим є те, що, починаючи від Г. Лебона, існує стійка дослідна традиція фактично ототожнювати сутності понять “маса” і “натовп”, які французький учений дійсно вважав синонімічними. Характерні риси натовпу (маси), виявлені та в блискучому літературному стилі змальовані Г. Лебоном, уже давно стали хрестоматійними ознаками цього соціального феномену. Головні з них такі [4, с. 118–152]:

1) втрата окремими особами – учасниками натовпу – рис індивідуальної свідомості й поведінки, внаслідок чого виникає феномен “колективної душі натовпу” – тимчасового, але дуже сильного загального стану емоційно-психологічної єдності;

2) у натовпі індивід піддається таким інстинктам, яким він ніколи не дає волі, коли буває сам; натовп боягуза робить героєм, а чесну людину штовхає на злочин;

3) учасники натовпу втрачають почуття особистої відповідальності за хід подій, вони перетворюються на анонімних носіїв сукупних

інстинктів, основою яких є ілюзія нездоланної колективної сили; для натовпу майже не існує поняття неможливого;

4) натовпу властиві тільки прості й крайні почуття: будь-яку думку чи ідею він сприймає або відхиляє як абсолютну істину чи як абсолютну помилку; натовп схильний до максималізму та фізичного насильства;

5) почуття учасників натовпу різко беруть гору над здатністю раціонально, усвідомлено-критично сприймати дійсність; закони логіки не мають на натовп жодного впливу, оскільки він “мислить” не категоріями реального, а образами бажаного. “Юрба ніколи не прагнула правди; вона відвертається від очевидності, яка не до вподоби їй, і вважає за краще шанувати помилкові погляди, якщо тільки погляди ці зваблюють її. Хто вміє вводити юрбу в оману, той легко стає її володарем; хто ж прагне привести її до тями, той завжди буває її жертвою. <...> Чим лаконічніше твердження, чим більш воно позбавлене будь-якої доказовості, тим більше воно впливає на юрбу” [4, с. 142];

б) оскільки розум і почуття в натовпі зливаються в одне поняття “колективної душі”, то він легко і навіть з готовністю піддається навіюванню, маніпуляційному впливові з боку своїх ватажків. “У душі юрби, – підкреслює Г. Лебон, – переважає не прагнення свободи, а потреба підкорення; юрба так жадає скорятися, що інстинктивно упокорюється тому, хто оголошує себе її володарем” .

Г. Лебон, критикуючи маси, звертав увагу й на деякі позитивні властивості мас. На його думку, маси здатні бути не лише жорстокими, а й героїчними одночасно, їхній ентузіазм може означати прелюдію до нового порядку, а захопленість певним ідеалом і нездатність розмірковувати – свідчити про їхню великодушність і альтруїзм [4, с. 110]. Французький дослідник був першим, хто показав значущість психологічних, переважно ірраціональних аспектів політики. Він, однак, не заперечував принципової можливості управління масами, але оскільки перебував на методологічних позиціях виключно психологічної науки і, природно, вкладав у поняття “маса” й “натовп” однаковий зміст, то й управління масою розглядав як здатність її ватажків впливати на поведінку натовпу переважно за допомогою психологічних прийомів навіювання, уміння “вводити натовп в оману”.

Зовсім інше, ніж вищепроаналізована концепція, бачення проблеми властиве марксизмові. Ця теорія апелює не до емоцій та почуттів “маси”, а до її конкретних соціально-класових інтересів. По суті кажучи, уся політична частина марксизму – це обґрунтування закону зростання ролі “народних мас” в історії. Це поняття тлумачиться в марксистській літературі досить широко, але його загальним синонімом є ті соціальні прошарки, групи й класи, які створюють матеріальні цінності та виступають активно-прогресивною силою в розвитку суспільства. В. Ленін, особливо в період до соціалістичної революції 1917 р., присвятив велику кількість праць, у яких доводив необхідність та можливість внесення в “маси” шляхом революційної пропаганди й агітації відповідної

свідомості, прищеплення їм дисципліни класового мислення та соціально активної дії. Пізніше, на початку розбудови радянської політичної системи, пояснюючи зміст поняття “маса”, В. Ленін вживав, зокрема, такі формулювання, як: “вся маса робітничого класу”, “широка маса трудящих”, “пролетарська/непролетарська трудяща маса”, “експлуатовані та пригнічені маси” тощо [5, с. 5; 7, с. 67]. “Маси діляться на класи”, – наголошував В. Ленін. Кількісно (без такого поділу) це – “величезна більшість взагалі” [5, с. 23].

У світлі вищезазначеного наголосимо, що в марксистсько-ленінській концепції поняття “маса” абсолютно не асоціюється з поняттям “натовп” і тими рисами її психологічного стану й поведінки, про які писав Г. Лебон. Маса не є натовпом, бо механізм її утворення – це насамперед соціально-економічні чинники, а не явище навіювання та причини ірраціонально-психологічного характеру. При цьому марксизм не заперечує, що полишена на саму себе маса перебуває в несвідомому, дрімотному стані, вона переживає анархічно-стихийні почуття, нею рухають пристрасті й фантазії, але принциповим є те, що її можна “розбудити”, наділити свідомістю й творчою волею.

Марксизм, як його розвивав В. Ленін, містить елементи певної ідеалізації масових соціальних рухів, що спираються виключно на доктрину класової боротьби. Лідер російської соціалістичної революції був загалом реалістично мислячим політиком, але, видається, що в перші роки радянської влади він, як і багато його соратників, не зміг уникнути післяреволюційного романтизму, вважаючи, що тісний зв’язок верхівки правлячої партії із суспільними масами за жорсткою формулою “вожді – партія – клас – маси” [5, с. 21] політично забезпечить та гарантує здійснення об’єктивних можливостей нового, соціалістичного, ладу. Проте, як відомо, сумнозвісний досвід тоталітарної сталінщини спростував цю тезу. І все ж, як би там не було, але марксизмові треба віддати належне за розпочату ним критику повного ототожнення поведінкових характеристик “маси” і “натовпу”.

На відмінностях між явищами “маси” і “натовпу” наголошували не тільки марксистки, але й дещо пізніше – їх ідеологічні опоненти. Серед них – іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет. У 1930 р. вийшла його книга “Повстання мас”. Її вважають першою спробою цілісно викласти теорію масового суспільства в “аристократичному”, або консервативному варіанті. Твір Х. Ортеги-і-Гассета одразу набув величезної популярності. Так, американська газета *Atlantic Monthly* порівнювала його значення з тим, яке для XVIII ст. мало дослідження Ж.-Ж. Руссо “Суспільний договір”, а для XIX ст. – “Капітал” К. Маркса [3, с. 163].

Схожість позицій Х. Ортеги-і-Гассета і марксизму в запереченні тотожності понять “маса” і “натовп” не є сутнісною, оскільки ці позиції мають принципово різну ідейну основу: якщо марксистки наділяли “масу” соціально творчою роллю, то іспанський філософ не тільки не був

прибічником масових соціальних рухів, а навпаки, різко виступав проти всього, що перетворює суспільство на масу.

“Омасовлення” суспільства, на думку Х. Ортеги-і-Гассета, призводить до нівелювання людської індивідуальності. Людина перетворюється на безликий елемент соціальної маси, втрачає творчий зміст свого життя та лише безтурботно споживає створені цивілізацією блага (“цинічно паразитує” на її здобутках) [8, с. 118]. Особливу небезпеку становить той факт, що саме люди такого типу (“людина маси”) через своє невігластво та за рахунок своєї кількості кидають виклик інтелектуальній, творчій еліті, намагаючись витіснити її з традиційних сфер, зокрема політичної, хоча самі не володіють здатністю ефективно управляти суспільством. “За нормального суспільного порядку, – стверджував Х. Ортега-і-Гассет, – маса – це ті, хто не виступає активно. У цьому її призначення. Вона з’явилася на світ, щоб бути пасивною, щоб хтось впливав на неї <...> Вона повинна підпорядкувати своє життя вищому авторитету, що представлений відбірною меншістю. Можна сперечатися про те, хто становить цю меншість; але хто б це не був, без нього людство втратило б найціннішу, найсуттєвішу свою частину <...> коли маса претендує на самочинну діяльність, вона тим самим повстає проти власної долі, проти свого призначення <...> Маса виступає самостійно тільки в одному випадку: коли вона творить самосуд; іншого їй не дано” [8, с. 122].

Центральною темою досліджень Х. Ортеги-і-Гассета були “філософія життя” та історія культури [3, с. 156]. Поділ суспільства на маси та вибрану меншість означали для нього “поділ не на соціальні класи”, як на тому наголошує марксизм, а “на типи людей; це зовсім не те, що ієрархічна відмінність вищих і нижчих. <...> у кожному класі, – підкреслював Х. Ортега-і-Гассет, – можна знайти і “масу”, і справжню “вибрану меншість” [8, с. 121].

Для Х. Ортеги-і-Гассета принципово важливим було розрізнення понять “маса” і “натовп”. “Натовп – поняття кількісне і видиме. <...> Маса – це множинність людей без особливих достоїнств. Це зовсім не те саме, що робітники, пролетаріат. Маса – це посередня, пересічна людина. Таким чином, те, що раніше сприймалося як кількість, тепер з’являється перед нами як якість...” [8, с. 120–121].

Як бачимо, існують суттєві відмінності в поглядах на “масу” Г. Лебона та Х. Ортеги-і-Гассета. Французький учений відкрив своєрідний “клас” суспільних явищ – натовпи; дякуючи Г. Лебону, спосіб “мислення” та специфічна поведінка натовпів стали науковими феноменами [7, с. 114]. Зі свого боку, Х. Гассет вивів тип “масової людини”. Якщо Г. Лебон оцінював “масу” під кутом зору її психологічно-емоційних настроїв і вважав їх головними збудниками масової стихійної поведінки, то для іспанського мислителя провідною ознакою маси (“людини маси”) є “повстання проти інтелектуальних і моральних основ суспільства, відмова від культурного співіснування” [11, с. 33], заперечення норм правової культури, “начал громадянської законності” [8, с. 144]. Посилаючись на

ідеологію фашизму і сталінізму, які зароджувалися в той час, Х. Гассет звертає увагу на те, що вони формують структуру “нової душі мас” – новий тип їхньої політичної поведінки, заснованої на “праві діяти без усяких на те прав” [8, с. 144].

У 1940–1960-х рр. виникають ліберально-критичний (К. Маннгейм, Е. Фромм, Д. Рісмен) та ліворадикальний (Ч. Мілс) варіанти теорії масового суспільства. Вістря їхньої критики було спрямоване проти бюрократизації і централізації влади та посилення контролю над особистістю (що в цілому властиво державно-монополістичній організації і насамперед тоталітарним системам), проти відчуження, суспільної атомізації людини.

У 1960–1970-х рр. усі теорії масового суспільства зазнали ревізії. Так, американські політологи Д. Белл, Е. Шилз оголошують їх “невиправдано-критичними”, навіть дисфункціональними стосовно існуючих політичних систем та намагаються переконструювати їх, спрямувавши в русло офіційної ідеології західних країн. Із цією метою наголошувалося на інтеграції народних мас у системі соціально-політичних інститутів “масового суспільства”; за допомогою масових комунікацій широкі верстви населення засвоюють норми й цінності, створювані елітою, і за рахунок цього суспільство рухається шляхом усунення соціальних антагонізмів [9, с. 168].

Висновки

1. При вивченні масових явищ у соціальній та політичній сферах наука змушена долати чимало труднощів, які викликані, зокрема, тим, що поняття масовості передбачає вивчення об’єктів, чия форма та конкретні властивості бувають надзвичайно різноманітними, а тому важко вловимими, такими, що погано піддаються фіксації й опису. Адже поняття мінімального й максимального стосовно маси відсутні, її межі розмиті, структура нечітка, склад невизначений.

2. Сприйняття суспільства як суцільної маси насправді не позбавлене об’єктивних підстав – це процеси індустріалізації, урбанізації, глобалізації. Однак ці явища, як і будь-які інші історичні процеси, розвиваються асиметрично (з різною швидкістю, глибиною, територіальними й демографічними відмінностями). Чим більшими є розміри, здавалося б, однорідного за своєю суттю явища, тим швидше зростає ймовірність визрівання в ньому елементів з діаметрально протилежними рисами.

3. Для дослідника масових явищ важливо самому не піддатися “зачаруванню масою”, не “захопитися” нею і не “злякатися” її, подібно до того, як це трапляється, за загальним правилом, з окремими індивідами – реальними учасниками масових акцій і рухів. Мабуть, найнадійніший спосіб не підпасти під методологічний вплив її родових – аморфних, стохастичних (імовірнісних) властивостей полягає в тому, щоб спробувати диференціювати “масу”, “змусити” її “розкритися” у конкретних формах та проаналізувати їх з погляду як ідентичного, так і специфічного.

Література

1. Балерстрем К. Бьорк / К. Балерстрем // Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [пер. з нім. ; під ред. проф. Євгена Причепія]. – К. : Тандем, 2002. – С. 315–328.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.
3. Гайденко П.П. Хосе Ортега-и-Гассет и его “Восстание масс” / П.П. Гайденко // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 155–169.
4. Лебон Г. Думки й вірування юрби / Г. Лебон // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6. – С. 118–152.
5. Ленин В.И. Детская болезнь “левизны в коммунизме” / В.И. Ленин // Ленин В.И. полн. собр. соч. – Т. 41. – С. 1–104.
6. Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли // Государь : [пер. с итальян.]. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2006. – С. 15–292.
7. Московичи С. Век толп. Исторический трактат по психологии масс / С. Московичи ; [пер. с франц. Т.П. Емельяновой]. – М. : Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с.
8. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С. 114–155.
9. Политология : энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост.: Ю.И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
10. Сучасний словник іншомовних слів / [укл.: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. – 789 с.
11. Хевеши М.А. Политика и психология масс / М.А. Хевеши // Вопросы философии. – 1999. – № 12. – С. 32–42.

Северинюк В.М. Про деякі інтерпретації поняття “маса”

Досліджено зміст та еволюцію поглядів на сутність поняття “маса”, починаючи з античних часів до сьогодення. Розглянуто концепції давньогрецької і давньоримської філософії, Н. Макиавеллі, Е. Бьорка, Г. Лебона, Х. Ортеги-и-Гассета, марксистської теорії. Особливу увагу приділено проблемі співвідношення понять “маса” і “натовп”.

Ключові слова: маса, натовп, поведінка, класи, суспільство, культура.

Северинюк В.М. О некоторых интерпретациях понятия “масса”

Исследовано содержание и эволюция взглядов на сущность понятия “масса”, начиная с античности до сегодняшнего дня. Рассмотрены концепции древнегреческой и древнеримской философии, Н. Макиавелли, Э. Бёрка, Г. Лебона, Х. Ортеги-и-Гассета, марксистской теории. Особенное внимание обращено на проблему соотношения понятий “масса” и “толпа”.

Ключевые слова: масса, толпа, поведение, классы, общество, культура.

Severyniuk V. About some interpretations of the “masses” concept

Content and evolution of opinions about the essence of the “masses” concept since the ancient times till today are researched. Concepts of Classical Greek and Roman philosophy, as well as N. Machiavelli’s, E. Burke’s, G. Le Bon’s, J. Ortega y Gasset’s ideas and of Marxian theory are considered.

Particular emphasis is placed upon the problem of correlation between “masses” and “crowd” concepts.

Key words: *masses, crowd, behavior, classes, society, culture.*

ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Незважаючи на існування української незалежної держави протягом останніх 20 років, перспективи її існування й розвитку продовжують викликати чимало суперечливих думок і дискусій. Труднощі на шляху державотворчого процесу в Україні значною мірою пов'язані з відсутністю чітко визначених обріїв державницького світогляду в суспільстві, що зачіпає ряд проблем національно-історичного, національно-культурного, національно-духовного, національно-стратегічного характеру. Видається, що певний внесок у формування таких обріїв здатна була б зробити державна ідеологія. І ця проблема неодноразово висвітлювалася на сторінках наукових журналів. Достатньо назвати таких фахівців, як: О. Андрєєва, І. Гавриленко, В. Каспрук, В. Колосов, М. Михальченко, В. Нечипоренко, О. Тимошенко, О. Швирков, О. Шморгун та інші, які приділяли цій темі багато уваги. Однак проблема залишається дискусійною й відкритою, а тому потребує подальшого обговорення.

Мета статті – визначити сутність поняття “державна ідеологія”; обґрунтувати основні чинники формування державної ідеології та джерела її змістовного наповнення; показати роль державної ідеології в сучасному процесі державотворення в Україні.

Проблема ставлення до державної ідеології в Україні безпосередньо пов'язана зі складними й суперечливими процесами перехідного періоду, у якому “розлом” між старим і новим, минулим і майбутнім зумовив пошуки нових нестандартних підходів до вирішення комплексу найважливіших проблем, пов'язаних з розвитком новоствореної держави. При цьому усталилась думка, що українське суспільство повинно й здатне напрацьовувати свої специфічні підходи до власного державного будівництва. Подібна позиція вимагала трансформації основних засад державного будівництва попередньої тоталітарної системи, у тому числі й перегляду суті та ролі такого феномену, як ідеологія в цілому й державна ідеологія зокрема.

Тому є цілий ряд об'єктивних і суб'єктивних причин. Перш за все, саме поняття “ідеологія” виявилось дещо “дискредитованим”, оскільки часто його продовжують пов'язувати з тоталітарним минулим нашого суспільства. Хоча, разом з тим, воно все частіше починає використовуватися не в ідейно-політичному контексті, а в дещо спрощеному розумінні – як показник специфічного ставлення до характеристики конкретної сфери чи форми людської діяльності. Очевидно, що тут спрацьовує, з одного боку, розмаїття теоретико-методологічних підходів щодо визначення цього поняття. Адже й у світовій науковій традиції ставлення науковців до ідеології є досить неоднозначним. Її одночасно вважать і наукою, і не наукою, і явищем

суб'єктивного та об'єктивного характеру, і носієм раціоналізму й ірраціоналізму тощо. З іншого боку, відсутність чітких змістових орієнтирів, здатних теоретично формалізувати діяльність основних суб'єктів політичних відносин у країні, насамперед державу.

Однак, чи може будь-яка держава взагалі існувати без власної ідеології, тобто бути деідеологізованою?

Видається, що поширений нині в українському суспільстві погляд на державну ідеологію потребує певного уточнення й переосмислення.

По-перше, слід виходити з розуміння самого феномену ідеології, яка є системою форм суспільної свідомості, що водночас виступають як свідомо визначені форми духовного життя. Тобто вона є стійким елементом духовної сфери соціальної системи суспільства, а тому взагалі існування будь-якого сучасного суспільства без ідеології неможливе: вона буде існувати завжди (принаймні, поки суспільство не втратить своєї соціальної структурованості), орієнтуючи й організовуючи соціальну поведінку людей. Тому ідея побудови деідеологізованого суспільства взагалі є ідеєю утопічною, оскільки руйнація будь-якої ідеології – це і з об'єктивних, і суб'єктивних причин лише підготовка соціально-психологічного поля для поширення іншої ідеології. Не випадково концепція “деідеологізації”, яскравими представниками якої були Д. Белл, С. Ліпсет та інші, з'явилась на Заході в період найбільш гострого ідеологічного протистояння двох світових систем – капіталістичної та соціалістичної. І одним з головних завдань при розробці названої концепції, разом з бажанням позбавитись власних внутрішніх соціально-політичних суперечностей, була боротьба саме з комуністичною ідеологією, намагання принизити її впливовість, спроба розчистити реальне чи потенційне радянське суспільне поле для можливості культивування нової (західної) системи цінностей, яка являла б собою комплекс “демократичних”, “ліберальних” і “соціалістичних” ідей. Як відомо, пізніше на зміну концепції “кінця ідеологій”, яка була розкритикована як правими опонентами, так і лівими, прийшла концепція “реідеологізації”, що, за словами Р. Арона, ознаменувала початок нового ідеологічного століття [14, с. 20], і яка знову поставила за мету зростання в суспільстві ролі та впливу ідеології.

По-друге, необхідно подолати класократичний підхід до розуміння сутності держави, згідно з яким державна ідеологія неминуче перетворюється на партійну ідеологію панівного класу, а тому не може претендувати на роль загальносуспільної ідеології.

У зв'язку із цим доцільно порівняти державну ідеологію з політичною, партійною ідеологією, яка, як відомо, у певних умовах теж тісно пов'язана з ідеологією державною й намагається функціонально підмінювати її (що має найбільш яскравий прояв у політичній діяльності такого соціально-політичного утворення, як партія-держава), а тому часто й сприймається як тотожне поняття. Адже партійна ідеологія, якщо вона застосовується та використовується відповідною партійною владою, має

ознаки верховенства. Але це верховенство штучне, нав'язуване. Якщо державна ідеологія походить від певної ідеї, що об'єднує громадян, сукупності чеснот і цінностей, які поділяють вони всі або їх більшість, то партійна ідеологія має обмежену в рамках конкретної держави соціальну базу, її ідейна та ціннісно-орієнтаційна основа охоплює не все суспільство, а тільки якусь його частину, соціальну групу, що й виступає суб'єктом політичної влади. Якщо державна ідеологія покликана узгоджувати й репрезентувати інтереси всіх верств населення, домагатися забезпечення існування багатьох розрізнених ідеологічних позицій у суспільстві, демонструючи толерантне ставлення до кожної з них (за умови їх відповідності конституційним нормам), то партійна ідеологія намагається забезпечити домінування або прагнення до домінування інтересів одних верств населення над усіма іншими. Вона тяжіє до монополізму, прагне одноосібно справляти визначальний вплив на суспільство. Звідси її потенційний і реальний догматизм та нетерпимість до інших ідеологій.

Очевидно, що говорячи про державну ідеологію в нашому розумінні, йдеться про перспективну модель демократичної, правової, соціальної держави, яка для України існує поки що як мета, але конституційно оформлена мета. Дійсно, у такому варіанті держава, з одного боку, сприймається як інститут, бажаний для всіх її громадян, а з іншого – сама держава розглядається як орган, що на демократичних і правових засадах упорядковує, організує, гармонізує, управляє сукупністю міжіндивідуальних і міжгрупових відносин, спрямовує їх індивідуальну та групову волю, бажання, інтереси в суспільне русло, завдяки чому будується суспільство й формуються суспільні виміри волі, бажання, інтереси, суспільна свідомість як духовна реальність, як ідеологія. Виходячи на такий рівень, ідеологія стає феноменом загальносуспільного життя, що й наближає її до державної.

Державну ідеологію в такому вигляді можна розглядати як феномен народного духу, оскільки вона сприяє духовно-культурній ідентичності народу. У цьому феномені відображається соціально-культурна історія цілісного народу, що передбачає абсолютну відокремленість від духу частковості й корпоративності, духу партійної політики. Тобто державна ідеологія тут виступає змістом соціалізації сучасного та наступних поколінь і створює стійкий механізм збереження духовно-культурної й політичної цілісності народу.

Державна ідеологія повинна мати правовий аспект, зміст якого відповідав би демократичним принципам організації суспільства. Тому державну ідеологію можна розглядати як сукупність (систему) ідей, що мають правове обґрунтування, яке здатна і спроможна сприймати кожна людина, оскільки її підвалинами є збереження рівності, гідності, достоїнства, свободи. Шлях у цьому напрямі – правова держава, яка формує й захищає громадянина, громадянське суспільство, але не доправові чи позаправові визначення людини: вікові, статеві, расові, релігійні [4; 10]. Продовжуючи лінію правової спрямованості державної

ідеології, її слід розглядати як уособлення конституційного права, яке повинно ґрунтуватися на святості Конституції, держави та державних символів.

Отже, державна ідеологія – невід’ємна складова державотворчого процесу, в якому зацікавлений, перш за все, народ. Дійсно, якщо народ одержимий ідеєю розбудови держави як засобу збереження власної ідентичності, він державницький, а ідеологія збереження самоідентичності є державною й державотворчою. Тому державну ідеологію в найширшому плані можна вважати теорією розбудови держави як інструмента соціалізації людини та гармонізації міжіндивідуальних і міжгрупових відносин, як спосіб подолання природного індивідуального й групового егоцентризму та егоїзму.

Саме таке розуміння державної ідеології є найбільш поширеним у країнах з демократичними традиціями. Тому цілком логічним є той факт, що країни перехідного типу, у яких моноідеологічний пресинг не набув крайньої жорсткої форми, а здійснювався в умовах певних демократичних традицій, не зафіксували в своїх конституціях однозначно негативного ставлення до державної ідеології. І це цілком природно, адже відомо, що, скажімо, в європейських країнах, де власні державотворчі процеси відбувались у складних політичних умовах, у жорсткій боротьбі за визначення своєї території та національно-культурної спільності й охопили значний історичний період, державна ідеологія традиційно розглядалась як один з обов’язкових атрибутів державної політики. Це, до речі, збігається із загальнотеоретичним положенням про відносну єдність політики та ідеології, яка хоча й має допустимі межі їх взаємного проникнення, але певним чином дає змогу об’єднувати політику й ідеологію в єдиний політико-ідеологічний комплекс. При цьому, з одного боку, мораль, культура, наукові знання, релігія і політика впливають на ідеологію, але з іншого – ідеологія безпосередньо злита з політикою. Політика ідеологічна за самою своєю суттю як намагання керувати, спрямовувати, контролювати в ім’я певної ідеї, задуму, тих чи інших інтересів і цілей [10, с. 115].

Тому навіть США, які, виходячи зі свого “прагматизму”, намагаються заперечувати державну ідеологію, залишаються, на думку багатьох фахівців, однією з найбільш “ідеологізованих” країн світу. Як зауважує із цього приводу відомий американський політолог Р. Хофстадтер, “долею цієї нації (американської. – *В.Т.*) було не мати ідеології, але бути нею самою” [9, с. 181]. Це означає, що американська державна ідеологія, основні її принципи “розчинені” в американському суспільстві і є органічною частиною соціокультурного середовища американської нації. Тобто державна ідеологія США спирається на традиції, які склалися в специфічних умовах формування, функціонування американської держави й нації та національної психології американців. Виходячи з них, цілком природним стало ставлення громадян до американської держави як однієї з найвищих цінностей, що забезпечує

високий рівень життя й не потребує окремої ідеологічної підтримки. Такий “внутрішній” імідж американської держави формує загальний прагматичний підхід до пріоритетності в будь-яких міждержавних соціально-економічних і політичних ситуаціях інтересів саме своєї власної держави, яка завжди сприймалась і виставлялась як взірець суспільно-політичної організації й соціального порядку.

Історично створений імідж США як авторитетної країни на міжнародній арені сам по собі теж виконує ідеологічну функцію. Важливою особливістю американських ідеологічних традицій є досить широкий консенсус щодо загального кредо “американізму”: “свободи”, “рівності”, “індивідуалізму”, “демократії”, “конституціоналізму” тощо. Ці ідеали становлять своєрідний етос, який пронизує всі різновиди американської політичної ідеології [9, с. 182]. Тобто державна ідеологія Сполучених Штатів здійснюється через експорт системи цінностей, які генетично пов’язані зі специфічним соціокультурним американським ґрунтом і поширення яких можна розглядати як ідеологічну підготовку для досягнення американських державних інтересів.

Державна ідеологія посідає одну з ключових позицій у формуванні сучасної російської держави й нації.

Російський “національний проект” ґрунтується на модифікації класичної формули графа С. Уварова “Самодержавство – Православ’я – Народ”. У сучасному російському варіанті вона виглядає так: “Держава – Православ’я – Народність”. Або в трохи іншій модифікації: “Люди – Духовність – Армія”. Особливість і сила цієї міфічної “триєдності”, на думку О. Андрєєвої, полягає в тому, що жодна з її складових не має сенсу без зв’язку з іншими [2, с. 2]. Основні поняття цієї формули та її модифікацій створюють базові ціннісні установки, на яких будується державна ідеологія сучасної Росії, надаючи кожній із цих установок власної змістовної наповненості. Суть такої наповненості полягає в інтерпретації різноманітних фактів минулого та сучасного, до яких мала й має стосунок Росія, відповідно до потреб російського націо- і державобудівництва.

Значну роль відіграють явища соціокультурного характеру, які здатні показати особливе місце Росії в соціально-історичному процесі розвитку євразійства, що завжди уособлювала певний геополітичний і культурно-цивілізаційний центр. “Як ідейно-теоретичний підсумок російського досвіду ХХ ст., – зазначає В. Нерсисянц, – цивілізм (у своєму безпосередньому стосунку до долі Росії та російської історії) є сучасним вираженням у загальнозначущих для цивілізації категоріях всесвітньо-історичного прогресу свободи і права того, що традиційно називається російською національною ідеєю” [8]. Адже тільки концепція цивілізму виправдовує зусилля такого тяжкого минулого (з його месіанством, ентузіазмом, самопожертвою й надзвичайними жертвами в ім’я майбутнього) надає всесвітньо-історичного смислу й адекватної

перспективності унікальній за своєю напруженістю російській історії ХХ ст.

Навіть недавнє соціалістичне минуле, за офіційною версією, трактується на користь Росії, з підкресленням її месіанської ролі у всесвітньому співтоваристві, яка, як політико-ідеологічний лідер у трагічному комуно-соціалістичному експерименті, зберігає претензії на особливу місію у світовій історії. “Соціалізм ХХ ст. – це саме російська історія. Більше того – це, за критеріями всесвітньої історії, найбільш суттєве з усієї історії Росії. Той зірковий випадок, коли національна історія напряду робить справу всесвітньої історії. Робить тому, що спроможна це робити й вбачає у цьому свою власну справу та свою всесвітньо-історичну місію. Помилково подібні справи не робляться. Саме в Росії виконана вся чорнова робота всесвітньої історії, пов’язана з реалізацією й практичною перевіркою загальнолюдської комуністичної ідеї. Відповідь знайдена – цивілізм з невідчужуваним правом кожного на цивільну власність. Це і є російська ідея сьогодні й на майбутнє, російський внесок у всесвітньо-історичний прогрес свободи та рівності людей” [7, с. 352].

Проблемі випрацювання власної концепції генезису російської етнічності й російської історії, яка призвана позитивно вплинути на національну самосвідомість росіян, державна ідеологія відводить дуже важливу роль. Як наслідок, у російських наукових колах останнім часом стала потужно опановуватися ідея про арійське походження росіян, про їх антропологічну тотожність з арійцями (норманами), про Північ європейського континенту (до якого належать і північні регіони Росії) як колыску арійської раси, яка, між іншим, генетично володіє більш потужним соціально- і культурноенергетичним потенціалом порівняно з іншими расами тощо [1]. Паралельно відбувається переосмислення історії, власне трактування, зокрема, історії Київської Русі.

Як відомо, міф про київську спадщину, яка нібито “пересунулась” з України до Московщини, був створений “прибульцями” з України та Білорусі в XVII–XVIII ст. Так, сучасний американський славіст Е. Кінан зазначає, що суттєвий внесок у суспільну свідомість росіян щодо їх ставлення до історії Київської доби як до частини свого власного минулого зробив “Синопис” І. Гізеля й писання Д. Туптала (св. Дм. Ростовського) та Ф. Прокоповича, чия п’єса “Володимир” була написана для Петра І. Російські історики В. Татищев і М. Карамзін заклали концептуальні підвалини ідеї про єдину Росію, яка вже в IX ст. була населена росіянами, під якими розумілися всі східні слов’яни. Звідси зведення всієї східнослов’янської історії до російської, наголошення на етнічній й мовній спорідненості трьох слов’янських народів, обґрунтування тези про Київську Русь як історичну колыску цих народів, штучно розділених польсько-литовською експансією [2, с. 3].

Імперські ідеологи царської Росії (М. Катков, М. Магницький, К. Победоносцев, С. Уваров) у XIX ст. започаткували міфологему “старшого брата”. Вона цілком і без будь-яких уточнень була взята на озброєння

радянською офіційною історичною наукою й здобула сталінську підтримку в 1936 р., напередодні Другої світової війни, через необхідність відродження російського націонал-патріотизму. Теза науково “підкріплювалася” етимологічними засобами, доводячи кореневу спільність між словами “російський” і “Русь”. А відтак, це слугувало доказом первородства росіян в історії Київської Русі та їх пріоритетне право на стародавню культурну спадщину.

Для згуртування російської нації влада застосовує технологію мінімізації прецедентних імен. Це мінімальний набір прізвищ, що уособлюють належність до російської ідентичності. Він складається з “духовних” і “державно-силових”. До таких належать О. Пушкін, Л. Толстой, А. Рубльов, Ф. Достоєвський, М. Булгаков, С. Радонежський, С. Саровський, Олександр III, П. Столипін, О. Невський, Д. Донської, О. Суворов, Г. Жуков. Цікаво, що до прецедентних імен потрапили деякі відомі прізвища у зв’язку з переглядом їх ролі в національному проєкті Росії. Наприклад, Чингізхан, з урахуванням його ролі в російському євразійстві. Досить симптоматичним явищем слід вважати “тіньову реканонізацію” Й. Сталіна, який характеризується як “державник”, “творець величі СРСР”, переможець у Великій Вітчизняній війні й людина, яка відродила російське православ’я [2, с. 3].

Символи російської національної ідеї невід’ємно пов’язані з імперським минулим Росії. Так, у 2005 р. там уперше стартував флешмоб “Георгіївська стрічка”, яка використовувалася при оформленні російських імперських нагород, а в 1943 р. за вказівкою Й. Сталіна увійшла до радянської нагородної системи під назвою “Гвардійська стрічка”. Сьогодні вона виконує важливу роль в ідеологічних символах Москви, спрямованих на підтримку російських імперських настроїв, що підживлюють ідейні основи російської національної ідеї.

Претендуючи на роль безумовного політичного лідера на пострадянському просторі, одне з провідних місць у державній ідеології Росії посідає тема відтворення кордонів колишньої РСРС навіть у трохи “урізаному” (за рахунок однозначної втрати прибалтійських республік) масштабі. Якщо ж не повернення до єдиного державно-політичного утворення, то принаймні перетворення новостворених суверенних держав на держави-васали, які цілком поділяють ціннісні установки Москви й повністю залежать від її політичної волі. Для цього проводиться цілеспрямована діяльність зі збереження економічної залежності від Росії, посилення інформаційного та культурного впливу, розширення зони поширення російської мови тощо. Значна увага в цій ідеології приділяється українському питанню, ставлення до якого на офіційному рівні зумовлено державними інтересами Росії зі зміцнення власної національної ідентичності та забезпечення свого зовнішньополітичного статусу. Саме виходячи з таких завдань, у науково-публіцистичних колах переважно висвітлюють інформацію про Україну, її історію та сучасність, суспільно-політичний стан, етнонаціональний склад населення, культуру, мову тощо,

часто тенденційно, нівелюючи роль національно-українських чинників у цих питаннях [11].

Основними негативними міфологемами в російському “національному проекті” є “Захід” як протиставлення Росії за фундаментально-цивілізаційною ознакою, як основний цивілізаційний антипод Росії і “НАТО” – як негатив, що має “спеціалізований” характер у сфері політичного та військового протиставлення, як агресивний блок, що є інструментом всесвітньої антиросійської агресії.

Що ж стосується реального існування державної ідеології в Україні, то оцінка цього питання не є однозначною. Фахівці по-різному оцінюють факт її існування. Так, наприклад, О. Швирков цілком позитивно відповідає на запитання про наявність державної ідеології в Україні. По-перше, він вважає, що державна ідеологія в сучасній Україні просто є, і виступає вона у вигляді офіційного дискурсу, достатньо чітких рамок, за межі яких більшість публічних політиків не виходить. А по-друге, що під нею треба розуміти “не фіксований набір штампів, а комплекс концепцій та ідей, котрі озвучуються представниками влади та котрими вони так чи інакше керуються при визначенні внутрішньої й зовнішньої політики” [13]. При цьому автор, не формулюючи її змістовних особливостей, все ж таки наполягає на націоналістичній складовій останньої, зокрема мові та історичній пам’яті. Про необхідність формування державної ідеології в Україні говорить О. Мартиненко. Він стверджує, що українському суспільству знадобилося декілька років для усвідомлення того факту, що демократія та лібералізм не означають відсутності загальнодержавної ідеології. Така ідеологія, крім смислоутворювального значення, покликана виконувати функцію концептуального захисту національних інтересів [5]. Досить поміркованою щодо цього питання є думка М. Михальченка, який вважає, що “реальністю в Україні є те, що державницька ідеологія, яка певним чином відображена в Конституції, поки що сира і не визначила чітко, “куди” і “яким шляхом” іде Україна” [6]. При цьому вживання категорії “державницька” замість “державна” не міняє суті проблеми.

На нашу думку, позитивне ставлення до державної ідеології в Україні як феномену, що має право на існування, і як безумовного фактора впливу на державотворчий процес, знаходить усе більше прибічників серед фахівців, які досліджують і аналізують різні аспекти розвитку української держави. Адже, як слушно зауважує С. Власенко, державна “ідеологія – це відповідь на запитання про методи й механізми, за допомогою яких ми будемо нашу державу” [3]. Очевидно, що вищі державно-політичні структури в Україні намагаються спиратися на певні ідеологічні принципи, що викладені в базових юридично-правових документах і які стосуються основних напрямів внутрішньої й зовнішньої політики української держави. Однак як цілісна система теоретично обґрунтованих принципів, що мають визначати засади формування української політичної нації та стратегію її розвитку, державна ідеологія в Україні поки що не утворилася. Якраз її відсутність і заважає проводити

ефективну реформаторську діяльність у країні, коли кожна реформа має логічно вписуватися в загальну стратегічну концепцію державного вдосконалення. Адже саме ідеологія (причому в найширшому значенні) – і як економічна модель, і як психологія, і як система політичних орієнтирів – є матрицею для проведення подібних реформ, оскільки відповідає на запитання про мету та методи досягнення цієї мети. Незрілість державної ідеології зумовлена рядом причин.

Однією з фундаментальних причин є те, що носій, або суб'єкт державної ідеології в Україні, залишається несформованим. У ньому немає кістяка, тобто соціально-політичної більшості (на кшталт середнього класу), що здатна цементувати суспільство в цілому. Немає й інтелектуальної еліти, яка б представляла її інтереси й могла би теоретично їх обґрунтувати. Це значною мірою пояснюється специфікою соціального структурування українського суспільства, яке перебуває на стадії трансформації, значною мірою є маргіналізованим і в якому основні соціальні групи ще не набули остаточного оформлення. Переважно не маючи інтелектуальної верхівки, вони не піднімаються до рівня теоретико-ідеологічного обґрунтування своїх корінних інтересів, а владні структури, що претендують на роль ідейних поводитирів певних груп населення, насправді не є такими, оскільки керуються переважно вузькоприватними інтересами. Розглядаючи факт перебування при владі чи здобуття влади як самоціль, що сприяє власному збагаченню, вони фактично перетворюються на окреме соціально-політичне утворення, що матеріально й ідеологічно все більше віддаляються від основної частини українського суспільства. Їх ідейні принципи стають непослідовними, завуальованими й часто зазнають змін залежно від конкретних ситуацій. Крім того, і сама влада в Україні є неоднорідною, поділеною на клани, а в гострих суперечностях між останніми інтереси держави й народу не є пріоритетними. Тому ідеологічні принципи, що проголошуються представниками різних владних кланів, які зазвичай мають партійне забарвлення, не можуть претендувати на цілісну ідеологічну систему, спроможну вийти на рівень державної ідеології.

Цікаво, що, за винятком політичних і громадсько-політичних структур крайньої правої чи крайньої лівої політичної орієнтації, переважна частина найбільш числених і впливових політичних партій чи блоків, практично не представляють чітко обґрунтованої власної ідеології. Більше того, саме їх ідеологічні позиції є досить невизначеними, розмитими, а в чомусь навіть збігаються.

Не випадково жодна політична сила не здатна запропонувати чітку стратегічну програму державного розвитку, що базується на всебічно обґрунтованих теоретичних засадах, зумовлених загальнодержавними інтересами. І навпаки, будь-які спроби тієї чи іншої політичної сили запропонувати універсальні підходи щодо стратегії розвитку української держави зустрічають категоричне їх несприйняття з боку своїх політичних опонентів і супротивників.

Висновки. Таким чином, якщо говорити про основні політичні сили, що сьогодні уособлюють владу, то вони представляють ідеологічно синтетичні утворення, оскільки складаються з представників різних соціальних груп. Принаймні в кожному з них присутні і представники олігархічних кіл (великого капіталу), і носії соціалістичних ціннісних орієнтацій, і націонал-демократи. Зрозуміло, що за таких умов важко сподіватися на створення спільних для всіх провідних суб'єктів політичних відносин в Україні ідеологічних засад розвитку української держави.

Разом з тим подібні засади мають посісти відповідне місце в державній ідеології, яку потрібно розробляти і втілювати в життя. В її основу треба закласти систему базових цінностей, серед яких пріоритетними мають бути українська суверенна, соборна, демократична, правова держави, домінування національно-державних інтересів над приватно-клановими, гармонізація міжетнічних відносин, духовна єдність як передумова формування української політичної нації й розвитку української держави.

Кожна з таких цінностей має вирішуватись через низку тактичних завдань, які повинні цілеспрямовано підтримуватись державою й забезпечуватись відповідними організаційно-управлінськими та юридично-правовими механізмами. Останні не повинні суперечити засадам партійного ідеологічного плюралізму в межах ідеології української державності, базовим юридично-правовим документам, що визначають політичну сутність української держави та регламентують спрямованість її політичної діяльності.

Визначення пріоритетних принципів розвитку української держави надасть новий імпульс процесу націо- і державотворення, покращить імідж української держави всередині та за її межами, забезпечить підґрунтя для створення юридично-правових перешкод щодо тих легітимно існуючих політичних сил, представники яких відверто виступають проти української держави як інституції, проти державної символіки, державних інтересів України, її суверенітету й цілісності, нехтують правами громадян, сприяють загостренню міжетнічних відносин, національному розколу, насаджуванню інонаціональних цінностей.

Література

1. Авдеев В. Расология. Наука о наследственных качествах людей / В. Авдеев. – 2-е изд., доп. – М. : Белые альвы, 2007. – 672 с. – Серия “Библиотека расовой мысли”.
2. Андреева О. Російські міфи про Україну / О. Андреева // Віче. – 2009. – № 12. – С. 2–5.
3. Власенко С. Повернення блудної опозиції / С. Власенко // Дзеркало тижня. – 2011. – № 24.
4. Конституція України. – К. : Преса України, 1996. – 80 с.
5. Мартыненко О.А. Детерминация и предупреждение преступности среди персонала органов внутренних дел Украины : монография [Электронный ресурс] / О.А. Мартыненко. – Х. : Изд-во ХНУВС, 2005. – Режим доступа:

[http //www.allpravo.ru/library/
doc6187p0/instrum6188.](http://www.allpravo.ru/library/doc6187p0/instrum6188)

6. Михальченко М. Українська національна ідея: підказ для політичних лідерів / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спецвипуск. – С. 12–20.

7. Нерсесянц В.С. Философия права : учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 652 с.

8. Нерсесянц В.С. Цивилизм как русская идея / В.С. Нерсесянц // Рубежи. – 1996. – № 4. – С. 129–153.

9. Общественное сознание и внешняя политика США / [отв. ред. Ю.А. Замошкин]. – М. : Наука, 1987. – 367 с.

10. Политология : энциклопедический словарь / [общ. ред. и сост. Ю.И. Аверьянов]. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.

11. Самоваров А. Нужно ли нам возвращаться в СССР? Русский проект / А. Самоваров. – М. : Яуза-пресс, 2009. – 320 с.;

12. Оранжевая мина / [С.Г. Кара-Мурза, А.А. Александров, М.А. Мурашкин и др.]. – М. : Алгоритм, 2008. – 240 с.

13. Швирков А. Про ідеологію української держави / А. Швирков // Дзеркало тижня. – 2010. – № 12 (792).

14. Aron R. Remarques sur le nouvel age ideologique / R. Aron // Contepoint. – 1973. – № 9. – P. 5–30.

Таран В.А. Державна ідеологія в контексті розвитку української державності

У статті зроблено спробу переосмислення суті феномену “державна ідеологія”, визначення її місця в діяльності держави як суб’єкта політичних відносин, обґрунтування необхідності формування державної ідеології в сучасній Україні як важливого чинника націо- і державотворення.

Ключові слова: ідеологія, державна ідеологія, національні інтереси, суб’єкт політичної діяльності, державний суверенітет, система ціннісних орієнтацій.

Таран В.А. Государственная идеология в контексте развития украинской государственности

Автором статьи сделана попытка переосмысления сущности феномена “государственная идеология”, определения её места в деятельности государства как субъекта политических отношений, обоснования необходимости формирования государственной идеологии как важной составляющей национального и государственного строительства в современной Украине.

Ключевые слова: идеология, государственная идеология, национальные интересы, субъект политической деятельности, государственный суверенитет, система ценностных ориентаций.

Taran V. State ideology in contest of development of Ukraine state

The attempt to rethink the essence of phenomenon ‘state ideology’ is made in the article. It’s place as the subject of political relations in the state activity is determined. The article is also connected with the provement of state ideology

formation necessary as the main factor of national and state formation in modern Ukraine.

Key words: *ideology, state ideology, national interests, the subject of political activity, state sovereignty, the system of value orientations.*

СОЦІОЛОГІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 316.023.4

БАРШАЦЬКА Г.Ю.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА МІСТА

Із часів Р. Парка, засновника соціології маргінальності й соціології міста, ці два напрями дослідження майже ніколи не поєднувалися. Маргіналістика вивчає культурні, структурні та психологічні аспекти становища маргінала. Соціальна урбаністика розглядає місто в соціопросторовій перспективі, приділяє увагу соціокультурним аспектам життєдіяльності міста, інформатизації міста, соціальній географії, соціальній структурі міста, національним та етнічним відносинам у місті, соціальним організаціям, питанням міського способу життя та адаптації до нього. Важливим завданням соціології міста є дослідження соціальних аспектів управління містом.

Наша стаття поєднує проблематику міста й маргінальності в рамках соціокультурного підходу та соціопросторовій перспективі.

Мета статті – огляд концептуальних підходів до вивчення соціального становища маргіналів у місті.

Існує чимало праць із соціології міста та соціальної маргіналістики. Численні зарубіжні та російські дослідження з маргінальності ретельно вивчають її типи, якості, процеси. Різні аспекти проблеми маргінальності висвітлені в працях класиків соціологічної думки: М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля [1], Р. Мертона та ін. Приділяють увагу маргіналістиці й українські вчені. У Луганську вийшла ґрунтовна колективна монографія з проблем маргіналістики [2], захищено ряд дисертацій.

В Україні склалось декілька творчих колективів з дослідження міста: у Дніпропетровську [3], Донецьку [4], Львові, Харкові, Запоріжжі. Український соціолог О. Семашко вивчав місто з погляду соціології культури [5]. Місто розглядається як соціокультурний феномен, аналізується значущість його соціально-культурного середовища міста.

Поняття маргінальності багатозначне. Його значення не поле охоплює моральні, юридичні, соціальні, міжособистісні й філософські контексти. У цій статті типологія маргінальності спирається на розмежування двох її типів.

1. Комбіновані пограничні стани або статуси (соціальні, політичні, економічні або культурні) – граничні маргінали.

2. Депресивність статусу (соціального, політичного, економічного чи культурного) – периферійні маргінали.

Треба відрізнити соціальну маргінальність від маргінальності соціуму. Перше – це маргінальність, що зумовлена соціумом, певними його рисами. Друге – це маргінальність соціуму. У цьому випадку маргінальність соціуму порівнюється з маргінальністю індивіда, тобто

розглядається периферійна або гранична маргінальність різних спільнот. Оцінка явища як маргінального залежить від системи соціальнопросторових координат, від критеріїв оцінювання, від прийнятих у групі норм. Тому слід задавати критерії оцінювання маргінального прийнятого в тому чи іншому випадку.

Із часом здійснюються модифікації маргінальності. Можна визначити такі аспекти модифікації маргінальності: інтернаціоналізація, маргіналізація оточення, інформатизаційна маргінальність, маргіналізація політичної сфери.

Є всі підстави характеризувати Україну як маргінальний соціум, якщо за взірць брати країни Західної Європи. Але, якщо врахувати, що Україна неоднорідна за рівнем свого розвитку, що є досить численні групи, які відповідають багатьом критеріям європейського розвитку, то не можна абсолютизувати соціетальну маргінальність нашої країни. За деякими показниками політичної культури та освіти Україна посідає середні позиції в Європі, що теж є аргументом проти твердження щодо суцільної маргіналізації нашої країни. Деякі риси соціетальної маргінальності притаманні і європейським країнам, тож за цими позиціями соціетальна маргінальність свідчить не про відсталість, а, навпаки, про сучасність, адже Україна має спільну долю з Європою.

Люди з маргінального соціального середовища починають мімікрувати під персонажів соціуму, що домінує. Мімікрія дає змогу приховати, камуфлювати свою маргінальність.

Завдяки феномену статусної неконсистентності соціальне становище деяких типів маргіналів набуває парадоксального вигляду: маргінальними постають такі статуси, які не можуть бути маргінальними за загальнолюдськими уявленнями. Це породжує невизначеність соціальної ідентифікації, внутрішнє моральне напруження та зниження мотивації для отримання корисних для суспільства професійних ролей.

З одного боку, маргінальність ізолює особистість від соціуму, знижує її соціальну потенцію, з іншого – є своєрідним ядром особистісної ідентичності, підкреслює своєрідність суб'єкта. Може виникнути непорозуміння, коли люди неправильно сприймають дії, вчинки, або вигляд людини. Але ставлення до особи як до маргінала маргіналізує її. Тобто джерелом маргінальності може бути саме ставлення до людини як до маргінала, а не маргінальність особи.

Для одного типу маргінальності характерним є комплекс меншовартості, і він формує кризу ідентичності. Для іншого типу маргінальності, навпаки, особливість індивіда в соціумі формує в ньому месіанську свідомість, мобілізує особистість, створює для неї додаткову мотивацію для активної дії. Маргінал-бунтар не сприймає суспільно значущі норми-цілі та норми-засоби. Таке становище героїзує його та створює умови для формування контркультурних стандартів оцінювання норм. Якщо маргінали об'єднуються в спільноту, що мають спільні погляди на ситуацію, то створюється альтернативна система норм, за якою

маргінал перетворюється на немаргінала й нейтралізує свій маргінальний статус.

Маргінальність розташовується на межі індивідуального й соціального, тому вона має подвійний характер: і соціальний, і індивідуальний. Від соціального маргінальність узяла надособистісний характер оцінки, а від індивідуального – особистісну мотивацію.

Вектор маргіналізації може бути націлений із соціуму на людину або з людини на соціум. Не лише соціум може маргіналізувати людину, а й навпаки, людина може маргіналізувати соціум.

Маргіналізація різко послаблює соціальні позиції людини, позбавляє її включеності в соціум, робить чужою, а отже, вразливою до ненормативної поведінки.

Статус маргінала в постмодерному суспільстві змінюється. Маргінал стає головною дійовою особою як людина, що змогла виділитися, стати несхожою, подолати свою “одномірність”, самореалізуватися.

У постмодерні маргінал посів гідне місце в ієрархії героїв і гідних особистостей, яких потрібно наслідувати.

Одним з різновидів маргінальності є сакральна маргінальність. Наприклад, божевільний геній, юродивий. Така самомаргіналізація має на меті підкреслено дистанціюватися від суспільства, різко порушуючи звичні норми поведінки та способу життя. Люди з повагою ставилися до такого соціального самокатування, що розглядалося як самовіддане служіння суспільству.

Недевіантна маргінальність збагачує творчий потенціал людини та групи, сприяє розвитку суспільства. Недевіантну маргінальність слід компенсувати та допомагати маргінальній особистості долати свій неповносправний соціальний статус шляхом соціальної легітимізації її творчих здобутків.

Отже, існує зв'язок маргінальності з рядом якостей людини та суспільства: маргінальність породжує самотність, несправедливість, соціальну нерівність, соціальний страх. Збільшується соціальний аутизм, під яким розуміються позиції особистості, що характеризуються самоізоляцією від соціуму, байдужістю до соціального оточення, небажанням зав'язувати соціальні контакти.

Маргінальність обмежує волю людини, але в постмодерному суспільстві, навпаки, маргінальність породжує волю для самовираження.

Маргінальність може бути пояснена в термінах соціальної феноменології та комунікативної філософії з її аналізом відносин між “Ми” та “Інші”, що становить теоретичну основу толерантності щодо маргіналів.

Маргінальні відносини несиметричні та нееквівалентні. Маргінальна особа не може ставитись до більшості соціального середовища як до маргіналів, не може номінувати її маргіналами. Але в сучасному постмодерному суспільстві можливі ситуації симетричної маргіналізації. В індивідуалізованому суспільстві, якщо всі люди чужі одне одному,

колективістські почуття відсутні, люди можуть один одного взаємно маргіналізувати. Створюється суспільство маргіналів.

Для характеристики маргіналів у соціальному просторі краще використовувати поняття включеності й виключеності, ексклюзії та інклюзії. Особливо великий ризик стати жертвою ксенофобії в емігрантів, вихідців з інших регіонів, які шукають кращого життя у великих містах і столиці. Існує суперечність між потреби економіки в емігрантах і працівниках з провінційних регіонів та неприязні до цієї категорії громадян з боку корінного населення. Хоча, як правило, приїжджі займають неprestижні робочі місця, на які немає попиту в столичних жителів і жителів великих міст, є уявлення, що приїжджі відбирають робочі місця та живуть за рахунок столиці або великого міста. Зазначена суперечність між потребою в мігрантах і неприязні до них сприяє такому явищу, як сегрегація. Цьому явищу притаманні елементи відчуження, соціальної ексклюзії.

Новоприбулі до великого міста мігранти зазнають маргіналізації також і за критерієм резидентності. В основі резидентальної маргінальності лежить дискримінація приїжджих через короткий термін проживання в місті й певної місцевості. Поки діє резидентальний фактор, новачки зазнають маргіналізації.

Моральний аспект маргіналізації є одним з наслідків соціальної ексклюзії маргіналів. “Виключення” з товариства певних осіб призводить до зневажливого ставлення до них. Вони ніби втрачають право на рівноправні відносини з іншими людьми, а значить, і право на дотримання моральних зобов’язань щодо них.

Випадання з інституційного простору робить маргіналів непередбачуваними, а тому й відторгається соціумом. Реакція страху може супроводжуватися іншими негативними емоціями, гідливістю, презирливістю, недовірливістю. Стан маргінальності породжує зниження соціального статусу.

Способом захисту маргінального соціуму може бути створення контр-системи. Із системою може боротися контрсистема. Маргінальний соціум як контрсистема виступає з пасивною або активною формою протидії системі.

Контрсистема породжує свій інформаційний месидж, своє послання, яке може бути вплетене в основну систему у вигляді новації. За допомогою мистецтва та літератури маргінали знаходять спосіб самовираження й висловлення своєї позиції крізь призму своїх інтересів. У рамках контрсистеми продукуються альтернативні моделі способу життя та концепції самопрезентації. Самореалізація особистості в контексті контрсистем здійснюється альтернативними шляхами й відповідно до альтернативних критеріїв конституювання ідеальних образів. Саме шляхом створення контрсистем діє мусульманська діаспора в Західній Європі, змушуючи її до політики мультикультуралізму.

Спираючись на методологічні передумови розуміючої соціології, соціальні практики маргінала слід трактувати, враховуючи визначення

ситуації маргіналами, розглядаючи ситуацію очима маргіналів, з урахуванням їх уявлень про норми, цінності та вподобання. У такому підході реалізується гуманістична перспектива щодо маргіналів.

Таким чином, соціальна ексклюзія й маргінальність тісно взаємопов'язані. Вони зумовлюють один одного та виявляються в різних формах і ситуаціях суспільного життя, у різних аспектах соціального структурування. Маргінальність може бути наслідком і причиною соціальної ексклюзії. І навпаки, соціальна ексклюзія може викликати маргінальність. Вивчення маргінальності в категоріях соціальної ексклюзії дає змогу глибше розкрити соціальну зумовленість цього виду соціальної нерівності.

Можна виділити, крім класичних типів маргіналів, а саме девіантних (бомжі, злодії тощо), соціальних і культурних маргіналів, які перебувають на межі культур або соціальних прошарків, а також метафізичних відчужених маргіналів, що ззовні не мають рис класичних маргіналів, але завдяки відчуженню фактично перебувають у стані маргінальності. Існує специфічний для провінції маргінальний стан, який полягає в прагненні провінціала подолати свою провінціальність і на ментальному рівні ідентифікувати себе як соціума вищого рівня. Така самовідчуженість ментально розміщує людину між місцем, де вона живе, і місцем, де вона прагне жити.

Маргінальність знижує соціальний капітал соціуму. Міське відчуження спричиняє негативну установку стосовно всього кола міських проблем. Люди, що заражені міським відчуженням, схильні інтерпретувати все в негативному світлі й упереджено. Діючи в логіці егоїстичного індивідуалізму, носії міського відчуження послаблюють базу для інституціоналізації громади як колективістського співтовариства жителів міста.

Сукупність соціальних зв'язків на певній території утворює соціальний простір. Маргінали породжують свій особливий соціальний простір маргінальності, який у певному розумінні самодостатній. Маргінальність розуміється як перехідна або погранична зона соціального простору. Маргінал мешкає в цій зоні. Якості соціального простору маргінальності являють собою поєднання якостей простору, з якими маргінали межують, а також нові утворення, що є результатом змішування якостей різних соціокультурних просторів.

Мережевий та інституціональний виміри маргінальності дають змогу глибше розуміти її сутність і форми існування в соціальному просторі.

Процес інституціоналізації соціального простору маргінальності здійснюється за трьома напрямками:

- 1) формування маргінальної свідомості, цінностей, ідентифікаційних практик, що на суб'єктивному рівні забезпечують інституалізацію соціального простору маргінальності;
- 2) створення та зміцнення соціальних інститутів маргінальності, організацій, що представляють і захищають інтереси маргіналів;

3) кодифікація й упорядкування соціальних відносин між домінуючим і маргінальним соціумом та відносин усередині маргінальних спільнот, що саме й формують соціальний простір маргінальності на основі солідарності членів маргінальної спільноти. Інституціоналізація соціального простору маргінальності має потребу в застосуванні соціальних технологій, усвідомленої програми, на основі соціального проектування й моделювання.

Соціальний простір маргінальності – це своєрідна сукупність соціальних статусів, відносин, взаємозв'язків, що конституюють маргінальний стан.

Маргінальність може існувати не тільки стосовно окремої групи чи спільноти. Маргінальність може бути однією з характеристик соціально-територіальної спільноти. У соціальному просторі цієї спільноти можуть існувати спотворені зони маргінальності, що характеризують бідність, злочинність, соціальний ризик. Через кризу та нерозвинутість соціального організму можна говорити про повсякденну маргінальність чи маргінальність повсякденності. У цьому разі мається на увазі характеристика деяких рис повсякденності, які не відповідають вимогам нормального, здорового суспільства. Зазвичай у точках соціального простору, що заражені маргінальністю, підвищені соціальні ризики: безвідповідальність, бездіяльність, схильність до девіацій, порушені інформаційні зв'язки, наявні інформаційні бар'єри тощо. Людина може уявляти себе в різних статусах і виконувати різні ролі, яких реально не виконує. У цьому плані можна говорити про уявну маргінальність, тобто таку маргінальність, яка швидше відчувається, ніж реально здійснюється.

Просторова парадигма також пояснює відносини домінуючого й маргінального соціуму в категоріях соціальної дистанції. Слід враховувати міру маргінальності, тобто наскільки маргінал відходить від звичних стандартних уявлень і очікувань. Соціальні позиції маргінала в соціальному просторі знаходяться в зоні, яка є неприйнятною для соціуму, що домінує. Як далеко маргінал знаходиться в цій зоні або від цієї зони, визначає міра його “знедоленості” або прийнятності.

Висновки. Поєднання соціальних і географічних просторових визначень маргінальності дає змогу закріпити соціопросторовий підхід як важливий дослідний інструмент.

Наше дослідження на емпіричному рівні показало, що поселенські маргінали (колишні селяни, переселенці, жителі слободи) відрізняються за своєю ментальністю від корінних жителів.

Соціокультурними аспектами маргінальності в місті виступає відчуження, ексклюзія, недевіантна маргінальність геніїв, юродивих, творчих людей, створення соціокультурних контрсистем маргіналів для культурного самозахисту.

Література

1. Зиммель Г. Екскурс о чужаке / Г. Зиммель // Социологическая теория: История, современность, перспективы: альманах журнала “Социологическое обозрение”. – СПб., 2008. – С. 7–13.

2. Феномен маргинальности в современном украинском обществе / [В.А. Коробчанский, А.П. Лантух, С.В. Витрищак и др.]. – Луганск : Изд-во Луганского гос. мед ун-та, 2008.

3. Городяненко В.Г. Соціологія міста: історіографічний аналіз знання / В.Г. Городяненко // Соціологія міста: наукові проблеми та соціальні технології : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – С. 6–12.

4. Соціологія міста : навч. посіб. / [Л.В. Малес, В.В. Серета, М.О. Соболевська та ін. ; за заг. ред. О.К. Міхєєвої]. – Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2010. – 463 с.

5. Семашко О.М. Соціологія міста. Місто як соціокультурний феномен / О.М. Семашко // Соціологія культури : навч. посіб. / [О.М.Семашко та ін. ; за ред. О.М. Семашко, В.М. Пічі]. – К. : Каравела ; Л. : Новий світ – 2000, 2002. – 334 с.

Баршацька Г.Ю. Маргінальність як соціальна проблема міста

У статті подано аналіз та узагальнення наявних теоретичних підходів до проблем міської маргінальності. Проаналізовано проблемне поле дослідження маргінальності сучасного соціуму, соціетальну та часткову маргінальність, проблеми соціокультурної маргінальності кризового суспільства, недовіантну маргінальність, маргінальність у термінах соціальної ексклюзії, проблеми взаємовпливу маргінальності й відчуження. Здійснено огляд маргінальності в контексті соціологічної концепції “соціального простору”, на основі емпіричного матеріалу охарактеризовано етнічних та поселенських маргіналів, проаналізовано ментальні особливості безробітних як маргіналів.

Ключові слова: маргінальність, соціокультурний підхід, ментальність, місто, ексклюзія, відчуження, поселенські маргінали, безробітні, етнічні маргінали, недовіантні маргінали, українське суспільство, соціологічні дослідження.

Баршацкая Г.Ю. Маргинальность как социальная проблема города

В статье осуществлен анализ и обобщение имеющихся теоретических подходов к проблемам городских маргиналов. Проанализировано проблемное поле исследования маргинальности современного социума, социетальная и частичная маргинальность, проблемы социокультурной маргинальности кризисного общества, недовіантная маргинальность, маргинальность в терминах социальной эксклюзии, проблемы взаимовлияния маргинальности и отчуждения. Осуществлен обзор маргинальности в контексте социологической концепции “социального пространства”, на основе эмпирического материала представлена характеристика этнических и поселенческих маргиналов, проанализированы ментальные особенности безработных как маргиналов.

Ключевые слова: маргинальность, соціокультурный подход, ментальность, город, ексклюзія, отчуждение, поселенческие маргиналы, безработные, этнические маргиналы, недовіантные маргиналы, украинское общество, социологические исследования.

Barshatskaya G. Marginality as a social problem of a city

In the article an analysis and generalization of the present theoretical going are carried out near the problems of municipal marginality. Analysed problem field of research of marginality of modern society given description of social and partial marginality, discussed problems of sociocultural marginality of crisis society, the analysis of non deviation marginality is carried out, given description of marginality in terms of social exclusion discussed problems of cross-coupling of marginality and alienation. The review of marginality is carried out in the context of sociological conception of “social space”, there is the given description of ethnic and settler marginals on empiric material, the mental features of unemployed persons are analysed as marginals.

Key words: *marginality, sociocultural approach, mentality, city, exclusion, alienation, settler marginals, unemployed, ethnic marginals, non deviation marginals, Ukrainian society, sociological researches.*

**“ИНДУСТРИЯ FASHION”
В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ:
ОСОБЕННОСТИ И СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ БАРЬЕРЫ РАЗВИТИЯ**

Мода как социокультурный феномен пронизывает практически все сферы жизни индивида и общества. Она становится определенным механизмом регуляции социального поведения, а значит, способствует социокультурным и институциональным изменениям в современном обществе, в том числе украинском. Изучение данного феномена актуально, прежде всего, потому, что регулятивная роль моды сегодня возрастает, принимает глобальные масштабы, вызывает неоднозначные социальные последствия.

Стоит отметить, что данная тематика достаточно хорошо разработана в зарубежной социологии. Об этом свидетельствуют работы таких известных социологов, как Г. Тард, Г. Зиммель (мода сквозь призму подражания); В. Зомбарт, Т. Веблен (демонстративное потребление); Г. Блумер (мода на основе коллективного поведения); П. Бурдьё, Ж. Бодрийяр (семиотический подход к изучению моды). Из отечественных социологов можно выделить Т. Огаренко, Н. Затулий, А. Сорокину, А. Гофмана и других, их работы посвящены изучению теоретических аспектов феномена моды, особенностей модного потребления в целом или же анализу семиотики модных объектов. Особенности восприятия моды, модного потребления и его последствия в современной Украине – не менее актуальная и требующая изучения тема. Следует согласиться с мнением О. Бортияк, высказанным в ее статье “Модное потребление как средство конструирования идентичности в условиях трансформации современного общества (национальный аспект)”, что на сегодняшний день отечественной промышленности и национальной экономике не хватает информационной базы, касающейся особенностей потребительского поведения украинских граждан для улучшения производства и продвижения товара на рынок [1, с. 122].

Мода – понятие достаточно многообразное и сложное. В социологии сложился ряд подходов к ее определению и пониманию. Моду можно рассматривать как одну из социальных норм, характерных, прежде всего, для индустриального и постиндустриального обществ. В качестве социальной нормы мода предписывает членам данного общества определенную модель потребительского поведения [2]. Мода превращается в ценность, когда внешняя норма модного поведения принимается индивидом, становится его внутренней потребностью, желанием. В этом случае мода выступает в качестве внутреннего компаса потребительского поведения, люди добровольно стремятся быть модными [3]. Помимо этого, мода также рассматривается как форма потребления, как способ социальной стратификации, как форма отображения

внутреннего “я” и даже как “непродолжительное господство определенного вкуса в какой-либо сфере жизни или культуры” [4, с. 12]. С другой стороны, мода также отражает господствующие в обществе идеи, в этом и проявляется ее социальность [5]. Индустрия моды оказывает значительное воздействие на украинское общество, в то же время отмечается ее недостаточная изученность в современной отечественной социологии.

В современном обществе феномен моды трансформировался, изменились его форма и суть, поэтому мы считаем целесообразным рассматривать именно “индустрию fashion” как форму эволюции моды. Ведь подобно индустрии в классическом понимании, современная мода включает в себя и производство модных товаров (одежда, мебель, автомобили, аксессуары, парфюмерия, косметика и т.д.), и их сбыт, в котором задействованы различные методики и технологии, а также сопряженные секторы, такие как реклама, бизнес, PR-технологии и т.д., и, конечно же, потребительскую аудиторию в лице современного общества. Поэтому стоит сегодня проводить различие между “модой” и “индустрией fashion”, ведь мода – это социокультурный феномен, который возник очень давно и в социологии фактически начал изучаться в работе Г. Тарда об особенностях подражания. В то время как “индустрия fashion” – это современная форма эволюции моды, которая вышла далеко за рамки социокультурного явления и превратилась в целую систему взаимодействующих элементов, которые обеспечивают производство, рекламу, распространение и продажу модных товаров. Понятия “индустрия моды” и “индустрия fashion” фактически синонимические, но все же более уместным, на наш взгляд, является использование категории “индустрия fashion”, так как она больше отражает современные особенности данного феномена. Сегодня массовые продукты этой индустрии производятся в основном в развитых странах Западной Европы и в США, где находятся модные дома с мировым именем и популярностью (Chanel, Dior, D&G, A. McQueen, Armani и т.д.), знаменитые дизайнеры (Ж. Готье, Вивьен Вествуд, В. Вонг, К. Лубутен и др.), популярные торговые марки (Mango, Chloe, Topshop, H&M). Как доказательство, можно привести определение моды, которое дается в социологическом словаре Д. Джери и Дж. Джери: “Мода (fashion) – манеры вести себя или одеваться. Мода отражает два аспекта современности: а) вечное изменение, создаваемое рекламой и поддерживаемое средствами массовой коммуникации; б) стиль и выбор одежды, мебели или других подобных товаров, дающих возможность людям осуществить некоторое влияние на непосредственно окружающую их социальную среду и выразить собственное “Я” и социальную принадлежность” [6, с. 430]. Именно понятие “индустрии fashion” отражает всю современную сущность данного феномена. Стоит также уточнить, что данная индустрия создает модные стандарты. Как утверждает А. Гофман, модные стандарты – это разновидность культурных образцов, то есть некие способы или правила

поведения или действия, зафиксированные в культуре особыми средствами, отличными от самого этого поведения и его биопсихических элементов. К этим средствам относятся все существующие в культуре методы и формы фиксации, хранения и передачи информации: от одежды и танца до печатного текста и магнитной записи. Модные стандарты чаще всего реализуются посредством каких-то объектов, как материальных, так и нематериальных (духовных, знаковых, символических и т.п.). Модные объекты – это любые объекты, которые оказываются “в моде”. Каждый из них существует исключительно как элемент и средство реализации модного стандарта [7, с. 11].

Цель статьи – выявить особенности и социокультурные барьеры развития “индустрии fashion” в современном украинском обществе.

Ежегодно “индустрия fashion” производит миллионы модных объектов, которые и потребляются в различных обществах, исходя из их социокультурных особенностей и ресурсных возможностей. Под модными объектами обычно понимается совокупность предметов модного потребления, как материальных (одежда, автомобили, аксессуары и т.д.), так и нематериальных (фильмы, музыка, стиль жизни и взаимоотношений и пр.). Исторически так сложилось, что “индустрия fashion” зачастую рассматривается только в контексте одежды, как проявление внешнего облика человека. Это может быть связано с тем, что научное определение моды тесно переплетается с обыденным. А в бытовом понимании мода – не что иное как изменение тенденций, прежде всего, в одежде человека, а потом уже и в других предметах потребления. И это не удивительно, так как одежда – неотъемлемая часть материальной культуры, сопутствующая человеку на протяжении всей истории. Изначально, с момента возникновения, одежда представляет собой социальное явление, своеобразный показатель материальной культуры в историческом развитии. Не случайно именно одежда помогает постижению эстетического идеала общества, который изменяется и тесно связан с изменениями, происходящими в экономике, политике, религии и т.д. [5, с. 142–143]. Французский кутюрье П. Карден говорил: “Мода – это способ выражения. Модная одежда – это отражение индивидуальных качеств отдельной личности в социальном и моральном аспекте” [4, с. 10]. Более того, Высокая Мода использует “кодирование” элементов костюма, таким образом, в одежде отражаются основные общественные вызовы, идеи, изменения. Например, А. Затулий утверждает, что трансформация социальных типажей в костюмах сегодня обусловлена многократным усилением разнородности состава населения и сильным влиянием СМИ [8]. Сегодня одежда – это, прежде всего, главный объект модного потребления. Т. Веблен изучал одежду в контексте своей концепции демонстративного потребления. Он утверждал, что люди всех классов, подвергая себя расходам на одежду, делают это ради респектабельности внешнего вида. Ведь главная функция модной одежды – это свидетельство денежного преуспеяния, а следовательно, и достоинства в глазах

общества [9, с. 184–186]. Таким образом, одежда становится лучшим показателем модного потребления. Но стоит отметить, что швейцарский социолог А. Вилинер называл моду “социальной игрой, в ходе которой каждый играет с тем, что имеет, или с тем, что хотел бы иметь” [5, с. 146]. Поэтому наличие некоторой модной одежды у определенного человека вовсе не означает, что данному человеку и его семье этого достаточно и что он не хочет иметь больше модных объектов в своем арсенале.

Нас заинтересовал именно аспект потребления модной одежды в современной Украине. И в процессе вторичного анализа данных мониторинга, проведенного сотрудниками Института социологии НАН Украины, мы выявили следующую парадоксальную особенность (см. табл.). По данным мониторинга, в период с 1995 по 2010 гг. количество респондентов, ответивших, что им “хватает модной одежды”, возросло на 9,4%. За этот же период количество респондентов, указавших, что их семья имеет “модную одежду”, уменьшилось на 8,4%.

Таблица

Нехватка у украинцев модной одежды
(по данным Всеукраинского социологического мониторинга,
опрощено население старше 18 лет, ответы респондентов на вопрос:
“Чего из перечисленного вам не хватает? ...
Модной и красивой одежды?”), %

Варианты ответов	Год										
	1995	1996	1998	1999	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
1. Не хватает	48,8	44,3	48,7	44,2	44,0	44,8	41,3	38,51	35,2	32,3	35,6
2. Сложно сказать, хватает или нет	16,4	17,9	14,7	14,7	15,8	17,3	13,9	18,1	19,2	18,3	16,7
3. Хватает	12,0	9,9	8,3	11,5	10,2	10,8	14,9	15,8	20,1	23,4	21,4
4. Не интересуется	21,8	27,8	27,3	28,8	29,8	26,6	29,5	27,5	24,9	25,6	26,2
Не ответили	0,9	0,0	0,9	0,8	0,2	0,4	0,4	0,2	0,6	0,4	0,2

Источник: [10, с. 42].

С одной стороны, ответы респондентов указывают на увеличение доступности модной одежды за обозначенный период, а с другой – наличие модной одежды в семьях украинцев за данный период уменьшилось. Возникает вопрос: чем объяснить эту тенденцию? Прежде всего, мы можем предположить, что в современной Украине происходит деформация восприятия моды как таковой. При существующих глобализационных процессах, которые в том числе имеют свои проявления в “индустрии fashion”, в нашей стране имеет место парадоксальное, искаженное понимание модной одежды как объекта модного потребления. Это может быть связано с современными социокультурными и политико-экономическими вызовами, с которыми столкнулась Украина. Но, прежде

всего, мы должны это связывать с материальным положением граждан. Одни слои населения отождествляют “модное” с “новым”, потому как не всегда имеют возможность приобрести достаточное количество новой одежды. Следовательно, такой человек, покупая новую, чаще всего недорогую одежду, будет считать, что пополнил свой гардероб модными объектами, а значит, и его понимание наличия модной одежды уже меняется. В то время как для других “модная одежда” – это не столько новая, сколько соответствующая тем стандартам, которые устанавливают мировые “модные столицы”. Такой индивид может даже использовать одежду, бывшую в употреблении, то есть одеваться в так называемых секонд-хендах, но он будет считать, что достаточно обеспечен модной одеждой, так как в его понимании она не обязательно должна быть новой. Поэтому из-за наличия различных вариантов интерпретации такой категории, как “модная одежда”, мы и получаем отмеченную выше тенденцию.

Стоит также учитывать социально-психологические особенности украинцев. Исторически так сложилось, что мы привыкли довольствоваться тем, что есть. Это обусловлено тем, что в начале XX в., когда мода постепенно начала избавляться от традиционных элементов и приобретать универсальный мировой характер, Украина вошла в состав СССР. Это было ознаменовано долгими годами мировой изоляции в условиях холодной войны, а также дефицитом модных объектов потребления. Поэтому модным считалось то, что новое и есть в наличии. Исходя из этого, присутствие необходимой одежды некоторыми воспринимается как наличие модной. Следует также согласиться с Т. Вебленом, который в своей концепции демонстративного потребления утверждал, что объектов (в данном случае одежды), подчеркивающих материальный статус человека, никогда не бывает мало [9]. Это обозначает еще одну особенность украинцев. Человек может быть богат и обеспечен, иметь достаточное количество модной одежды, но позиционировать себя как недостаточно модно и дорого одетого. Таким образом, на вопрос о том, хватает ли ему модной одежды, такой респондент может ответить отрицательно.

Можно также предположить, что особенности протекания процессов “индустрии fashion” в Украине могут быть связаны с социокультурными барьерами, с которыми столкнулись жители нашей страны. Они могут иметь разную направленность и различный характер. Например, в социально-экономической сфере можно выделить низкий материальный уровень большинства населения, который обуславливает ориентацию на удовлетворение преимущественно базовых потребностей и, следовательно, низкой актуальности проблемы “моды”. Отдельно можно вспомнить фрагментарность культурно-исторической преемственности и, как следствие, неопределенность “украинской ниши” в мировом развитии. Территориальные барьеры ограничивают возможности жителей провинциальных городов и сел приобщаться к модным процессам, так как

в малонаселенных городах и деревнях нет возможности свободного доступа к модным объектам и т.д.

Выводы. В качестве гипотезы к дискуссии мы можем предположить, что Украина сегодня находится на этапе “пресыщения” индустрией моды и тем необъятным количеством сопровождающей ее информации, рекламы и т.д. И глобализационные процессы, связанные с “индустрией fashion” в силу особенностей современного положения Украины приобретают иное направление. В любом случае данный парадокс имеет место быть, и он является основой для дальнейшего изучения особенностей модного потребления в Украине. Ведь современная мода оказывает влияние не только на потребительские практики индивидов, но и на авторитет и восприятие социальных институтов современной Украины. “Индустрия fashion” способствует социоструктурным и институциональным изменениям не только в украинском обществе, но и во всем мире. Это еще раз доказывает необходимость социологического изучения данной темы для более полного понимания специфики украинского общества.

Литература

1. Бортняк О.Г. Модное потребление как средство конструирования идентичности в условиях трансформации современного общества (национальный аспект) / О.Г. Бортняк // Вестник Одесского национального университета имени И.И. Мечникова. – 2007. – Т. 12. – Вып. 6. – С. 120–127.
2. Мода. Энциклопедия маркетинга [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.marketing.spb.ru/read/m7/9.html>.
3. Орлова Л.В. Мы и мода / Л.В. Орлова. – М. : Знание, 1982. – 64 с.
4. Орлова Л.В. Азбука моды / Л.В. Орлова. – М. : Просвещение, 1988. – 176 с.
5. Савчук Р. Культура одежды: историко-социологический аспект / Ростислав Савчук // Социология: теория, методы, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 142–150.
6. Джери Д. Большой толковый социологический словарь (Collins): [пер. с англ.] / Дэвид Джери, Джулия Джери. – М. : Вече : АСТ, 1992. – Т. 1 (А–О). – 544 с.
7. Гофман А.Б. Мода и люди: Новая теория модного поведения / А.Б. Гофман. – М. : Наука, 1994. – 160 с.
8. Затулий А.И. Костюм рубежа третьего тысячелетия: семиотика, ассоциации, психоанализ / А.И. Затулий. – Владивосток : Дальнаука, 2005. – 213 с.
9. Веблен Т.Б. Одежда как выражение денежной культуры / Т.Б. Веблен // Теория праздного класса. – М. : Прогресс, 1984. – С. 184–189.
10. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2010: соціологічний моніторинг / Євген Головаха, Наталя Паніна. – К., 2010. – 85 с.

Даценко А.А. “Індустрія fashion” у сучасній Україні: особливості і соціокультурні бар’єри розвитку

У статті розглянуто особливості й соціокультурні бар’єри “індустрії fashion” у сучасному українському суспільстві. Здійснено спробу пояснити відмінність між категоріями “індустрія fashion” і “мода”, проаналізувати особливості модних процесів в Україні.

Ключові слова: “індустрія fashion”, соціокультурні бар’єри, модне споживання.

Даценко А.А. “Индустрия fashion” в современном украинском обществе: особенности и социокультурные барьеры развития

В статье рассматриваются особенности и социокультурные барьеры “индустрии fashion” в современном украинском обществе. Осуществлена попытка объяснить различие между категориями “индустрия fashion” и “мода”, проанализированы особенности модных процессов в Украине.

Ключевые слова: “индустрия fashion”, социокультурные барьеры, модное потребление.

Datsenko A. “Fashion Industry” in the modern Ukrainian society: features and sociocultural barriers of development

Article is devoted consideration of features and sociocultural barriers of the “fashion industry” in a modern Ukrainian society. In the article author tries to explain distinction between a category “fashion industry” and a category “fashion”, and she tries to analyse features of fashionable processes in Ukraine.

Key words: “fashion industry”, sociocultural barriers, fashionable consumption.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Проблеми соціокультурного розвитку для наукового осмислення є вкрай актуальними, особливо в контексті сучасних глобалізаційних процесів, наслідками яких виступають широка культурна інтеграція та штучна інкультурація окремих спільнот. У цьому контексті особливо цікавою є думка М. Пахтера, згідно з якою: “Сучасні тенденції мають кумулятивний характер і вже привели до створення критичної маси змін, що торкнулися самих основ змісту і діяльності культурних інститутів. До найбільш значущих з них, на наш погляд, належать: комерціалізація культури, демократизація, розмивання меж як у сфері знання, так і в галузі техніки, а також переважна увага до процесу, а не до змісту” [1, с. 40]. Усі ці аспекти, безумовно, накладають на процес соціалізації принципові особливості, які заслуговують на наукову увагу.

У суспільстві немає явищ, котрі виникають і розвиваються відокремлено, поза загальним взаємозв'язком. На нашу думку, в ролі основного засобу встановлення зазначеного взаємозв'язку виступає культура. Формування особистості відбувається у процесі її взаємодії із суспільством, точніше, з тією його частиною, до якої особистість прямо чи опосередковано включена. Таку частину суспільства можна назвати соціальним середовищем конкретної особи. Таке соціальне середовище накладає відбиток на специфіку культурних аспектів зазначеного взаємозв'язку.

Треба відзначити, що соціальне середовище впливає на формування особистості лише тоді, коли особистість сама в результаті активного ставлення до соціального середовища здатна вибрати значущі для себе орієнтири власної життєдіяльності. Однак, не засвоївши умов середовища, не ствердивши себе в ньому, неможливо активно (і ефективно) взаємодіяти з ним. Водночас засвоєння соціального досвіду також неможливе без індивідуальної активності самої людини в різних сферах діяльності, проте певна активність має відповідати визначеній у цьому середовищі системі соціальних детермінант. У такому разі саме культура виступає як така система та одночасно дає змогу оцінити ефективність такого засвоєння.

Український соціолог Т. Петрушина зазначає, що в сучасній науці існують різні концепції культури: ціннісно-нормативна, діяльнісна, особово-атрибутивна, інформаційно-знакова, а також концепція культури як підсистеми всього суспільства. Кожна з них має право на існування, бо охоплює лише частину шуканої суті цього ємного, багатогранного, сферичного поняття [2, с. 11]. Виходячи із зазначеної тези, аналіз соціалізаційних процесів неможливий без розгляду всієї сукупності культурних концепцій.

Соціалізація в сучасній соціології розглядається як “двосторонній процес (1) постійної передачі суспільством і (2) освоєння індивідом протягом усього його життя соціальних норм, культурних цінностей і зразків поведінки, що дає змогу індивідові функціонувати в цьому суспільстві” [3, с. 445–448].

Цікавою для аналізу в цьому контексті є думка А. Лукова, який, роблячи переосмислення праць А. Макаренка, зазначає, що в реальному процесі соціалізації зв'язок суспільства та особистості є дуже тісним. При цьому, як зауважує А. Луков, А. Макаренко до процесу соціалізації (точніше до того, який у сучасній літературі позначається соціологічним поняттям “соціалізація”) включає разом з двома елементами системи – суспільством та особистістю, третій елемент – колектив (а в соціологічному трактуванні – соціальну спільноту) [4].

Виходячи з останньої тези, виникає потреба в аналізі також ієрархічних рівнів культури (специфіки культури на мікро-, мезо- та макрорівнях). Це зумовлює інтерес до думки Т. Петрушиної щодо існування взаємозв'язку між всесвітньо-універсальною (рос. – всечеловечески-універсальной) та особово-індивідуальною складовими внутрішнього наповнення культури, які виступають рівноцінними за значущістю взаємопов'язаними полюсами єдиної культури. Єдність мікро- і макрорівнів світів (з іманентно властивою їм культурою) знаходить логічне відображення в співіснуванні концепцій культури, що взаємодоповнюють одна одну: особово-атрибутивної, такої, що підкреслює індивідуальність і специфіку культури її носія – окремої людини, і концепції культури як особливої підсистеми всього людського суспільства, що характеризує соціетальний рівень людського універсуму і загальність способу його життєдіяльності [2, с. 11].

Усе вищезазначене, на нашу думку, зумовлює потребу включення до аналізу також третього рівня соціалізаційно-культурного аналізу – рівня колективу, або мезолюдського (проміжного) світу (у визначенні Т. Петрушиної).

Однак трирівневий аналіз культурних детермінант соціалізаційного процесу вимагає, на наш погляд, окремого науково-методичного осмислення, що і є однією з важливих наукових проблем сучасного наукового дискурсу щодо аспектів соціалізації індивідів.

Мета статті – визначити основні функції, які культура відображає в процесі соціалізації; проаналізувати підходи, зановані на виховній ролі культури, та визначити їх відмінності; встановити зв'язок між ментальністю та соціокультурними особливостями нації і на цій підставі – особливості соціалізаційних процесів.

Як зазначають О. Опалюк та О. Лісовий, людина існує в конкретному соціокультурному середовищі, у якому вона розвивається, формується і стає індивідуальністю; очевидним є факт єдності особистості й соціуму. Ще одним незаперечним фактом є те, що в цьому взаємозв'язку йдеться не про абстрактного індивіда, а про конкретну людину з певною системою національно-психологічних особливостей [5, с. 518–519]. У

такому разі під час аналізу процесів соціалізації вкрай важливо виходити із зазначених факторів національних психологічних особливостей. Не вдаючись до термінологічного аналізу, ми пропонуємо його визначати як менталітет. Узагальнюючи складові менталітету, можна визначити, що його особливості визначає ряд соціальних детермінант, таких як: сукупність розумових установок, звичок мислення; певний набутий розумовий інструментарій, психологічні особливості; соціально-психологічний стан суб'єкта, групи, нації, у якій він виховувався; рівень інтелекту, що характеризує окремого індивіда або групу; спосіб мислення, властивий індивідові або групі; особливості соціокультурного й етнопсихологічного розвитку; національна самосвідомість тощо [6, с. 210–212].

За будь-яких умов носієм культури, як і суб'єктом діяльності, завжди є людина. Дещо перефразувавши Т. Петрушину, можна визначити, що, крім людей, культура втілена в інституціональних структурах, технологіях, матеріальних продуктах. Але про які б складові – матеріальні чи духовні – не йшла мова, вона завжди виступає якісною характеристикою соціальної діяльності: або здійснюваною, або вже здійсненою в минулому й уречевленою в конкретних результатах цієї діяльності [2, с. 25].

Спираючись на подвійний характер соціалізації, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що сучасні матеріалізовані продукти та духовні цінності зазнають певних трансформацій у зв'язку з тим, що носій культури, маючи певну ментальність, зазнає культурного впливу з боку глобалізаційних процесів, які на сьогодні активно поширюються. При цьому, як зазначає Т. Веремєєнко, у контексті дослідження феномену глобалізації дослідницька увага також має фокусуватися на об'єктивній природі тенденцій інтеграції й диференціації, що зумовлюють двовекторність цивілізаційних процесів – розвиток тенденцій уніфікації та збереження етнокультурної особливості. З одного боку, формується світовий ринок, інтернаціоналізуються й уніфікуються потреби та пропозиції, розширюється вплив демократично-лібералізаційних поглядів, універсалізуються інформаційні комунікації, стандартизуються соціальні параметри життєдіяльності. З іншого боку, зростає світогосподарська нестабільність та вразливість, гальмується передача знань і нових технологій із центру до периферії, деформуються міграційні потоки, збільшується різниця між рівнем життя й добробутом багатих та бідних країн і людей. Головні носії глобалізації – транснаціональні корпорації – посилюють свій не лише економічний, а й політичний вплив практично на всі держави світу, ускладнюється взаємодія держави та інститутів громадянського суспільства, починає превалювати масова культура, що загрожує природному культурному різноманіттю [7, с. 133].

Однак разом із загрозою природному різноманіттю виникає ще одна проблема – проблема соціалізації суб'єктів, адже нестійкий (трансформаційний) характер культурних модусів (що виникають у

процесі впливу на національну культуру з боку транснаціональних корпорацій) викликає помилки в ході процесу соціалізації.

На нашу думку, доцільно, ґрунтуючись на визначених у літературі (зокрема [8]) функцій культури, встановити їх вплив на процес соціалізації.

Інформаційна функція культури полягає в тому, що культура як складна знакова система є єдиним засобом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від епохи до епохи, від однієї країни до іншої. Культура є втіленням соціальної пам'яті людства. У такому контексті культура виступає інструментом соціалізації. При цьому необхідно враховувати, що, будучи втіленням соціальної пам'яті, культура потребує адаптувати її (до неї) ментальних особливостей у разі соціалізації дорослої людини. При цьому культура виступає також і гальмом соціалізації за умов наявності у суб'єкта процесу соціалізації принципових відмінностей від культури групи, у яку такий суб'єкт соціалізується.

Аналізуючи пізнавальну функцію, можна констатувати, що вона тісно пов'язана з першою і в певному розумінні з неї випливає. Культура, концентруючи в собі соціальний досвід багатьох поколінь людей, зосереджує багаті знання про світ і тим самим створює сприятливі умови для його пізнання й освоєння. Рівень розвитку суспільства визначається саме мірою використання ним культурного досвіду людства. При цьому та сама ментальність може визначати іншу систему культурних пріоритетів, які принципово впливатимуть на процес соціалізації конкретного індивіда через його особисту налаштованість на пізнання та засвоєння.

Розглядаючи нормативну функцію культури, необхідно визнати, що вона зумовлюється наявністю різних видів суспільної та індивідуальної діяльності людей. У сфері праці, побуту, міжособистісних відносин культура так чи інакше впливає на поведінку людей, регулює їх вчинки, дії, ціннісні орієнтації. Ця функція культури підтримується такими нормативними системами, як мораль і право. При цьому, на нашу думку, саме нормативна функція є пріоритетною в процесі соціалізації дорослої людини, адже основне завдання соціалізації полягає в ознайомленні з нормами певного суспільства (групи). Виходячи з цього, інформаційна та пізнавальна функції культури за умов вторинної соціалізації можуть бути ефективно реалізованими тільки через нормативну функцію.

Знакова функція культури передбачає наявність знань і можливість володіння ними. Оволодіння досягненнями культури вимагає освоєння відповідних знакових систем. Так, мова в її усному та письмовому варіантах є засобом спілкування людей. Літературна мова є найважливішим засобом оволодіння національною культурою. При цьому процес соціалізації використовуватиме знакову функцію культури як інструментальний засіб, однак і сам процес соціалізації є елементом, який забезпечує ефективність реалізації цієї функції в суб'єкта соціалізації. Таким чином, знакова функція культури в соціалізаційному аспекті має подвійний характер.

Аналізуючи ціннісну функцію культури, яка пов'язана з формуванням системи цінностей, ціннісних потреб і орієнтацій, які зрештою зумовлюють загальний культурний рівень суб'єкта соціалізації, хотілося б зазначити, що, на наш погляд, ця функція є гальмом соціалізації. За умов відмінностей у системі цінностей певного соціуму від ментальних цінностей суб'єкта соціалізації відбуватиметься конфлікт цінностей, який принципово ускладнюватиме процес соціалізації. У випадку наявності принципових розбіжностей процес соціалізації взагалі може припинитися (не відбутися).

У цьому контексті важливо навести думку А. Кравченка, який пропонує від соціалізації відрізнити адаптацію (обмежений у часі процес звикання до нових умов), навчання (здобуття нових знань), виховання (цілеспрямована дія агентів соціалізації на духовну сферу і поведінку індивіда), дорослішання (соціопсихологічне становлення людини у вузькому віковому діапазоні від 10 до 20 років), змужніння (фізико-фізіологічний процес зміцнення організму людини в підлітковому і юнацькому віці). При цьому під соціалізацією А. Кравченко розуміє процес засвоєння культурних норм і освоєння соціальних ролей, перетворення людини на соціального індивіда, зрілий різновид якого іменують особою [9, с. 120].

При цьому необхідно будувати адекватну заміну (альтернативу) ціннісній функції або у суб'єкта соціалізації мають бути більш важливі мотиви до її подолання (наприклад, потреба в отриманні якісного навчання за кордоном). Не вступаючи в дискусію із А. Кравченком, слід відзначити, що результатом соціалізації є скоріше не засвоєння, а прийняття, адже у випадку неприйняття певних культурних норм суб'єкт соціалізації (певна людина або певна група) навряд чи буде їх виконувати або стане їх дотримуватися. Відтак, її поведінка не набуватиме соціальності та успішності (у першу чергу, адекватності) в цьому соціумі, що свідчитиме про відсутність процесу соціалізації. Однак при цьому принципово важливо враховувати запропонований нами вище трирівневий підхід до розгляду процесу соціалізації, згідно з яким, остання відбувається на мікро-, мезо- та макрорівні. Очевидно, що оцінка прийняття буде відбуватися, у першу чергу, на макрорівні, тоді як на мікро- та мезорівні культурні норми можуть лишатися на рівні засвоєння та зовнішнього прояву не мати. Щоправда це відбуватиметься за умов, що соціальна взаємодія суб'єкта соціалізації з великою групою здійснюватиметься через малу групу, яка сама є осередком певних специфічних культурних норм.

Також А. Кравченко пропонує не змішувати поняття соціалізації й інкультурації, які, на його думку, є дуже близькими за своїм змістом. Соціалізація позначає навчання людини життю в сучасному суспільстві. У яку б країну вона не виїхала на якийсь час або не переїхала назавжди, вона зобов'язана мати елементарні уявлення про соціальну структуру та стратифікацію суспільства, розподіл людей на класи, способи заробітку грошей і розподілу ролей у сім'ї, основи ринкової економіки і політичного

устрою держави, цивільні права тощо. Інкультурація позначає навчання людини традиціям і нормам поведінки в конкретній культурі. Культура в різних країнах більш специфічна, ніж соціальна структура. До неї важче адаптуватися, повноцінно включитися і звикнути. Дорослий емігрант, що виїхав з Росії до Америки, досить швидко засвоює соціальні закони життя, але набагато важче у нього відбувається засвоєння чужих культурних норм і звичаїв [9, с. 134–135]. Однак, на нашу думку, зазначені процеси мають відбуватися паралельно, оскільки способи заробітку або розподіл ролей у родині (суспільства на класи тощо) є похідними від культури. Не змінивши певні культурні цінності відповідно до умов соціуму, ефективна соціальна поведінка нам видається неможливою. При цьому ми вважаємо, що процес соціалізації, у запропонованому визначенні – процес соціалізації на макрорівні (рівні соціальної поведінки у суспільстві, членом якого є суб'єкт соціалізації). Водночас процес інкультурації може бути розглянутий як процес соціалізації на мезорівні (на рівні повсякденних поведінкових практик у безпосередньому соціальному оточенні).

У контексті соціалізації важливо також розглянути персоналізацію, трактування якої пропонують автори праці “Теоретична соціологія” [10]. На їх думку, індивід не тільки адаптується до соціальних умов свого життя, але й водночас формується як людина зі своїми індивідуальними особливостями, зі своїм внутрішнім світом. Цей процес можна назвати персоналізацією. Виходить, що соціалізація нерозривно пов'язана з персоналізацією, що вони, втілюючи єдність соціального і культурного, також є двома сторонами однієї медалі. Проте в першому випадку акцент робиться на стандарті – освоєнні загальних норм, проходженні традиції, засвоєнні знань в обсязі шкільної або вузівської програми тощо. У другому ж – на процесах індивідуалізації, на відмінності конкретної людини від спільноти і від інших людей [10]. На нашу думку, персоналізація є процесом соціалізації на макрорівні.

При цьому автори “Теоретичної соціології” справедливо підходять до вирішення проблеми відношення людини і культури. На їх думку, лише оволодіваючи культурою і на її основі людина стає людиною. Разом з тим вона створює культуру, реалізуючи в ній свою родову суть – здатність творити нове. Родова суть людини виявляється завжди через конкретну творчу індивідуальність. Людина виступає суб'єктом і носієм культури. Культура виражає особовий аспект історичного процесу [10].

Аналізуючи всі соціокультурні аспекти, що справляють вплив на процес соціалізації індивіда, доцільно звернути увагу також на запропоновані П. Гуревичем так звані “культурні константи” (постійності) таких феноменів, як сім'я, релігія, війна, комунікації та подібних до них, які виявляються біопсихологічними рамками, різноманітно наповненими культурним змістом настільки, що вони є чимось істотно більшим, ніж категоріями, які відображають стан власної західної логіко-вербальної культури. Що стосується процесів дифузії та соціалізації, то вони є

психологічним навчанням, імітацією і навіюванням за певних умов [11, с. 178].

На нашу думку, зазначені константи також вписуються в запропонований трирівневий підхід до соціалізації. Зокрема, релігія, родина є базовими культурними детермінантами, які при цьому близькі до глибинного (причинного) рівня соціалізації. На нашу думку, соціалізація на макрорівні є поверховою та не потребує принципово глибоких психологічних змін суб'єкта соціалізації. Більш глибоким її рівнем є соціалізація на мезорівні. Відповідні соціокультурні фактори входять на психологічний рівень суб'єкта, при цьому його практично не змінюючи (лише в частині певних адаптаційних практик). Водночас “культурні константи” є складовими найнижчого рівня соціалізації – макрорівня. Саме вони формують базовий світогляд суб'єкта та є для нього своєрідною “точкою відліку” (родина, релігія тощо). Зазначені складові якщо й можуть бути змінені, то тільки у випадку складної психічної перебудови суб'єкта, і мають бути не стільки змінені скільки враховані в ході соціалізації.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна констатувати, що процес соціалізації особистості нерозривно пов'язаний з культурою і навіть є похідною від нього. Саме необхідність соціалізації й визначається існуванням культурних розбіжностей, що домінують у житті певних спільнот. Таким чином, розуміючи зазначені особливості, стає можливим організувати процес соціалізації максимально ефективно як для суб'єкта соціалізації, так і для групи, до якої такий суб'єкт соціалізується.

Реалізація функціонала соціалізації через реалізацію базових культурних функцій дасть змогу зробити процес соціалізації максимально комфортним для суб'єкта соціалізації та уникнути можливих помилок. Також, на нашу думку, на сьогодні існує необхідність у структуризації соціологічного інструментарію інкультурації та соціалізації в контексті окремих суб'єктів соціальних відносин. Принципово важливою, на нашу думку, є послідовна реалізація соціалізаційних процедур відповідно до пріоритетів, що було визначено в рамках цього аналізу.

Однак невирішеним залишилося завдання, пов'язане із соціалізацією суб'єктів, які мають принципові соціокультурні та ментальні відмінності від домінуючої культури суспільства, соціалізація до якого відбувається. Це питання потребує окремого наукового вивчення.

Література

1. Пахтер М. Культура на перепутье: Культура и культур. ин-ты в XXI в. / Марк Пахтер, Чарльз Лэндри ; [пер. с англ., предисл. М. Гнедовский]. – М. : Классика-XXI, 2003. – 89 с. – (Культурные стратегии: Серия / Ин-т культур. политики).
2. Экономическая культура населения Украины / [под ред. В.М. Вороны и др.]. – Киев : Институт социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.
3. Ковалева А.И. Социализация / А.И. Ковалева // Социологическая энциклопедия : в 2. т. / Нац. обществ.-науч. фонд ; [науч. ред. В.Н. Иванов (гл. ред.) и др.]. – М. : Мысль, 2003. – Т. 2: Н–Я. – 861 с.
4. Луков А.В. Культурная социализация / А.В. Луков // Информационный гуманитарный портал “Знание. Понимание. Умение”. Социология [Электронный

ресурс]. – 2008. – № 3. – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/3/Lukov_AV/#_edn1.

5. Опалюк О.М. Соціокультурні та етнопсихологічні особливості спілкування / О.М. Опалюк, О.І. Лісовий // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – 2010. – № 7. – С. 518–528.

6. Геше Джампа Тинлей. Ум и пустота / Геше Джампа Тинлей. – М. : Цонкапа : Московский буддийский центр Ламы Цонкапы, 2002. – 224 с.

7. Веремеєнко Т.С. Соціокультурна динаміка в процесі суспільних трансформацій / Т.С. Веремеєнко // Міжнародна економічна політика : науковий журнал КНЕУ ім. В. Гетьмана. – 2009. – № 8–9. – С. 128–142.

8. Поплавський М.М. Особливості функціонування шоу-бізнесу у світовому соціокультурному контексті / М.М. Поплавський // Культура і мистецтво у сучасному світі. Наукові записки КНУКіМ [Електронний ресурс]. – 2009. – Вип. 10. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kmss/2009_10/index.htm.

9. Кравченко А.И. Социология : учеб. для студентов вузов / А.И. Кравченко. – М. : Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2003. – 382 с. – (Gaudeamus).

10. Теоретическая культурология / [А.В. Ахутин и др.]. – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2005. – 622 с. – (Серия “Энциклопедия культурологии” / Федер. агентство по культуре и кинематографии, Рос. ин-т культурологии).

11. Гуревич П.С. Культурология : учеб. для вузов / П.С. Гуревич. – М. : Проект, 2003. – 332 с. – (Факультет).

Мохаммад Луай. Соціокультурні особливості соціалізаційних процесів

У статті визначено основні функції, які культура відображає в процесі соціалізації. Проведено змістовний аналіз підходів, заснованих на виховній ролі культури, визначено їх відмінності. Встановлено зв'язок між ментальністю й соціокультурними особливостями нації та на цій підставі – особливості соціалізаційних процесів.

Ключові слова: соціалізація, інкультурація, культура, ментальність, відмінності, особливості.

Мохаммад Луай. Социокультурные особенности социализационных процессов

В статье определены основные функции, которые культура реализует в процессе социализации. Проведен содержательный анализ подходов, основанных на воспитательной роли культуры, а так же определены их отличия. Установлена связь между ментальностью и социокультурными особенностями нации, а также на этом основании определены особенности социализационных процессов.

Ключевые слова: социализация, инкультурация, культура, ментальность, отличия, особенности.

Mohammad Luai. Social and cultural features of socialization processes

Basic functions are certain in the article, culture realized in the process of socialization. The rich in content analysis of approaches, based on an educate role cultures which are not socialization is conducted, and their differences are similarly certain. Connection is set between mentality and sociokul'turnymi the feature of nation, and also the features of socializacionnykh processes are on that ground certain.

Key words: *socialization, inkul'turaciya, culture, mentality, differences, features.*

СОЦІОЛОГІЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

УДК 316

БАТЮК Г.Ю.

ЕПІКАЦІЯ ВІРТОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ НА РЕАЛЬНІ ПОВЕДІНКОВІ ПРАКТИКИ

Одним із найбільш суттєвих проявів світового процесу інформатизації можна вважати виникнення та розвиток глобальної мережі Інтернет. Саме завдяки цій мережі значна частина комунікації, як ділового, так і особистого характеру, здійснюється у віртуальному середовищі. Варто зауважити, що сприяють цьому, у першу чергу, технічні переваги віртуального спілкування, такі, як можливість дешевої передачі значних обсягів інформації на досить великі відстані, можливість коригування та збереження інформації, що передається. Проте переваги Інтернету не вичерпуються лише можливістю передачі, обробки та збереження інформації офіційного, ділового чи наукового характеру. Створюється специфічне, віртуальне середовище, яке має свої правила, звичаї, ієрархію, цілі та інтереси, а також ряд характерних рис, що знаходить відображення у реальній поведінці користувачів.

Актуальність проблеми, у першу чергу, зумовлена відносною новизною самого феномену віртуальної реальності, зокрема тієї її складової, що формується в рамках всесвітньої мережі Інтернет. Мережа була створена в 1969 р. [4], проте у його сучасному варіанті Інтернет як масове явище існує не так давно. Це означає, що завжди залишається досить широке поле для наукових досліджень, особливо якщо враховувати динамічність розвитку інформаційної галузі. Тому опрацювання цієї теми має велике значення для розуміння віртуальної реальності як такої, а також для усвідомлення тих соціальних наслідків, які може мати її вплив. Малодослідженим також залишається питання щодо напрямів і змісту соціальних наслідків впливу віртуальної реальності на поведінкові практики суб'єктів комунікативних процесів і суспільство в цілому. Отже, вивчення впливу засобів масової комунікації, зокрема всесвітньої мережі Інтернет, на людську свідомість і несвідоме, дає змогу вийти на нові методологічні аспекти формування інформаційного суспільства.

Метою дослідження є виявлення існуючих теоретико-методологічних уявлень про зміст понять “віртуалізація”, “віртуальна реальність” та “віртуальна комунікація”, характеристики віртуальної комунікації як однієї з форм спілкування, визначення характеру впливу віртуальних комунікацій і віртуального простору на культуру інформаційного суспільства та реальні поведінкові практики користувачів мережі Інтернет.

У сучасній науковій літературі все більше уваги приділяється проблемі впливу віртуальної реальності Всесвітньої мережі на особистість і соціальну поведінку людини. Аналізуючи цю проблему, виникає, перш за

все, необхідність визначення поняття “соціальної дії” та визначення цілей і цінностей, на які може бути зорієнтована поведінка людини у кожній конкретній ситуації. За основу у визначенні певних соціологічних понять і явищ було взято наукові праці П. Бурдьє та М. Вебера. Так, М. Вебер стверджував, що, аналізуючи поведінку, необхідно брати до уваги той факт, що колективні утворення, які бере соціологія із повсякденного мислення, являють собою певні уявлення у розумах конкретних людей про те, що частково існує реально, частково мало б бути важливим для них. Саме на ці уявлення люди орієнтують свою поведінку, ці колективні утворення мають величезне, а іноді й вирішальне каузальне значення для поведінки людей, у першу чергу, як уявлення про те, що має бути важливим [2].

Досліджуючи питання віртуального простору мережі Інтернет, спираємось на визначення простору, що його дає у своїх працях П. Бурдьє. Він вважає, що соціальний світ можна зобразити у формі багатовимірного простору, який відображає відносини диференціації та розподілу в суспільстві. Агенти дії у цьому універсумі, тобто окремі індивіди, групи та інституції, визначаються за позиціями в цьому просторі [3].

Проблема віртуальної реальності як природного феномену з його законами, принципами, властивостями досліджується в працях Е. Смерічевського, Т. Бондаренка, А. Войкунського, Ю. Бабаєвої, В. Нечитайла, М. Вашкевича.

Значний внесок у дослідження всесвітньої мережі та віртуальної комунікації, а також ролі інформаційно-комунікаційних технологій в умовах становлення інформаційного суспільства зробили А. Іванов, Є. Белінська, А. Жичкина, А. Арсеєнко, Г. Батигін, Н. Бойко, В. Брижко, Б. Веллман, В. Гавловський, О. Гальченко, А. Гальчинський, В. Кашпур, С. Мартинюк, Г. Рейнгольд, Н. Толстих, Т. Філіппова, В. Цимпалюк, А. Шадрін, О. Шевчук та ін.

Віртуальний світ Інтернету створений для людей, і якщо в реальному житті вони – його частина, то у віртуальному просторі немає нічого, крім людей. Саме користувачі становлять віртуальну реальність мережі Інтернет, це своєрідне втілення соціальної реальності повсякденного життя. Т. Бондаренко у своєму дослідженні дає таке визначення віртуальній реальності: “Віртуальна реальність – це символічна по суті, актуально існуюча реальність, що носить заданий, породжений і виражений динамічний характер, мінливий характер, така, що дає можливість активної взаємодії із собою. Виходячи з цього, вона має можливість впливу на все, з чим вступає в контакт” [6, с. 22].

А. Войкунський стверджує, що Інтернет – середовище дуже різнорідне, створене за рахунок різних соціальних середовищ. Неоднорідність Інтернету як середовища поведінки, а також різноманітність його сервісів забезпечує різноманітні види діяльності користувачів у мережі [7].

На нашу думку, мережа Інтернет також приваблює людей, що зацікавлені у спілкуванні та обміні думками, відомостями, ідеями, у вираженні особистісно значущих смислів. Хоча середовища спілкування і діяльності в Інтернеті є різноманітними і значною мірою відрізняються одне від одного, вони все ж, мають спільні особливості, що є результатом специфіки комунікації засобами мережі Інтернет. Так, дистанційний характер та можливість анонімного спілкування з багатьма людьми одночасно роблять процес комунікації засобами Інтернет-мережі більш захопливим і цікавим, а також простішим для деяких категорій користувачів, ніж у реальному соціальному середовищі.

Багатьма вченими в рамках питання Інтернет-комунікацій розглядається проблема соціальної ідентичності користувачів. Так, А. Жичкина та Є. Белінська вважають, що чим більше місця в категоризації займає соціальна ідентичність, тим нижчою є активність користувача в Інтернеті. При цьому ідентифікація із віртуальною соціальною групою за своїм впливом на активність користувача аналогічна ідентифікації з реальними соціальними групами: високий рівень ідентифікації з реальною та віртуальною соціальною групою перешкоджає прояву активності користувачів [8].

Якщо аналізувати особливості такої соціальної комунікації, логічно виникає питання: як впливає Інтернет на емоційний та духовний розвиток людини, на її світогляд, світосприйняття, психічний стан, а отже, і на її поведінку? Одним з найактуальніших питань є заміна реальних соціальних ієрархічних орієнтирів віртуальними. Це призводить до створення субкультур, тобто соціальних об'єднань людей, що мають спільну мету. Такі групи, як правило, об'єднані конкретними інтересами, поведінковими практиками, що встановлені для кожного конкретного випадку залежно від рівня комунікації та багатьох інших факторів, вони характеризуються стійкою структурою взаємодії у межах кожної групи, спільністю статусу та рольових приписів. Створена таким чином соціальна реальність може значно відрізнитись від тієї, що могла б бути створена ними в реальних умовах.

Дослідники зазначають, що сама по собі дійсність, як природна, так і соціальна, може вишиковуватись за принципом вкладених одна в іншу реальностей [10, с. 155]. А. Сасиновський стверджує, що основною небезпекою тут стає те, що реальне середовище починає займати місце всередині віртуального, немов прагнучи помінятися з ним місцями, що є дуже небезпечним явищем [11]. Вважаємо, що проблема віртуальних взаємовідносин має розглядатись через призму взаємодії віртуального середовища з реальним життям. Проблеми можуть виникати на межі двох реальностей. Так, результатом взаємодії віртуального середовища з реальним світом може бути, скажімо, вдосконалення соціально-ієрархічної структури суспільства. Проте, якщо говорити про перенесення віртуосоціальних процесів на реальні поведінкові практики кожного окремого індивіда, то варто зауважити, що цей процес залежить від

багатьох факторів, – від психологічної структури особистості, соціальних складових тощо. Тут, напевне, можуть спостерігатись як конструктивні показники, наприклад, емоційне і духовне вдосконалення людини, самовивчення та самокопання, так і деструктивні, зокрема деградація особистості. Різниця між комп'ютерним і реальним світом може призвести до стирання меж звичної адекватної поведінки людини в реальності, до невизначеності реальних життєвих орієнтирів. Соціальні конфлікти можуть виникати на ґрунті взаємовідносин між постійними користувачами і тими, хто зазвичай не має доступу до мережі, тобто тими, хто абсолютно виключений із системи сучасних віртуосоціальних процесів. Позитивним наслідком може бути їх взаємний вплив один на одного.

Зміщення реального та віртуального світів, що відбувається сьогодні, дає багато цікавого матеріалу для дослідження, адже виникає ряд питань, дуже актуальних і специфічних. Тут беремо до уваги особливості знайомств у мережі, перспективи таких стосунків між людьми або ж одружень, різницю у структурі побудови стосунків, ієрархію, перенесення стосунків із реального життя у віртуальність чи навпаки. Чим усі ці явища можуть бути небезпечні, або ж навпаки корисні? Таким чином, відбувається поглиблення стосунків, перехід на новий рівень комунікативної взаємодії, внесення розмаїття у реальність, ламаються стереотипи звичного спілкування, а отже, як наслідок – нові соціальні групи, що створюються у віртуальному просторі, з усіма їх особливостями знаходять відображення у реальному житті. Надмірне ж занурення у світ віртуальної реальності може призвести до розчарування у справжності цієї створеної реальності, усвідомлення невідповідності звичної повсякденної реальності та віртуальної, вибір однієї з них як основного способу взаємодії зі світом. За таких умов логічним наслідком може бути небажання більше поєднувати ці два світи, поступово зникає азарт до віртуального спілкування або ж може бути втрачена довіра до людей. Проте люди, що працюють у мережі, мають досить широке коло спілкування, більший доступ до світової інформації. І знову ж таки виникає парадокс: у сучасному світі далеко не вся інформація знаходиться в мережі Інтернет, це лише певна її частина. На нашу думку, існує ризик, що значна частка цієї інформації буде втраченою для тих, хто надає перевагу Інтернету, хоча б тому, що на отримання інформації іншими шляхами їм часто просто не вистачатиме часу. Тобто маємо запитання: “Чи існує залежність між зануренням у мережу Інтернет і розумовим вдосконаленням людини?” Певно існує, оскільки, ураховуючи все вищесказане, чим більше людина розуміється на комп'ютерах і працює в Інтернеті, тим краще, більш гармонійно, логічно та широконаправлено розвивається особистість. Але варто звернути увагу на те, що важливим фактором і вкрай небезпечним явищем, що сьогодні визнали всі, є процес звикання і залежності від мережі.

Якою мірою залежність від віртуальної реальності може вплинути на зміну свідомості людини, зараз прогнозувати дуже складно, особливо враховуючи специфічний характер віртуальної реальності та темпи

розвитку інформаційних технологій. Гіпермотивованість, що може лежати в основі цієї залежності, поки ще не досить добре досліджена. Тема залежності від віртуальної свідомості заслуговує окремого серйозного дослідження. Розглядаючи цю тему в розділі “Основні проблеми”, Біл Гейтс стверджує, що віртуальна реальність є сильнішою за будь-які відеоігри і що потрапити в залежність від неї дуже легко [5].

Хоча сьогодні “спілкування” із віртуальною реальністю для багатьох поширено на рівні віртуальних комп’ютерних ігор, поширення систем віртуальної реальності набирає обертів і у виробничій, комерційній, політичній, суспільній сфері діяльності людини. Так, за допомогою постійної агресивної реклами відбувається пропагування споживацького способу життя та формуються певні моделі поведінки споживачів.

Потенційні можливості Інтернету можуть бути використані не лише для поширення суспільно корисної інформації та ідей, але й суспільно небезпечних поглядів. Інформаційні потоки, зокрема мережа Інтернет з усіма її особливостями, має значний вплив на свідомість, світосприйняття та світогляд людини, на її самоідентифікацію. Таким чином, поступово формується система контролю над людиною, що в певних ситуаціях може використовуватись як інструмент у досягненні певних особистих інтересів. У першу чергу, тут ми торкаємось політичних моментів, адже монополізація інформаційних каналів виключає можливість реалізації принципу свободи слова, вільного доступу до інформації та поступово забезпечує монополістів владу над суспільством. Монополізація сфери електронних та інших засобів масової інформації сприяє використанню їх з метою формування масових настроїв і програмування суспільної поведінки.

Висновки. На підставі проведеного аналізу теоретичного матеріалу, а також досліджень розвинутих країн, можна говорити про те, що поступово віртуальний світ мережі Інтернет стає невід’ємною складовою життя дедалі більшої кількості людей, оскільки створює для користувачів нові можливості отримання, збереження й передачі інформації, спілкування, самоосвіти самовдосконалення, самореалізації. А отже, можна говорити як про вплив людини на віртуальну реальність мережі Інтернет, так і про вплив віртуальної реальності на людину, її інформованість, настрої, поведінку тощо. Сценарії реального життя знаходять своє відображення у віртуальному світі, сценарії віртуального простору переносяться в реальне життя. Однак процес взаємного впливу віртуальної реальності мережі й користувача важко не лише контролювати, а й прогнозувати. Тому виникає ряд питань, що необхідно брати до уваги, зокрема щодо ступеня занурення у віртуальну реальність і розмежування реальності й віртуального світу. У випадку виникнення такої проблеми спостерігається зміна соціальних орієнтирів особистості, пріоритетності, відбувається різка зміна настрою, виникають конфлікти, оскільки залежна людина поступово стає менш соціально адаптованою.

Процес віртуалізації свідомості як усвідомлення людиною реального та віртуального світів призводить до створення нової форми свідомості. Цей процес впливає на становлення інформаційного суспільства через призму переходу у віртуальну реальність атрибутів свідомості. Орієнтація ж практик не на речі, а на образи призводить до симуляції інститутів, що виражається у віртуальному слідуванні ролям. Інститути самі стають образами, перетворюючись у своєрідну віртуальну реальність.

Тенденції віртуалізації в Україні у сферах економіки, політики, науки, мистецтва і сім'ї є досить очевидними. Із зануренням у світ віртуальної реальності спостерігається виникнення труднощів з розмежуванням інтересів і цілей користувача, а також інформації, що він отримує в мережі. На основі відомостей, що були отримані в ході нашого дослідження, можна також зробити висновок про те, що така інформація з усіма особливостями її отримання робить поведінку індивіда до певної міри керованою, оскільки наявне домінування зовнішньої інформації над його власними інтересами і цілями змушує його до неусвідомлених дій. Віртуальна інформація, що впливає на дії суб'єкта, може виступати як програма діяльності, що начебто є самостійною. А це дає змогу стверджувати, що мережа Інтернет може використовуватися і з метою маніпулювання свідомістю користувачів.

Література

1. Фомичева И.Д. Социология СМИ: учеб. пособ. для студентов вузов / И.Д. Фомичева. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 335 с.
2. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем. / М. Вебер; [сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденко]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Социологич. мысль Запада).
3. Бурдьё П. Социология политики / Пьер Бурдьё. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. Интернет // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Интернет>.
5. Gates В. The road ahead [Электронный ресурс]. – Viking, 1995. – Режим доступа: <http://www.roadahead.com/>.
6. Бондаренко Т.О. Виртуальная реальность в современной социальной ситуации: автореф. дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.11 “Социальная философия” / Т.О. Бондаренко; Юж. федер. ун-т. – Ростов-н/Д, 2007. – 326 с.
7. Бабаева Ю.Д. Интернет: воздействие на личность / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смылова // Гуманитарные исследования в Интернете / [под ред. А.Е. Войскунского]. – М.: Можайск-Терра, 2000. – С. 11–39.
8. Белинская Е.П. Современные исследования виртуальной коммуникации: проблемы, гипотезы, результаты / Е.П. Белинская, А.Е. Жичкина // Образование и информационная культура: Социологические аспекты: труды по социологии образования / [под ред. В.С. Собкина]. – М.: Центр социологии образования РАО, 2000. – Т. V. – Вып. VII. – С. 395–30.
9. Вайнштейн Г. Интернет как фактор общественных трансформаций / Г. Вайнштейн // Мировая экономика и международные отношения, 2002. – № 7 – С. 25.
10. Носов Н.А. Виртуальная реальность / Н.А. Носов // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 155.

11. Сасиновский А. Реальность 2.0 / А. Сасиновский // Digital Life. – М. : Открытые системы. – 2001. – № 3. – 64 с.

Батюк Г.Ю. Еплікація віртосоціальних процесів на реальні поведінкові практики

У статті теоретично обґрунтовано зміст понять “віртуалізація”, “віртуальна реальність”, “віртуальна комунікація”, а також розглянуто питання впливу інтернет-технологій на індивідуальність користувача та його поведінку, віртуалізації свідомості та взаємодії реального і віртуального світів.

Ключові слова: віртуалізація, віртуальна реальність, віртуальна комунікація, інтернет-технології.

Батюк Г.Ю. Епликация виртосоциальных процессов на реальные поведенческие практики

В статье теоретически обосновывается значение понятий “виртуализация”, “виртуальная реальность”, “виртуальная коммуникация”, а также рассматриваются вопросы влияния интернет-технологий на индивидуальность пользователя и его поведение, виртуализации сознания и взаимодействия реального и виртуального миров.

Ключевые слова: виртуализация, виртуальная реальность, виртуальная коммуникация, интернет-технологии.

Batiuk G. Explication of virtual and social processes for real behavioral practices

In this article the theoretical rationale of the terms “virtualization”, “virtual reality” and “virtual communication” are presented. The article also gives the contemplation of the questions of the influence of internet-technologies to a users’ personality and his/her behavior and the contemplation of the humans’ mind virtualization and the interaction between the real and virtual worlds.

Key words: virtualization, virtual reality, virtual communication, Internet technology.

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ: НОВА РОЛЬ ЗМІ

Сучасний політичний процес характеризується кількома особливостями, які впливають не тільки на цей процес, а й якісно змінюють самі демократичні інститути. Одним з відносно нових і визначальних проявів сучасних форм демократії є електоральні кампанії. У сучасних демократіях електоральні кампанії відіграють принаймні дві ролі. По-перше, вони є важливими інструментами для вибору правлячої еліти або, іншими словами, для “добору керівних кадрів”. По-друге, електоральні кампанії виконують функції інституціоналізованого й постійно відтворюваного процесу комунікації між обраними політиками та електоратом. У цілому протягом певного періоду часу та в певній політичній системі успіх тієї чи іншої виборчої кампанії може бути оцінений з погляду важливості кампанії для електорального результату, а також того, якої міри залученості виборців вдалося досягти організаторам кампанії.

Можна виділити кілька ідеальних (у веберівському сенсі) типів електоральних кампаній з погляду їх політичного успіху. Перший тип кампаній характеризується слабкою залученістю виборців і слабкою ефективністю кампанії з погляду досягнення результату. Більшість виборців знають заздалегідь, як вони проголосують, і їхні електоральні уподобання залежать не від інформації, отриманої в результаті проведення електоральних кампаній, а перш за все, від групової ідентичності та інших соціокультурних детермінант. У цьому випадку електоральна кампанія – це своєрідний ритуал, чия першорядна функція полягає в наданні середньостатистичному виборцю можливості взяти участь у звичному електоральному дійстві без необхідності реальної участі й без особливої залученості в процес [1; 2].

Що ж стосується другого ідеального типу, то тут електоральна кампанія відіграє вирішальну роль у результаті виборів, і багато виборців виявляються залученими в неї. Передбачається, що в цьому випадку виборці активно залучені в політичний процес, і жоден з них не сформував попередніх уподобань. Виборці приймають ту чи іншу політичну позицію відповідно до інформації, отриманої під час електоральної кампанії. Таким чином, кампанія виступає в ролі практики незалежного та раціонального процесу прийняття рішень. Її головна функція – сформувані індивідуальні переваги з приводу того, хто з кандидатів краще відповідає вимогам ефективного управління країною в період між виборами [1; 2].

Згідно з поширеною в науці точкою зору, електоральні кампанії пройшли складний еволюційний шлях з кінця 1980-х рр. від другої моделі до чогось, що більш нагадує першу модель. Зміна моделей відбулася наприкінці 1990-х рр. [3]. Отже, електоральні кампанії стали поширеним

явищем останнім десятиріччям. Вони відіграють усе більш важливу роль у досягненні бажаного результату на виборах як канал комунікації між виборцями та виборними політиками.

У науковій літературі розглядаються три основні процеси політичної модернізації: індивідуалізація, професіоналізація і “медіатизація” політики. Індивідуалізація політики вказує на необхідність враховувати процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві в середовищі електорату. Аналіз професіоналізації політики – це спроба розглянути те, що сталося останнім часом з іншими суб’єктами електоральних кампаній – політичними партіями та ЗМІ [1–3].

Мета статті – показати, що безперервне втручання ЗМІ в політику не обов’язково призведе до руйнування або заміни демократичних інститутів на щось недемократичне, а, швидше, викличе до життя необхідність переосмислення функціонування сучасної електоральної демократії.

Потрібно відзначити, що “медіатизація” не є універсальним глобальним феноменом (хоча з кожним роком поширюється все більше й більше). Існують суттєві відмінності в рівні “медіатизації”, її формах і ефективності в різних країнах світу. На наш погляд, при аналізі досліджуваної в цій статті проблеми важливо підкреслити таке: сучасні ЗМІ є не просто неодмінними атрибутами політичного простору, а і його активними гравцями, що мають власні цілі, які часто суперечать цілям інших суб’єктів політичної комунікації. Влада ЗМІ настільки велика, що ці суб’єкти змушені пристосовуватися та грати за правилами ЗМІ, враховувати їхні цілі й обмеження [4]. У результаті політики, які хочуть налагодити канал зв’язку з виборцями, повинні обговорювати зі ЗМІ час, формат, мову й навіть зміст політичної комунікації [5]. Деякі дослідники навіть висувають гіпотезу про те, що легітимність влади залежить від її здатності до комунікації через ЗМІ [6].

У сучасній політиці ЗМІ відіграють дедалі важливішу роль і є індикатором модернізаційних процесів у політичній сфері. Для характеристики впливу ЗМІ на політичну комунікацію застосовувалися різноманітні епітети: *videocast*, *démocratie médiatique* і навіть *coop d'état médiatique* (путч ЗМІ). Усі вони демонстрували побоювання з приводу впровадження цієї моделі в європейський політичний простір. Багато фахівців дійшли висновку, що “медіатизація” демократичних процесів призводить до занепаду західних моделей демократії, оскільки політичні партії втрачають свою роль і зв’язок з електоратом, інтереси якого вони повинні “виражати і представляти” згідно з класичною схемою функціонування демократії.

Основне побоювання численних критиків викликала надмірна влада ЗМІ, їх вихід за рамки своїх традиційних функцій, що виражалось, насамперед, у “безвідповідальній природі” ЗМІ: політичні партії відповідають перед електоратом за свої дії, тоді як ЗМІ абсолютно звільнені від будь-якої відповідальності законодавчо. Відсутність такої

відповідальності загрожує серйозними ризиками для демократії, оскільки порушує класичне правило балансу влади в демократичній грі. Таким чином, ЗМІ, як “четверта гілка влади”, стає не тільки впливовою, а й не контрольованою виборцями силою. На думку прихильників цієї точки зору, ЗМІ порушують нормальний перебіг політичного процесу й перетворюють політику на подобу “ринкової” гри, яка принижує гідність громадян, порушує їх права та знецінює слова й справи політиків [7–10].

Фахівці вважають, що форми медійного участі в політичних процесах, які прийшли із США (різні політичні шоу, “битви іміджів”, конфліктне середовище, опитування громадської думки, численні виміри рейтингів, політичний маркетинг і надмірна безцеремонність журналістів), руйнують чи підміняють собою класичні дебати з приводу ідей, ідеалів, проблем і потреб населення. У цій новій версії політики виборці позиціонувалися не як активні громадяни, а як пасивні споживачі “медіатизованого” політичного процесу. Критики зазначають і новітні види ЗМІ, що втручаються у сферу політичної комунікації [11]. Створюючи ілюзію прямої й миттєвої “електронної демократії”, нові види ЗМІ породжують нові ризики, пов’язані, насамперед, з тим, що традиційні демократичні інститути репрезентації стануть нерелевантними через пряму і швидку взаємодію між виборцями й обраними. Крім того, діяльність нових ЗМІ може призвести (і вже призводить) до фрагментованості електорату, до розмивання традиційних соціальних і політичних зв’язків, до втрати політичними партіями ролі структур, що зв’язують населення та уряд. Завдяки новим інформаційним технологіям і ресурсам політикам простіше маніпулювати громадських думкою, впроваджувати популістські ідеї в масову свідомість.

У середовищі суспільствознавців панує песимізм і переконаність у тому, що засоби масової комунікації й нові комунікаційні технології призведуть до “мутації” політики та політичних процесів, їх перетворення на щось зовсім не схоже на традиційну модель ліберальної демократії.

“Медіатизація” може бути розглянута як процес, що складається з трьох стадій, кінцевою метою якого є рух до посилення впливу ЗМІ на політичні процеси. Ці три стадії можуть розглядатися як необхідні й достатні умови для “медіатизації” політики і, таким чином, визначати владу ЗМІ та їх вплив на політику й суспільство в цілому.

Перша стадія “медіатизації” полягає у формуванні ситуації в суспільстві, коли ЗМІ перетворюються на домінуючий канал комунікації між керованими та керуючими. У цьому випадку люди дізнаються про навколишній світ в основному зі ЗМІ. І ця картина ґрунтується не на зрізі реальності, а на віртуальній репрезентації реального світу, створеної ЗМІ. У цьому випадку політика сприймається як розвага, як спорт, де цікавий результат, але не зміст політичного процесу.

Друга стадія досягається, коли ЗМІ стають незалежними або скоріше псевдонезалежними гравцями на політичному полі. У цьому випадку ЗМІ стають елементом політичної структури з необмеженими можливостями

впливу на владу та електорат. Політики прагнуть підлаштуватися або прилаштуватися до ЗМІ для передачі своїх послань для електорату й соціуму в цілому. Їх політичне майбутнє багато в чому залежить від їх уміння “сподобатися” ЗМІ та їх здатності “виторговувати” у ЗМІ частину їх впливу на виборців. ЗМІ не тільки володіють владою над суспільством, а й мають монополію на формування “картинки”, яка подається аудиторії як зріз реальності.

Це що стосується видимих чинників впливу ЗМІ на суспільство. Але у ЗМІ є ще й можливості латентного впливу. Цей невидимий вплив і є третя стадія. Суспільство та політична система не тільки зазнають потужного впливу ЗМІ, справа в тому, що суспільство й система значною мірою адаптуються до робочої рутини діяльності ЗМІ та до тих умов, які формуються ЗМІ. Наприклад, ЗМІ можуть створити неіснуючий образ політика або неіснуючу проблему і таким чином викликати хвилю мобілізації електорату для конкретних дій. Отже, третя стадія “медіатизації” політики – це адаптація суспільства до логіки ЗМІ.

Процес “медіатизації” політики можна поділити на кілька етапів. “Перший етап” політичної комунікації [12] відрізняється тим, що комунікаційні системи ґрунтувалися на невеликій кількості газет та електронних каналів і співіснували з політичними системами, “другий етап” – змінами в природі самих систем і в природі взаємодії між ними. Потім настав “третій етап”, і “медіатизація” політичної сфери завдяки багатоканальній комунікації прискорилося настільки, що замість примату політичної сфери перед медіасистемою остання зайняла позицію лідера в громадському житті. Однак ця роль не ставить ЗМІ на місце політичних партій і не веде громадян від політичної участі, як було продемонстровано Дж. Заллером і В. Беннетом на прикладі політичних процесів у США [13; 14].

У цілому аргумент на користь того, що ЗМІ беруть на себе роль політичних суб’єктів у політичному процесі, вимагає подальшого емпіричного підтвердження в різних соціокультурних та інституційних контекстах для того, щоб визначити, спостерігається тенденція до руху в бік “республіки, керованої ЗМІ”, чи в бік більш м’яких форм “медіатизованої демократії”.

“Медіатизація” політичних суб’єктів, політичних подій і політичного дискурсу як основна тенденція в політичних процесах, починаючи з 1980-х рр., була викликана до життя винайденням телебачення, але стала домінуючою в міру поширення масової телекомунікації, комерціалізації ЗМІ та модернізації політичних процесів.

Термін “медіатизація” виник унаслідок розвитку сучасних ЗМІ. Потрібно відзначити, що він не є синонімом терміна “медіація”, який передбачає взаємодію між різними індивідами, інституціями чи групами. У цьому плані ЗМІ можуть розглядатися як проміжний агент, чия функція полягає в перенесенні значення від комунікатора до аудиторії або від одного пристрою до іншого. Тому ЗМІ володіють потенціалом для скорочення

“дистанції” між суб’єктами комунікації як у фізичному, так і в соціально-психологічному розумінні, допомагаючи взаємному ознайомленню або примиренню різних сторін, що конфліктують.

Говорячи про сучасну політику як про форму масової комунікації, ми маємо на увазі виключно дескриптивний бік проблеми. Комунікація, насамперед, масова, є необхідною умовою для функціонування будь-якої політичної системи [12]. Вимоги громадян та їх підтримка системи – все це може артикулюватися тільки за допомогою комунікації, спрямовуватися в політичне русло ЗМІ і вже потім набувати вираження у вигляді конкретних дій різних політичних інститутів. Так само ці дії (прийняті рішення та політика) мають бути спрямовані назад до громадян за допомогою масової комунікації. У наші дні більше, ніж коли-небудь, політика не може існувати без масової комунікації. Деякі фахівці вважають, що політика є по суті комунікацією [13; 14]. І дійсно, політика була суттєво модифікована досягненнями в галузі комунікації.

Немає сумнівів у тому, що “реальна політика”, як і раніше, існує поза зоною охоплення ЗМІ, за “закритими дверима”. Водночас політика по суті своїй і незалежно від своєї сутності й символічного значення рано чи пізно має пройти через “чистилище” у вигляді публічної фази, що передбачає широке використання ЗМІ. Наприклад, у разі необхідності переконання в правильності прийнятого рішення або для отримання підтримки з боку еліти й населення.

Щоб охарактеризувати політику як “медіатизовану”, недостатньо лише описати особливості перебігу політичних процесів. “Медіатизована політика” – це політика, яка втратила свою автономність і стала залежати в реалізації своїх основних функцій від ЗМІ, перебуваючи в безперервній взаємодії з ними. Ця гіпотеза ґрунтується на численних спостереженнях того, як ЗМІ створюють політичний “сенсацій” і втручаються в політичний процес. У. Ліппман у своїй класичній праці задав тон тому, що стало найбільш продуктивним полем для досліджень комунікації [15]. Найбільш важливими чинниками “медіатизації” політики, як правило, називають такі.

По-перше, ЗМІ у своєму новинному розділі зазвичай дають виключно вибірккову й суб’єктивно відібрану групу “важливих” подій. Ці події вважаються “важливими”, тільки якщо вони відповідають певним правилам-критеріям для вибору події за її “цінністю”. Ці критерії майже завжди непрозорі й дуже суб’єктивні. Відображаючи рутину функціонування ЗМІ, вони представляють точку зору того чи іншого журналіста або власника ЗМІ. Це призводить до того, що новинні події подаються таким чином, що вони призводять до “конструювання” реальності не лише для громадян, але й для політичної еліти, особливо в тих сферах, де власних знань і експертизи не вистачає.

Практично все, що відбувається у світі політики (за винятком деяких локальних проблем), не є проблематикою, доступною для розуміння більшості громадян. Більше того, новини вибираються за принципом “про-

даваності”, що зумовлює “систематичну похибку вибірки” в процесі вибору новин [16].

По-друге, сучасна демократія, на відміну від романтизованої версії давньогрецької прямої демократії, є непрямом і “медіатизованою”. ЗМІ конструюють публічну сферу інформації та думок і контролюють умови їх поширення та обміну. Політичні суб’єкти “грають” на медійній “сцені” перед більш-менш пасивною аудиторією, представленою у вигляді “споживачів” політичних “продуктів”. Найважливіше тут те, що ЗМІ фактично вирішують, хто з політиків отримає доступ до “споживачів”. ЗМІ, відбираючи акторів політичного процесу, провокують до них певну увагу з боку публіки й формують певні образи цих акторів. І це тільки один з аспектів “медіатизації” політики в медійно сконструйованій публічній сфері. Інший аспект полягає в тому, що політичний порядок денний формується також під впливом ЗМІ, які визначають політичну релевантність і важливість тих чи інших соціальних проблем за допомогою вибіркової селекції та привернення уваги до тих чи інших проблем при відмові від розгляду інших, найчастіше більш важливих і кричущих проблем.

По-третє, “медійна логіка” [4], категоріальний апарат, за допомогою якого ЗМІ конструюють значення подій і образи політиків, усе більше відображає комерційну логіку медіа-індустрії. Одним із головних наслідків для політики при цьому є збільшення рівня видовищності політичної комунікації й самого політичного дискурсу.

Адаптація політичної мови до формату, звичного для ЗМІ, спостерігається в трьох сферах: а) комунікаційна форма політичних суб’єктів (уряд, партії, політичні кандидати); б) комунікаційні технології, які вони використовують; в) зміст політичного дискурсу. Наприклад, політики в США переважно мовчать під час новинних програм. За них частіше говорять журналісти, представляючи перефразування й короткі огляди сказаного [17].

Водночас у Європі цей феномен поки що не домінує серед ЗМІ та політиків. Навпаки, в новинах намагаються дати побільше політичного змісту, що призводить до завантаженості політичних новин для глядачів і читачів. Зрозуміло, що поширення нових комунікаційних технологій і адаптація американської практики урядовими організаціями й політичними партіями поступово призводить до “американізації” політичного процесу. У більшості країн Європи (особливо в найбільших) електоральні кампанії стали все більше нагадувати американські [6]. Сьогодні допомога зовнішніх політичних консультантів є цілком звичайною практикою. Телевізійні дебати, політичні шоу, концерти з політичними цілями, зростання витрат на пропаганду – все це набуває поширення. Простіше кажучи, мова політики по’єднується з мовою реклами, піару та шоу-бізнесу. Найважливішим для політика сьогодні є його комунікаційний стиль, вміння впливати на публіку, імідж і навіть спеціальні ефекти. Все це є типовими характеристиками комерційних ЗМІ.

По-четверте, оскільки всі трюки ЗМІ добре відомі у світі політики (у тому числі завдяки поширенню цього досвіду в системі вищої освіти), політичні актори знають і вміло використовують цей досвід, вміють пристосовувати цю практику у своїх політичних цілях. Ці ефекти можуть розглядатися як особливий вплив ЗМІ на реальність [18; 19].

І останнє, ЗМІ, за визначенням, повинні виконувати певні політичні функції. Так було з часів зародження тісної співпраці між політичними партіями й газетами в ХІХ ст. Якщо газети з того часу висловлюють позицію політичних сил, до яких вони традиційно тяжіють, то чому не можна очікувати того ж від телевізійної журналістики.

То чи можуть описані вище трансформації в політичній, соціальній і комунікаційній сферах запропонувати достатньо свідчень того, що побоювання з приводу руху в бік “демократії, керованої ЗМІ”, небезпідставні? Або ж ці тенденції демонструють інтенсивний, але досить необразливий процес “медіатизації”?

Висновки. Таким чином, у процесі аналізу ми виявили, що у сфері досліджень політичних комунікацій немає однозначної думки з цього приводу. Емпіричні дані свідчать на користь обох гіпотез. Проте сутність цього феномену дає нам підстави вважати, що апокаліптичні настрої ґрунтуються на поверховій інтерпретації існуючих тенденцій. Іншими словами, дуже часто алармістський підхід використовують ті дослідники, які фокусують увагу на “дисфункціях” політичного процесу, викликаних до життя “американізацією” політичної комунікації, беручи за основу досвід глобального занепаду демократичних інститутів під впливом втручання з боку ЗМІ.

Насправді європейський досвід демонструє, що, незважаючи на глобальні тенденції, політичний процес зберіг свої традиційні елементи і принципи, що поки що дає змогу уникнути повного краху демократичних інститутів. Більшість країн Європи демонструє цілком допустимий рівень “медіатизації” політики, коли медійні та політичні системи взаємодіють у манері, яка запобігає надмірно негативному впливу одних на інші. Існування безсумнівно потужних ЗМІ збалансовано за допомогою не менш (а іноді й більш) потужних і впливових політичних партій та інших політичних інститутів.

Якою ж мірою постсоціалістичні електоральні кампанії відображають рівень “медіатизації” політики? У ЗМІ в постсоціалістичних країнах є три особливості. По-перше, більшість друкованих ЗМІ та телевізійних каналів перебуває в приватній власності. По-друге, політичні події й гострі соціальні питання посідають центральне місце в новинному висвітленні. І, по-третє, у громадян немає якихось поодиноких переваг у споживанні продукції ЗМІ.

Таким чином, порівняно з багатьма країнами Західної Європи, ситуація зі ЗМІ більше нагадує стан справ у США і, відповідно, визначає розвиток “медіатизації” політики в бік її американізації.

Література

1. Norris P.A. Virtuous Circle. Political communications in postindustrial societies / P.A. Norris. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000.
2. Newman B. The Mass Marketing of Politics: Democracy in an Age of Manufactured Images / B. Newman. – Thousand Oaks, CA, 1999.
3. Butler D. Conclusion / D. Butler, A. Ranney ; D. Butler and A. Ranney (eds.), Electioneering: A comparative study of continuity and change. – Oxford : Clarendon Press, 1992.
4. Altheide D.L. Media logic / D.L. Altheide, R.P. Snow. – Beverly Hills, CA : Sage, 1979.
5. Dayan D. Media events: The live broadcasting of history / D. Dayan, E. Katz. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1992.
6. Politics, media, and modern democracy: An international study of innovations in electoral campaigning and their consequences / D.L. Swanson, P. Mancini (eds.). – Westport, CT : Praeger, 1996.
7. Entman R.M. Democracy without citizens: Media and the decay of American politics / R.M. Entman. – N. Y. : Oxford University Press, 1989.
8. Jamieson K.H. Dirty politics: Deception, distraction, and democracy / K.H. Jamieson. – N. Y. : Oxford University Press, 1992.
9. Patterson T.E. Out of order / T.E. Patterson. – N. Y. : Knopf, 1993.
10. Sartori G. Homo videns: Television and the end of Homo sapiens / G. Sartori. – Bari, Italy : Laterza, 1997.
11. Street J. Remote control? Politics, technology and ‘electronic democracy’ / J. Street // European Journal of Communication. – 1997. – № 12. – P. 27–42.
12. Blumler J.G., Gurevitch M. Politicians and the press: An essay on role relationships. In D. Nimmo & K.R. Sanders (eds.), Handbook of political communication. – Beverly Hills, CA : Sage, 1981. – P. 467–493.
13. Bennett W.L. The uncivic culture: Communication, identity, and the rise of lifestyle politics / W.L. Bennett // PS: Political Science & Politics. – 1998. – № 31. – P. 741–761.
14. Zaller J. Monica Lewinsky’s contribution to political science // PS: Political Science & Politics. – 1998. – № 31. – P. 182–189.
15. Lippmann W. Public opinion / W. Lippmann. – N. Y. : Macmillan, 1922.
16. Galtung J. The structure of foreign news: The presentation of the Congo, Cuba and Cyprus crises in four Norwegian newspapers / J. Galtung, M.H. Ruge // Journal of Peace Research. – 1965. – № 2. – P. 65–91.
17. Hallin D.C. Sound bite news: Television coverage of elections, 1968–1988 / D.C. Hallin // Journal of Communication. – 1992. – № 42(2). – P. 5–24.
18. Lang K. The unique perspective of television and its effect: A pilot study / K. Lang, G.E. Lang // American Sociological Review. – 1953. – № 18. – P. 2–12.
19. Verstraeten H. The media and the transformation of the public sphere: A contribution for a critical political economy of the public sphere / H. Verstraeten // European Journal of Communication. – 1996. – № 11. – P. 347–370.

Безносів М.А. Особливості сучасного електорального процесу: нова роль ЗМІ

Останніми десятиліттями політика зазнала істотних змін. Найбільш важливим їх наслідком є зростання важливості електоральних кампаній. У міру того, як традиційні структури ставали слабшими, події, що відбувались під час кампаній, ставали все більш важливими для результатів виборів.

Найкраще сучасну ситуацію можна охарактеризувати як “медіатизацію”, при якій політичні інститути все більше залежать від ЗМІ і

формується за допомогою ЗМІ, але при цьому продовжують контролювати політичний процес і виконувати свої функції.

Ключові слова: демократія, кампанії, електоральний процес, ЗМІ, влада ЗМІ, “медіатизація”, політична комунікація, політичні партії.

Безносков М.А. Особенности современного электорального процесса: новая роль СМИ

В последние десятилетия политика претерпела существенные изменения. Наиболее важным последствием этих изменений является возросшая важность электоральных кампаний. По мере того, как традиционные структуры становились слабее, события, происходящие в процессе кампаний, становились всё более важными для результатов выборов.

Лучше всего современную ситуацию можно охарактеризовать как “медиаизацию”, при которой политические институты всё более зависимы от СМИ и формируются при помощи СМИ, но при этом продолжают контролировать политический процесс и выполнять свои функции.

Ключевые слова: демократия, кампании, электоральный процесс, СМИ, власть СМИ, медиаизация, политическая коммуникация, политические партии.

Beznosov M. Features of the modern electoral process: the new role of media

The politics recently has been going through a process of significant change. The most important consequence of these processes is the increased importance of electoral campaigns. As traditional political structures have become weaker, events during the short weeks of campaigning have become increasingly important for the results of the election.

The best description of the current situation is “mediatization,” where political institutions increasingly are dependent on and shaped by mass media but nevertheless remain in control of political processes and functions.

Key words: democracy, campaigns, electoral process, mass media, media power, mediatization, political communication, political parties.

СОЦІАЛЬНО-МЕРЕЖЕВІ ПРАКТИКИ В РОЗРОБЦІ СТРАТЕГІЙ ВПЛИВУ

З доісторичних часів люди прагнули впливати один на одного або на групи осіб. Стратегії, тактики, процеси, інструменти й мотиви впливу еволюціонували з кожним днем розвитку цивілізації та були відображенням морально-етичних і культурологічних особливостей окремого соціуму. Між тим, якщо розглядати соціум у соціально-мережевому вимірі, то протягом описаної історії людства змінювались лише структури та форми поширення впливу, а принципи організації мереж залишались сталими. Це означає, що як би не еволюціонувало суспільство в майбутньому, принципи формування соціальних мереж будуть залишатись такими самими. Через це вкрай важливим є дослідження соціально-мережових практик, особливо в розрізі стратегій впливу. При цьому якщо вплив розглядати лише в соціологічному розумінні, тобто як думки, почуття або дії одного індивіда, які відображаються на іншому індивіді, ми розуміємо, що вплив є однією з основ рефлексивного функціонування будь-якого соціуму. Саме тому тема дослідження є актуальною як у теоретико-методологічному плані, так і соціально-прикладному.

Інструменти впливу описувались на фресках єгипетських пірамід, в асирійських та шумерських таблицях, а згодом у фундаментальному творі Артхашастра, працях видатних філософів: Платона, Арістотеля, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше, Г. Гегеля, Е. Канта, М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Маркса та інших. З розвитком суспільства, особливо з формуванням суспільства, в якому соціальна структура набуває все більше ознак мережевої, механізми та інструменти впливу є однією з умов функціонування мережевої структури й потребують комплексного наукового аналізу. Б.Дж. Хоган у своїй монографії “Мережева взаємодія у повсякденному житті” пише, що нові інструменти та форми взаємодії пропонують більшу соціальну доступність, що, у свою чергу, впливає на шляхи підтримування соціальних контактів.

Стаття присвячена аналізу сучасних соціально-мережових підходів в управлінні впливом. Раніше мережеві підходи в розвитку стратегій впливу розглядались у працях багатьох учених. Зокрема, Д. Кемпе, Дж. Клайнберг та Є. Тардос з Університету Корнелл (Нью-Йорк, США) вважають [1], що моделі процесів, за якими ідеї та вплив пропагуються через соціальні мережі, насправді були досліджені в багатьох галузях, включаючи дифузію медичних та технологічних інновацій, різновидів теоретико-ігрових методів, що нещодавно з'явилися, тощо. Разом із цим невирішеним залишається питання управління впливом без наявності інструментів управління самою соціальною мережею. У цій статті ми запропонуємо саме прикладне вирішення цієї проблеми.

Нехай ми маємо справу з деякою соціальною мережею, соціально метричні дані якої можна викласти в матриці типу:

$$A = \begin{bmatrix} x_{11} & \dots & x_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{n1} & \dots & x_{nn} \end{bmatrix}, \quad (1)$$

де x – це параметр виміру впливу;

n – кількість акторів соціальної мережі.

При цьому x може бути виражений як параметрично (експертна оцінка, вимір громадської думки, ступінь довіри тощо), так і непараметрично (оцінка ієрархічної структури, бінарна оцінка контактів тощо). Така матриця не враховує множинні рефлексії, а тому головна діагональ матриці завжди буде нульовою. Припустимо, що за інших рівних умов ми маємо достатні технології для впливу на будь-якого актора соціальної мережі, проте в умовах обмежених ресурсів нам необхідно обрати одну або декілька цілей для того, щоб справити вплив на всю соціальну мережу. Для цього ми маємо скористатись апаратом аналізу соціальних мереж та описовою (SNA) статистикою. На сьогодні вже розроблено досить багато програмного забезпечення для здійснення SNA. Для підготовки цієї статті було використано програмний пакет Agna, він здатен як відображати соціально-мережеві граfi (тобто структуру соціальної мережі), так і аналізувати соціометричні параметри.

Розглянемо базові види соціальних структур, з яких може складатися соціальна мережа (рис. 1) [2].

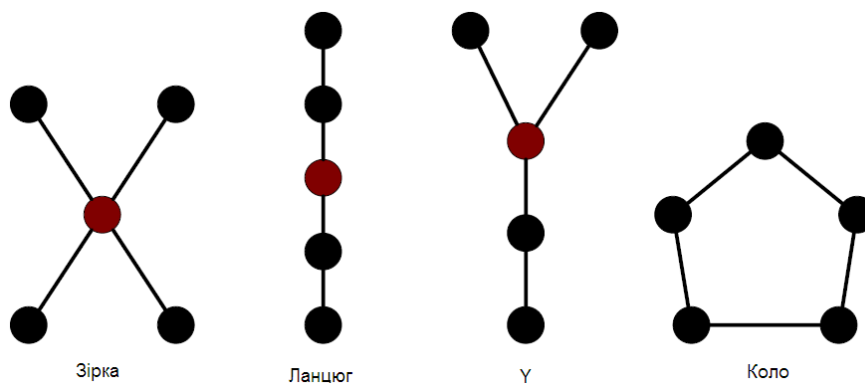

Рис. 1. Базові види соціальних структур

Структура соціальної мережі залежить від показника згуртованості. Згуртованість визначає ступінь свободи акторів створювати зв'язки з іншими акторами:

$$C = \frac{L}{n(n-1)/2}, \quad (2)$$

де L – кількість зв'язків між акторами, тобто $\sum_{i,j}^n x_{ij}$;

x_{ij} – вимір впливу i -го актора на j -го актора;

n – кількість акторів, при цьому $0 \leq C \leq 1$.

Тепер розглянемо тривіальні випадки: якщо $C = 0$, це означає, що $L = 0$, тобто в соціальній мережі не існує зв'язків, а її актори є ізольованими – повна відсутність згуртованості. При $C = 1$, $L = n(n-1)/2$, тобто існує зв'язок між усіма акторами соціальної мережі, такі параметри будуть свідчити про ідеальну згуртованість.

Тепер перейдемо до аналізу окремих акторів, тобто проаналізуємо персональну роль кожного актора з погляду впливу на інших акторів та на всю соціальну мережу в цілому. Для цього нам знадобляться описані нижче параметри.

Проміжність, тобто можливість впливати через визначеного актора на інших акторів, розраховується за формулою:

$$b_k = \sum_{i,j} \frac{x_{ikj}}{x_{ij}}, \quad (3)$$

де x_{ij} – геодезичний шлях з точки i до точки j ;

x_{ikj} – кількість таких шляхів, які проходять через k .

Вивчивши проміжність актора, можна оцінити його потенціал посередництва та управління потоком впливу.

Центральність Бавеласа-Лівітта, тобто здатність впливати на максимальну кількість акторів соціальної мережі, розраховується за формулою:

$$BL(i) = \frac{\sum_{i,j} x_{ij}}{\sum_j (x_{ij} + x_{ji})}. \quad (4)$$

Крім вищевикладеного, за допомогою центральності Бавеласа-Лівітта також можна визначити самостійність чи домінантність у впливі на соціальну мережу. При цьому абсолютне значення здійсненого актором впливу на кожного актора мережі буде розраховуватись так:

$$E(i) = \sum_j g_{ij},$$

тоді як абсолютне значення сприйнятого впливу розраховуватиметься так:

$$R(i) = \sum_j g_{ji}.$$

Для всебічної оцінки ролі акторів у соціальній мережі доцільно також розрахувати середні показники впливу і сприйняття:

$$\bar{E}(i) = \frac{1}{n} \sum_j g_{ij}, \quad \bar{R}(i) = \frac{1}{n} \sum_j g_{ji}. \quad (5)$$

Іноді в літературі цей показник також називають мірою престижу.

Тепер розглянемо типову модель формування комплексної соціальної мережі за допомогою соціальних ітерацій (цит. за [5]) (тобто циклів повторного створення соціальних взаємозв'язків через існуючі), де з кожною ітерацією виникає рандомізована кількість акторів у діапазоні від 1 до 100:

For i = 1 to n

ifriends = ifriends + rnd (1;100)

Next I

де *ifriends* – накопичувач соціальних зв'язків; *n* – номер ітерації.

Для подальшого дослідження з $p < 0,01$ проведемо 100 тестів вищенаведеної моделі (табл. 1).

Таблиця 1

Розрахунок зростання кількості соціальних зв'язків

ПРОБИ АЛГОРИТМУ	ІТЕРАЦІЇ				
	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята
Проба 1	42	2075	101 044	4 991 664	251 694 064
Проба 2	32	1633	77 124	3 729 076	188 087 104
Проба 3	46	2169	106 640	5 359 125	270 783 840
Проба 4	78	3744	188 813	9 855 723	497 204 864
Проба 5	18	899	42 481	2 016 538	101 706 024
Проба 6	52	2321	122 392	6 116 784	307 739 136
Проба 7	18	830	42 147	2 140 985	108 093 248
Проба 8	65	3510	173 474	8 872 629	446 961 280
Проба 9	96	4863	248 117	13 009 617	646 979 008
Проба 10	73	3590	175 735	8 821 374	444 900 896
Проба 11	89	4523	219 720	11 027 864	554 655 168
Проба 12	11	517	26 138	1 334 896	67 543 544
Проба 13	4	44	2097	102 766	5 128 074
Проба 14	19	1121	56 902	2 918 746	147 275 664
Проба 15	19	1153	58 928	3 040 833	153 715 504
Проба 16	48	2507	133 030	7 029 459	354 512 480
Проба 17	40	2112	101 582	4 948 133	250 228 448
Проба 18	6	296	14 471	695 971	35 290 568
Проба 19	97	3945	189 983	9 125 276	460 193 440
Проба 20	61	2812	143 037	7 367 001	371 110 784
Проба 21	38	1817	90 879	4 582 894	231 535 888
Проба 22	62	3395	182 779	9 366 236	471 762 720
Проба 23	70	4067	216 853	11 155 398	560 475 904
Проба 24	91	4817	239 027	11 516 266	576 948 608
Проба 25	10	428	22 493	1 186 530	59 726 112
Проба 26	4	275	13 685	681 678	34 501 944
Проба 27	86	3981	198 294	10 071 684	508 361 280
Проба 28	70	3851	192 561	9 241 752	465 409 664
Проба 29	100	4659	233 653	11 922 156	596 630 208
Проба 30	89	4107	217 312	11 367 897	569 824 832
Проба 31	97	4920	240 642	12 578 151	626 744 320
Проба 32	30	1309	61 577	2 931 162	147 782 432
Проба 33	71	3362	163 905	8 221 665	414 744 640
Проба 34	53	2389	115 394	5 6657 58	286 178 304

Проба 35	2	89	4151	197 409	9 706 187
Проба 36	30	1667	83 860	4 305 358	217 700 368
Проба 37	19	1115	57 363	2 842 520	143 561 184

Продовження табл. 1

ПРОБИ АЛГОРИТМУ	ІТЕРАЦІЇ				
	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята
Проба 38	18	901	45 129	2 284 421	115 231 888
Проба 39	17	788	38 472	1 884 366	95 419 584
Проба 40	33	1748	84 075	4 091 647	206 832 848
Проба 41	36	1568	78 136	3 837 875	193 774 064
Проба 42	35	1852	99 183	5 092 479	256 905 792
Проба 43	19	983	48 104	2 290 461	115 846 256
Проба 44	34	1801	86 737	4 237 563	214 376 080
Проба 45	45	2185	103 003	4 932 128	249 083 072
Проба 46	71	3704	188 648	9 086 486	457 331 712
Проба 47	30	1371	68 063	3 422 150	172 963 728
Проба 48	25	1356	64 502	3 088 542	155 997 312
Проба 49	60	2738	131 148	6 466 758	325 843 808
Проба 50	29	1349	65 401	3 193 880	161 324 384
Проба 51	49	2711	142 712	7 629 451	384 161 792
Проба 52	75	3891	203 211	9 971 585	502 648 000
Проба 53	87	4749	244 446	12 925 010	642 951 552
Проба 54	87	4176	201 377	10 015 157	506 241 344
Проба 55	14	582	29 258	1475284	74 475 472
Проба 56	98	5291	257 191	12 376 943	617 435 136
Проба 57	72	3310	174 910	9 296 773	469 383 872
Проба 58	57	2925	141 486	6 809 941	343 077 728
Проба 59	22	1096	53 852	2 685 925	135 892 032
Проба 60	91	3926	185 306	9 007 941	454 570 368
Проба 61	28	1500	72 398	3 543 648	178 764 256
Проба 62	51	2364	110 358	5 483 262	276 210 432
Проба 63	22	1016	51 205	2 593 387	131 517 112
Проба 64	87	3593	173 178	8 294 500	418 577 664
Проба 65	43	1897	91 319	4 471 673	225 828 720
Проба 66	23	1036	55 244	2 962 490	149 496 304
Проба 67	74	3032	142 749	7 144 029	360 123 584
Проба 68	73	3783	200 750	9 926 271	500 555 456
Проба 69	100	4769	234 495	11 309 221	568 090 944
Проба 70	95	4526	212 947	10 421 223	525 301 664
Проба 71	69	3082	152 579	7 731 193	389 681 792
Проба 72	28	1476	69 709	3 477 331	175 455 760
Проба 73	13	389	18 921	894 396	44 752 208
Проба 74	17	733	36 608	1 832 413	93 132 504
Проба 75	15	560	27 922	1 385 713	69 910 768
Проба 76	100	5384	276 939	13 397 460	665 878 208
Проба 77	96	4777	247 428	13 070 059	648 788 480
Проба 78	1	51	2836	148 766	7 815 819
Проба 79	66	3460	173737	8 612 687	434 554 144
Проба 80	97	4357	206 032	10 017 743	506 083 264
Проба 81	40	2123	104 373	5 234 442	263 788 192

Проба 82	6	225	11 316	568 150	28 933 404
Проба 83	12	614	29 518	1 431 466	72 322 240
Проба 84	16	825	39 929	1 941 558	98 572 320

Продовження табл. 1

ПРОБИ АЛГОРИТМУ	ІТЕРАЦІЇ				
	Перша	Друга	Третя	Четверта	П'ята
Проба 85	84	4662	226 356	10 868 028	547 151 744
Проба 86	16	936	49 544	2 652 272	133 388 736
Проба 87	16	699	36 851	1 950 621	98 271 464
Проба 88	69	3715	189 649	9 558 092	481 669 856
Проба 89	31	1722	88 896	4 651 322	234 662 128
Проба 90	45	2247	115 108	5 612 540	282 884 448
Проба 91	78	3875	183 487	8 926 831	450 866 656
Проба 92	14	783	414 75	2 216 835	111 980 312
Проба 93	59	2785	149 416	7 551 353	380 216 000
Проба 94	42	1868	88 682	4 308 268	217 340 352
Проба 95	70	2967	144 284	7 124 837	361 090 496
Проба 96	11	540	25 514	1 207 849	61 106 984
Проба 97	47	2318	125 279	6 479 244	326 865 248
Проба 98	8	457	24 176	1 274 474	63 742 256
Проба 99	38	1749	92 924	4 877 266	245 283 008
Проба 100	91	4498	219 057	10 959 512	550 849 792

Таким чином, у загальному вигляді функція формування соціальних зв'язків у мережі виглядатиме так:

$$y = ae^{bx}, \quad (6)$$

де a визначає початкову кількість акторів у соціальній мережі першого рівня (тобто до початку ітерацій),

b визначає інтенсивність соціальної взаємодії;

x – номер ітерації;

Тобто процес формування соціальних зв'язків може бути описаний експоненціальною функцією. Єдиним лімітом цієї функції буде загальна кількість акторів соціальної мережі (кількість зареєстрованих користувачів соціального медіа-ресурсу, членів організації, населення тощо). Виходячи із цього, для знаходження відповіді на питання, через скільки ітерацій можна досягти достатньої кількості соціальних зв'язків, необхідно розв'язати таке рівняння:

$$x = \ln\left(\frac{n}{a}\right) / b, \quad (7)$$

де n – необхідна кількість зв'язків;

a – початкова кількість зв'язків;

b – інтенсивність соціальної взаємодії.

Для того, щоб зрозуміти, яким чином змінюється ця функція залежно від вхідних даних, візьмемо похідну цієї функції вигляду:

$$y' = \frac{df(x)}{dx} \rightarrow y' = be^x. \quad (8)$$

Тобто швидкість зміни кількості соціальних зв'язків за одну ітерацію становить be^x .

Отже, ми розглянули функціонування соціальних структур, а також функцію створення соціальних зв'язків за умов циклічних ітерацій.

Як же все це може бути корисним при розробці стратегії впливу? Для цього розглянемо основні типи стратегій впливу (табл. 2) [3].

Таблиця 2

Стратегії впливу

Стратегія	Дефініція
Раціональне переконання	Використання логічних аргументів та доказової бази
Натхненне звернення	Апелювання до цінностей, ідеалів або надій для стимулювання ентузіазму
Консультування	Пошук участі в плануванні дії або зміни
Підлецування	Створення сприятливої атмосфери перед запитом
Обмін	Обмін послугами або благами для досягнення цілей
Персональне звернення	Апелювання до почуттів
Коаліція	Пошук підтримки серед інших
Легітимація	Зусилля для встановлення легітимності, перевірка узгодженості з політикою, практики чи традиції
Тиск	Використання вимог, погроз або наполегливих нагадувань

Щодо тактик впливу, то на сьогодні однією з “класичних” класифікації теорій впливу [4] є тактики впливу Марвелла та Шмітта, серед них такі (табл. 3).

Таблиця 3

Тактики впливу за Марвеллом та Шміттом

Тактика	Механізм реалізації
Нагородження	Я нагороджу тебе, якщо
Покарання	Я покараю тебе, якщо
Експертиза	Авторитетна думка щодо предмета
Симпатія та підлецування	Описання перспективи виконання на тлі доброго настрою та підлецування
Дарування	Дарування чогось перед вимогою
Заборгованість	Реферування до минулих благ
Стимулювання відрази	Безперервне покарання до моменту досягнення умови
Апелювання до моралі	Отримання зобов'язань за допомогою моралі
Самовідчуття	Апелювання до його суб'єкта для досягнення мети
Узагальнення	Апелювання до поведінки більшості
Альтруїзм	Апелювання до ласки/люб'язності
Апелювання до думки інших	Апелювання до рефлексії оточення

Після визначення стратегії та тактики впливу залишається лише проаналізувати канали розповсюдження інформації, розрахувати геодезичні шляхи до суб'єкта та побудувати ті соціальні зв'язки, яких не вистачало.

Таким чином, маючи соціальну мережу певної структури, ми можемо справляти вплив на будь-якого суб'єкта за допомогою відомих стратегій та тактик впливу, аналізу соціальних мереж та зміни структури самої мережі.

Висновки. Поява методів аналізу соціальних мереж, а також новітніх медійних середовищ, щільність соціальних зв'язків, у яких є надзвичайно високою, відкриває нові можливості здійснення впливу на окремих індивідів або на певні соціальні групи. Водночас ці можливості відкриваються для всього суспільства, що є, безумовно, перспективною тенденцією для розбудови громадянського та відкритого суспільства. Як уже було описано вище, на наш погляд, інструменти впливу є рефлексивними основами функціонування соціуму, а це означає, що перспективними є подальші дослідження в напрямі моделювання стратегій впливу та розробки відповідних соціально-мережових практик для вивчення діяльності соціальних груп і розробки відповідних методів управління як соціальними групами, так і певними окремими індивідами. Крім того, виведена в цій статті формула накопичення соціальних зв'язків у мережі відображає екстенсивну природу мережових комунікацій, яка обмежена лише в часі та обраною технологією доступу. Це означає, що швидкість соціалізації індивіда буде корелювати з розвитком інформаційних технологій. Також з цієї формули можна зробити й інший висновок: за інших рівних умов настане час, коли будь-який індивід буде знаходитись один від одного на відстані одного "кліку". За умов інтенсифікації соціальних ітерацій динамічна активність акторів нагадуватиме броунівський рух, і це буде впливати на розвиток більш сучасних методів організації суспільства, і такі методи можуть базуватись на соціально-мережових принципах.

Література

1. David Kempe, Jon Kleinberg, Éva Tardos Maximizing the spread of influence through a social network // KDD '03 Proceedings of the ninth ACM SIGKDD international conference on Knowledge discovery and data mining.
2. Borgatti S. Centrality [Електронний ресурс] / Borgatti Steve. – Режим доступу : <http://www.steveborgatti.com>. 2005.
3. Naptonstall Clark D. Measuring the effectiveness of mediated and non-mediated communication among heisman trophy voters [Електронний ресурс] / Naptonstall Clark D. – Режим доступу: http://etd.lib.fsu.edu/theses/available/etd-04112005-004936/unrestricted/dissertation_Naptonstall.pdf.
4. Yukl G. Influence tactics used for different objectives with subordinates, peers and superiors [Електронний ресурс] / Yukl G., Guinan P., Sottolano D. // Group & Organization Management. – 1995. – № 275. – Режим доступу: <http://www.accessmylibrary.com/article-1G1-18259835/influence-tactics-used-different.html>.
5. Роганов Е.А. Рекурсия и итерация / Е.А. Роганов // Основы информатики и программирования : учеб. пособ. – М. : МГИУ, 2001. – 115 с.

Найштегік Є. Соціально-мережові практики в розробці стратегій впливу

Стаття присвячена аналізу сучасних соціально-мережових підходів в управлінні впливом. Запропоновано формулу накопичення соціальних

зв'язків у мережі, що відображає екстенсивну природу мережесих комунікацій, яка обмежена лише в часі та обраною технологією доступу.

Ключові слова: стратегія впливу, соціально-мережесі практики, технологія доступу.

Найштетик Е. Соціально-сетеві практики в розробці стратегій впливу

Стаття посвячена аналізу сучасних соціально-сетевих підходів в управленні впливом. Предложена формула накоплення соціальних зв'язків в мережі, которая отражает экстенсивную природу сетевых коммуникаций, которая ограничена лишь во времени и выбранной технологией доступа.

Ключевые слова: стратегія впливу, соціально-сетеві практики, технологія доступу.

Nayshtetik E. Social networking practices in the development strategies of influence

This article analyzes contemporary social networking approaches charges in the management of influence. A formula of accumulation of social connections in the network, which reflects the extensive nature of the network communication-dislocations, which is limited only by time and technology to the selected-mortal.

Key words: strategy of influence, social networking practice, access technology.

КОМУНІКАЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ Й СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР

У кожний історичний період суспільство перебувало на певному етапі розвитку, який створював відповідний соціокультурний рівень, що так чи інакше впливав на комунікацію в суспільстві. Соціокультурний рівень визначається соціальним простором і рівнем розвитку культури в цей історичний час.

Під *соціальним простором* розуміли "...сукупність точок на уявному континуумі, який має задану кількість осей виміру (координат), котрі описують структуру суспільства. Точки в соціальному просторі називають статусами" [1, с. 183]. Між статусами відбуваються постійні інформаційні зв'язки (комунікації). Саме ці комунікативні зв'язки створюють певну систему, за допомогою якої розвивається суспільство.

Проблему *соціального простору* досліджували такі відомі зарубіжні вчені, як: Т. Гоббс, Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, Р. Парк, Ф. Ратцель, П. Сорокін та ін. Ця тема залишається актуальною й сьогодні, адже кожний історичний період створює відповідні умови для тих чи інших суспільних явищ.

Метою статті є аналіз взаємовпливів комунікації та соціокультурного простору, їх еволюція, у результаті чого постійно оновлюються відносини в суспільстві, змінюються його соціокультурні цінності.

Для реалізації мети потрібно виконати такі *завдання*: дослідити історичні фактори, що впливають на соціокультурні зміни; проаналізувати особливості комунікації в різні часи розвитку суспільств, визначити чинники соціокультурної трансформації та модернізації суспільства.

П. Сорокін зазначав: "*Соціальний простір* – багатовимірний, оскільки існує більше ніж три варіанти групування людей за соціальними ознаками, які не збігаються один з одним (за належністю до держави, національності, професії, економічного статусу, політичних партій, а також за походженням, статтю, віком тощо). Осі диференціації населення за кожною із цих груп специфічні, *suigeneris* і не збігаються одна з одною" [2, с. 83]. Таким чином, ми отримуємо три різноякісні осі координат: соціальну стратифікацію, соціальний склад населення й соціальні інститути. Але потрібно зазначити, що суспільство завжди створювало відповідні типи культури, яким були притаманні певні культурні цінності. Навіть примітивним суспільствам була властива певна культура. Вона накладала відбиток і на комунікацію в суспільстві. Про це свідчать предмети мистецтва. Наприклад, відомі скарбниці палеолітичного живопису – печера Ласко в південно-західній Франції, Альтамірська печера на півночі Іспанії тощо. Слід зазначити, що первісна культура не має розвиненої релігійної системи, але людська свідомість уже створює складні уявлення, які закладають підвалини релігійної свідомості: магію, фетишизм, анімізм,

тотемізм. Це є певною символікою, яка відтворювала культуру спілкування між членами суспільства.

Отже, якщо *соціальний простір* – фундаментальна умова діяльності та спілкування людей у суспільстві, то *культура* – сукупність засобів, якими інституціоналізуються різні види людської діяльності. Тобто можна стверджувати, що комунікація існує завжди в певному соціокультурному просторі, але вона завжди різна, як і різний соціокультурний простір.

Що ж впливає на її характер і культуру?

Кожному поколінню відведено певний історичний час і передано йому певну культуру від попередніх поколінь, яку воно намагається пристосувати до відповідного “нового” часу. *Соціокультурний простір* – це культура, отримана від попередніх поколінь і пристосована до сучасної культури. В історичному часі соціокультурний простір трансформується, відбувається певна *соціокультурна еволюція* – процес змін і розвитку людських суспільств, який виходить із загальних зміщень у сукупності доступної культурної інформації.

Соціокультурна еволюція відбувається на двох рівнях: індивідуальних суспільств і “світової системи суспільств” як частини процесу міжсуспільного відбору. Теоретики вважають, що символи виконують роль (передачу інформації) у соціокультурних системах і соціокультурній еволюції, аналогічну генам і природному відбору в біологічних системах і біологічній еволюції, оскільки в обох випадках очевидні безперервність і зміни, відхилення та зникнення, оновлення та відбір. Між ними існують певні відмінності:

– якщо біологічна еволюція характеризується безперервною диференціацією й диверсифікацією, то для соціокультурної еволюції характерне об’єднання чи зникнення суспільств;

– у біологічній еволюції прості види не зникають, зате в соціокультурній такі тенденції зустрічаються;

– у соціокультурній еволюції спадковість передбачає передачу від покоління до покоління збережену корисну поведінку, а в біологічній такі набуті характеристики не передаються.

Таким чином, можна стверджувати, що соціокультурний простір постійно змінюється, а отже, і змінюється комунікація.

Розглянемо комунікацію в різні часи розвитку суспільств, яким властива різна культура. Візьмемо для прикладу одну з найменш розвинутих у технологічному плані культур, що залишаються у світі, – плем’я !кун (бушмени), яке живе в пустелі Калахарі, розташованій на територіях Ботсвани й Намібії, у Південній Африці (! – придих, з яким вимовляється це слово) [3, с. 110–111]. Хоча їхнє життя сьогодні змінюється під тиском зовнішніх обставин, традиційні моделі соціальної поведінки ще зберігаються.

!Кун живуть по 30–40 осіб у тимчасових поселеннях поблизу криниць. У їхньому довіллі їжі мало, тож їм доводиться вирушати на далекі відстані в її пошуках. Жінки та діти цілий день у мандрах.

Повертаються в табір пізно ввечері. Майже цілий день вони не спілкуються. У зимовий період, коли плем'я менше пересувається, відводиться час для ритуальних церемоній. Члени більшості груп !кун ніколи не спілкуються з людьми, яких вони не знають досить добре. Тому, напевно, і сьогодні в їхній мові немає слова “чужий”. Отже, незважаючи на досить розвинуту систему міжкультурної комунікації, це плем'я зберегло її лише всередині племені.

Подібний приклад можна навести й стосовно племені чи етнічної групи, яка сьогодні існує на о. Сахалін, – нівхів [4 с. 61–62]. Їх “перемістили” (за радянських часів) з умов племінного існування в “сучасність”. Адаптаційний період, оминаючи еволюційний час розвитку, не дав їм можливості пристосуватися до нових умов (спостереження автора). У результаті цього, зберігаючи в собі соціокультурний простір “свого” часу, вони не змогли прийняти “нову” культуру соціального простору. Рівень культурного й соціального простору створив дещо несприйнятливую для них систему комунікації, яка зводилась до втрати “особистісних”, “індивідуальних” засобів спілкування, а отже, до певного “відмирання” власної культури і зрештою до “передачі” себе в повне підпорядкування “новому часу”. Їм важко було спілкуватися з “незрозумілими” для них культурами. Як результат – поступова втрата цілого шару культури, незважаючи на намагання держави зберегти її.

На противагу такому племені, у новітніх суспільствах індивіди постійно взаємодіють з іншими людьми (культурами), яких ніколи раніше не бачили й не зустрічали. Майже кожна з таких взаємодій (крамниця, театр, транспорт тощо) змушує їх контактувати (опосередковано) з людьми, які можуть жити за тисячі кілометрів від них, а часті такі контакти призводять до безпосередньої взаємодії. На думку зарубіжних учених Д. Бодена і Г. Мо\лоч, люди прагнуть до міжособистісної (безпосередньої) взаємодії [3, с. 112]. Саме при безпосередньому спілкуванні вони легше адаптуються до іншої культури й виявляють свою соціальну активність, що сприяє покращенню міжкультурної комунікації. Але її характер, манера, результативність тощо залежать від багатьох аспектів.

На соціокультурний простір впливає історичний період, а в ньому – можливість вільного висловлювання своєї думки, задоволення рівнем суспільного життя, успадкована культура тощо. Як зазначає чесько-французький учений М. Кундер у праці “Безсмертя”, “Моє “я” суттєво не відрізняється від вашого “я” тим, про що воно думає. Людей багато, думок замало: усі ми приблизно думаємо те саме і передаємо думки один одному, вимінюємо їх, беремо у борг, крадемо” [5, с. 132–137]. Що ж на це впливає?

Можливо, на це впливає саме ця тривимірність, яку відзначав П. Сорокін? Дійсно, соціальна стратифікація, соціальний склад населення й соціальні інститути впливають на життя суспільства, виробництво, освіту, сім'ю, державу, релігію тощо. Саме це створювало періоди “політичного

німування” суспільства, піднесення і спад етнокультур, утвердження тези щодо безперспективності етнонаціонального чинника тощо [6, с. 12–13].

На думку П. Сорокіна, у людей існує потреба в спілкуванні із собі подібними. Хоча ця потреба притаманна всім людям, проте вона не однакова в різних індивідів [7, с. 152–163]. Одних ми називаємо “ведмедами-нелюдимами”, інші прямо кажуть: “Самітність для мене нестерпна”. Є й такі, які стверджують, що “люди їм набридли”, але так чи інакше потреба в спілкуванні є в усіх. На користь цього твердження свідчать такі факти: *по-перше*, люди жили й живуть у суспільстві собі подібних, й ізольована людина несамодостатня; *по-друге*, на перших етапах життя, люди періодично збираються в більш широкі об’єднання й організують святкування; *по-третє*, ізоляція призводить до загибелі; *по-четверте*, потребу в спілкуванні підтверджують дослідження причин самогубств. За Е. Дюркгеймом, основною причиною самогубства є послаблення соціального зв’язку, зростання самотності та ізольованості людини від людини [8]. Крім того, потрібно звернути увагу й на явище взаємодії як особливої *колективної єдності* чи *колективної індивідуальності* [7, с. 300]. Підставою для цього є *причинні* або *функціональні відносини*, які, на думку П. Сорокіна, виділяють індивідів в особливе явище, що відмежовується від усіх інших. Саме це і створює *реальну колективну єдність*. Колективну єдність потрібно розглядати й залежно від кількості індивідів: єдність двох; єдність багатьох з визначеним одним центром; єдність складна, що складається із взаємодії двох груп, з яких кожна є колективною єдністю. Залежно від якості індивідів, від характеру актів колективні єдності можуть бути пасивними, активними, одно- чи двосторонніми, тимчасовими чи тривалими, організованими, свідомими тощо. Таким чином, на думку П. Сорокіна, “першим кроком до аналізу побудови будь-якого народонаселення (країни, епохи) є аналіз його з точки зору кількості і якості індивідів, які становлять його, характеру їх відносин і провідникових зв’язків” [7, с. 304].

Звичайно, можна розглядати особливості комунікації, наприклад, у часи доіндустріального суспільства, індустріального чи постіндустріального, коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технології, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства. Можна розглядати комунікацію відповідно до концепції домодерністського, модерністського й постмодерністського стану, до економічного та постеконічного суспільств, а також “першої”, “другої” й “третьої” хвилі цивілізації тощо. Ми ж спробуємо розглянути комунікацію в новій сучасній соціокультурній реальності України [9].

Сьогодні наше суспільство перебуває на етапі перелому соціокультурної трансформації й модернізації, зміни типу своєї організації та існування й умовно є посттоталітарним суспільством. Зараз формується

нова культурна реальність, що характеризується новими відносинами між людьми у сфері культури, новими умовами розвитку, особливою системою цінностей, норм і принципів, культурних потреб і засобів задоволення. Це стало результатом, з одного боку, соціалістичної модернізації з усіма її успіхами й недоліками, а з іншого – теперішній перехідний період є продовженням модернізації, але в нових умовах капіталізації й ринкових відносин. Процес цього періоду модернізації проходить суперечливо, оскільки відродження етнічних традицій у нових умовах набуває модернізаторських рис. Відбувається складне за змістом зіткнення “традиційного” та “модернізаторського”, у якому традиція стає одним із джерел культурної модернізації.

Слід також мати на увазі, що, на відміну від інших суспільств, наприклад, японського, де переважає “колективна культура”, американського з переважанням “індивідуалістичної культури”, ми маємо справу із цілком іншою культурою. У нашій державі культура зазнала нетипової для інших країн “обробки”. Тривалий час на теренах України (СРСР) існувала культура “культу”. Саме вона справила визначальний вплив на створення відповідного соціокультурного простору, який багато забороняв і мало що дозволяв суспільству в цілому. Тут діяла теорія “єдино-мудрих рішень”, які не могли зазнавати критики. Це спричинило певну заляканість людей, а отже, і відповідну “затаєну” комунікацію. Соціокультурний простір цього часу можна назвати “латентним”. У ньому відбувалася фетишизація влади. Саме тому, напевне, так довго відбувається перехідний процес, пошук методів проведення модернізації суспільства. Які ж основні риси соціокультурної модернізації?

Основними рисами соціокультурної модернізації є: диференціація, урбанізація, освіченість, розвинутість засобів масової комунікації, динамічність, інноваційність, спеціалізованість, лібералізація, індивідуалізація, досить активна самосвідомість громадян. Російський соціолог Л. Іонін стверджує: “У перехідний період відбувається культурний розрив, втрата традиційних опор, перехід від моностилічної (соціалістичної) до полістилістичної культури, основними категоріями якої є: деієрархізація, деканонізація, невпорядкованість, детоталізація, ускладненість, негативність тощо. Формуються нові культурні моделі” [10, с. 87]. Сьогодні змінюється “стиль” суспільного життя. Другу половину ХХ ст. справедливо називають “століттям уніфікації” [11, с. 261]. Коріння цієї проблеми пов’язані з процесами урбанізації, стандартизації життя, превалюванням поведінкових стереотипів. На тлі цього розвинулась так звана “масова культура” – масова культура у “масовому суспільстві” [12, с. 93–98], де відбувається зближення, “усереднення”, інтернаціоналізація типів матеріального й культурного споживання соціальної інформації. Але людина сприймає культуру (у тому числі й масову) залежно від рівня “власної культури”. Власна культура сприяє адаптації іншої культури та можливості її використання чи спотворення.

Українське суспільство по-своєму “адаптувало” “здобутки” світової масової культури. По суті, соціокультурні запити українського суспільства початку 1990-х рр., коли значна частина українців прагнула позбутися тягара нав’язаних радянською системою цінностей, сприяли активному сприйняттю цих “здобутків”, копіюванню їх [13]. Жорстка соціалістична модернізація неотрадиціоністського типу, поєднання рис сучасного й архаїчного суспільства ускладнює модернізаційний процес, посилює протистояння в культурі різних соціальних сил, ускладнює вектор руху національної культури у вимірах сучасних перспектив, у руслі новітніх здобутків світової культури. В Україні намічається створення посттрадиційного соціокультурного простору, у якому модернізація відбувається під знаком традиційних символів. Але в нашому суспільстві поєднується “общиноподібна” психологія з урбанізмом і технічним поступом, співіснують традиційне, посттрадиційне й модерне з деякою відносною незалежністю культури. Все це створює певні комунікативні особливості, які в соціокультурному просторі можна класифікувати за такими ознаками:

- шириною комунікативних зв’язків (регіональні, міжрегіональні);
- національно-етнічним складом;
- демографічними ознаками;
- освітньо-кваліфікаційним рівнем;
- партійністю;
- престижем, майновим цензом і належністю до владних структур;
- метою й очікуваними результатами;
- ідеологічними та релігійними ознаками.

Кожна з наведених ознак створює відповідний тип комунікації в соціокультурному просторі, що теж можна класифікувати. Найбільш характерними типами комунікації для регіонального соціокультурного простору є:

- довірливість, що виникає з єдиної мети, яка об’єднує членів того чи іншого регіону (мовні аспекти, традиції, норми, ціннісні орієнтації, звички тощо, а також єдина культура, приблизно однакове бачення сучасних проблем);
- зрозумілість прагнень;
- близькість почуттів і емоційних станів;
- симпатії, почуття “єдності”.

Для комунікації в міжрегіональному соціокультурному просторі характерними є:

- деяка настороженість, викликана не візуальним знанням суб’єктів комунікативного акту, а здебільшого образом “співрозмовника”, який створюється завдяки отриманій від когось інформації (часто вигідної для особи, яка її передає);
- незнання намірів співрозмовника;
- незрозумілість прагнень і бажань;
- відчуженість культур;

– різний чуттєвий і емоційний настрій.

Найбільш вразливим є національно-етнічний соціокультурний простір. Він саме і створює своєрідні типи комунікації:

– етнічний тип усередині національної групи як культури представників іншої нації (гетерогенний);

– поліетнічний;

– етнолокальний (спільність духовної культури);

– консолідований;

– наднаціональної консолідації;

– локального націоналізму;

– міжнаціональних суперечностей.

Демографічні аспекти створюють соціокультурний простір “комунікації поколінь”. Для них характерними є трансформація культур, адаптація ціннісних орієнтацій і норм поведінки від покоління до покоління [14].

Крім того, слід зазначити, що партійність, престиж, майновий ценз і належність до владних структур створює своєрідний соціокультурний простір з відповідним стилем комунікації. Саме тут сьогодні чітко викристалізуються манери спілкування, самовизначення “персони”, зверхність, безкарність тощо. Усе це створює відповідну символіку: “привласнення влади, недоторканість і всездозволеність дій”.

Мета й очікування результатів завжди спонукали індивідів і навіть цілі групи (спільноти) до створення відповідної “догідливої” поведінки, деколи, правда, з елементами компромісного егоїзму. Такий тип комунікації має певні терміни існування. При зміні обставин або зростанні внутрішньої неузгодженості комунікативні особливості різко змінюються, що змінює й соціокультурний простір. Крім того, ідеологічні характеристики теж відіграють важливу роль в існуванні того чи іншого соціокультурного простору, а отже, і типу комунікацій.

Як бачимо, будь-які комунікативні зв'язки залежать від соціокультурного простору, бо самі є тим чинником, який його створює. Але завжди комунікативні зв'язки відбуваються за допомогою певних соціальних дій, взаємодій і відносин, що викликають відповідну поведінку членів суспільства. Тому відокремити комунікацію від поведінкових аспектів неможливо. *Поведінка* – це відображення комунікативних характеристик у життєдіяльності індивідів (малих і великих соціальних груп, спільнот тощо). Є навіть спеціальна наука, яка займається вивченням поведінки людей відповідно до простору та часу – *проксеміка* (англ. *proximity* – близькість) – галузь вивчення індивідуальної поведінки, що займається нормами просторової й часової організації спілкування. Під час такого спілкування діючі особи (партнери), на думку Е. Холла, неусвідомлено регулюють свій простір (дистанцію між собою та іншими людьми) та орієнтацію в просторі (нахилившись, відкинувшись тощо). Все це створює поведінкову культуру, яка в кожному історичний час мала свої особливості.

Важлива роль у міжкультурній комунікації належить часовим характеристикам, які виражаються в нормативах спілкування, притаманним різним культурам та окремим субкультурам. Так, наприклад, культура, Київської Русі й сучасна відрізняються. “Аналіз писемних і археологічних джерел свідчить, що міста Київської Русі були тісно пов’язані з сільськогосподарським виробництвом...” [15, с. 37]. Звичайно, культуру, властиву представникам традиційної цивілізації, не можна “проектувати” на представників сучасної культури. Сьогодні змінилося сприйняття індивідами один одного і очікування відповідних результатів від комунікації між ними. Наприклад, своєчасний прихід чи спізнення на призначену зустріч свідчить не тільки про ставлення до “партнера”, а й про певну властиву даному індивіду субкультуру. Цілий ряд досліджень у цій галузі пов’язано з вивченням специфічних наборів просторових і часових констант комунікативних ситуацій, які дістали назву “хронотипів” (наприклад, “вагонний попутник”) [16, с. 85].

Для комунікації в соціокультурному просторі стає характерним тип комунікативної компетенції (Ю. Габермас), який конвенціонально задіяний у комунікативній події: для соціальної комунікації – це схеми та сценарії поведінки у відповідних повсякденних ситуаціях; для професійної комунікації – це сфера знань, пов’язаних з професійною діяльністю на робочому місці. На відміну від названих видів комунікації, міжособистісна комунікація спирається на індивідуальний досвід і можлива лише за наявності певного ступеня спільності його в учасників спілкування. Це знову підкреслює вплив соціокультурного простору. Виходячи з цього, можна говорити про різні функціональні сфери міжкультурної комунікації: міжособистісну, соціальну, публічну, міжгрупову, професійну, масову комунікацію й комунікацію всередині малих груп.

Важливо зазначити, що операційні параметри для опису впливу соціокультурного простору на людську діяльність і розвиток суспільства були сформульовані в працях Ф. Клакхон, Ф. Стробека, Е. Холла і Г. Гофстеде.

Ф. Клакхон і Ф. Стробек звернули увагу на культурні відмінності в системах цінностей, які в цілому становлять картину світу цієї культури [17 с. 170–171]. До неї входять такі фундаментальні речі, як ставлення до часу, діяльності, природи, уявлення про цінності міжособистісних відносин. Хіба це не соціокультурний простір, який створює відповідну комунікацію?

Е. Холл у своїх працях описує різні параметри культурно зумовлених комунікативних відмінностей. Наприклад, він вводить відмінність високої й низькоконтекстної культур, що з’являються в кількості інформації, експліцитно вираженої в повідомленнях. Виходячи з того, що культури можуть характеризуватися тенденціями до високих чи низько-контекстних повідомлень, можна використовувати це як параметр для їхнього порівняння.

Як бачимо, комунікативні особливості залежать від створених ними соціокультурних просторів, тобто від створення умов для структурування

культури як результату модернізаційних змін, коли децентралізація структури породжує гру без обмежень (Ж. Дерріда).

Саме такий процес сьогодні відбувається в Україні. Тут починають окреслюватись важливі риси нової соціокультурної реальності, а саме:

- поступова зміна характеру відносин між людьми й стилю їхніх відносин разом зі зміною виробничих відносин;
- зміна соціальної орієнтації та ідеалів, подолання заідеологізованості культури, новий соціальний вибір;
- переоцінка цінностей і формування нової ієрархії;
- особистісний акцент на всьому полі соціуму й культури (людський фактор);
- зростання ступеня свободи, багатоманітність і строкатість напрямів духовного життя як однієї з умов поновлення іманентного самодостатнього розвитку культури;
- усування “жорсткого” ієрархічного управління культурою суспільства та зростання самодостатності розвитку культури в регіонах;
- формування нової інфраструктури сфери культури й нових принципів управління нею;
- поява недержавного сектора;
- формування нових соціально-культурних потреб, шкали й критеріїв оцінювання явищ культури та мистецтва, нових смаків і вподобань, поява нових елементів способу життя;
- утворення нових відносин між учасниками суспільного життя;
- зміна статусу, а відповідно, ролі та функцій національної культури, яка стає одним із визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності;
- відкритість культури, посилення впливу західної (американської) культури, модернізація сфери культури;
- зміна суспільного статусу релігії, охоплення нею багатьох верств населення й посилення клерикалізму в деяких з них, зростання релігійного впливу на мораль суспільства, а також на зменшення, якщо не збільшення, інтересу до містики, парапсихології, астрології, нетрадиційних форм релігії тощо, що породжує істотні зміни в суспільній свідомості, створює нові вектори буття людини в суспільстві.

Усе це свідчить про помітні зміни, що відбулися в соціокультурному просторі України, які вплинули на комунікацію. Отже, можна стверджувати, що важливими факторами, які свідчать про глибокі зрушення в національно-культурній самосвідомості, які пов’язані зі зміною соціокультурного простору й комутативних особливостей у ньому, є:

- зміни в реальній поведінці при освоєнні нової соціокультурної реальності;
- “недомодернізований” поступ, процес модернізації, який дещо затягнувся і створив поле невизначеності;
- слабка загальна структурованість українського суспільства;
- розпорошеність суспільства й соціальна суперечливість;

- соціальна напруженість і комплекс негативів;
- невисокий загальний рівень культури населення;
- поява великої кількості субкультур;
- етнокультурна активізація меншин;
- молодіжні субкультури;
- субкультури кримінального чи межевого з ними штибу.

Висновки. Резюмуючи, можна сказати, що *комунікація в соціокультурному просторі* – це відображення міжкультурних зв'язків певних груп людей у певний історичний період його розвитку. Соціокультурний простір багатовимірний. Саме багатовимірність (структура й система суспільства, належність до держави, національності, професії, конфесії, відповідний економічний статус тощо) створювала осі диференціації населення відповідно до стратифікацій, соціального складу та соціальних інститутів, що, у свою чергу, впливало на появу відповідних культур. Кожній культурі притаманні свої ціннісні орієнтації й норми поведінки, котрі впливали на характер комунікації в тому чи іншому суспільстві. В історичному часі соціокультурний простір трансформувався, відбувалася певна соціокультурна еволюція – процес змін і розвитку людських суспільств, який виходить із загальних зсувів у сукупності доступної культурної інформації, що свідчить про те, що соціокультурний простір постійно змінюється.

По-різному класифікували вчені соціокультурні періоди, але можна стверджувати, що при зміні соціокультурних особливостей змінюється й характер комунікативних процесів. Яскравим прикладом цього є сьогоденні процеси, які відбуваються в Україні, де створилася зовсім нова соціокультурна реальність. Крім того, потрібно зауважити, що людина сприймає соціокультурний простір відповідно до отриманої нею культури. Тобто наявний процес постійного впливу людини (суспільства) на соціокультурний простір і соціокультурного простору на людину (суспільство). Відбувається процес постійного оновлення соціокультурного простору та адаптації елементів, що його створюють, чи процес взаємного проникнення в оновлення. Не слід забувати й те, що сьогодні, коли вплив “планетарної свідомості” все більше зростає та справляє визначальний вплив на існування людства, соціокультурні запити докорінно змінюються, що знову ж таки доводить, що зміни в комунікації залежать від змін у соціокультурному просторі.

Отже, комунікація є якщо не еквівалентом, то визначником сучасної соціокультурної реальності. Від соціокультурного простору, у якому знаходяться члени суспільства, залежить життєдіяльність і розвиток суспільства.

Література

1. Кравченко А.И. Социология : общий курс / А.И. Кравченко. – М. : Логос, 2000. – 640 с.

2. Сорокин П. Социальная и культурная мобильность / П. Сорокин // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 116 с.
3. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
4. Слющинський Б.В. Міжкультурна комунікація в українському Приазов'ї : монографія / Б.В. Слющинський. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. – 496 с.
5. Дячкова О. Блукання Аріадни, або Деякі свідчення про гендерні парадокси в українській сучасній академічній музиці / О. Дячкова // Сучасність. – 2002. – № 11. – С. 132–137.
6. Скрипник Г. Етнонаціональні аспекти наукового доробку Івана Дзюби / Г. Скрипник // Народна творчість та етнографія. – 2001. – № 3. – С. 13–19.
7. Сорокин П.А. Система социологии / П.А. Сорокин. – М. : Наука, 1993. – Т. 1. – 447 с.
8. Дюркгейм Е. Самоубийство. Социологический этюд / Е. Дюркгейм. – СПб. : Изд-во Карбасникова, 1912. – 541 с.
9. Джос Ф.Х. Політична палітра сучасної України / Ф.Х. Джос. – К. ; Вінниця, 1993. – 129 с.
10. Ионин Л. Социология культуры / Л. Ионин. – М. : Логос, 1996. – 486 с.
11. Ерасов Б. С. Социальная культурология : пособие [для студ. высших учеб. заведений] / Б.С. Ерасов. – 2-е изд. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 519 с.
12. Старовойтова Н. Масова культура у системі міжетнічних культурних взаємин / Н. Старовойтова // Розбудова держави. – 1998. – № 34. – С. 93–98.
13. Слющинський Б.В. Субкультура молоді Приазов'я як складова міжкультурної комунікації / Б.В. Слющинський // Нова парадигма. – 2005. – Вип. 41. – С. 161–172.
14. Стяжкина Е.В. Духовная жизнь греческого народа в культурных процессах Донбасса (1960–1990) / Е. В. Стяжкина // Донбасс и Приазовье: Проблемы социального и духовного развития : тез. докл. Междунар. науч.-практ. конф.(Мариуполь, 26–27 мая 1993 г.). – Мариуполь, 1993. – С. 136–137.
15. Нікольченко Ю. Культура населення Погоріння Х–ХІІІ століть за матеріалами літописного Дорогобужа / Ю. Нікольченко. – Рівне : БГТ “ЕВЕН”, 1998. – 225 с.
16. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. – М. : Искусство, 1985. – 398 с.
17. Бергельсон М.Б. Межкультурная коммуникация как исследовательская программа: лингвистические методы изучения кросс-культурных взаимодействий / М.Б. Бергельсон // Лингвистика и межкультурная коммуникация. Серия 19. – 2001. – № 4. – С. 166–173.

Слющинський Б.В. Комунікаційна еволюція й соціокультурний простір

У статті розкрито особливості комунікаційних процесів у взаємозв'язку із соціокультурним простором у їх історичному аспекті, а також їх трансформація й модернізація, у результаті чого виникають комунікаційна та соціокультурна еволюція. Соціокультурна еволюція сприяє постійному оновленню соціуму та рівня комунікативної компетентності.

Ключові слова: комунікація, еволюція, соціокультурний простір, трансформація, модернізація.

Слющинский Б.В. Коммуникационная эволюция и социокультурное пространство

В статье раскрываются особенности коммуникационных процессов во взаимосвязи с социокультурным пространством в их историческом аспекте, а так же их трансформация и модернизация, в результате чего возникают коммуникационная и социокультурная эволюция. Социокультурная эволюция благоприятствует постоянному обновлению социума и уровня коммуникативной компетентности.

Ключевые слова: коммуникация, эволюция, социокультурное пространство, трансформация, модернизация.

Slyuschinsky B. Communication and the evolution of socio-cultural space

The article describes features of communication processes in relation to the socio-cultural space in ihistoricheskome aspect, takzheih transformation and modernization, resulting in communication and socio-cultural evolution. The socio-cultural evolution favors the constant renewal of society and the level of communicative competence.

Key words: communication, evolution, socio-cultural space, the transformation and modernization.

СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

УДК 316.614-056

ДІКОВА-ФАВОРСЬКА О.М.

ОСВІТА ІНВАЛІДІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Головне завдання освіти полягає в тому, щоб допомогти людині розкрити свій потенціал та здійснити життєві плани щодо повноцінного самодостатнього життя в суспільстві.

Освіта для інваліда – це шлях до інтеграції, до здобуття економічної незалежності, що дає змогу людині з функціональними обмеженнями здоров'я не бути утриманцем держави та власної родини, зробити свій власний внесок у розвиток суспільства.

Проте сучасний стан реалізації рівного доступу людини з інвалідністю до освіти, у тому числі вищої, значно формалізований і не відповідає реальним потребам та можливостям інвалідів. Вітчизняна система освіти також не готова до кардинальних змін із забезпечення інклюзивної форми навчання.

Українське законодавство гарантує забезпечення рівних прав інвалідів на доступ до освіти. Згідно зі ст.21 Закону України “Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” [1], держава гарантує дітям-інвалідам дошкільне виховання, здобуття освіти на рівні, що відповідає їх здібностям і можливостям. Дошкільне виховання та навчання здійснюються в спеціальних або загальних закладах. При навчанні, професійній підготовці або перепідготовці інвалідів поряд із загальними допускаються альтернативні форми навчання. Під час вступу до вищих навчальних закладів

I–IV рівня акредитації абітурієнти-інваліди мають переважне право на зарахування. Щорічно неповну середню освіту в Україні здобуває близько 7 тис. дітей інвалідів. Продовжити навчання вони можуть у п'яти спеціалізованих навчально-виховних закладах інтернатного типу. Це Харківський обліково-економічний технікум інтернат, Житомирський технічний ліцей інтернат, Кам'янець-Подільський планово-економічний технікум інтернат, Луганське професійно-технічне училище інтернат, Самборське професійно-технічне училище інтернат, які створюють умови для професійної реабілітації, здобуття робітничих професій та спеціальностей для цієї вразливої категорії молоді, що має I–II групу інвалідності. Щороку до цих закладів вступає понад 500 дітей-інвалідів. Єдиний вищий навчальний заклад у країні, що здійснює навчання за інтегрованою моделлю, – це Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”: 7,8% студентів базової структури Університету “Україна” мають обмежені можливості здоров'я, тоді як в інших державних закладах освіти їх навчається 0,4%.

Розробка та прийняття вищезгаданих законів дали початок дії нових схем вирішення проблем інвалідності, у тому числі шляхом забезпечення рівного доступу до освіти особам з інвалідністю.

Світова практика доводить, що найбільш прогресивною системою освіти людей з функціональними обмеженнями здоров'я є інтегрована або інклюзивна освіта, яка передбачає включення осіб з інвалідністю в масовий навчальний процес. Ведучи мову про інклюзивну освіту в нашій країні, у першу чергу, наголошуємо, що введення цієї моделі не передбачає ліквідації спеціалізованих корекційних навчальних закладів і навчання осіб з інвалідністю в масовій школі або ВНЗ.

Це пов'язано з тим, що вибір навчального закладу (масовий або спеціалізований) має здійснюватися за власним бажанням батьків дитини з інвалідністю або самої особи з функціональними обмеженнями здоров'я. Це зумовлено доцільністю та можливостями самого суб'єкта навчального процесу. По-друге, досвід корекційної педагогіки в Україні має вагомий досвід досягнення, що має бути враховано в розробці моделі інклюзивної освіти.

Переваги інклюзивної освіти полягають у тому, що людина/дитина, навчаючись разом зі здоровими однолітками, не тільки одержує знання, а й набуває необхідного соціального досвіду для входження в самостійне, відносно незалежне життя. Отримуючи можливості змінити своє життя з перспективою економічної незалежності, яку надає вища освіта, престижна спеціальність, людина зі значними порушеннями здоров'я виходить зі стану "відчуження", "виокремлення" й починає жити повноцінним життям, не позиціонує себе як окрему категорію суспільства. З іншого боку, навчання разом з інвалідами в дітей/студентів без порушення здоров'я сформує адекватну думку про інвалідів, що, безумовно, подолає стереотипне ставлення до цієї соціальної групи, надасть можливість оцінити можливості, хист, таланти на "близькій" відстані безпосередньо в процесі навчання та позааудиторній діяльності. Тому надзвичайно актуальним є вивчення міжнародного досвіду навчання людей з функціональними обмеженнями здоров'я.

Метою статті є вивчення досвіду розвинутих країн з реалізації права людини з функціональними обмеженнями здоров'я на освіту, у тому числі на вищу.

Термін "інвалід", що перекладається з латинської як "недієздатний", за кордоном практично вилучено з обігу, а його використання щодо "нетипових" людей вважається порушенням їх прав.

Поняття "реабілітація" передбачає повне відновлення правового статусу особистості в суспільстві, тобто це поняття має юридичне значення.

У медичному, соціально-етичному розуміння термін "реабілітація" використовується з певним значенням як комплекс заходів з інтеграції інвалідів у суспільство. Одним із найважливіших факторів інтеграції є рівний доступ до освіти як "ліфта" соціальної мобільності.

Досвід Німеччини як розвинутої соціальної держави може слугувати прикладом організації системи навчання осіб з фізичними обмеженнями здоров'я.

Цікавим є той факт, що німецькі фахівці вважають за необхідне професійно супроводжувати абітурієнта в питанні вибору професії та навчального закладу. Це здійснюється в службі зайнятості та в навчальному консультативному бюро ВНЗ. Особливою формою навчання для цієї категорії студентів є заочне навчання. Воно дає змогу опанувати професію за умов недосяжності навчання на очній формі. Місце навчання, час і термін навчання при заочній формі визначають самі студенти. Навчальні матеріали доставляють поштою; індивідуальне обслуговування здійснюється в навчальних центрах або по телефону, електронною поштою, а в особливих випадках – при домашньому відвідуванні. Повний курс заочного навчання з отриманням диплома здійснюється в заочному університеті м. Хаген.

Кожен ВНЗ має студентський гуртожиток, де враховані потреби людей з фізичними обмеженнями здоров'я. За потреби, кімнати для цієї категорії студентів можуть бути додатково обладнані та пристосовані до різних форм нозологій, включаючи алергію. Існують гуртожитки, де здійснюється щоденний догляд за хворими студентами; у деяких випадках, крім догляду, студенти-інваліди забезпечуються транспортом. У студентських бібліотеках обладнані місця для інвалідів; передбачено надання матеріалів зі шрифтом для сліпих та відеоматеріалів для студентів зі зниженням слуху. Комп'ютерні класи також мають спеціально обладнані робочі місця з роздільною клавіатурою; збільшеними або зменшеними клавішами, посиленою глибиною натиску тощо. У кожній аудиторії передбачені диктофонні пристрої.

Існують певні правила в організації екзаменаційної сесії та при контролі поточної успішності. Так, враховуючи особливі потреби студентів, з метою вирівнювання їх недоліків пропонується продовження письмового іспиту або заміна усного іспиту на письмовий за умов порушення мовної функції; складання іспитів без присутності інших студентів, подовження терміну виконання домашнього завдання тощо [2].

Франція є лідером зі створення комп'ютерних навчальних програм для людей з порушенням зору, слуху, рухової діяльності. Комп'ютер виступає засобом, який полегшує самореалізацію, процес спілкування та навчання. Французькі вчені розробили надчутливі клавіші та “мишки” для частково паралізованих людей, а для тих, хто не може користуватися клавіатурою, існує пакет програм, який містить віртуальну клавіатуру на екрані. Особа з функціональним обмеженням здоров'я за допомогою спеціальної кулі рукою або підборіддям натискає необхідну кнопку.

Для повністю нерухомих людей розроблена можливість користуватися комп'ютером за допомогою руху вії. Для дітей, які хворіють на епілепсію, розроблені комбінації символів, які запобігають появі криз.

Безумовно, усі вищезгадані засоби дають змогу найбільш ефективно навчати та контролювати знання особи з фізичним обмеженням здоров'я. У квітні 1999 р. Міністерством освіти і соціального захисту Франції було затверджено план-проект Handiscol (навчання дітей з обмеженими можливостями), метою якого було забезпечення якісною освітою людей з фізичними обмеженнями здоров'я, надання інформації про права батьків, що виховують дитину-інваліда, забезпечення їх знаннями про можливі шляхи допомоги своїм дітям засобами сучасних технологій [3].

Система освіти в Канаді законодавчо передбачає можливість навчання інвалідів на всіх рівнях: від школи до ВНЗ. Переважає форма інтегрованого навчання, застосовуються спеціальні технічні засоби та індивідуальні програми. Серед студентів канадських університетів 1% становлять інваліди, в Україні – 0,4%.

До речі, Канада є першою країною, яка до своєї конституції включила положення про рівні права інвалідів.

В Індії існує Білль про інвалідів, який також передбачає позитивну дискримінацію інвалідів, надаючи їм особливі права в освіті, зайнятості, податкових пільгах тощо.

Так, дітям-інвалідам надається право безкоштовної й обов'язкової освіти шляхом організації різних форм навчання (спеціалізованої, інтегрованої, неформальної). Вищезгаданий Білль передбачає фінансову підтримку у вигляді надання безкоштовного обладнання, здійснення наукових розробок з метою створення технологій навчання інвалідів адаптації навчальних програм для полегшення доступу людей з фізичними обмеженнями здоров'я до освіти.

У 1988 р. Конгрес США прийняв Закон про допомогу особам з інвалідністю через використання технічних засобів, відомий як Тек-Акт, який визнає фізичні обмеження “природним елементом людського існування”, який “жодним чином не зменшує” права кожного на “незалежність, самовизначення, змістовну кар'єру або повну участь” у “загальному, економічному, політичному, соціальному, культурному, освітньому” житті американського суспільства [4]. Закон про освіту для осіб з інвалідністю додатково передбачає право кожної дитини на допоміжні засоби, необхідні для здобуття освіти.

Тек-Акт дає змогу виділяти штатам кошти на розвиток програм і проектів з метою інформування громадян про існуючі засоби й допомоги людям обрати та отримати ті, що їм необхідні.

У Фінляндії на законодавчому рівні закріплена інтеграція реабілітаційної діяльності у сферу соціального захисту населення, охорони здоров'я, зайнятості, освіти, а також сформовані механізми їх співпраці.

До Закону про охорону здоров'я внесені положення про адаптаційне навчання, метою якого є засвоєння всіх можливостей для соціальної інтеграції інвалідів.

Особливу увагу в законодавстві Фінляндії приділено професійній реабілітації інвалідів, яка представлена трирівневою системою інтеграції

навчання, професійної освіти, перепідготовки інвалідів, навчання на робочому місці, а також професійної орієнтації й забезпечення зайнятості, професійного розвитку та оцінювання результатів реабілітації [5].

Висновки. Отже, проаналізувавши досвід західних країн у реалізації рівності прав своїх громадян щодо доступу до освіти, у тому числі вищої, можна дійти висновку, що Україна тільки декларує такі можливості, а інваліди так і залишаються непоміченими зі своїми мріями та надіями реалізуватися в цьому житті. Навіть забезпечене законодавством право на пільгове зарахування до ВНЗ абітурієнта з інвалідністю не вирішує цієї проблеми, тому що вищі навчальні заклади через свою непристосованість, архітектурну, транспортну, методичну та психологічну неготовність не можуть реалізувати завдання з надання якісної вищої освіти студентам з особливими потребами.

Необхідні кардинальні зміни в системі освіти, в тому числі вищій, у питанні формування інклюзивної моделі навчання, яка передбачає створення необхідних, спеціальних умов, тобто доступної інфраструктури в навчальних закладах, забезпечення необхідним обладнанням, спеціальними технічними засобами.

Терміново треба вивчити практику використання комп'ютерних технологій західних спеціалістів, що допоможе організувати якісний навчальний процес для студентів з різними нозологіями.

У вищих навчальних закладах і аспірантурах бажано ввести спеціальні курси з методики викладання в інтегрованих групах, що посилить методичну складову освітнього процесу інвалідів.

Проте все вищезгадане можливе за умов державного фінансування спеціальних соціальних програм, і це має бути невідкладною умовою вирішення питання забезпечення рівних прав та можливостей людей з функціональними обмеженнями здоров'я.

Література

1. Закон України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні" від 23.02.2006 р. № 3483-IV.
2. Innovationskollegs fur neue Lander // Forschung. – Weinheim, 1993. – № 3. – S. 29.
3. Perriault J., Sautron Chr. The use of information technologies in the French education system // J. Inform. Science. – L., 1992. – V. 18. – № 4. – P. 273–282.
4. Закон об образовании для лиц с инвалидностью, 1988 год, США [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.invalid.kz/index.php?p=404.

Дікова-Фаворська О.М. Освіта інвалідів: міжнародний досвід

У статті актуалізовано проблему здобуття освіти, у тому числі вищої, людьми з функціональними обмеженнями здоров'я як шляху виходу із соціальної "виключеності". Проаналізовано досвід розвинутих зарубіжних країн у питанні надання освітніх послуг людям з інвалідністю.

Ключові слова: *освіта, особа з функціональними обмеженнями здоров'я, соціальна виключеність, міжнародний досвід, інвалідність.*

Дикова-Фаворская Е.М. Образование инвалидов: международный опыт

В статье актуализируется проблема получения образования, в том числе высшего, людьми с функциональными ограничениями здоровья как пути выхода из социальной “исключенности”. Анализируется опыт развитых зарубежных стран в вопросе предоставления образовательных услуг людям с инвалидностью.

Ключевые слова: образование, люди с функциональными ограничениями здоровья, социальная исключенность, международный опыт, инвалидность.

Dikova-Favorska O.M. Education of the invalids: international experience

The article deals with the problem of education, including higher education, for people with functional restrictions of health; education is analyzed as the possible way out from social “exclusion”. The experience of highly developed foreign countries, concerning the question of educational services for invalids is analyzed.

Key words: education, people with functional restrictions of health, social exclusion, international experience, invalid.

ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ТА УПРАВЛІНСЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ: ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Актуальність зазначеної в назві статті проблематики пов'язана, насамперед, з тим, що зміна змісту освіти на сучасному етапі розвитку вітчизняної вищої школи приводить до зміни педагогічних технологій, надає їм особистісної спрямованості. Технологізація особистісно орієнтованого навчально-виховного процесу передбачає спеціальне конструювання дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій до його використання, форм контролю за особистісним розвитком студента в ході навчально-пізнавальної діяльності.

Отже, *проблема нашого наукового дослідження* полягає в наявності суперечності між необхідністю розробки технологій навчально-виховного процесу, а також управлінських технологій у сфері вищої освіти та слабкою представленістю в науковій літературі відповідних теоретико-практичних напрацювань, присвячених комплексній рефлексії взаємозв'язку між вищевказаними технологіями у сфері вищої освіти держави.

Основою дослідження є навчальні й наукові видання українських та зарубіжних авторів, зокрема: Н. Алексєєва, А. Алексюка, Ш. Амонашвілі, Ю. Бабанського, В. Безпалька, Н.Б. Борисова, К.Я. Вазіної, А. Вербицького, В. Горщиківа, В. Гузєєва, Л. Гурбовича, В. Давидова, І. Дмитрука, Б. Ельконіна, П. Ерднієва, Ю. Ємельянова, А. Жафярова, Л. Занкова, І. Ільєсова, Г. Кирилова, М. Кларіна, В. Козакова, Б. Косова, Т. Кудрявцева, І. Лернера, В. Максимова, А. Матюшкіна, М. Махмутова, М. Нікандрова, В. Оконя, О. Падалка, В. Пасвянскене, І. Прокопенка, В. Серикова, В. Сластьоніна, Н. Суртаєва, С. Шаповаленка, П. Юцевічене, І. Якиманської та ін.

Метою статті є дослідження проблеми взаємозв'язку технологій навчально-виховного процесу та управлінських технологій у сфері вищої освіти. З поставленої мети випливають такі завдання:

- визначити основні наукові підходи до дослідження технологій навчально-виховного процесу;
- визначити особливості управлінських технологій у сфері вищої освіти.

Управління освітою в нашому розумінні виступає ієрархізованою системою соціальних технологій, які застосовуються на трьох рівнях активності відповідних соціальних суб'єктів: рівні визначення макропріоритетів освітньої політики щодо ВНЗ; мезорівні створення соціально-нормативних умов для здійснення соціалізації засобами ВНЗ; рівні безпосереднього управління навчально-виховним процесом з боку безпосередніх суб'єктів соціалізації: викладачів, тьюторів, тренерів тощо (управління мікрорівня).

Між технологіями трьох зазначених рівнів існує відповідність, яка полягає в соціальних підсистемах політико-ідеологічного (аксіологічного) конструювання – ідеології та політиці, підсистемі формалізації ціннісно-регулятивних конструктів (ідеалів, цінностей) у вигляді соціальних норм всезагальної дії – правових норм (правовій підсистемі) та підсистемі соціалізації, яка забезпечує латентне підтримання культурних зразків засобами навчально-виховного процесу (підсистема освіти).

Стилі навчання визначаються домінуванням певної групи методів у загальній системі методів і прийомів навчання. Вони виступають як сукупність засобів викладача для здійснюваної ним педагогічної діяльності та спілкування. *Як стане зрозуміло надалі, стиль навчання взаємопов'язаний з технологіями навчально-виховного процесу, а останні, у свою чергу, з технологіями управління цим процесом з боку відповідних адміністративних підрозділів. Останні ж, у свою чергу, включені в систему ширшого рівня загальності, а саме: систему освіти.*

Для розуміння соціальних вимірів еволюції технологій управління в системі вищої освіти буде окреслено засадничі моделі відносин між безпосередніми суб'єктами навчально-виховного процесу та організаційно-адміністративними підрозділами, що складаються в трьох існуючих нині (безвідносно до країни чи регіону) системах освіти. Їх достатню для дослідних цілей класифікацію запропонував Н. Пезешкіан [3, с. 44]. Система освіти, за його класифікацією, може бути орієнтована на:

- А. інтереси того, кого навчають і виховують;
- Б. інтереси того, хто навчає й виховує;
- В. інтереси суспільства.

Н. Пезешкіан говорить далі про засадничі моделі відносин між безпосередніми суб'єктами навчально-виховного процесу відносин, що визначають застосовувані управлінські технології: у варіанті А – педоцентричні, у варіанті Б – едукоцентричні, у варіанті В – соціоцентричні [3, с. 46].

Кожна з названих парадигм характеризується відповідними зразковими патернами соціально-рольових відносин між викладачем, студентом та відповідними регулятивно-управлінськими підсистемами, суспільством у цілому.

Так, *педоцентрична парадигма* передбачає як системоутворювальне ядро соціально-психологічних відносин *сервілізм* – модель обслуговування потреб та інтересів об'єкта навчально-виховного процесу. Останній розглядається як автономна психоорганічна “монада”, щодо якої педагог забезпечує умови для спонтанної самоактуалізації через навчання й виховання.

У руслі новітніх уявлень про способи відносин можна віднести останні в межах системи освіти до типу, побудованого на основі комунікації.

Серед стилів найбільш використовуваними є такі, як:

- І. *Репродуктивний стиль навчання*

Його основна особливість полягає в передачі низки очевидних знань, тобто в простому викладенні навчального матеріалу з подальшою його перевіркою. Основним видом діяльності викладача є репродукція, яка не припускає ніяких альтернатив. У межах цієї моделі враховуються тільки регламентовані або догматизовані знання. Зміст репродуктивного навчання становить система вимог викладача щодо швидкого, точного та міцного засвоєння студентами знань, умінь і навичок. В умовах репродуктивного навчання в тих, хто навчається, працює переважно пам'ять і блокується активне сприйняття, уявлення, самостійне мислення [5, с. 30].

Репродуктивному стилю відповідають репродуктивно-відтворювальні технології, яким, у свою чергу, відповідають *адміністративно-командні технології управління навчально-виховним процесом*.

Така відповідність і зв'язок між ними забезпечуються:

- стереотипністю й догматичністю знань, що підлягають однотиповому (топіковому) відтворенню;
- жорсткими й однозначними вимогами до студентів і вираженим суб'єктивізмом викладача у використанні відповідних шкал оцінювання знань, умінь та навичок (п'ятибальна система);
- наявністю навчального плану як документа, який встановлює стандартизовані обсяги виконання навчального навантаження;
- наявністю зв'язку між відхиленнями студента від вимог навчальних програм і навчального плану та відповідних санкцій, що можуть застосовуватись як безпосередньо викладацьким складом, так і відповідними службовцями адміністративних підрозділів.

У цілому репродуктивні технології передбачають не стільки включення в навчально-виховний процес згідно з внутрішніми мотивами самого студента, скільки приховане адміністративне примушування його до навчання. *Адже зрозуміло, що й соціальна роль викладача в такому процесі є виключно авторитарно-монологічною, його науково-дослідні здібності мають вторинне значення, а отже, він виступає лише низовим контролером навчального процесу, який звітує перед вищими підрозділами з приводу кількісно-якісних показників виконання навчального плану (найчастіше превалюють, звісно, кількісні показники).*

Адміністрування на середньому та низовому рівні має підтримувати репродукцію належної кількості за певними “валовими показниками”, якісне оцінювання є менш пріоритетним. Зрозуміло, що це позначається на відповідних технологіях професійного відбору та атестації викладачів, які перестають бути науковцями, а частіше бувають лише методистами й інтелектуальними кураторами, покликаними забезпечити якісну репродукцію.

II. *Творчий стиль навчання*

Його стрижнем є стимулювання студентів до творчості в пізнавальній діяльності, ініціативи. Педагог відбирає зміст навчального матеріалу за критеріями проблемності й у процесі його викладення досягає діалогічних відносин зі студентами з метою забезпечення частково-

пошукового, пошукового, проблемного характеру їх пізнавальної діяльності [5, с. 32].

Тактика поведінки викладача полягає в умінні сформулювати навчально-пізнавальні проблеми так, щоб викликати зацікавленість студентів, спонукати їх до роздумів, аналізу, порівняння відомих фактів, подій, явищ; у стимулюванні до пошуку нових знань і нестандартних способів вирішення; у забезпеченні підтримки на шляху до самостійних висновків та узагальнень.

Творчий стиль навчання виявляється в процесі вирішення проблемних завдань та ситуацій, захисту творчих проектів і завдань, проведенні досліджень та експериментів, дискусій.

Творчому стилю відповідають *тьюторські технології навчально-виховного процесу*, яким, у свою чергу, відповідають *технології програмно-проектного управління навчально-виховним процесом*.

Така відповідність і зв'язок між ними забезпечуються:

– ситуативно-центрованим підбором викладачів для забезпечення локальних навчальних проектів на засадах конкурсу (у рамках рейтингового оцінювання студентами), здебільшого пов'язаних з відповідними блоками навчального курсу;

– вибіркоким засвоєнням знань відповідних курсів і гнучкими вимогами, пов'язаними не стільки з потребами навчального процесу, скільки з індивідуальними потребами й запитам студентів;

– мінімізованим втручанням відповідних адміністративних підрозділів у поточний навчальний процес. Оскільки роль викладача є спрямовувально-орієнтувальною, то оцінюванню з боку відповідних адміністративних підрозділів підлягає саме його ефективність і популярність не стільки як фахівця, скільки як неординарної особистості на суто ринкових засадах (адже викладач лише на основі свого ринкового професіоналізму, вміння завойовувати й утримувати аудиторію може отримати відповідний проект і реалізувати його, хоча його інтелектуальний рівень при цьому може бути досить низьким).

Ідеться, по суті, про своєрідну “рентабельність” викладацького складу і її оцінку з боку адміністраторів для звітування перед власником навчального закладу на основі рейтингової системи. Використання тьюторських технологій не гарантує викладацькому складу стаціонарної зайнятості і ставить їх в умови жорсткої соціально-професійної конкуренції, коли відповідні адміністративні підрозділи стають контролерами економічної рентабельності відповідних навчально-наукових напрямів, що реалізуються викладачами в рамках різноманітних програм-проектів.

III. Емоційно-ціннісний стиль навчання

Він забезпечує особистісне включення студентів у навчально-виховний процес на рівні емпатійного розуміння і сприйняття як навчального матеріалу, так і особистості самого викладача. Це можливо тільки завдяки особистісній неординарності викладача й харизматичних

властивостей його особистості, а також побудови відносин зі студентами на основі співробітництва, емоційно-довірливого спілкування та поваги до кожної особистості. Педагог стимулює студентів до рефлексії, розкриття свого ставлення до наукових і технічних досягнень людства, певних результатів діяльності людини, історичних подій та творів мистецтва, цінності знань і вмінь для професійної діяльності тощо.

Тактика поведінки викладача передбачає вміння оперувати певною ціннісно-сисловою інформацією, спрямованою на духовно-моральний розвиток студентів; уміння відбирати завдання й створювати ситуації, які вимагають морально-ціннісного ставлення та оцінювання.

Цей стиль спрямований на розвиток образного мислення та емоційно-моральної сфери, стимулювання до саморефлексії й самопізнання, до саморозкриття своїх творчих здібностей і ціннісного ставлення до світу.

Емоційно-ціннісному стилю відповідають *академічні технології навчально-виховного процесу*, а цим технологіям, у свою чергу, *управлінські технології, орієнтовані на суспільство*.

Така відповідність і зв'язок між ними забезпечуються:

– професійним відбором викладачів за критеріями поєднання високої академічної кваліфікації та популярності серед студентства;

– орієнтацією на індивідуальні плани з вимогою складання студентом обов'язкового нормативного мінімуму згідно з навчальним планом (така система переважає в Німеччині та країнах Балтії). Викладач орієнтується при цьому на сильних студентів і мало уваги приділяє всім іншим, мало часу витрачає на оцінювання навчальних досягнень студентів і не завжди аналізує виконану роботу, недостатньо адекватно планує навчально-виховний процес;

– контролем з боку відповідних адміністративних підрозділів за умовами навчання (переважно матеріально-технічного характеру) і забезпечення перекваліфікації та переатестації викладацького складу при слабкому втручанні в поточний навчально-виховний процес.

Отже, академічним технологіям відповідає переважно умово-створювальна діяльність адміністративних підрозділів середнього та вищого рівня, тобто оцінювання викладача, передусім, як науковця згідно з академічними критеріями науковцями одного з них рівня, а в самому навчально-виховному процесі – не стільки прив'язка до кількісних показників “валу” випуску належної кількості фахівців (як це нині характерно для вищих навчальних закладів в Україні), скільки орієнтованість на студентську еліту, тобто найкращих студентів.

Розробка й застосування будь-якої навчальної технології може вимагати або ж не вимагати творчої активності педагогів і студентів, їх залучення або ж незалучення до участі в розробці технологічного інструментарію: складання технологічних опорних схем, карт; організація технологічних форм навчання й виховання. Активність педагога в одноосібному створенні відповідних технологій або ж у залученні до цього процесу студентів виявляється також у тому, що він, добре знаючи

індивідуальні психологічні особливості студентів, вносить відповідні корективи в розгортання технологічного процесу, організує взаємні консультації, взаємоперевірку й взаємооцінювання.

Основою змін технології навчання є *особистісно-діяльнісний підхід*. Сучасні фахівці (Н. Алексєєв, Ш. Амонашвілі, Ю. Бабанський, К. Вазіна, В. Давидов, М. Кларін, В. Сластьонін, І. Якиманська та ін.) вважають, що особистісно-діяльнісний підхід є стратегію організації педагогічного процесу у вищій школі. Особистісно-діяльнісний підхід спонукає до вдосконалення педагогічної освіти за рахунок інтенсивного впровадження в навчально-виховний процес нових навчальних технологій, які дають відповідь на постійне запитання: “Як навчати?”, змінюючи його формулювання: “Як забезпечити розвиток особистості тих, кого навчають?”, тобто, як звернутись не лише до пам’яті студента, а й до цілісної особистості; “Як збудити в нього інтерес до культури людства в усьому?”, “Як допомогти йому обрати власний спосіб пізнання культури, освіти?” [див. огляд джерел із зазначеної тематики в: 4, с. 22–40].

Щоб краще уявити впровадження нових технологій навчання в підготовку фахівців в університеті, а саме в процес вивчення спеціальної навчальної дисципліни, спрямованої на технологічну підготовку студентів, звернемось до характеристики поняття “навчальна технологія”.

Виходячи із загального визначення поняття, навчальна технологія – це реалізація на практиці цілісної системи навчання, що складається зі змісту, взаємодії викладача і студента, методики (форм, методів, засобів), діяльності викладача, діяльності студента, результату, форми контролю, корекції. Технологія навчання посідає проміжне місце між теорією та практикою. З одного боку, технологія навчання є проекцією теорії на діяльність педагога й студентів, виконуючи роль інструментарію, а з іншого – через технологію навчання відбувається усвідомлення досвіду практики крізь призму теорії.

Термін “технологія” набув поширення у 1940–1950-х рр., що пов’язано із застосуванням технічних засобів навчання; у 1950–1960-х рр. частіше використовується термін “педагогічна технологія”, а в 1970–1980-х рр. у науковій обіг увійшли терміни “технологія навчання” й “технологія навчального процесу”. На сучасному етапі терміни “педагогічна технологія” та “технологія освітнього процесу” часто ототожнюють, що можна пояснити розширенням технології освітнього процесу [1, с. 142].

До 1960-х рр. під навчальною технологією розуміли використання засобів навчання, а з 1970-х рр. здійснюється розширення цього поняття. У дослідженні С. Шаповаленка “технологія навчання” трактується як організація навчально-виховного процесу із широким використанням поряд з традиційними нових технічних та аудіовізуальних засобів навчання в тісному взаємозв’язку останніх з методами й формами навчання. В. Безпалько вважає, що навчальні технології – це проект певної педагогічної системи, що реалізується на практиці. І. Лернер констатує, що навчальна технологія передбачає формування цілей через результати

навчання, які виражаються в діях студентів. І. Дмитрук, О. Падалка визначають технологію навчання як наукову основу застосування різноманітних методів навчання. За визначенням М. Кларіна, педагогічна технологія – це спосіб системної організації спільної діяльності викладача та студентів на основі дидактичних засобів і способів навчання.

У деяких працях з педагогіки вищої школи “навчальну технологію” визначають як єдину функціональну систему педагогічної взаємодії викладача зі студентами в ході освітнього процесу у вищій школі, а також спосіб структурування цього процесу, у тому числі спосіб структурування навчального матеріалу, діяльності викладача та навчально-пізнавальної й наукової діяльності студентів [1, с. 144].

У своєму конкретному вираженні навчальна технологія є показником системи дій викладача та студентів, які необхідно здійснювати в ході оптимальної реалізації освітнього процесу. За цими ознаками часто навчальну технологію ототожнюють з педагогічною технікою. Проте педагогічна техніка – це не лише форма організації поведінки викладача. “Вона забезпечує готовність до конкретної взаємодії учасників освітнього процесу в різноманітних ситуаціях, оскільки можна знати, що і як робити, але не зможти це зробити через відсутність умінь організувати свої дії. При розгляді співвідношення педагогіки, методики навчання, навчальної технології й техніки можна виділити таку ієрархічну залежність: педагогіка – методика – навчальна технологія – педагогічна техніка” [2, с. 34].

Технології навчання є засобом організації освітнього процесу. До нинішнього часу було декілька моделей навчання, побудованих на основі конкретних технологій навчання:

– *інформаційна модель навчання*, побудована на припущенні, що зміст навчально-виховного впливу ізоморфно трансформується в систему знань та вмінь студента, у його особистісні якості;

– *формувальна модель навчання* передбачає, що за допомогою спеціального управління розумовою діяльністю можна гарантувати виникнення знань та вмінь із заздалегідь заданими якостями;

– *розвивальна модель навчання* спрямована, насамперед, на розвиток теоретичного мислення за рахунок спеціально організованого навчального матеріалу й не передбачає врахування емоцій і почуттів студентів;

– *активізаційна модель навчання* передбачає стимулювання пізнавальної діяльності за рахунок підвищення рівня проблемності розумових завдань;

– *незалежна модель навчання* орієнтована на спонтанність у самоактуалізації особистості, становлення якої розуміється як іманентне розкриття внутрішніх резервів, а навчання – як супроводження її природного розвитку;

– збагачувальна модель навчання спрямована на набуття соціокультурного, пізнавального, індивідуального досвіду, узгодження освітнього нормативу із цим досвідом.

У цих моделях гуманістична парадигма не набула повного втілення, оскільки зміст освіти та педагогічний вплив розглядають розрізнено. Характеристика цих моделей свідчить про те, що реальна жива людина немов би не існує в навчальному процесі. Узагалі однієї гуманістичної технології, яка б орієнтувалася на розвивальне навчання, бути не може, оскільки не можна повною мірою врахувати індивідуальність шкірного студента.

Висновки. Отже, навчальні технології не забезпечують однаково високого результату успішності та вихованості всіх студентів. Тому вони вимагають постійного вдосконалення, щоб досягти позитивних результатів у якомога ширшій аудиторії. Результат навчальної технології великою мірою визначається рівнем майстерності педагога, рівнем загального розвитку, психологічним настроєм кожної особистості студента, загальним психологічним кліматом у навчальній групі, матеріально-технічним оснащенням. Зміни освітньої парадигми та практичні зміни, що відбулися в системі вищої школи, сприяють введенню у ВНЗ, поряд зі структурно-функціональними й змістовними інноваціями, також і технологічних та управлінських інновацій.

Література

1. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию / С.И. Гессен ; отв. ред. и сост. П.В. Алексеев. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 364 с.
2. Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка/соціальна робота : навч. посіб. / Л.Г. Коваль, І.Д. Зверева, С.Р. Хлебик. – К. : ІЗМН, 1997. – 392 с.
3. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. – М. : Институт позитивной психотерапии, 2006. – 464 с.
4. Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. Г.В. Осипова. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1998. – 933 с.
5. Шевандрин Н.И. Социальная психология в образовании / Н.И. Шевандрин. – М. : Академия, 1995. – Ч. 1. Концептуальные и прикладные основы социальной психологии. – 327 с.

Швець Д.Є. Технології навчально-виховного процесу та управлінські технології у сфері вищої освіти: проблема взаємозв'язку

Стаття присвячена дослідженню проблеми взаємозв'язку технологій навчально-виховного процесу й управлінських технологій у сфері вищої освіти. Проаналізовано основні наукові підходи до дослідження технологій навчально-виховного процесу та розглянуто особливості управлінських технологій у сфері вищої освіти.

Ключові слова: навчально-виховний процес, технологія, управління, вища освіта.

Швец Д.Е. Технологии учебно-воспитательного процесса и управленческие технологии в сфере высшего образования: проблемы взаимосвязи

Статья посвящена исследованию проблемы взаимосвязи технологий учебно-воспитательного процесса и управленческих технологий в сфере высшего образования. Проанализированы основные научные подходы к исследованию технологий учебно-воспитательного процесса и рассмотрены особенности управленческих технологий в сфере высшего образования.

Ключевые слова: учебно-воспитательный процесс, технология, управление, высшее образование.

Shvets D. Technologies of education process and management technologies in the field education: the problem of interconnection

The article is devoted to the investigation of the problem of relationship between educational process technologies and management technologies in higher education. The main basic scientific approaches to education process' technologies investigation are analysed and the management technologies' peculiarities in higher education are considered.

Key words: educational process, technology, management, higher education.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ КІБЕРКОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК У НАВЧАЛЬНО- ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Бурхливий розвиток Інтернет-середовища упродовж більше ніж десяти останніх років став предметом дослідження, напевне, усіх гуманітарних наук. Специфічною рисою таких досліджень є те, що спочатку вони розвивались у напрямі пошуку предметної галузі кожної з наук у масиві проблем, що поставали в процесах інформатизації різних сфер суспільного буття. На наступному етапі виявилось, що найбільш актуальні проблеми саме на стику різних предметних галузей, оскільки розвиток кіберкомунікації призводить до розмивання чітких меж розподілу між окремими суспільними практиками, а самі практики ще не мали визначеної основи, вони в наш час тільки формуються.

У річищі таких методологічних пошуків відбувається становлення досліджень соціально-психологічних особливостей використання можливостей кіберкомунікативних засобів та середовищ у практиках вищої школи України. Оскільки кіберкомунікативне середовище структуроване завжди у вигляді мікрогрупових спільнот, то вивчення процесів, які в ньому відбуваються, можливе на стику соціологічного та психологічного знання, у річищі соціально-психологічних досліджень. Так, психологія вивчає основні аспекти діяльності, опосередкованої комп'ютерами; з'ясовує специфіку організації діалогу з комп'ютером і особливості психічних станів користувачів. Вітчизняні дослідники вивчають психологію комп'ютерного навчання, виявляють психологічні наслідки інформатизації, розробляють методи комп'ютерної психодіагностики. Ці проблеми висвітлені в працях О. Арестової, Ю. Бабаєвої, А. Бекера, С. Бодкер, В. Бондаровської, О. Войскунського, В. Дюка, В. Ляудіса, Ю. Максименка, Ю. Машбиця, Д. Нормана, Г. Саймана, Ш. Текл, О. Тихомирова, І. Шмельова та багатьох інших. Зокрема, О. Тихомиров, О. Войскунський (див. наприклад [1]) та інші дослідники розглядають два види людино-машинної взаємодії: спілкування між людьми, опосередковане інформаційними технологіями, і спілкування людини з комп'ютером як зі специфічним "партнером". Автори відзначають трансформацію "образу партнера" у спілкуванні й виникнення феномену персоніфікації комп'ютера як одного з психологічних наслідків інформатизації. Сьогодні відбувається зміщення акценту з вивчення проблеми людино-машинної взаємодії на вивчення психологічних наслідків інформаційних технологій (Ю. Бабаєва [2], О. Войскунський, Л. Гур'єва [3], О. Тихомиров [4]). Підкреслюється, що в емпіричних психологічних дослідженнях виявлено амбівалентність, неоднозначність і суперечливість цих наслідків; з'ясовано, що інформатизація приводить як до позитивних змін традиційної діяльності

людини, так і до негативних. Виділяються основні принципи й механізми впливу інформаційних технологій на психологічну структуру діяльності та на особистість у цілому. Специфіку діалогового спілкування з комп'ютером розглядали О. Войскунський, Ю. Максименко, Ю. Машбиць [5], О. Тихомиров, П. Турзін та ін. Були окреслені особливості комп'ютерного спілкування: воно є жорстко регламентованим, опосередкованим і являє собою своєрідну форму діалогу. Ю. Машбиць, В. Андрієвська, О. Комісарова простежили діалектику переходу від простої взаємодії людини з комп'ютером у вигляді “команда – реакція комп'ютера” до складної діалогової взаємодії. Ю.Б. Максименко проаналізував структурне уявлення про діалог на концептуальному, логічному та фізичному рівнях. Психологічні особливості діалогу “людина – комп'ютер” розглядалися з точки зору ступеня активності комп'ютера в діалозі, розуміння людиною повідомлень комп'ютера, а також ступеня задоволеності людини діалогом з комп'ютером. Відзначається, що ефективність організації діалогу людини з комп'ютером зумовлена низкою чинників: з одного боку, рівнем підготовленості користувача, з іншого – характеристиками моделі діалогу, на основі якої був розроблений інтерфейс програми.

Паралельно, а часом у тісній співпраці з психологами, розвивають свої дослідження соціологи. Так, аналіз Інтернету в рамках предметної галузі цієї науки з'явився у працях західних учених ще на початку 1990-х рр. У країнах СНД, які підключилися до мережі Інтернет лише у середині 1990-х рр. (Росія – в 1993 р., Україна – в 1994 р.), дослідження на цю тему стали з'являтися лише на початку нинішнього століття, однак на цей час феномен Інтернету вже є об'єктом досить сталої дослідницької уваги й інтересу з боку соціально-гуманітарних дисциплін як в Україні, так і в країнах СНД у цілому. Усе частіше й частіше, особливо у XXI ст., дослідники починають говорити про Інтернет як про простір соціальних комунікацій (О. Аладишкіна, Д. Кутюгін, М. Раскладкіна, О. Родіонов) та окремий соціально-комунікативний інститут (О. Бікулов, С. Бондаренко, С. Михайлов, Н. Прохорова, О. Путилова, О. Рунов, О. Чистяков). В Україні увагу соціологів привертає проблематика якісного й кількісного складу аудиторії Інтернету, відбувається пошук і створення відповідних новому середовищу теоретичних концептів (О. Балабанова, О. Білорус, Є. Головаха, Б. Головка, А. Горбачик, О. Кислова, С. Коноплицький, Н. Костенко, І. Лукінова, Н. Меджибовський, Л. Нікітіна, О. Носова, С. Романенко, Т. Рудницька, В. Тарасенко, В. Щербина); розглядається феномен кіберкультури (Є. Прохоренко); розкриваються гендерні аспекти кіберкомунікації (О. Горошко), політичні комунікації в Уанеті (І. Балинський) та визначаються соціальні детермінанти кіберпростору (А. Петренко-Лисак) та ін.

Водночас дослідження соціально-психологічних аспектів процесів, що формуються в кіберсередовищі, є доволі поодинокими, цей сегмент ще не сформувався, оскільки має певною мірою міжпредметний характер і

потребує розвинутої концептуальної бази як психології, так і соціології кіберкомунікації.

Таким чином, незважаючи на те, що окремо як у психології, так і в соціології наукова спільнота вже має досить значний науковий доробок, власне соціально-психологічних досліджень нових реалій та їх впливу, зокрема, на процеси навчання та виховання у вищій школі України, відбувається недостатньо, що й складає актуальну наукову проблему. З метою виявлення шляхів її розв'язання проведено пілотне соціально-психологічне дослідження, результати якого подано в цій статті.

Об'єктом дослідження є процес розвитку практик користування кіберкомунікативними ресурсами в навчально-виховному процесі сучасних українських університетів.

Метою статті є розгляд проблем розвитку кіберкомунікаційної складової навчального процесу вищої школи на основі аналізу результатів пілотажного емпіричного дослідження.

Діалектика міжпредметної галузі в рамках предмета нашого розгляду полягає в тому, що соціальна психологія розглядає об'єктивний процес взаємодії індивідів у суспільстві, виводячи з нього їх свідомість і самосвідомість, яка, у свою чергу, онтологічно визначається цим процесом у рамках соціальної ролі. У цьому випадку соціальною роллю є роль студента в умовах становлення інформаційного суспільства – досить суперечлива за багатьма показниками роль, яка сформувалася в умовах суспільства попереднього типу. У соціології, предметом якої є соціальна система, “соціальну роль” розуміють як знеособлену систему норм, функціонально зумовлену соціальною позицією групи індивідів у системі самовідтворення суспільства. Роль тут розуміють як таку, що не залежить від особистісних якостей індивідів, за змістом залежну лише від об'єктивних процесів, не залежних від волі окремого індивіда. Соціальна психологія розглядає соціальну роль, акцентуючи на структурі безпосередньої міжособистісної взаємодії, залишаючи поза межами макросоціальні чинники. Відтак, тут значно більше уваги приділяється внутрішньому досвіду особистості та специфічним рисам конкретної спільноти. З цієї точки зору увага дослідження має акцентуватися на субкультурі, яка характеризує групову поведінку студентів у кіберсередовищі, на дослідженні притаманних їй норм та цінностей, що регулюють цю поведінку. Суперечність між двома підходами долається на основі наукового аналізу конкретних суперечностей у практиках соціальної взаємодії, які фіксуються емпірично, тому дослідження таких суперечностей можна розглянути на конкретному прикладі. Першим етапом такого дослідження має бути виявлення самих груп та опис загальних практик, у рамках яких вони взаємодіють у процесі використання можливостей кіберсередовища.

З метою виявлення соціально-психологічних рис, стану та чинників користування сучасними українськими студентами можливостей кіберкомунікативного середовища у червні 2011 р. було проведено

пілотажне дослідження студентів факультетів психології КНУ імені Тараса Шевченка та факультетів тренерського і олімпійського спорту Національного університету фізичного виховання і спорту України. Опитування проводилося шляхом самозаповнення анкет, розроблених фахівцями наукового відділу факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в процесі виконання наукової теми “Психолого-педагогічне забезпечення використання новітніх освітніх та інформаційних технологій у навчальному процесі ВНЗ”.

На етапі збору емпіричної інформації було опитано 135 студентів, серед яких було хлопців та дівчат 22% і 73% відповідно. Основну масу опитаних становлять студенти першого (43,7%) та третього (53,3%) курсів факультетів психології (82,2%), а також факультетів тренерського і олімпійського спорту; 43% опитаних мешкає в гуртожитку, 51% – вдома, характеризуючи успішність 29,9% опитаних вказує, що належать до “відмінників”, 64,7% – до “середнячків”, 2,2% – до “трієчників”.

Аналіз отриманих емпіричних даних дає змогу, перш за все, констатувати високий рівень забезпеченості студентів засобами кіберкомунікації – більшість опитаних забезпечені засобами використання комп’ютерних технологій, комп’ютерного зв’язку та мають змогу використовувати технології онлайн-комунікації. Так, половина студентів вказали, що мають особистий стаціонарний комп’ютер (51,9%), а майже дев’ять з десяти (89,6%) – ноутбук. Електронною книгою користуються 16,5%, а кишеньковим ПК або комунікатором – 21,5% (табл. 1). Таким чином, культура використання засобів кіберкомунікації та електронних ресурсів є домінуючою в інформаційному житті опитаних студентів та вони повною мірою інтегровані в середовище кіберкомунікацій.

Таблиця 1

Чи є у Вас особистий комп’ютерний пристрій?

Варіанти відповідей	Так	Ні
Стаціонарний комп’ютер	51,9	43,7
Ноутбук (або айпод, “планшетник” тощо)	89,6	10,4
Кишеньковий ПК, комунікатор (або подібний пристрій)	21,5	78,5
Електронна книга	16,3	82,2

Майже всі опитані студенти мають вільний доступ до середовища Інтернет – 50,4% з них вказали, що можуть отримати в разі потреби доступ до нього “дуже легко”, та 43,7% – “скоріше легко, ніж важко” (табл. 2–5).

Таблиця 2

Чи легко Вам отримати в разі потреби доступ до Інтернету?

Варіанти відповідей	%	Кількість студентів
---------------------	---	---------------------

Дуже легко	50,4	68
Скоріше легко, ніж важко	43,7	59
Скоріше важко, ніж легко	5,9	8
Важко	0	0
Дуже важко	0	0

Таблиця 3

Як часто Ви користуєтеся..., %

Варіанти відповідей	Комп'ютером	Інтернетом
Щодня	96,3	88,1
1–2 рази в тиждень	3,0	11,9
Кілька разів на місяць	0,7	0
Не користуюся зовсім	0	0

Таблиця 4

Скільки годин у день Ви проводите: ..., %

Варіанти відповідей	За комп'ютером	В Інтернет-мережі
1–3 години	43	59,3
3–5 годин	37	23
5–7 годин	17	15,6
Більше ніж 7 годин	3	2,2

Таблиця 5

Де Ви зазвичай користуєтеся комп'ютером/Інтернетом?, %

Варіанти відповідей	Комп'ютером	Інтернетом
Вдома/ у гуртожитку	97	98,5
У навчальному закладі	14,8	12,6
У друзів/знайомих	11,1	11,9
У комп'ютерному клубі	2,2	4,4
В інтернет-кав'ярні	4,4	5,9
Інше	2,2	1,5

Як існуючі можливості використовуються?

Насамперед, дослідження показало, що серед студентів склалися дві групи за практиками використання комп'ютерної техніки в навчальний час. Більшість студентів використовують комп'ютерні пристрої в навчальний час практично всіх заняттях (6,7%), або на деяких заняттях (38,5%), або в спеціалізованих класах (табл. 6).

Таблиця 6

Чи користуєтеся Ви комп'ютерним пристроєм у навчальний час?

Варіанти відповідей	%
Так, практично на всіх лекціях, якщо можливо	6,7
Так, на деяких заняттях	38,5
Так, тільки в спеціалізованих класах	23
Ні	31,1

Водночас досить велика частина – майже третина (31,1%) вказали, що не користуються ними. У подальших дослідженнях слід виявити причини такого розділення – за наявності майже повної “комп’ютеризації” така велика кількісна різниця між цими двома групами має бути пояснена або соціально-психологічними особливостями студентів, або ж особливістю організації педагогічного процесу у ВНЗ.

Переважна більшість (65,2%) опитаних вказали, що тим або іншим чином користуються мережею Інтернет у навчальний час, з чого можна зробити висновок про значну ступінь фактичної інтегрованості навчального та навчального процесу в контекст кіберкомунікативного всесвітнього середовища, про його відкритий характер. Цікавим є те, що майже десята частина (9,6%) опитаних вказали, що користуються Інтернетом майже на всіх лекціях (табл. 7). У подальших дослідженнях слід з’ясувати характер такого використання, щоб виявити, якою мірою воно є способом виходу в альтернативний лекційному комунікаційний простір, а якою – самостійним пошуком інформації з питань, які розглядаються в навчальному процесі. Відповідно до такого профілю використання студентами Інтернету в навчальний час слід виробити методичне забезпечення та інформаційні ресурси, що їх надає ВНЗ.

Таблиця 7

Чи користуєтесь Ви Інтернетом у навчальний час?

Варіанти відповідей	%
Так, практично на всіх лекціях, якщо можливо	9,6
Так, на деяких заняттях	39,3
Так, тільки в спеціалізованих класах	16,3
Ні	34,8

Актуальність необхідності корекції інформаційних ресурсів, надаваних університетом, підтверджується тим, що більшість опитаних студентів вказали, що користуються ними або “дуже рідко” (81%), або взагалі ніколи (14%). Лише 30% використовує їх періодично, кілька разів на тиждень, або щодня (10%). Якщо врахувати, що в бібліотеці з паперовими книгами та журналами менше ніж годину щодня працюють 63% опитаних, а лише 23% – від 3 до 5 годин, то можна зробити припущення, що студентська аудиторія в навчальному процесі масово відходить від використання традиційних засобів інформації, не знаходячи їх в електронному середовищі власного університету. Отримані дані також можуть свідчити, що в студентському середовищі існує значна потреба у використанні інтернет-ресурсів власного університету, існує достатньо

велика (10%) група ініціації та просування практик використання цих ресурсів, однак самі ресурси не є задовільними як за змістом, так і за способом організації або використання.

При цьому переважна більшість (62,1%) респондентів, які мешкають у гуртожитку, вказали, що часто користуються локальною мережею університету, 10% роблять це рідко, а лише 12% вказали, що не роблять цього зовсім. Виникає питання: чому студенти використовують інтернет-ресурси університету в гуртожитку та не роблять цього в навчальний час? Можна припустити, що надаваний ресурс використовується лише в процесі домашньої самопідготовки, відтак, слід приділити увагу розвитку сегмента цього ресурсу в напрямі забезпечення навчального процесу в навчальний час. Студенти цілком забезпечені мобільним кіберзв'язком та практикують його використання в навчальний час, тому слід надати методичну підтримку таким їх можливостям і практикам.

Слід виявити у подальшому дослідженні “точки дотику” – інтереси, культурні коди й моделі, соціально-психологічні алгоритми, які мають бути покладеними в основу логіки організації та використання інтернет-середовища сучасного університету в Україні.

Висновки. Використання можливостей мобільного інтернет-зв'язку є поширеною практикою у студентському середовищі як під час проведення навчальних занять, так і під час самопідготовки. Відтак, формування повноцінного електронного навчально-методичного забезпечення навчального процесу має розглядатися як необхідна умова формування повноцінного фахівця.

Процес використання можливостей кіберкомунікації безпосередньо в навчальний час вийшов на новий системний рівень – сформувалася стала група (майже кожен десятий) у студентському середовищі, яка використовує ці технології на семінарах і лекціях, 16% опитаних користуються електронною книгою. Відтак, можна прогнозувати подальше збільшення носіїв таких практик і виникнення необхідності використовувати онлайн-комунікації викладацьким корпусом, ліквідації розриву комунікативної культури між викладачами і студентами, який фіксується у вигляді низької оцінки. Це, у свою чергу, потребуватиме соціально-психологічного дослідження специфіки таких занять, вироблення на цій основі методичних прийомів та рекомендацій.

Можна констатувати наявність комунікативної проблеми в навчальному процесі, яка полягає в суперечності між процесом переходу студентської аудиторії від використання паперових носіїв інформації до електронних (інтерактивних, доступних в режимі онлайн-користування) та наявними ресурсами університету, що призводить до послаблення впливу на процес навчання з боку викладацької спільноти, утворює ризик розриву традицій університетської освіти в Україні.

Література

1. Войскунский А. Актуальные проблемы зависимости от Интернета / А.Е. Войскунский // Психологический журнал [Электронное издание]. – 2004. – № 1. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/addict.htm>.

2. Максименко Ю.Б. Психосемантичний аналіз гіпотетичних конструктивів психодіагностичних методик / Ю.Б. Максименко, М.Е. Пулієвська // Образовательное пространство и индивидуальность: современная дидактика, задания диагностики, оценка качества образования : матер. конф. [Электронное издание]. – Режим доступа: <http://www.ukrdeti.com/firstforum/h26.html>.

3. Гурьева Л.П. Структура научно-исследовательской деятельности и ЭВМ / Л.П. Гурьева // Психологические проблемы автоматизации научно-исследовательских работ / под ред. М.Г. Ярошевского и О.К. Тихомирова. М., 1987. – С. 50–81.

4. Тихомиров О.К. Психологические последствия компьютеризации / О.К. Тихомиров // Человек и компьютер / под ред. О.К. Тихомирова. – М., 1972. – С. 235–262.

5. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения / Е.И. Машбиц. – М. : Педагогика, 1988. – 191 с.

Щербина В.Л. Соціально-психологічні аспекти кіберкомунікативних практик у навчально-виховному процесі сучасної вищої школи

У статті розглянуто проблему формування новітніх комунікативних практик у навчальному процесі сучасної української вищої школи. Викладено результати пілотажного емпіричного дослідження, проведеного серед студентів у червні 2011 р. Отримані дані дають змогу зробити висновок про необхідність упровадження комунікації в режимі онлайн як компонента проведення лекційних та семінарських занять.

Ключові слова: вища школа, кіберкомунікація, соціально-психологічні чинники комунікативних практик, електронні ресурси, онлайн-комунікація.

Щербина В.Л. Социально-психологические аспекты киберкоммуникативных практик в учебно-воспитательном процессе современной высшей школы

В статье рассматривается проблема формирования новейших коммуникативных практик в учебно-воспитательном процессе современной украинской высшей школы. Представлены результаты пилотажного эмпирического исследования, проведенного среди студентов в июне 2011 г. Полученные данные позволяют сделать вывод о необходимости внедрения коммуникации в режиме онлайн как компонента проведения лекционных и семинарских занятий.

Ключевые слова: высшая школа, киберкоммуникация, социально-психологические факторы коммуникативных практик, электронные ресурсы, онлайн-коммуникация.

Shcherbyna V. Socio-psychological aspects of cybercommunicative practices in teaching and educational process of modern higher education

Describes a problem in the latest generation komunikativnyh practices in the educational process of the modern Ukrainian high school. The author presents the results of flight empiric study conducted among students in June 2011.

The empirical data suggest the need to introduce online communication as a component of the lectures and workshops.

Key words: *high school, cybercommunication, socio-psychological factors of communicative practices, electronic resources, online communication.*

СОЦИАЛЬНЫЕ МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРАВА НА ОБРАЗОВАНИЕ

Реформаторские новации последних лет вносят определенные изменения в действия субъектов относительно доступа к образовательным услугам. Введение обязательного тестирования выпускников школ, изменение структуры бюджетных мест на различные направления подготовки порождают достаточно сильное разделение общественных взглядов и в отдельных случаях выступают факторами, обуславливающими социальную напряженность.

В этом контексте внимания заслуживает изучение механизма реализации конституционного права на образование. Особый интерес при этом вызывает высшее профессиональное образование, которое в условиях демографического кризиса стремится предоставить услуги практически всем заинтересованным лицам. Ограничение доступа к высшему образованию в данном случае не только ставит под сомнение возможности субъекта в реализации права на образование, но также возможности учебных заведений обеспечить качественное получение образовательных услуг гражданам, которые тем или иным путем получили данное право.

При этом следует отметить, что в соответствии с существующими нормативными документами вся система организации среднего и высшего образования направлена на максимально полную реализацию гражданами их конституционных прав как в процессе получения образования, так и после его получения.

Цель статьи заключается в выявлении и обозначении несоответствий между социальными и правовыми нормами, а также внутриправовых противоречий в социально-правовом механизме реализации права на образование, приводящих к социальному конфликту и отражающих противоречия между правовыми механизмами и социальными интересами общества.

При анализе реализации прав следует отметить, что данные аспекты находятся преимущественно в предметном поле юриспруденции. Так, по мнению Н.В. Витрука, реализация гражданином самого конституционного права на высшее образование представляет собой: “Регламентированный нормами права демократический по своему содержанию и формам процесс, обеспечивающий каждому гражданину те материальные и духовные блага, которые лежат в основе принадлежащих ему субъективных прав, а также защиту этих прав от любых посягательств” [1]. Реализация права представляет собой особую стадию правового регулирования. Как образно выразился А.С. Пиголкин, реализация нормы права есть процессом превращения юридических идеальных моделей в практическую реальность, в действующую систему общественных отношений [2]. Социальность любых норм и законов достаточно четко

описана видным философом И. Кантом в книге “Критика чистого разума”: “Но все эмпирические законы суть лишь частные определения чистых законов рассудка; они возможны, и явления принимают законосообразную форму, только подчиняясь этим чистым законам рассудка и сообразуясь с ними как нормой; точно таким же образом все явления независимо от различий в их эмпирической форме всегда должны сообразоваться с условиями чистой формы чувственности” [3]. По нашему мнению, эта мысль дает основания для логического осмысления возможных механизмов социального влияния, основанного на принципах логического рассудка, на юридические права субъектов, в том числе и субъектов образовательного процесса (или субъектов, претендующих на свое место в образовательном процессе).

Большинство авторов выделяют четыре основные формы реализации нормы права:

1) соблюдение – воздержание от совершения запрещенных правом действий;

2) использование – осуществление предоставленных субъективных прав в виде дозволений или правомочий;

3) исполнение – совершение действий в пользу управомоченного лица;

4) применение – принятие компетентными органами государства и должностными лицами специального решения, которым на основе действующих норм права устанавливаются права и обязанности участников конкретного правоотношения.

Следовательно, каждый вправе использовать свое конституционное право на получение высшего образования, каждый обязан соблюдать нормы, предписывающие воздерживаться от каких бы то ни было неправомерных ограничений данного права. При этом уполномоченные органы государственной власти путем применения соответствующих норм права обеспечивают действующий механизм реализации конституционного права на высшее образование [4].

Обращаясь к нормативному обеспечению данных прав можно констатировать, что права граждан Украины на образование, задекларированы в п. 1 Закона Украины “Об образовании”. В частности, данный пункт гласит: “Граждане Украины имеют право на бесплатное образование во всех государственных учебных заведениях независимо от пола, расы, национальности, социального и материального положения, рода и характера занятий, мировоззренческих убеждений, принадлежности к партиям, отношения к религии, вероисповеданий, состояния здоровья, места проживания и других обстоятельств. Это право обеспечивается: разветвленной системой учебных заведений, основанных на государственной и других формах собственности, научных учреждений, заведений последиplomного образования; открытым характером учебных заведений, созданием условий для выбора профиля обучения и воспитания, в соответствии со способностями, интересами гражданина;

различными формами обучения – очной, вечерней, заочной, экстернатом, а также педагогическим патронажем” [5]. Однако для реализации конституционного права на образование необходимо наличие в обществе и государстве специальных условий, позволяющих использовать данное право. В частности из определения следует, что бесплатное образование можно получить и в учебных заведениях других форм собственности (к ним логически относится и частная форма собственности). Однако в данном случае норма закона не отражает реальных возможностей по реализации задекларированного права.

В общем случае реализовать свое право получения высшего образования человек сможет только при условии, что в обществе создана и поддерживается специальная образовательная система. Однако такая система по определению состоит из ряда субъектов. Основными субъектами выступают образовательная система в сфере высшего образования, созданная государственными, муниципальными и негосударственными образовательными учреждениями, и потребители образовательных услуг. Государство в данном случае приобретает роль второстепенного субъекта, гарантирующего условия справедливого социального взаимодействия между основными субъектами и выступающего в качестве гаранта выполнения установившихся социально-правовых норм. Однако, создавая дополнительные условия, оно стремится изменить характер своего участия в данных правоотношениях, изменяя условия взаимодействия основных субъектов и формируя специфические правоотношения.

На сегодняшний день социально-правовые механизмы реализации гражданами Украины права на образование подверглись серьезным изменениям. В первую очередь, эти изменения коснулись граждан, желающих получить высшее образование.

До 2008 г. граждане, имеющие аттестат, свидетельствующий об окончании средней школы и получении среднего образования, а также граждане, имеющие диплом, подтверждающий наличие среднетехнического (техникум) или среднеспециального (училище) образования, имели академические права на вступление в высшие учебные заведения государственной и частной формы собственности на дневную или заочную форму обучения по государственному заказу или по коммерческому договору (за оплату).

Причем абитуриенты, поступающие по госзаказу, обязаны были сдать обязательные государственные экзамены, утвержденные Министерством науки и образования Украины. Абитуриенты, поступающие по коммерческому контракту, проходили собеседование с государственной экзаменационной комиссией. При условии успешной сдачи экзаменов или прохождения собеседования абитуриенты принимались на обучение в высшее учебное заведение. Такой социально-правовой механизм реализации права на получение высшего образования был приемлем гражданами и отработан государственными и

негосударственными структурами, принимающими участие в данном процессе, и соответствовал Закону Украины “Об образовании”. Следовательно, имела место устоявшаяся сформированная модель (норма) реализации права на образование. При этом логичность ее действия обуславливалась тем, что государство, участвуя в данных правоотношениях, выдвигало специфические требования (сдача вступительных экзаменов) только на те места, которые предоставляло для получения бесплатного образования. При этом условия получения образования, независимо от государства как субъекта данных социально-правовых отношений (на местах коммерческого контракта), регулировались преимущественно на уровне внутренних социальных норм.

Однако в 2008 г. был введен другой социально-правовой механизм, номинально призванный гарантировать гражданам Украины реализацию права на высшее образование. Одним из элементов этого механизма стала обязательная сдача единых государственных экзаменов, по результатам сдачи которых выдаются сертификаты с установленной государственной комиссией оценкой (при этом в данном случае процедура оценивания приобретает форму обезличенного нормативного ритуала, лишённого социальной компоненты нормирования). Следует отметить, что нарушается в данном случае еще один социально-регуляторный элемент механизма получения права на образование – аттестат. Аттестат в данном случае теряет свою правовую значимость, в данной сфере самостоятельно не предоставляет никаких академических прав и не является по сути документом, обеспечивающим реализацию задекларированных конституционных прав. Вузы не имеют права принимать абитуриентов без вышеуказанных сертификатов, выпускники школы обязаны сдавать три экзамена. Вузы не имеют права проводить вступительные экзамены или собеседования. При этом вузы, готовые обучать студента на коммерческой основе, строя взаимоотношения на основе социально-нормативной регуляции лишаются такой возможности. В данном случае имеет место противоречие по меньшей мере с логической гипотезой И. Канта, определившего, что законы в эмпирической форме всегда должны соотноситься с условиями чистой формы чувственности, в противном случае они приобретают законообразную форму.

Таким образом, предложенный государством правовой механизм реализации права на образование вступает в конфликт с социальными нормами общества (которое в процессе перехода от индустриального к информационному требует все большего количества образованных граждан). При этом, не решая проблемы низкого уровня знаний студентов и выпускников вуза, не искореняя взяточничество в процессе обучения и на этапе поступления, он лишь переносит эту проблему с института на органы, занимающиеся организацией единых государственных экзаменов. Логика такого процесса очевидна, поскольку любое общество – саморегулирующаяся система, образованная множеством социальных

норм, которые регламентируют большинство сфер социальной жизнедеятельности. Чрезмерное регулирование одной сферы социальной жизнедеятельности одновременно приводит к необходимости появления определенных компенсационных механизмов в другой. Следовательно, подобного рода государственное регулирование, идущее в диссонанс с логическими процессами и устоявшейся социально-нормативной практикой, в принципе, не может и не сможет решить круга проблем, связанных с правовым регулированием сложной системы социально-нормативных практик и гарантий реализации определенных прав.

В данном контексте также следует отметить, что невысокая эффективность функционирования института среднего образования (вследствии чего и ухудшается качество знаний) приводит к необходимости абитуриентов углубленно изучать выбранные предметы, оплачивая работу преподавателей самостоятельно (как правило, во внеурочное время). Следовательно данный социально-нормативный факт также привносит изменения в задекларированные государством гарантии, нивелируя социальное значение указанных правовых норм.

Исходя из этого, можно сделать вывод, что государство лишь ограничило своим гражданам возможность реализации права на высшее образование, спровоцировав конфликт между социальными нормами и правовыми, не исключая формирования параллельных социальных норм, стремящихся смягчить жесткость социально неэффективных норм права.

Система социальных норм, вынужденная компенсировать неэффективность правовых норм в реализации правовых гарантий, на сегодня привела к изменению структуры выпускников школ (перенаправив часть учащихся в техникумы, которые позволяют поступать на старшие курсы, минуя установленную государственную норму). Следовательно, субъекты образовательного процесса изыскивают возможности реализации конституционных прав в обход неэффективного правового регулирования при помощи возникновения адекватных текущей правовой ситуации социальных норм. Следует также отметить, что данная социальная норма не может рассматриваться как государственно эффективная, поскольку срок дневного обучения в этом случае вырастает на один – два года (за счет дополнительного времени обучения в техникуме), а следовательно, сокращается время полезного использования экономически активного населения. Этот факт вскрывает противоречие между неэффективными правовыми нормами и нормами, социально направленными на максимизацию собственных интересов субъектов.

Выводы. Решение в данном случае нам видится в применении единых государственных экзаменов только при зачислении на бюджетные места. На места, которые оплачиваются абитуриентами самостоятельно, по нашему мнению, объективных оснований у государства вводить ограничения не существует, поскольку Законом декларируется право каждого гражданина выбирать любой характер деятельности, который не противоречит законодательству (в частности, обучение в вузе). Данный

подход позволит сбалансировать правовые и социальные нормы, обеспечив им достаточный уровень социальной эффективности.

В дальнейшем при принятии подобного рода решений необходимым для института государства, по нашему мнению, является не только глубокое изучение узкого круга вопросов, связанных с решением определенной проблемы (в данном случае образовательной), но и комплексный анализ всех возможных социально-экономических проблем государственного развития, (с учетом регламентирующих их социальных норм).

Литература

1. Витрук Н.В. Реализация прав и свобод личности как процесс. Реализация прав граждан в условиях развитого социализма / Н.В. Витрук, В.В. Копейчиков. – М., 1983.
2. Пиголкин А.С. Понятие правоприменения и его место в механизме социального регулирования / А.С. Пиголкин. – М. : Юрлит, 1985.
3. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. Лосского. – Мн. : Литература, 1998. – 960 с. – (Классическая философская мысль).
4. Тяпкина И.В. Механизм реализации конституционного права на среднее и высшее профессиональное образование [Электронный ресурс] / И.В. Тяпкина. – Режим доступа: www.lawlibrary.ru.
5. Законодавство [Электронный ресурс] // Закон України “Про освіту”. – Розділ 1. Загальні положення. – Режим доступу: www.osvita.org.ua.

Ядранська О.В. Соціальні механізми реалізації права на освіту

У статті розглянуто правові механізми реалізації права на освіту, визначено внутрішньоправові невідповідності, а також суперечки в соціально-правовому механізмі реалізації права на освіту. Окреслено соціальні шляхи вирішення соціально-правового конфлікту, що склався.

Ключові слова: соціально-правові механізми, соціальні норми, механізм, реалізація права на освіту, вища освіта.

Ядранская О.В. Социальные механизмы реализации права на образование

В статье рассмотрены правовые механизмы реализации права на образование, выявлены внутривидовые несоответствия, а также противоречия в социально-правовом механизме реализации права на образование. Очерчены социальные пути разрешения сложившегося социально-правового конфликта.

Ключевые слова: социально-правовые механизмы, социальные нормы, механизм, реализация права на образование, высшее образование.

Yadranska O. Social mechanisms for the right to education

The article deals with the legal mechanisms for implementing the right to education, identified domestic legal inconsistencies, as well as contradictions in the socio-legal mechanism of the right to education. Outlines ways to solve existing social socio-legal conflict.

Key words: social and legal mechanisms, but social-rmy, the mechanism, the implementation of the right to education, higher education.

СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

УДК 316.47:39(=163.2)(477.74)

НІКОН Н.О.

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ОДЕЩИНІ

У сучасних умовах проблема міжетнічних відносин є передумовою забезпечення державної безпеки, розвитку національної свідомості й самосвідомості, національної гідності та міжкультурної взаємодії. Не випадково до цієї проблеми звертаються вчені різних наукових галузей: філософії, культурології, політології, соціології, психології, педагогіки, етнографії, етносоціології, мовознавства. Ці науки досліджують проблеми культури різних етносів, етнічні орієнтації, закономірності та особливості міжетнічних відносин, характер взаємодії різних культур, міжкультурні комунікації, особливості міжетнічного спілкування.

У світі не існує однонаціональних країн, це й зумовлює особливу актуальність вивчення етнічних процесів, у тому числі міжетнічних відносин. Характер міжетнічних відносин (дружній, нейтральний або конфліктний) складається залежно від історичного минулого, соціально-політичної обстановки, умов життя, безпосередньої конкретної ситуації.

Міжетнічні відносини містять у собі раціональні, когнітивні елементи, емоційно-оціночні та регулятивні компоненти.

Міжетнічні відносини, як зауважує В. Євтух, – це структурована система контактів, спілкування, зв'язків між етнічними спільнотами, носіями яких є окремі представники цих спільнот [1, с. 100].

Т.Г. Стефаненко вважає за доцільне розглядати міжетнічні відносини не тільки як відносини між групами, а і як ставлення до груп [2, с. 203].

Відносини між групами у формі прямих контактів виникають у тому випадку, коли це уможливорює територіальне розміщення етногруп, тобто коли існують етноконтактні зони. А вони тією чи іншою мірою існують сьогодні майже всюди. Але навіть у цьому випадку в прямих контакти може вступити якась частка представників етнічної групи.

У більшості випадків відносини між групами мають надіндивідуальний, опосередкований характер. Саме в цьому разі міжетнічні відносини – це, перш за все, ставлення до тієї чи іншої спільноти у формі уявлень щодо неї: від позитивних образів до упереджень.

Міжетнічними відносини стають, коли партнери по спілкуванню ставляться один до одного не як до конкретного індивіда з усіма його позитивними та негативними рисами, а як до представника певної етнічної групи. І хоча за формою це індивідуальні контакти, за своєю сутністю вони є міжгруповими [3, с. 202]

Міжетнічні відносини досліджувало багато вчених, а саме: В. Арбеніна, Ю. Арутюнян, В. Бедзіра, Л. Дробижева, В. Євтух, Т. Клищенко, Н. Лебедева, С. Лур'є, І. Мигович, Н. Паніна, О. Пеліна, Н. Серова, З. Сикевич, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, М. Тайчинова, В. Тишков, Г. Філіпчук, М. Чепіль, М. Шульга, П. Щербан та ін.

Сьогодні етносоціологічні дослідження проводять різні центри, наприклад Інститут соціології НАН України.

Проте, на наш погляд, небагато праць присвячено вивченню міжетнічних відносин в аспекті проблеми гармонійного співіснування, відсутні цілісні дослідження з формування культури міжетнічних відносин українських болгар.

Поліетнічні спільноти відіграють важливу роль у збереженні культурного різноманіття країни та внутрішньої інтеграції етнічних спільностей.

Метою статті є дослідження міжетнічного сприйняття та взаємодії як важливих соціально-психологічних конструктів, які характеризують суб'єктивне відображення (в нашому випадку, болгарами) соціально-етнічної реальності та визначають поле міжетнічних відносин.

Наше дослідження зосереджено навколо однієї обраної етнічної групи, таким чином, об'єктом дослідження виступили представники болгарської меншини.

В Україні регіоном переважного проживання людей болгарської національності є Одеська область, яка за своїм етнічним складом являє собою поліетнічне середовище. За переписом 2001 р. кількість болгарського населення області становила 150,6 тис. осіб. [4].

Оселившись на Одещині, болгари пов'язали своє життя, свої мрії, очікування з Україною. Будуючи тут своє майбутнє, створюючи сім'ї, народжуючи дітей, болгари укорінювалися в країні, яка не є їхньою історичною Батьківщиною.

Звісно, болгарам як меншині доводилось спілкуватися з іншими народами, відстоюючи свої цілі, бажання; адаптуватися; поступово під впливом домінуючого етносу асимілюватись, при цьому намагаючись зберегти свою етнічну самобутність і культурну унікальність.

Україна є багатонаціональною державою, яка піклується про розвиток кожної нації, етнокультури.

Хотілося б зауважити, що кожному народу властива своя етнічна картина світу, яка виявляє себе через вчинки людей, а також через їхнє пояснення своїх вчинків [5, с. 633]. Етнічна картина світу є основою для пояснення людьми своїх дій і своїх намірів. Водночас різні групи всередині етносу можуть мати різні картини світу, у яких одне джерело, спільний каркас, але різняться схеми та логіка поведінки, що на практиці виявляється зовсім різним, часом навіть протилежним способом.

Етнічна картина світу сильно змінюється із часом, причому люди не завжди усвідомлюють культурні розриви. Етнос вибудовує нові й нові

картини світу, які мають найбільші адаптивні властивості в цей період його існування.

Таким чином, етнічна картина світу являє собою звід основних допущень і припущень, зазвичай неусвідомлюваних і необговорюваних, які направляють і структурують поведінку представників цієї спільності. У статті ми спробували розглянути етнічну картину світу українських болгар через їхню поведінку й ставлення до представників інших національностей, оскільки вони формуються за допомогою ціннісних орієнтацій болгарської етнічної групи.

Дослідження проведено методом анкетування, побудоване на квотній вибірці з урахуванням статі, віку, національності та місця проживання респондентів, обсяг вибірки становить 612 осіб, при цьому похибка дорівнює 4%.

Ми запропонували респондентам висловити свою думку з приводу того, що значна увага сьогодні у всіх країнах пострадянського простору приділяється етнонаціональним відносинам. У результаті отримали таку картину: 16% респондентів відповіли, що вважають етнонаціональні відносини однією з найважливіших проблем України, яка потребує негайного вирішення; 64,2% вважають цю проблему нагальною для України, але не важливішою, ніж економічні, соціальні та інші; 16,3% – що загострена увага на національних проблемах тільки погіршує ситуацію в Україні; 3,4% – що хоча проблема й існує, проте ніхто на неї не зважає.

На погляд болгар, сприятимуть зміцненню міжнаціонального миру ознайомлення з національною культурою, звичаями, традиціями різних народів України (46,3%), державна політика, що спрямована на формування ідеї взаємоповаги народів (40,8%), більш активна боротьба з націоналістичними проявами, посилення відповідальності за розпалення національної розні, образу національного достоїнства (12,9%).

З приводу повноти реалізації прав, гарантованих Конституцією України для представників усіх національностей, 20,3% респондентів відповіли: “Так, ці права повністю реалізуються”; 41% респондентів вважають, що ці права реалізуються частково; 29,6% – що не реалізуються; 9,2% на це запитання відповісти важко. Це свідчить про те, що гарантовані права виконуються неповною мірою або ж респондентам довелось стикатися з невиконанням положень Конституції.

На запитання, чи призводить сформована етнонаціональна ситуація до глобалізації (“розмивання”) етнічної виразності й “вибування” зі своєї етнокультурної групи, майже третина респондентів (30,7%) відповіли позитивно й пов’язують це з процесами асиміляції, акультурації, адаптації, міграції; 26,1% вважають, що це не так, тому що етноси відроджуються, незважаючи ні на що; 43,1% узагалі не замислювались над цим питанням.

Представники болгарської меншини цілком виразно диференціюють народи України за своїми симпатіями та антипатіями.

У ході дослідження ми поставили респондентам запитання: “Як Ви ставитесь до людей іншої національності?”. Це дає змогу представникам

болгарської меншини диференціювати народи України. Виявилося, що 49,5% респондентів визначають, що позитивно ставляться до людей багатьох національностей, але до деяких ставлення негативне, а 49,2% респондентів не пов'язують ставлення до людей з національною належністю; 1,3% ставляться негативно до всіх національностей, крім своєї.

За шкалою соціальної дистанції Є. Богардуса ми виокремлюємо об'єкти етнічної симпатії та антипатії для представників болгарської меншини. До об'єктів етнічної симпатії болгари, насамперед, відносять свій власний етнос (індекс 0,99), на другому місці – українці (індекс 0,82), на третьому – росіяни (індекс 0,8), наступними є білоруси (індекс 0,37). Тобто болгари віддають свою симпатію слов'янським етносам. Далі в порядку убутання респонденти називають гагаузів, молдаван, поляків, вірменів, євреїв, греків, румун, угорців, німців.

Об'єктами етнічної антипатії є народи, до яких представники болгарського етносу ставляться гірше, ніж до інших. Провідними є чеченці (індекс -0,81), араби (індекс -0,71), цигани (індекс -0,68). Далі в порядку зростання індексу – словаки, турки, в'єтнамці, серби, китайці, кримські татари, азербайджанці, грузини.

Стосовно визначення об'єктів етнічної антипатії ми поставили уточнювальне запитання: “Чи є в нашій країні такі національності, ставлення до яких різко негативне?”. Позитивно відповіли 18,8% респондентів, а негативно – 81,2%. Ті болгари, які відповіли позитивно, визначають циганів (26,2%), арабів (11,9%), євреїв, турків, китайців (по 7,1%), молдаван, вірменів, чеченців, українців (по 4,8%), гагаузів, румун, грузинів, в'єтнамців, росіян (по 2,4%).

Не можна не відзначити один неприємний аспект виявлення етнічної антипатії представників болгарської меншини – окремі з них згадують деякі народи, використовуючи зневажливі, образливі прізвиська. Наприклад, представники африканських народів – негри, євреї – жиди, чеченці – чечени, українці – хохли, росіяни – кацапи, представники азійських народів – “узкоглазые” тощо.

Ставлення болгар до цих національностей сформувалось на підставі власного досвіду – 15,7%; враження друзів, знайомих – 5,7%; засобів масової інформації – 2%; унаслідок того, що людей цієї національності традиційно не люблять у їхньому національному оточенні, – 2% респондентів.

Для фіксування етнічної вибірковості використано запитання: “Хотілося б Вам народитися людиною іншої національності?”. Позитивно відповіли 0,8% респондентів, причому були зазначені такі національності, як євреї, росіяни, білоруси, а 99,2% респондентів відповіли негативно, що свідчить про дуже сильну ідентифікацію із власним етносом.

На запитання: “Які народи можуть вважатися найближчими за духом, традиціями, звичаями, способом життя до Вашої власної нації?” – 24,4% відзначили росіян; 15,6% – українців; молдаван і гагаузів – по

12,2%; білорусів – 10%; сербів – 4,4%; ще 4,4% респондентів відзначили взагалі всіх слов'ян; 3,3% назвали поляків; по 2,2% опитаних відзначили євреїв, азербайджанців, турків, румун і вірменів. Отже, представники болгарської меншини тісно ідентифікують свій власний етнос з досить широким і досить різноманітним колом інших етносів. Це і спільність генезису, історичних доль народів, і їх територіальна близькість, і антропологічна подібність, і спільна конфесійна належність, і близькість мов, культур, національного характеру, зразків поведінки. На їхньому виборі позначається ще й належність до єдиної держави.

У наших респондентів установка на розширення, поглиблення своїх уявлень про людей інших національностей вимірювалася запитанням: “Хотілося б Вам більше довідатися про звичаї, традиції інших національностей України?”. Негативно відповіли 4,2% респондентів, позитивно – 95,8%. Перевагу при цьому респонденти віддають українцям (16,7%), євреям (13,9%), росіянам, білорусам і грекам (по 8,3%), полякам, грузинам, китайцям (по 5,6%), далі йдуть молдавани, гагаузи, словаки, угорці, араби, вірмени, кримські татари, цигани і навіть японці (по 2,7%). Очевидно, інтерес до останньої групи національностей викликаний незнанням їх традицій і недружнім ставленням до них.

Висновки. Міжетнічні відносини – процес безпосереднього або опосередкованого ставлення, взаємодії суб'єктів один з одним, який формується під впливом етнічної картини світу. Міжетнічні відносини визначають загальну обстановку в країні.

Згідно з результатами проведеного аналізу відносин та ставлення болгарської меншини Одещини, найближчими до них у традиціях, звичаях є слов'янські народи, а також молдавани та гагаузи (за їх особистим виміром), вони є найближчими за соціальною дистанцією, тому стосунки з цими народами не викликають дискомфорту й виявляються дружньо. Їх поєднує не тільки спільні побут та територія, а й спільна історія, релігія тощо. Слов'янські народи є об'єктом етнічної симпатії для болгар.

І, навпаки, об'єктами етнічної антипатії для болгар є представники тюркської групи (за винятком гагаузів), араби, чеченці та цигани. Це ставлення склалося історично, під впливом упереджень, стереотипів, які передавалися на генетичному рівні, з власного досвіду та досвіду близьких людей.

Майже половина респондентів висловлюється, що права, гарантовані Конституцією України для представників усіх національностей, реалізуються частково, їм довелось стикатися з невиконанням положень Конституції, що також впливає на формування ставлення до середовища, в якому живуть представники болгарської меншини.

Отримані результати можуть допомогти зрозуміти проблеми міжкультурних відносин болгар як етнічної групи України з іншими етнічними групами.

Вивчення складових міжетнічних відносин має значення не тільки для характеристики їхнього актуального стану, а й дає змогу прогнозувати тенденції їхнього подальшого розвитку.

Література

1. Євтух В. Етнічність: глосарій / В. Євтух. – К., 2009. – 170 с.
2. Стефаненко Т.Г. Етнопсихологія : учебник / Т.Г. Стефаненко. – М. : Ин-т психологии РАН: Академический проект, 1999. – 320 с.
3. Арбеніна В.Л. Етносоціологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Л. Арбеніна. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – 360 с.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/odesa/>.
5. Крысько В.Г. Социальная психология : словарь-справочник / В.Г. Крысько. – Мн. : Харвест, 2001. – 688 с.

Нікон Н.О. Міжетнічні відносини болгарської меншини на Одещині

Статтю присвячено питанням етносоціологічного аналізу відносин і ставлення етнічних груп одна до одної в умовах співіснування в поліетнічному середовищі в сьогоденні. Міжетнічні відносини формуються на підставі світосприйняття етногруп, картини світу. Увага акцентується на болгарській етнічній групі, що є однією з корінних груп Одещини, а також однією з найчисленніших за своєю кількістю, яка активно бере участь у соціально-політичному житті регіону.

Ключові слова: картина світу, міжетнічні відносини, етнічна вибірковість, етнічні симпатії – антипатії.

Никон Н.А. Межэтнические отношения болгарского меньшинства на Одессине

Статья посвящена вопросам этносоциологического анализа отношений этнических групп друг к другу в условиях сосуществования в полиэтнической среде. Межэтнические отношения формируются на основании мировосприятия этногруп, этнической картины мира. В статье акцентируется внимание на болгарской этнической группе, которая является одной из коренных групп Одещины, а также одной из самых многочисленных по количеству, которая принимает активное участие в социально-политической жизни региона.

Ключевые слова: картина мира, межэтнические отношения, этническая избирательность, этнические симпатии – антипатии.

Nicon N. Interethnic relation of bulgarian minority on Odessa region

The article is sanctified to the questions of ethnosociological analysis of relations of ethnic groups to each other in the conditions of coexistence in a poliethnic environment. Interethnic relations are formed on the basis of perception of the world of ethnic groups, or as it are yet possible to say on the basis of the formed ethnic picture of the world. In the article attention is accented on the Bulgarian ethnic group which is one of native groups of

Odessa's, one of most numerous on an amount, accepts active voice in forming of socio-political lives of region.

Key words: *world picture, interethnic relations, electoralness, the ethnic likings are antipathies.*

СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 316.334.4

ОГАРЕНКО Т.О.

СОЦІАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ: СТРАТЕГІЯ ЇХ УДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розбудова демократичної правової держави, вектори якої все активніше обговорюються і в наукових колах, і соціологічних, і політологічних, і правових, вважаємо, невідривно пов'язана з необхідністю вдосконалення соціального механізму врегулювання правової системи. Вочевидь удосконалення правової системи не може здійснюватися без удосконалення в цілому суспільних відносин, реалізації цінностей, які визначають ці відносини. Якщо у правовій науці мова постійно йде про механізм правового врегулювання суспільства [1–8], то в соціологічній – скоріше про соціальний механізм правового регулювання [9–11]. І це природно, оскільки наукові дослідження правознавців і соціологів мають дещо різне предметне поле: у перших це право і правова система, у других – соціальна або суспільна система. Вочевидь ці системи не є взаємовиключними, вони настільки взаємопов'язані, що практично неможливо дати однозначну відповідь на питання, який же механізм домінує або який механізм є первинним у суспільстві: правовий чи соціальний? Однак більшість науковців: і правознавців, і соціологів підтримують думку, що правова система в Україні є недостатньо дієвою, а від цього потерпає і суспільство, зокрема представники його різних соціальних груп і прошарків.

Тому й виникає нагальна потреба розібратися, у чому ж полягає причина недостатньої ефективності правової системи. Оскільки остання є однією з базових систем суспільства і складається з відповідних елементів, то можна передбачити, що не все гаразд в українському суспільстві з чинниками, що впливають на її врегулювання. А відтак, *метою статті* є встановлення регуляторів, що формують соціальний механізм соціально-правових відносин та з'ясування їх стану і характеру впливу на функціонування правової системи. Поставлена мета зумовлює необхідність вирішення таких завдань: по-перше, уточнення змісту поняття “соціальний регулятор”, по-друге, з'ясування базових соціальних регуляторів правової сфери; по-третє, визначення стратегічної мети стосовно соціального врегулювання правовою системою.

Термін “регулятор” походить з латинської мови (*regulare* – доводити до ладу, налагоджувати) і означає “пристрій (сукупність пристроїв), за допомогою яких підтримується постійною або змінюється за визначеним законом якась фізична величина, що характеризує технічний прогрес або становище об'єкта регулювання у просторі” [12, с. 433]. Тобто це означає, що регулятори необхідні для того, щоб не тільки навести лад у будь-якій

системі, а їй підтримати її функціонування у потрібному, точніше правильному, для її розвитку напрямі. Більше того, регулятори впливають на те, щоб зміни цієї системи здійснювалися за певними законами, які спрямовуються на технічний прогрес цієї системи, отримання бажаних результатів та позитивних показників становища об'єкта впливу. А регулювати – означає установлювати за допомогою відповідних засобів (пристроїв, інструментів, чинників тощо) найбільш доцільний варіант взаємодії елементів (частин) якогось об'єкта (механізму, системи, сфери тощо). Звісно, регулювання здійснюється в усіх сферах життєдіяльності людей. Отже, мають бути певні регулятори для забезпечення правильного (маємо на увазі доцільного для більшості людей) ладу життя.

Тут виникає ряд запитань: що це за регулятори, який характер вони мають, як співвідносяться із соціальним регулюванням правової системи? Відповідь очевидна: основними регуляторами поведінки людей є моральні цінності і соціальні норми. Завдяки їм соціальні групи, суспільство в цілому інтегрується, виробляє основні вимоги до поведінки своїх членів, спрямовує та контролює суспільну діяльність. Історія суспільної думки свідчить, що проблема цінностей була, є і залишиться однією з найбільш цікавих та дискусійних у науці. Практично всі філософи та соціологи намагалися обґрунтувати своє бачення їх змісту й сутності в певні періоди розвитку людства та визначити їх роль в інтеграції суспільних відносин.

У соціологічній науці теорію цінностей одним з перших запропонував Е. Дюркгейм. У своїй праці “Об'єктивність” соціально-наукового пізнання” він писав: “гідність “особистості” полягає в тому, що для неї існують цінності, з якими вона узгоджує своє життя, – хай навіть в окремих випадках вони існують виключно у глибині індивідуального духу: тоді індивідові важливо “реалізувати” себе в *таких* інтересах, *значущість* котрих він мусить визнати як *цінність*, як ідею, що він нею керується” [13, с. 196]. Тобто цінність – це певні ідеї, імперативи, ідеали, на основі яких люди встановлюють норми своєї поведінки і “надають сенсу та значення життю” (Е. Дюркгейм).

Т. Парсонс, обґрунтовуючи структуру соціальних систем, розглядає цінність як “нормативний стандарт, який визначає бажану поведінку системи відносно її оточення без диференціації функцій одиниць або їх часткових ситуацій” [14, с. 467]. А норма, на його думку, є таким стандартом, який “визначає бажану поведінку для одиниці або класу одиниць у специфічних контекстах, пов'язаних з іншими класами одиниць” [14]. Відповідно до цих визначень, цінності є скоріше властивостями систем у цілому, вони мають позаособистісний, надособистісний характер, а норми – властивостями чи стандартами, які мають бути визнаними індивідами або групами та властивими їм у спільній життєдіяльності.

Для П. Сорокіна, як відомо, цінність була рівнозначна істині і становила основу культури, яка була властива певним періодам розвитку людства. А стійкість будь-якої групи, її “мирний стан” визначався

наявністю моральних норм. Розглядаючи роль санкцій, він писав: “У кожній групі наявний певний порядок взаємовідносин, який потребує від кожного члена і певного розподілу прав і обов’язків кожного співучасника групи” і якщо група співіснує мирно, і в ній немає конфліктів, то, відповідно, у ній є “консенсус моральних норм” [15, с. 143–144]. Однак він обстоює й думку про те, що не всі члени групи можуть дотримувати спільних моральних норм, оскільки мають інші цінності. Вочевидь, “консенсус моральних норм” може існувати певний час, оскільки в кожній групі завжди виявляються особистості, які намагаються “мислити по-іншому”. Як зазначає О. Якуба, “спільні цінності є інтегративним фактором, але він не єдиний. Цінності можуть не лише об’єднувати, але й бути протилежними. Їхня роль може змінюватися” [16, с. 41]. Однак не змінюється їх сутність: вони визначають життєві пріоритети, сенси, стратегії життєдіяльності людей, сприяють вибудові системи ціннісних відносин у суспільстві, конституують процеси оцінювання та визначають його критерії. *Тобто цінності є тим бажаними, ідеальними смислами (значеннями, засадами), на основі яких вибудовуються системи соціальних норм.* Соціальні норми, за визначенням О. Якуби, є правилами, що “відображають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи, у їхніх взаємовідносинах одна з одною, соціальними інститутами, суспільством у цілому” [16, с. 42]. Саме норми визначають стандарти, умови, форми поведінки, цілі, засоби їх досягнення, окреслюють межі “дозволеного і недозволеного”.

У наших попередніх статтях ми вже звертали увагу на те, що саме цінності та соціальні норми становлять ціннісно-нормативні засади соціально-правових відносин, а відтак, вони є складовою механізму регулювання правової системи [17]. Здавалося б, що дотримання соціальних норм всіма суб’єктами соціально-правових відносин автоматично призводить до цілеспрямованої діяльності правової системи, яку в соціологічній інтерпретації ми пропонуємо розуміти як відносно самостійне, цілісне, упорядковане соціальне утворення правових суб’єктів (осіб, організацій, держави) та інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм і принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку і функціонує завдяки законодавчій системі та юридичній практиці з метою забезпечення й утримання правопорядку [18].

Однак очевидним є той факт, що, по-перше, цінності і соціальні норми не є раз і назавжди усталеними, по-друге, вони не є властивими людям від природи, а формуються і засвоюються у процесі їхньої соціалізації, а по-третє, вони стають спільними і загально визнаними лише за певних умов і обставин, а точніше за наявності певного консенсусу.

Тож постає запитання: що детермінує цей консенсус у виборі та визнанні цінностей та соціальних норм як регуляторів соціально-правових відносин? Звісно, що основою цього консенсусу є соціальні інтереси і

соціальні очікування різних особистостей та соціальних груп як суб'єктів правової системи.

Соціологи розглядають соціальні інтереси як “реальні причини дій, вчинків, що формуються у соціальних груп у зв'язку з їх різним положенням та роллю в суспільному житті” [19, с. 95]. Вочевидь, будь-яка група спочатку створюється на основі інтересів її членів, які у процесі їхньої взаємодії акумулюють у собі спільні потреби більшості. Як зазначає Ю.Ф. Пачковський, механізм переходу від простої агрегації людей до стійкого соціального об'єднання групи передбачає три рівні регулювання. На першому – *типологічному* – рівні майбутні члени соціальної групи об'єктивно є подібними за певними критеріями, хоча повною мірою цього ще не усвідомлюють. На другому – *ідентифікаційному* – рівні члени групи вже усвідомлюють свою належність до цієї групи, ототожнюються, уподібнюють себе з іншими, між ними виникають емоційні зв'язки, набуваються та засвоюються цінності, ролі, моральні якості інших. На третьому рівні члени групи “усвідомлюють спільність своїх інтересів і висловлюють готовність до спільних дій. Цей рівень відзначається *солідарністю* відносин” [20, с. 190–191]. Ясно, що негласне (моральне) або гласне (нормативно-правове) затвердження спільних соціальних інтересів групи відбувається під впливом багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників. До суб'єктивних можна віднести потреби, ділові та особистісні якості, зокрема ціннісні орієнтації, рівень правосвідомості членів групи та її лідерів, до об'єктивних – зовнішнє оточення групи, а саме: цінності суспільства, політичну та соціально-економічну ситуацію, дієвість правової системи, рівень соціального знання, рівень культури, рівень відкритості та інформатизації суспільства тощо. Якщо суб'єктивні чинники співвідносяться з об'єктивними, то процес формування соціальних інтересів групи прискорюється і спрямовується на пошук консенсусних засад співдіяльності. Наприклад, якщо члени будь-якої політичної організації поділяють певні ідеологічні принципи і політична ситуація в країні уможливорює вільний вибір ідеології, то процес становлення і формалізації цієї організації відбувається досить швидко та ефективно. Якщо ж політична ситуація не сприяє вільному вибору ідеології (так, скажімо, було за радянських часів), то формування політичної організації гальмується протистоянням із зовнішніми обставинами, появою конфліктного поля як між членами самої організації, так і з її зовнішніми опонентами, що зрештою може призвести до її розпаду.

Власне *соціальні інтереси* є нічим іншим як *вербальним та діяльнісним виявом узгоджених пізнавальних потреб членів групи, який уможливорює вибір цілей, цінностей, спрямованість дій та створення спільного набору соціальних норм та узгоджень*. Тож соціальні інтереси забезпечують здійснення тієї діяльності, яка задовольняє їх носіїв. У контексті нашого дослідження можна сказати: або правової або позаправової. А це і доводить думку про те, що соціальні інтереси є

регуляторами будь-якої соціальної системи, зокрема правової системи. Однак, як свідчить історія, соціальним інтересам однієї соціальної групи нерідко протистоять соціальні інтереси інших груп, з якими необхідно рахуватися або не рахуватися, проте обійти їх увагою неможливо. Достатньо згадати протистояння владних політичних партій і опозиційних, або, наприклад, протидіючих сторін у судовому процесі. Тобто виникає необхідність врахування не тільки соціальних інтересів інших груп, а й соціальних очікувань і членів всередині групи і поза нею. Тобто логічно викристалізовується ще один *соціальний регулятор у правовій системі – соціальні експектації*. Психологи трактують експектації як “систему очікувань відносно норм виконання індивідом соціальних ролей” [21, с. 457]. Очікування людини марні, коли існує невизначеність людських стосунків, коли немає певних соціальних гарантій відносно того, як члени групи мають поводитися, як мають або будуть враховувати інтереси, потреби і прагнення інших. Якщо соціальні норми можуть мати і моральний, і правовий характер, то експектації належать до моральних санкцій і не завжди можуть бути усвідомленими членами групи. Люди очікують від інших виконання ними певних соціальних стандартів, норм не тільки тоді, коли вони самі повністю підпорядковуються ним, а й тоді, коли їх порушують. Наприклад, людина, яка здійснює економічний злочин, завдаючи державі збитків, може це робити разом з іншими членами групи, у такому випадку її очікування спрямовані на те, що у неї є спільники, які готові так само, як і вона, порушувати соціальні норми і правові закони. Може бути й інша ситуація, коли, наприклад, людина точно знає, що її прагнення збагатитися за рахунок інших не поділяють інші члени групи, у такому випадку вона очікує від них не підтримки, а незадоволення, а також осуду. Тобто соціальні експектації можна розглядати двояко: з одного боку, це можливість (надія) членів групи отримувати від інших розуміння і відповідно до цього і певної їх рольової поведінки, а з іншого – певний обов’язок поводитися таким чином, щоб відповідати очікуванням інших. Саме обов’язок людини поводитися у групі або спільноті, відповідаючи певним очікуванням інших, у суспільстві визначається правовими нормами, які чітко й однозначно визначають межі дозволеного і недозволеного. Тобто правові норми як різновид соціальних норм є унормованим соціальним регулятором усіх видів соціальних відносин, що виникають у суспільстві.

Таким чином, можна вважати, що *соціальними регуляторами правової системи суспільства є соціальні норми (моральні й правові), соціальні інтереси та соціальні експектації*. Вони є властивостями людей, які, у свою чергу, виступають у ролі суб’єктів соціально-правових відносин і одночасно можуть бути і творцями, і заручниками правової системи, яка функціонує в тому чи іншому суспільстві. Проте названі регулятори становлять лише базовий рівень регулятивного механізму правової системи, на якому вибудовується *правова культура суб’єктів соціально-правових відносин*, яка, у свою чергу, впливає на формування

базових регуляторів, і формується характер соціально-правових відносин, від яких залежить і стан, і характер правової системи.

Правова культура суспільства, у широкому розумінні, є різновидом загальної культури суспільства. Вона являє собою сукупність усіх знань та цінностей, що досягнуті людством у галузі права, і стосується існування правової реальності конкретного суспільства. А система цінностей – це “активність суб’єктів права у правовій сфері, добровільність виконання вимог правових норм, реальність прав і свобод громадян, ефективність правового регулювання, якісні закони, досконала законодавча техніка, розвинута правова наука, юридична освіта, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок. Систему цінностей у галузі права, що існують у реальному функціонуванні в суспільстві, називають правовою реальністю, яка у структурному відношенні збігається з поняттям “правова система” [22].

Тож і виявляється, що рівень розвитку правової культури суспільства впливає на формування правової культури будь-якої соціальної групи, спільноти, кожної людини, зокрема на її здатність сприймати та визнавати правові принципи та закони, усвідомлювати необхідність діяти правосвідомо у всіх сферах своєї діяльності, застосовувати правові норми в соціальних відносинах. А з іншого боку, соціальні інтереси кожної соціальної групи впливають на формування правової системи суспільства, регулюючи межі тих соціально-правових норм, які сприймаються більшістю. Тобто процес формування правової культури складний та тривалий, оскільки його складовими є соціальні інтереси та правові практики різних соціальних груп.

Становлення України як самостійної незалежної держави відбувалося в складних умовах, які, безумовно, вплинули на стан правової системи, а відтак, і правової культури. Р. Олійничук у статті “Проблеми формування правової свідомості та правової культури в українському суспільстві” зазначає, що на “формування правової свідомості і правової культури впливає увесь процес правотворчості, процес реалізації та застосування правових норм державними органами України, стан законності і правопорядку, розвиток правовідносин” і підкреслює, що цей процес не може відбуватися стихійно, а потребує “активної діяльності суспільства, усіх його громадян, кожної особи”, більше того, акцентування уваги на “формуванні в кожній людині позитивно-правових знань та психологічних механізмів поваги до права у структурі правосвідомості, визначення (що потребує наукового поняття) теоретичної моделі та концепції формування правової культури особи” [23]. З цією думкою науковця можна погодитися. Проте вважаємо, що для формування теоретичної моделі та концепції правової культури варто визначити стратегію вдосконалення соціальних регуляторів правової системи, без яких неможливо сформувати її належний рівень.

Стратегічною метою українського суспільства має бути формування правової держави. Очевидним є розуміння того, що соціальні

інтереси громадян жити і діяти у правовому полі можуть сформуватися достатньою мірою лише тоді, коли, по-перше, у державі існує розподіл законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; по-друге, коли закони є однаковими для всіх людей, незалежно від їх посад та соціального статусу; по-третє, коли представники влади не використовують свої повноваження для задоволення власних інтересів і, по-четверте, коли всі громадяни несуть виключно правову відповідальність за свої дії та вчинки.

За умов рівної правовідповідальності у суспільстві набирають обертів саморегулятивні процеси формування та відтворення таких соціальних норм, які забезпечують невідворотність правової поведінки. Якщо люди повною мірою усвідомлюють, що правопорушники будуть покарані за існуючими законами, а не за вказівкою певного чиновника, то виробляється органічний взаємозв'язок між їх соціальними експектаціями та соціальними інтересами щодо створення та підтримки соціально-правових відносин, який і впливає на соціальне регулювання правовою системою.

Висновки. Таким чином, правова система як невід'ємна складова суспільства може функціонувати тоді і тільки тоді, коли в динамічному русі є сукупність тих регуляторів, що забезпечують її самовідтворення та саморозвиток. Результати наукового пошуку дають можливість стверджувати, що основними соціальними регуляторами правової системи є *триєдина структура: соціальні норми, соціальні інтереси та соціальні експектації* певних соціальних суб'єктів, які є творцями соціально-правових відносин. Ця тріада формується під впливом домінуючих у суспільстві цінностей, які сутнісно впливають на формування правової культури та правової свідомості членів конкретної соціальної спільноти чи групи. А рівень правокультури та правосвідомості, у свою чергу, стимулює формування відповідних їм соціальних норм, інтересів та експектацій. Тож регулятивний механізм правової системи характеризується єдністю об'єктивних та суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники полягають у тому, що регуляція правової системи відбувається під впливом певного історично зумовленого періоду життя суспільства (чи соціальної спільноти), якому властива відповідна правова культура, система цінностей та соціальних норм (моральних і правових), що впливають на його політичну, економічну та громадянську зрілість, а відповідно, на стан дотримання права як основної суспільної цінності. Суб'єктивна сторона регулятивного механізму представлена соціальними інтересами та соціальними експектаціями суб'єктів соціально-правових відносин, які безпосередньо визначаються їх рівнем правосвідомості і впливають на функціонування правової системи в цілому.

У сучасних українських реаліях рівень і правової свідомості окремих соціальних груп та особистостей і правової культури суспільства в цілому, за оцінками соціологів і правознавців, є недостатнім, оскільки ці питання потребують подальшого поглибленого дослідження.

Література

1. Яроцький В. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання / В. Яроцький // Право України. – 2010. – № 12. – С. 19–23.
2. Алексеев С. Механизм правового регулирования в социалистическом обществе / С. Алексеев. – М., 1966. – 187 с.
3. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України / С.О. Погрібний. – К., 2009. – 304 с.
4. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–34.
5. Клименко К. Історико-філософські та правові основи методології правоого регулювання суспільних відносин / К. Клименко // Право України. – 2007. – № 3. – С. 32–36.
6. Тарахонич Т.І. Правове регулювання та його роль у процесі модернізації правової системи / Т.І. Тарахонич // Віче. – 2007. – № 17. – С. 61.
7. Малько А.В. Механизм правового регулирования / А.В. Малько // Правоведение. – 1996. – № 3 (21). – С. 54–62.
8. Мельник О. Сфера правового регулювання: поняття, ознаки, види / О. Мельник // Право України. – 2010. – № 9. – С. 132–145.
9. Социология права: Учебник / В.М. Сырых, В.Н. Зенков, В.В. Глазырин и др. ; под ред. проф. В.М. Сырых ; Ин-т законодательства Правительства Российской Федерации. – 3-е изд., стер. – М. : Юридический дом “Юстицинформ”, 2004. – 464 с.
10. Огаренко Т.О. Соціальний механізм правової сфери в Україні: проблемне поле (Міжнародний круглий стіл) / Т.О. Огаренко // Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики : [зб. наук. пр.] / голов. ред. О.Л. Скідін ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2009. – Вип. 41. – С. 71–78.
11. Огаренко Т.О. Системоутворюючий соціальний механізм правової сфери: гносеологічний аспект / Т.О. Огаренко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2009. – № 881. – Вип. 24. – С. 117–122.
12. Словарь иностранных слов. – 8-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 181. – 624 с.
13. Дюркгейм Е. “Об’єктивність” соціально-наукового пізнання / Е. Дюркгейм // Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – К. : Основи, 1998. – С. 192–263.
14. Парсонс Т. Функциональная теория изменения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль: Тексты / под ред. В.И. Добренкова. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 464–480.
15. Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / общ. ред., сост и предисл. А.Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
16. Якуба О.О. Соціологія / О.О. Якуба. – Х. : Константа, 1996. – 191 с.
17. Огаренко Т.О. Ціннісно-нормативні засади соціально-правових відносин / Т.О. Огаренко // Ринок праці та зайнятість населення. – 2011. – № 1 (26). – С. 29–30.
18. Огаренко Т.О. Соціальна структура правової системи: концептуалізація поняття / Т.О. Огаренко // Вісник Академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України. – 2009. – № 4. – С. 18–23.
19. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина ; сост. Э.М. Кожева, Н.Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.
20. Соціологія і психологія : навч. посіб. / за ред. Ю.Ф. Пачковського. – К. : Каравела, 2009. – 760 с.
21. Психология : словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
22. Правова культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.

23. Олійничук Р. Проблеми формування правової свідомості та правової культури в українському суспільстві / Р.Олійничук // Юридичний журнал [Електронний ресурс]. – 2006. – № 2. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2137>.

Огаренко Т.О. Соціальні регулятори правової системи: стратегія їх удосконалення в українському суспільстві

У статті обґрунтовано соціальні регулятори правової системи. Простежено органічний зв'язок між соціальними нормами, соціальними інтересами, соціальними експектаціями та правовою культурою суб'єктів соціально-правових відносин. Окреслена стратегія вдосконалення соціальних регуляторів в українському суспільстві.

Ключові слова: *правова система, соціальні регулятори, соціальні норми, соціальні інтереси, соціальні експектації, соціальне регулювання, правова культура.*

Огаренко Т.А. Социальные регуляторы правовой системы: стратегия их совершенствования в украинском обществе

В статье обосновываются социальные регуляторы правовой системы. Прослеживается органическая связь между социальными нормами, социальными интересами, социальными ожиданиями и правовой культурой субъектов социально-правовых отношений. Очерчивается стратегия совершенствования социальных регуляторов в украинском обществе.

Ключевые слова: *правовая система, социальные регуляторы, социальные нормы, социальные интересы, социальные ожидания, социальное регулирование, правовая культура.*

Ogarenko T.A. the Social regulators of the legal system: strategy of their perfection is in Ukrainian society.

The social regulators of the legal system are grounded in the article. Organic connection is traced between social norms, social interests, social ekspektacyami and legal culture of subjects of social-legal relations. Strategy of perfection of social regulators is outlined in Ukrainian society.

Key words: *legal system, social regulators, social interests, social ekspektacii, social adjusting, legal culture.*

СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

УДК 316.74:2(477) (043.3)

КАТАЄВ С.Л.

САКРАЛЬНЕ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ

Ми поділяємо думку відомого фахівця з проблем релігієзнавства І. Яблокова, що “сакралізація означає залучення в сферу релігійного санкціонування форм суспільної й індивідуальної свідомості, діяльності, відносин, поведінки людей, інститутів, поширення впливу релігії на різні сфери суспільного і приватного життя” [1, с. 69]. Поширення сакралізації на повсякденність потребує ретельного вивчення.

Завдання статті. Окреслити прояви сакрального у повсякденному житті.

Дослідженню релігії та сакрального присвячена значна кількість праць класиків соціології: Ж. Батая, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Б. Маліновського, К. Юнга та ін.

Українська соціологія релігії представлена такими іменами, як А. Биченко, В. Бурлачук, Н. Дудар, В. Єленський, А. Колодний, М. Лукашевич, А. Панков, М. Паращевін, А. Річинський, Л. Рязанова, Л. Скокова та ін. Об'єктом їх уваги є місце релігії та сакрального в суспільному житті, окремі аспекти сакрального, визначення загального рівня релігійності населення України або його регіональних зрізів.

До характеристик і рис сакрального входить не лише його “священний” характер, тобто протиставлений профанному, буденному, тому, що на “цій” стороні. Через атрибути священного, до якого люди ставляться як до чогось важливого для себе, як особливого, незвичайного, того, що вимагає до себе особливої поваги, то й інші явища, предмети можуть набувати сакрального характеру, якщо вони мають такі самі якості, властивості, значення.

Тобто деяке явище ми визначаємо як сакральне не лише через його особливу священну природу, а й через своє ставлення до нього, ми ставимося до нього шанобливо, як до важливого для себе, відчуваємо відповідальними за його збереження, ображаємося, якщо його принизять.

Тут можна застосувати закони формальної логіки. Якщо атрибуція сакрального “А” передбачає шанобливе і серйозне до себе ставлення, то в разі якщо “В” вимагає поваги, серйозного до себе ставлення і дуже важливе для нас, воно є сакральним.

У зв'язку з цим Р. Коллінз зазначає: “Відмітна особливість священного полягає в тому, що воно небезпечне і вкрай важливе: ви повинні підходити до нього серйозно, шанобливо, з необхідними приготуваннями. Не священне утворює інший світ” [2].

Тут явно феноменологічний підхід. Згідно з яким, не має особливого значення дійсна природа об'єкта. Вирішальне значення має те, як він нам

уявляється. Ця характеристика феноменологічного підходу виразно впливає з визначення класика феноменології Е. Гуссерля: “Замість предметів, цінностей, цілей, допоміжних засобів ми розглядаємо той суб’єктивний досвід, у якому вони “являються”. Ці “явища” суть феномени, які за своєю природою мають бути “свідомістю про” їх об’єктів, незалежно від того, реальні самі об’єкти чи ні” Це цитата зі статті в енциклопедії на слово “феноменологія” [3].

Ще раз підкреслимо, природа сакрального визначається не його сутнісними рисами як чогось надприродного і священного, а ставленням до нього. Звідси висновок: в принципі будь-який об’єкт, явище, предмет може бути сакральним для того, хто ставиться до нього як чогось важливого, значного, того, що вимагає поваги. Прикладом цього є найхімерніші і незвичайні або, навпаки, тривіальні предмети, що служили тотемом у давніх або амулетом у сучасних людей.

Для вчених такими об’єктами, що набувають статусу сакральних, є істина, важливі ідеї, проблеми, що звертають пильну увагу співтовариства вчених. Так, у цьому випадку сакральним є предмет обговорення в цій статті, а саме “сакральне”. Якби ми обговорювали серйозно і детально суть профанного і це б зустріло зацікавлену увагу співтовариства учених, то сакральним було це “профанне”.

Ми в цьому аспекті розуміємо вираз “не метати бісер перед свинями”, тобто не обговорювати сакральні речі перед тими, хто не може розділити з нами священне до них ставлення, інакше це священне профанується, знецінюється.

Тут ми звертаємо увагу ще на один аспект, а саме на комунікативну природу сакрального, на дискурс сакрального. Сакральне може бути таким тільки за певних умов комунікації з приводу цього сакрального. Не лише ми самі повинні ставитися до об’єкта як сакрального, а й наші партнери по комунікації повинні ставитися до нього так само.

Тут слід врахувати відмінність між дискурсом і комунікацією. Дискурс не вимагає дискусії, а комунікація передбачає дискусію. Це розрізнення запропонував М. Хайдеггер у своїй теорії комунікативної дії. Саме вихід в надіндивідуальне освячує інтелектуальні комунікативні ритуали та особливий сакральний об’єкт.

“Традиційні зустрічі інтелектуалів є церемоніальними зборами для поклоніння цьому сакральному об’єкту, без чого він не може бути ні створений, ні збережений” [2].

Тут потрібно уточнити, що є обмеження в тому, щоб визнавати деякі явища, речі, події сакральними. Низинна природа певних явищ чинить опір номінації сакрального. Те, що в більшості людей асоціюється з брудним, нищим складно іменувати сакральним, яке у людей має стійку конотацію зі священним. Тут можуть бути лише винятки, що мають індивідуальний характер. Але справжнє сакральне в інституалізованому вигляді, і такому, що соціально легітимізовано, все ж повинно отримати санкцію деякого співтовариства.

Цікава філологічна деталь. Брудний і нечистий формально ніби є синонімами. Але в тематиці сакрального їх не можна ототожнювати. Адже існує поняття “нечистий дух”, його ніхто не називає брудним. А це поняття вже має сакральний сенс, хоча і такий, що має негативний відтінок. Бог і диявол належать до сакральної сфери, відображаючи дві її іпостасі: піднесене і потворне. Священний трепет викликає у нас і небесна височінь, і бездонна прірва, рай і пекло.

Для нас частіше сакральність, космізм і духовність – поняття однопорядкові. Темна сторона сакрального для нас розкривається рідше і з небажанням.

Сакральність у повсякденності виявляється в речах, їжі, одягу. Так, у літературі є дуже переконливий нарис про рушник як атрибут важливих ритуалів, що мають сакральний сенс. Так, рушниками прикрашають у селах домашній вівтар, на рушнику подають почесному гостю хліб, сіль. Важливе місце займає рушник у поховальних і весільних ритуалах, що, без сумніву, мають сакральне для людини значення.

Сакральність їжі частіше зустрічається в релігійних, святкових обрядах у давніх народів. Є племена в Африці, у яких накладено табу на присутність людей під час трапези вождя. У найпримітивніших племен сакралізований канібалізм. У скандально відомого лідера євразійства О. Дугіна, прибічники якого здійснили акцію з руйнування державних знаків на Говерлі, є стаття, у якій він стверджує, що регіоном, у якому найбільш поширений вампіризм, є Україна, а скіфи були антропофагами. Отже, О. Дугін посміливо пам'ятає про Україну і навіть у статті про канібалізм не забув згадати про неї. Він також стверджує, що “людина була скасована як сакральна їжа не тому, що це погана їжа, а навпаки, тому, що це занадто гарна їжа. Мораль не має тут жодного значення – вона раціоналізувала рухи міфу і культу” [4].

Призначення сакрального має духовний сенс, воно налаштовує людину на відповідальне ставлення до того, що відбувається. Але деякі психологи стверджують, що сакральне може служити способом маніпулювання свідомістю і поведінкою людей. Наділяючи сакральним деякі події, держава або політична сила спонукають людей ставитися до них особливо. У цьому випадку сакральність виявляється вже “на озброєнні”, це вже не цінність, а засіб у політичній або ідеологічній боротьбі” [5]. О. Доценко, посилаючись на К. Юнга, вважає, що однією з функцій сакрального є виділення певної людини з соціального оточення для того, щоб надати вагомійший характер її владі. Способами сакралізації влади “виступають таїнства і відзнаки. За допомогою таїнств присвячення (освячення, сакралізації) – переміщення людини в особливу позицію щодо інших людей – створюється захист індивідуальності від посягань колективу. Цього обраного (і недоторканного) навантажують відповідальністю за всіх, наділяючи також владою над ними. А щоб будь-який зустрічний міг вчасно зрозуміти, хто перед ним, лідера наділяють особливими відзнаками – сигналами несхожості на інших, рядових членів

співтовариства. Така природа священного – це таємниця індивідуальності, таємниця прийняття рішення” [5, с. 71].

Значущість проблеми сакрального ілюструється намаганням групи французьких учених Колежу соціології на чолі з Ж. Батаєм у 30-х рр. ХХ ст. створити особливий напрям дослідження – “сакральну соціологію”. Основним завданням Колежу було впровадження сакрального в життя, “регенерація” сакральних феноменів у сучасному світі. Ж. Батай звертає увагу на те, що *sacer* перекладається з латинського і як “святий”, і як “проклятий”. Ці дві сторони французькі соціологи тієї доби позначали як ліве та праве. Тож, відповідно до анатомії сакрального об’єкта з погляду Ж. Батая, “у цілому ліве викликає відразу, а праве – потяг [6, с. 111].

Соціальне життя, згідно з Ж. Батаєм, полягає в пошуку “універсального бога, щоб мати можливість розширювати простір штучної оргії” [6, с. 528].

Саме прагнення надати сакральному універсального характеру, бачити прояв його у всіх сторонах життя суспільства від повсякденності до влади показово для методології постмодерну. Тож сакральна соціологія, об’єктивно кажучи, була першим проявом постмодерністської соціології. Хоча Ж. Батай неодноразово вказував на те, що сучасне йому суспільство відзначається втратою сакрального початку, насправді багато виступів у Колежі соціології вказували на протилежне, а саме на поширення сакрального у суспільному житті. Зупинимося на цьому детальніше. У доповіді “Сакральне в повсякденному житті” М. Лайріс на особистому прикладі спогадів дитинства показав прояв темної та світлої сторони сакрального в буденних ситуаціях повсякденного життя людини [6, с. 70]. Різні речі, частини житла, життєві ситуації, окремі слова в певному аспекті та під певним кутом зору сприймаються як сакральні об’єкти, тобто такі, що є незвичними, що викликають містичну реакцію, повагу або відразу. Ці об’єкти сповнені магією. Але подібне сприйняття має суб’єктивний характер, залежить від стану людини, її психічного складу та інших особистих причин. Тож, те, що для одного є сакральним, для іншого таким може і не бути. Але, з феноменологічного погляду, це не має значення. Якщо певний об’єкт сприймається людиною як сакральний, то поведінка людини стосовно цього об’єкта зумовлена саме таким сприйняттям. А об’єктивно чи суб’єктивно є насправді сакральним, магічним цей об’єкт немає значення. У книзі вказується, що навіть дефекація може мати магічне значення [6, с. 113]. Сакральними об’єктами Ж. Батай називає трупи, кров, особливо менструальну. Він відзначає, що в соціальній спільноті є певне сакральне ядро, навколо якого здійснюється подвійний рух потягу та відрази [5, с. 112]. Особливо чітко цей рух відзначається стосовно трупів.

Цю тезу розвиває сучасний російський соціолог культури Л. Іонін в есе із соціології смерті в збірнику наукових праць під його редакцією “Нова магічна епоха” [7]. Він та молоді українські соціологи у цьому збірнику приводять переконливе обґрунтування тези про проникнення, просочування

магічного, сакрального в усі сфери життя. Отже, Л. Іоніна та його молодих українських колег можна назвати продовжувачами ідей сакральної соціології.

У другій половині ХХ ст. спостерігаються явні ознаки наростання сакралізації: підвищення інтересу до релігії, поява великої кількості нетрадиційних релігій тощо.

Ми вважаємо, що інкорпорацію сакрального у різні сфери суспільного життя, що відбувається зараз, може бути позначено терміном “трансакралізація”. Цей термін ми пропонуємо за аналогією з поняттями “трансполітика”, “трансестетика”, “транссексуальність”, які застосовує Ж. Бодрійар для характеристики сучасного суспільства [8].

Трансакралізація полягає у поширенні завдяки традиційним віровченням та новітнім містифікованим теоріям (енергоінформаційного обміну, діагностики карми та ін.) сакрального на всі сторони життєвого світу людини, що є відповіддю на виклик сучасності з такими її рисами, як соціальна, політична та економічна невизначеність і неупорядкованість, загрози суспільства ризику, економічні негаразди значної кількості населення.

На зростання процесів сакралізації звертає увагу багато дослідників.

Одним із джерел трансакральності є ренесанс неоязицтва, що виявляється в неінституалізованих формах вірувань, у космологізації повсякденності, у зв'язку з усім “натуральним”. Так, італійський соціолог М. Маффесолі відзначає: “Насамперед варто сказати про існування певного зв'язку між інтересом, що відроджується, до всього натурального (натуралізм) і почуттям зачарованості світом, що сьогодні можна спостерігати... За різноманітними демістифікаціями, “деміфологізаціями”, що знайшли своїх прихильників у сфері теологічних міркувань, соціолог – цей соціальний “розвідник” – не може не брати до уваги все різноманіття елементів, що вийшли на перший план, таких як доля, небесні світила, магія, ворожіння, гороскопи, культури природи тощо”. Далі він відзначає, що в Європі виникло “зовсім інше відношення до природного чи космічного оточення, ніж нас до того привчило суто раціоналістичне мислення. Природно, це інше ставлення не може не впливати на наші відносини з іншими людьми (у сім'ї, на роботі, вулиці)” [9].

Матеріали деяких досліджень підтверджують наявність процесу трансакралізації у сфері повсякденності.

Сакралізація ширша за релігійність, оскільки містить у собі, крім сталих релігійних, також і неінституалізовані форми релігійних, містичних уявлень і вірувань. Джерела сакралізації кореняться у вірі в надприродне. Але ключовим аспектом сакралізації є саме релігійність.

Отже, згідно з нашою точкою зору, сакралізація – це явище і процес, зміст якого визначається прагненням людей бачити в навколишньому світі й у своїй діяльності елементи містичного, думати, що життя, різні види діяльності залежать від бога, вищих сил. Сакралізація ширша за релігійність, але остання є найважливішим її аспектом. Так, згідно з даними запорізького соціолога Т. Серги з твердженням “Існують таємничі

сили, негідні людині” незгідні тільки 12%, інші 88% різною мірою згодні. Тоді як віруючих у цьому опитуванні 50%. (Дослідження проведено 2008 р. Опитано 1200 осіб за репрезентативною вибіркою у м. Запоріжжі).

Аналогічні результати отримані при вивченні “гетеродоксальної” релігійності в Росії. Цим терміном позначаються численні групи і системи світогляду альтернативної релігійності, такі як: “езотеричні”, “окультні”, “Нью Ейдж” тощо. Гетеродоксальна релігійність охоплює близько 45% населення Росії [10].

Висновки. Отже емпіричні дані підтверджують тезу про постійну присутність сакрального у повсякденності, тобто трансакральності як риси сучасності. Сакральне має відносний та комунікативний характер. Те, що дуже важливе для нас, набуває сакрального значення. Сакралізація влади має на меті маніпулювати людьми, застосовуючи духовні важелі впливу.

Література

1. Яблоков И.Н. Религиоведение : учеб. пособ. / И.Н. Яблоков. – М. : Гардарики, 2005. – 317 с.
2. Коллинз Р. Социологическая интуиция / Р. Коллинз // Личностноориентированная социология. – М. : Академический проект, 2004. – С. 435.
3. Гуссерль Э. Феноменология. Статья в Британской энциклопедии / Э. Гуссерль // Логос. – 1991. – № 1. – С. 12–21.
4. Дугин А. О метафизике каннибализма [Электронный ресурс] / А. Дугин. – Режим доступа: <http://arcto.ru/modules.php?file=article&name=News&sid=1304>.
5. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – М. : ЧеРо : Изд-во МГУ, 1997. – 344 с.
6. Коллеж социологии. – СПб. : Наука, 2004. – 588 с.
7. Постмодерн: новая магическая эпоха : сб. статей / под ред. Л.Г. Ионина. – Харьков, 2002.
8. Бодрийяр Ж. В Тени Тысячелетия, или Приостановка Года 2000 [Электронный ресурс] / Ж. Бодрийяр. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bodr/2000.php.
9. Маффесоли М. Околдованность мира или божественное социальное / М. Маффесоли // СОЦИО-ЛОГОС. – М. : Прогресс, 1991. – С. 274–283.
10. Беляев Д.О. Опыт эмпирического исследования гетеродоксальной религиозности в современной России / Д.О. Беляев // Социологические исследования. – 2009. – № 11. – С. 88–98.

Катаєв С.Л. Сакральне у повсякденному житті

У роботі розглянуто проблему сакрального в аспектах повсякденного життя: в одязі, їжі, громадському та науковому житті. Підкреслено відносність та комунікативний характер сакрального як такого, що викликає повагу, відчуття важливості для людини, духовного та священного. Звертається увага на світлі та темні сторони сакрального.

Ключові слова: сакральне, профанне, сакральна соціологія, функції сакрального, повсякденність.

Катаев С.Л. Сакральное в повседневной жизни

В работе рассматривается проблема сакрального в аспектах повседневной жизни: в одежде, еде, общественной и научной жизни. Подчеркивается относительность и коммуникативный характер сакрального как такового, что вызывает уважение, ощущение важности для человека духовного и священного. Обращается внимание на светлые и темные стороны сакрального.

Ключевые слова: сакральное, профанное, сакральная социология, функции сакрального, повседневность.

Kataev S. Sacral in everyday life

A problem is in-process examined sacral in the aspects of everyday life : in clothes, meal, public and scientific life. Relativity and communicative character are underlined sacral, as such, that causes respect, feeling of importance for a man spiritual and sacred. Attention applies on light and dark parties of sacral.

Key words: sacral, profanmal, sacral sociology, functions of sacral, daily occurence.

РЕЛІГІЯ В ЖИТТІ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ ДОНЕЦЬКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ОПИТУВАННЯ)

Починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст., релігія стала звичайною складовою українського суспільства. Україна пережила у 90-ті рр. ХХ ст. релігійний бум, але сьогодні релігійне життя увійшло в рамки свого природного існування. Рівень релігійності населення, традиційно низький в атеїстичному радянському суспільстві, значно збільшився за роки незалежності й сягав показників 48–70% від загальної кількості населення країни [2; 5]. Проте цікаво з'ясувати, а чи це зростання було даниною моді, чи ж дійсно можна говорити про підвищення релігійності і духовності нашого суспільства. Особливо це важливо, коли йдеться про молодь, зокрема молодь студентську, яка має в недалекому майбутньому стати інтелектуальною елітою суспільства. Які цінності та моральні орієнтири є в сучасній студентській молоді, на які духовні складові спирається вона у своєму житті, чи змінюються певні позиції у світосприйнятті, стані духовності та релігійності нашої сучасної молоді порівняно з молоддю 90-х рр. ХХ ст. та початку 2000-х рр.

Мета статті – проаналізувати рівень релігійності та ціннісних орієнтирів сучасного донецького студентства на основі здійсненого авторами у 2011 р. соціологічного опитування та порівняння цих даних із більш ранніми, що були отримані під час соціологічного дослідження 2002 р. [1; 2]. За окремими позиціями передбачається порівняння із загальноукраїнськими даними щодо релігійності молоді станом на 1992–1994 рр. [3].

Проблема релігійності молоді у пострадянський час постійно була та й сьогодні залишається в центрі уваги дослідників. Серед найбільш цікавих та аналітичних загальних праць із цього приводу слід згадати, передусім, праці В. Єленського, В. Перебенесюка [3] та О. Сєвекіної [5]. Регіональні аспекти були висвітлені у статтях дослідників Н. Белікової й О. Белікова [1; 2] та в матеріалах соціологічного дослідження “Національна та релігійна толерантність київських студентів”, яке було проведено Молодіжною асоціацією релігієзнавців та МАГО “АРРАІД” [4].

Для з'ясування ставлення студентів до релігії та релігійних цінностей у березні 2011 р. було проведено соціологічне опитування серед студентів двох вищих навчальних закладів Донецька: Донецького національного університету та Державного університету інформатики і штучного інтелекту. На питання анкети відповіли 324 студенти. Серед опитаних дівчат виявилось 62%, юнаків – 37%. Вік: 17 років – 1,9%, 18 – 64,2%, 19 – 13,9%, 20 – 2,5%, 21 – 1,9%, 22 – 0,3%. Неодруженими є всі 100% респондентів.

Запропонована анкета містила шість питань, які умовно можна розділити на дві групи. Перша з'ясовувала релігійне самовизначення студентів, це, передусім, запитання про релігійну самоідентифікацію,

конфесійну належність, знання релігійної догматики та характер релігійної поведінки. Друга група стосувалася ціннісних орієнтацій студентів донецьких вищих навчальних закладів.

Згідно з отриманими даними, віруючою людиною вважають себе 48,1% опитаних (з них 64% – жінки та 36% – чоловіки), 44,2% вагаються між вірою та невірою (“скоріше так” – відповіли 37,1% респондентів (66,7% – жінки та 33,3% – чоловіки), “скоріше ні” – 7,1% (47,8% – жінки, 52,2% – чоловіки), байдужими до релігії себе проголосило 3,1% опитаних (50% – жінки, 50% – чоловіки), невіруючі становлять 4,6% респондентів (40% – жінки, 60% – чоловіки). Отже, можна побачити, що майже половина опитаних задекларувала себе як віруючі, при цьому жінки виявилися більш релігійними, ніж чоловіки.

Порівняння із даними по Донецьку станом на 2002 р. [2, с. 109] засвідчують, що тоді віруючими себе визнали 71,2%, вагалися між вірою та невірою – 16,2%, байдужими до релігії себе проголосило 7,2% опитаних, невіруючі становили – 5,5% респондентів (табл. 1).

Таблиця 1

**Дані стосовно віруючих, тих, хто вагається,
байдужих до релігії та невіруючих**

Роки	Віруючі, %	Ті, хто вагається, %	Байдужі, %	Невіруючі, %
2002	71,2	16,2	7,2	5,5
2011	48,1	44,2	3,1	4,6

Аналіз свідчить, що проголошений у 2011 р. рівень релігійності є нижчим, ніж у 2002 р. Разом з тим ми маємо збільшення кількості тих, хто вагається, тобто не має чіткої думки з приводу власної релігійності (з 16,2% до 44,2%). Враховуючи вік наших респондентів, це можна пояснити тим, що процес їх особистого становлення ще продовжується, тому вони не мають чітко визначених поглядів (ми не маємо на увазі студентів з релігійних сімей, де релігійність формується з дитинства). При цьому слід звернути увагу на зменшення у 2011 р. кількості байдужих до релігії та невіруючих, а також на те, що кількість тих, хто “скоріше вірить”, становить 37,1% порівняно з 7,1% “скоріше невіруючих” (а отже, загальна кількість віруючих та “скоріше віруючих” на 2011 р. становить 75,2%, що практично дорівнює показникам кількості віруючих у 2002 р.), тобто робити висновки про кардинальне зменшення кількості віруючих не можна. Разом з тим зазначимо, що виявлена тенденція до зменшення кількості віруючих серед молоді потребує подальшого спостереження для отримання остаточних висновків.

При порівнянні даних, отриманих у 2002 та 2011 рр., із загальноукраїнськими даними 1992–1994 рр. [3, с. 67] (табл. 2) можна побачити безумовне зменшення невіруючих та байдужих до релігії (28% – у 1992–1994 рр., 12,7% – у 2002 р., 7,7% – у 2011 р.), зменшення у 2002 р. з подальшим збільшенням у 2011 р. тих, хто вагається (39%, 16,2%, 44,2% відповідно), та приріст тих, хто вважає себе віруючим у 2002 р. з їх

подальшим зменшенням у 2011 р. (33%, 71,2%, 48,1%). Якщо повернутися до попереднього тексту зі спробами обґрунтувати близькість положень “вірую” та “скоріше вірую”, то загалом можна побачити тенденцію до зростання релігійності студентства порівняно з початком 90-х рр. ХХ ст.

Таблиця 2

Зведені дані декларування релігійності студентством України та Донецька станом на 1992–1994 рр., 2002 р., 2011 р.

Регіон	Роки	Віруючі, %	Ті, хто вагається, %	Байдужі, %	Невіруючі, %
Україна	1992–1994	33	39	12	16
Донецьк	2002	71,2	16,2	7,2	5,5
Донецьк	2011	48,1	44,2	3,1	4,6

Продовжуючи аналізувати отримані в 2011 р. матеріали, можна відзначити, що більшість опитаних – 76,5% – вважають себе такими, що вірять у Бога (серед усіх, хто визнав себе таким, цей показник становить 91%). Ще 9% опитаних назвали себе такими, що вірять, але не в Бога, а в надприродні сили (від кількості віруючих це 4,5%); у всесвітній розум вірять 3,7% студентів (1,9%), серед інших варіантів (а це “вірую у себе”, “у свої сили”, “не визначився”) – 10,8% (2,6% відповідно). Для порівняння: у 2002 р. [2, с. 110] (табл. 3) ми мали, відповідно, 54% тих, хто вірить у Бога, та 17,2% тих, хто вірить у надприродні сили, тобто можна спостерігати збільшення кількості тих, хто проголошує, що вірить у Бога.

Таблиця 3

Дані стосовно тих, хто вірить у Бога, надприродні сили тощо

Роки	Ті, хто вірить у Бога, %	Ті, хто вірить у надприродні сили, %	Ті, хто вірить у всесвітній розум, %	Інші варіанти, %
2002	54	17,2	–	–
2011	76,5	9	3,7	10,8

Однак вважати, що ми маємо у 2011 р. зростання релігійної організованості студентів, не можна, скоріше йдеться про слабке розуміння з боку ряду респондентів релігійної проблематики взагалі та слабке елементарне вміння логічно мислити. Так, 26% з тих, хто проголосили себе невіруючими, при відповіді на перше запитання анкети, вказали, що вони вірять у Бога при відповіді на друге запитання; аналогічно по 13% невіруючих вірять у надприродні сили та всесвітній розум. Серед байдужих до релігії 33% зазначили, що вірять у Бога. Серед тих, хто вагається між вірою та невірою показники розподілилися таким чином: з-поміж тих, хто обрав відповідь “скоріше вірю”, у Бога вірить 77,5%, у надприродні сили – 13,3%, у всесвітній розум – 4,2%; з-поміж тих, хто відзначив відповідь “скоріше невірю”, вірять у Бога 26,1%, у надприродні сили – 17,4%, у всесвітній розум – 8,7%.

Про свою належність до християнських конфесій повідомив 91% віруючих респондентів (у тому числі, до Української православної церкви Московського патріархату (УПЦ МП) віднесло себе 80%; до Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) – 15,5%, до Української греко-католицької церкви (УГКЦ) – 1,3% респондентів, до Римо-католицької церкви – 0,7%). До інших конфесій віднесли себе 3,2% респондентів (серед них – мусульмани (2), рідновіри (1), буддисти (1), кришнаїти (1), сайєнтологи (1), Свідки Єгови (1), анімисти, фетишисти (?)(2)). Якщо порівнювати ці показники із показниками 2002 р. [2, с. 110] (табл. 4), можна помітити відмінності: так, до УПЦ МП себе відносили 28,3% віруючих; до УПЦ КП – 33,6%; до УГКЦ – 8,5%; до інших конфесій – 5,9%; зазначили, що не належать до жодної конфесії, 23,7%.

Таблиця 4

Дані про належність респондентів до конфесій

Роки	УПЦ МП, %	УПЦ КП, %	УГКЦ, %	Інші, %
2002	28,3	33,6	8,5	5,9
2011	80	15,5	1,3	3,2

Дані табл. 4 свідчать про збільшення кількості тих, хто відносить себе до УПЦ МП, за рахунок вірян УПЦ КП, УГКЦ, інших конфесій та тих, хто вважав себе позаконфесійним. Разом з тим виявилось, що один фетишист та один католик (!) взагалі проголосили себе скоріше невіруючими. А буддист, кришнаїт, мусульманин, сайєнтолог, анімист, Свідок Єгови віднесли себе до “скоріше віруючих”. Загалом перелік конфесій засвідчує або повну необізнаність у проблемі, або не зовсім серйозне ставлення окремих респондентів до опитування. І в першому, й у другому випадках це є симптоматичним і свідчить про низький рівень релігійної культури частини опитаних та наочно ілюструє місце релігії в їх житті.

Продовжуючи тему, зазначимо, що значна частина тих, хто вірить не в Бога, а в надприродні сили, також заявили про свою конфесійну належність: до УПЦ МП – 7%, до УПЦ КП – 14%, до УГКЦ – 60%, до інших – 10%. Серед прихильників всесвітнього розуму належними до УПЦ МП визнало себе 1,4%, УПЦ КП – 2%, УГКЦ – 0%, інших – 26,7%. Така сама ситуація виникала й у 2002 р., коли ті, хто вірить у надприродні сили, віднесли себе до УПЦ МП – 6,8%, до УПЦ КП – 24,3%, до УГКЦ – 2,9%, до інших конфесій – 3,9%.

Тобто можна зробити висновок, що серед значної частини студентської молоді взагалі немає якісного розуміння того, що є Бог, а що є віра в надприродні сили, що таке конфесія та конфесійна належність. Так, у поняття “Київський патріархат” або “Московський патріархат” вони часто вкладають геополітичний зміст, обираючи ту чи іншу конфесію за своїми політичними вподобаннями або тим, що вона є найбільш численною в регіоні. Безперечно, що для досить значної частини студентської молоді оголошена церковна належність є демонстрацією

етнічних, культурних, політичних, а не реальних релігійних переваг. Саме це, судячи з усього, спонукало значну кількість опитаних назвати “свою” ту чи іншу церкву. Прикметно, що до УПЦ МП віднесли себе 8% невіруючих, 50% байдужих, 40% “скоріше невіруючих”, 68,4% “скоріше віруючих” респондентів, до УПЦ КП – 20% “скоріше невіруючих” та 19,7% “скоріше віруючих”, до УГКЦ – 2,6% “скоріше віруючих”.

Після цього навряд чи можна вважати парадоксальним той факт, що чимало студентів, які вважають себе християнами, не мають елементарних знань з християнської догматики. Так, 7,5% “вірян” УПЦ МП, 8% – УПЦ КП, 20% – УГКЦ заявили, що не вірять, а відповідно, 19,1%, 30%, 40% з них та 66% з інших християнських конфесій не змогли визначитися, вірять вони чи ні, що Христос був розп’ятий за людські гріхи й на третій день воскрес. Приблизно таку саму картину ми мали й у 2002 р. [2, с. 110] (табл. 5): трохи меншою стала кількість тих, хто взагалі не вірить в один з головних християнських догматів, але значно збільшилася кількість тих, хто не може визначитися, тобто знов-таки ми маємо констатувати збільшення кількості студентів, які не мають власних чітких поглядів на певні проблеми.

Таблиця 5

Дані щодо знання християнської догматики

Конфесія	Не вірю, що Христос був розп’ятий за людські гріхи й на третій день воскрес, %		Не можу визначитися, вірю чи ні, що Христос був розп’ятий за людські гріхи й на третій день воскрес, %	
	2002 р.	2011 р.	2002 р.	2011 р.
УПЦ МП	9,7	7,5	10,6	19,1
УПЦ КП	18,9	8	19,5	30
УГКЦ	6,1	20	15,2	40

Відповідно, й релігійна поведінка основної маси опитаних виглядає не надто послідовною. Зокрема, виявилось, що 8,8% молодих християн не відвідують богослужінь зовсім (серед загалом віруючих у Бога таких 7,3%). Якщо розглядати за конфесіями, то серед вірян УПЦ МП цей показник становить 7,9%, УПЦ КП – 10%, УГКЦ – 40%, інших – 0%.

Відвідують церкву тільки на великі свята 63% християн (серед віруючих у Бога – таких 63,3%). За окремими конфесіями маємо: УПЦ МП – 61,7%, УПЦ КП – 72%, УГКЦ – 60%, інші християни – 33,3%.

Один раз на тиждень або частіше відвідують церкву 4% християн (серед віруючих у Бога – таких 4,8%). За конфесіями: УПЦ МП – 4,7%, УПЦ КП – 2%, УГКЦ – 0%, інші християни – 0%.

Інші варіанти (а це: “по можливості”, “коли є бажання”, “на Великдень”, “коли на душі важко” тощо) – 23,9% від усіх християн (серед віруючих у Бога – 24,6%), серед них вірян УПЦ МП – 25,7%, УПЦ КП – 16%, УГКЦ – 0%, інших християн – 66,7% .

Найвищі показники, як можна побачити, демонструє молодь, що відносить себе до УПЦ, з них регулярно відвідують богослужіння 4,7%, не відвідують зовсім – 7,9%. Щодо представників інших конфесій, то тут

взагалі немає тих, хто регулярно бере участь у богослужіннях, 45% відвідують богослужіння на великі свята, 55% взагалі не відвідують.

Якщо порівнювати дані опитування 2011 р. із даними, отриманими у 2002 р. [2, с. 110] (табл. 6), можна помітити, що найбільша кількість студентів на 2011 р., так само як і на 2002 р., відвідувала церкву тільки на великі свята – їх чисельність навіть зросла з 56,5% до 63%, кількість тих, хто взагалі не відвідував богослужінь, так само, як і тих, хто часто відвідував церкву, на 2011 р. порівняно з 2002 р. зменшилася.

Таблиця 6

Дані щодо відвідування богослужінь респондентами

Частота відвідування богослужінь	Роки	
	2002	2011
Не відвідують богослужінь зовсім, %	15,5	8,8
Відвідують церкву тільки на великі свята, %	56,5	63
Відвідують церкву один раз на тиждень, %	12,5	4

З наведених даних можна зробити висновок, що, незважаючи на певний приріст показників, більшість віруючої молоді не приділяє вагомому значення релігійній практиці. Зрозуміло, що за таких умов не можна говорити про активне релігійне життя сучасної студентської молоді.

За підсумками проведеного у 2011 р. опитування було також складено рейтинг зазначених цінностей, який має такий вигляд: сім'я (468 умовних балів), любов (373), освіта (233), друзі (207), цікава робота (141), гроші (130), Батьківщина (87), релігія (40), суспільне становище (40), національні цінності (17). Отже, серед цінностей, що мають першорядне значення для сучасних студентів, перші три позиції посідають: сім'я – 75,6% опитаних саме її поставили на перше місце (серед віруючих у Бога – 76,7%, віруючих – 77,5%, серед невіруючих – 53,4%), любов – 46% (серед віруючих у Бога – 50,5%, віруючих – 48,1%, серед невіруючих – 46,7%), освіта – 29,9% (серед віруючих у Бога – 28,2%, віруючих – 27%, серед невіруючих – 13,3%). Якщо порівняти із показниками 2002 р., то можна побачити певні зміни. Так, серед студентів у 2002 р. [2, с. 111–112] цінність “любов” займала третю позицію (на другій стояла освіта), позиція “цікава робота” випереджала позицію “друзі” (отже, виявляється, що для сучасних студентів особисті відносини важливіші за освіту та цікаву роботу). Ставлення до інших цінностей суттєво не змінилося.

Щодо релігії, то помітно, що студенти не відносять її до першорядних цінностей (на перше місце релігії вказало тільки 0,6% респондентів, на друге – 3,4%, на третє місце – 3,7%, тобто на перші три позиції її поставили 7,7% від усіх опитуваних, від віруючих у Бога – це 10,5% та від віруючих загалом – 8,4%). Загалом вона посіла восьме місце у шкалі цінностей з дев'яти позицій, розділивши його із суспільним становищем та випередивши національні цінності.

Висновки. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна дійти таких висновків. Незважаючи на досить високі показники задекларованої релігійності, релігія і релігійна віра посідають далеко не

головне місце в житті сучасної студентської молоді. Релігійність має досить виразний приватизований характер, постає чинником особистої ідентифікації. При цьому зазначимо, що сучасна молодь досить часто демонструє неспроможність чіткого визначення власної позиції з того чи іншого приводу. До того ж фіксується низький рівень знань релігійної догматики навіть серед тих, хто визнав себе віруючим і належним до певної конфесії, та інституалізації релігійної поведінки. Так, значна кількість віруючих не вважає для себе обов'язковим відвідування храмів. Тобто реальний рівень релігійності більшості опитаних студентів виявляється значно нижчим, ніж задекларований ними при самовизначенні, а релігійні цінності займають передостанні місця у рейтингу цінностей сучасної студентської молоді.

Література

1. Белікова Н.Ю. Студенти і релігія / Н.Ю. Белікова, О.В. Беліков // ЛіС. – 2003. – № 5. – С. 14–17.
2. Белікова Н.Ю. Роль релігії та релігійних цінностей у сучасному житті студентської молоді / Н.Ю. Белікова, О.В. Беліков // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року). – Л. : Логос, 2003. – Кн. II. – С. 109–114.
3. Єленський В. Релігія. Церква. Молодь / В. Єленський, В. Перебенесюк. – К. : А.Л.Д., 1996. – 160 с.
4. Національна та релігійна толерантність київських студентів : матеріали соціологічного дослідження / за ред. М.І. Кирюшка. – К. : Ансар Фундейшн, 2006. – 36 с.
5. Сєвекіна О. Небачений птах. Про дослідження релігійності населення України / О. Сєвекіна // Людина і світ. – 1999. – № 8. – С. 2–3.

Масальський В.І., Белікова Н.Ю. Релігія в житті сучасних студентів Донецька (за матеріалами соціологічного опитування)

У статті проаналізовано рівень релігійності та ціннісні орієнтири сучасних студентів на основі проведеного в 2011 р. соціологічного опитування у двох донецьких ВНЗ. Емпіричний матеріал засвідчив, що фактичний рівень релігійності студентської молоді виявляється значно нижчим, ніж декларований нею у відповідях, а релігійні цінності посідають передостаннє місце у рейтингу її життєвих цінностей.

Ключові слова: *релігійність, студенти, соціологічне опитування, конфесія, релігійна поведінка, ціннісні орієнтири.*

Масальский В.И., Беликова Н.Ю. Религия в жизни современных студентов Донецка (по материалам социологического опроса)

В статье анализируется уровень религиозности и ценностные ориентиры современных студентов на основе проведенного в 2011 г. социологического опроса в двух донецких вузах. Эмпирический материал засвидетельствовал, что реальный уровень религиозности студенческой молодежи является более низким, нежели задекларированный ею в ответах, а религиозные ценности занимают предпоследнее место в рейтинге ее жизненных ценностей.

Ключевые слова: религиозность, студенты, социологический опрос, конфессия, религиозное поведение, ценностные ориентиры.

Masalsky V., Belikova N. Religion In The Life Of Donetsk Students Nowadays (by sociological survey materials)

The religion level and values orientation points of nowadays students 2011 sociological survey between two Donetsk high schools are analyzed in the article. The authors demonstrate that the real religion level of students appears to be lower than declared while communication and take the last level in living rating values.

Key words: religion, students, sociological survey, faith, religion behaviour, valuable orientation points.

МЕСТО И РОЛЬ ИНСТИТУТА РЕЛИГИИ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Современное украинское общество проходит сложным путем коренных социальных трансформаций, которые затрагивают все сферы жизни социума. Наблюдаемые преобразования проходят под влиянием как глобальных тенденций, так и региональных (локальных) стратегий, приобретая порою неоднозначные, гибридные, противоречивые формы. Особенно остро данные процессы проявляются в сфере религии. В социологической мысли традиционно принято рассматривать феномен религии как необходимую составляющую общественной жизни.

Активное обсуждение вопросов религии в современном обществе в периодических изданиях, на телевизионных передачах, научных конференциях и т.д. Сегодня в Украине остро стал вопрос о религиозном обучении в школах, о месте секуляризационных процессов в общественном развитии, о разобщающем влиянии религии; о конфликтах на религиозной почве. В среде властных элит, некоторых слоев национальной интеллигенции, представителей духовенства неоднократно стала подчеркиваться “религиозная” составляющая украинского государства. Всё чаще мы можем услышать призывы к духовному возрождению на основе возвращения к религиозным истокам. В обществе формируется устойчивое мнение о том, что “общенациональная” религия (а конкретнее – православие) могла бы стать важным звеном процесса социальной консолидации. Данная мысль имеет поддержку и среди представителей научного сообщества. Бытует мнение, что нужен отход от примитивного, потребительского типа общества, обновление истинных духовно-моральных ценностей, в частности религиозных, на европейских демократических основах [1]. В данном подходе именно православная идеология смогла бы способствовать укреплению традиционных ценностей и норм, повышению уровня морали и толерантности в обществе.

Феномен религии имеет продолжительную традицию разработанности в историко-социологической мысли. Среди социологов изучением религии занимались О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Э. Дюркгейм, М. Вебер, Б. Малиновский, Т. Парсонс, П. Сорокин, М. Хилл, Т. Лукман, Х. Кокс и т.д. На постсоветском пространстве изучением различных аспектов института религии занимались О. Биченко, В. Бурлачук, О. Грабовець, А. Де-мьянов, Н. Дудар, С. Здиорук, А. Колодный, С. Лебедев, М. Лукашевич, А. Панков, Л. Рязанова, Т. Серга, И. Яблоков и др.

Цель статьи – определить роль и место института религии в современной Украине. Исходя из поставленной цели прежде всего обратимся к анализу религии как социального института. В истории

социологической мысли один из самых эвристичных подходов к исследованию данной проблемы – это институциональный подход.

Религия интересует социологов как социальное явление, как важный структурный компонент общества в самых разных его социальных проявлениях и на разных социальных уровнях. Предметом социологического анализа являются религиозное сознание и поведение, религиозные отношения, религиозные организации и движения в их взаимосвязи, как между собой, так и с другими компонентами общества в контексте конкретных социально-экономических и политических реалий. Когда мы говорим о религии как о социальном институте, мы имеем в виду, что она предстает как реально существующая подсистема общества, им порожденная и, в свою очередь, оказывающая влияние на его жизнь, на сознание и взаимоотношения людей. Это воздействие религии на общество и происходящие в нем процессы реализуется, в свою очередь, через ее институты – культовые учреждения, религиозные организации, объединения верующих, через систему организации религиозного культа, религиозную идеологию и массовое религиозное сознание. Все эти компоненты структуры религии и их взаимосвязи с различными компонентами структуры общества имеют социальные измерения и доступны как теоретическому анализу, так и эмпирическому наблюдению, и, как таковые, становятся предметом социологического исследования [2, с. 380–381].

Раскрытие структуры религии занимает важное место в социологии религии. Обратившись к работам И. Яблокова, мы можем сказать, что степень дифференцированности, “набор” элементов, специфика их взаимодействия, место и функции того или иного элемента зависят от типа религии. Структура религии определяется как целостное единство: 1) религиозного сознания; 2) религиозной деятельности; 3) религиозных отношений; 4) религиозных институтов и организаций [3, с. 93].

Давая характеристику института религии в Украине, следует учитывать, что сегодня завершается этап экстенсивного развития религиозных практик. Так, в соответствии с аналитическими материалами Центра имени А. Разумкова, в количественном измерении религиозных сетей в Украине по состоянию на 2010 г. по-прежнему доминируют православные ячейки; параллельно отмечается опережающий рост протестанских ячеек и смещение региональной распространенности (на Западе и в Центре находится до 70% всех учреждений), по сравнению с 2000 г. По прогнозам ученых, дальнейшее развитие церковно-религиозных сетей и институций будет лежать в пределах 2% в год и зависеть от способности церквей отвечать требованиям пастырского служения в условиях современного мира в целом и реалий общественной жизни в Украине в частности [4, с. 30].

Раскрытие роли и места института религии в современной Украине требует также выделения функций религии. Чаще всего исследователи выделяют такие функции: 1) мировоззренческая (влияние на определение

ценностных ориентаций человека, его миропонимание, мироощущение, мироотношение); 2) компенсаторная (воздействие на чувства бессилия, зависимости и ограниченности человеческого существования); 3) коммуникативная (обеспечение разнообразных связей между верующими, проявление в качестве средства их общения в рамках как религиозной, так и нерелигиозной деятельности); 4) регулятивная (упорядочение отношений между верующими, влияние на их поведение); 5) интегративная (способность религии быть средством объединения масс, индивидов и институтов); 6) культурно-транслирующая (передача определенной части культурного наследия); 7) легитимизирующая (освящение и узаконивание определенного общественного строя и институтов, норм поведения в конкретном социуме) [5]. Украинские реалии свидетельствуют, что данные функции не могут полностью быть реализованными и порою оказывают обратный эффект. Например, ряд исследователей доказывает, что религия выступает фактором дезинтеграции в Украине [6, с. 59–63]. В первую очередь, это связано с огромным количеством возникших в последнее время религиозных течений и конфликтов на религиозной почве. Религия по-прежнему сакрализует нормы и ценности, пытается стабилизировать общество, но различные религии (например, в разрезе православные-протестанты) зачастую вкладывают различное содержание. Несмотря на указанное противоречие, существует мнение, что христианство в Украине сможет реализовать свой социально-интегративный потенциал только при том условии, если оно, проявляя способность к рефлексии и активному реагированию по отношению к тем процессам, которые происходят в макро- и микросреде, приобретёт эффективные организационные формы как социальный институт соответственно с требованиями современности [7].

В этой связи видится актуальным пересмотр нормативно-правового регулирования, которое преимущественно основывается на положениях Конституции Украины и Закона “О свободе совести и религиозных организаций” (1991 г.). Так, в соответствии с установленным Конституцией Украины принципом отделения церкви от государства нашу страну можно отнести к так называемым “светским” государствам, в которых государство и церковь взаимно не вмешиваются в компетенцию и внутренние дела друг друга. При этом следует согласиться с мнением ряда экспертов, что складывающиеся отношения в сфере религии уже не могут эффективно регламентироваться законом 1991 г. В 2010–2011 гг. были выдвинуты законодательные инициативы относительно принятия новой редакции Закона “О свободе совести и религиозных организациях”, которые предусматривают в том числе внесение изменений и в Налоговый кодекс Украины с целью предоставления налоговых льгот одной из церквей (УПЦ МП). Вообще создан прецедент внесения в Парламент Украины внутречерковного документа с целью утверждения его в качестве закона страны. Наконец, ликвидирован предусмотренный действующим

законодательством государственный орган по делам религий (Госкомнацрелигий) [4, с. 57], осуществляющий регулятивную функцию в отношениях “религия – общество – государство”.

Как обоснованно отмечает С. Здиорук, современные властные элиты все чаще ассоциируют гражданина Украины как православного христианина, забывая о полиэтничности, поликонфессиональности общества, о принципах отделения церкви от государства, прописанных в Конституции и других документах. Среди политологов, социологов, религиоведов становится достаточно распространенной уверенностью в том, что в условиях быстрого нарастания темпов глобализации роль религиозного фактора в жизни украинского социума будет увеличиваться. Ожидается, что в ближайшее время (в перспективе до десяти лет) она станет надежным фундаментом общенациональной консолидации (не только духовной, но и политической, экономической, территориальной и т.д.), важнейшим соединяющим звеном между Украиной и Европейским Союзом, способом сохранения собственной культурной идентичности под давлением унифицированной массовой культуры [8, с. 7]. В дискуссиях о религии как факторе консолидации украинского общества приобретает актуальность вопрос о том, что мы подразумеваем под “религиозностью”. Сегодня этот вопрос чаще всего связывают с религиозными чувствами индивида, однако в целом в социологии сложилось несколько подходов. Так, функционалисты приписывают каждому человеку склонность к религиозности и стремление к тому, чтобы эта склонность была так или иначе реализована. Марксисты рассматривают религиозность как “ложную потребность”, формируемую обществом для использования в качестве инструмента социального контроля. Столь диаметрально противоположными подходами соответственно подразумевается, что либо, будучи неотъемлемым качеством человеческой природы, религия не может исчезнуть, поскольку потребность в ней будет существовать всегда, либо, в случае если религиозное чувство порождается обществом, теоретически могут существовать общества без религии [14, с. 391]. Главным критерием религиозности все чаще предлагается считать веру. По мнению В. Соловьева, вера означает признание чего-либо истинным с такой решительностью, которая превышает силу внешних объективных факторов. Сила веры зависит от особенного самостоятельного психологического акта, который не определяется исключительно эмпирическими и логическими данными. Но такой показатель очень сложно объективно измерить, поэтому наука нуждается в других критериях, способных в совокупности дать нам представления о степени этой самой веры [15]. С этим мнением трудно не согласиться.

В социологии религии существует “классический” подход к пониманию религиозности. Этот подход основывается на существовании трёх основных принципов религиозности: линейности, полярности и принципе минимакса. Согласно принципу “линейности”, все люди по отношению к религиозности располагаются на единой одномерной шкале,

где крайними значениями являются “религиозный” и “нерелигиозный” человек, а также существуют типы с промежуточными или смешанными характеристиками. Второй принцип – “полярности” говорит о том, что каждый субъект, находящийся на данной шкале, своими качествами стремится к одному из “крайних” или “полярных” значений. Существование промежуточных состояний между “религиозностью” и “нерелигиозностью” признается, но таковые имеют, как правило, временный характер. И, наконец, принцип “минимакса” основывается на том мнении, что качества субъектов, имеющие положительное отношение к “полярным” точкам, стремятся к максимальным показателям в этой части шкалы. А качества, имеющие отрицательное отношение к “религиозности” или “нерелигиозности”, стремятся к нулю [16]. До определенного исторического момента рассмотренная нами выше “классическая” концепция религиозности считалась достаточно правомочной. Но при влиянии некоторых объективных факторов принципы, лежащие в основе “классической” модели понимания религиозности стали под вопросом.

Современная светская культура диктует нам правила, при которых религия является самостоятельным выбором каждого индивида. Религиозная идентичность определяется не национальными или культурными традициями, а желанием и волей самого индивида. Поэтому для современного человека понятия “религиозный” и “светский” не взаимоисключают друг друга, что противоречит принципу “полярности”. “Линейное” понимание религиозности также ставится под сомнение в связи с тем, что религиозность теперь обретает два измерения. Качество и уровень религиозности зависят от личностной установки человека и от внешнего влияния окружающего социума. Также для общества позднего модерна нет четких и нерушимых требований к религиозному субъекту. Зачастую он может совмещать в себе как религиозные, так и нерелигиозные качества и совсем не стремится к религиозному “полюсу”. Современный человек привыкает любить себя таким, каков он есть, оставаться верующим, но не изменять своим качествам, которые не всегда соответствуют религиозным нормам или правилам. То есть, он привыкает оставаться собой. Именно этот подход сейчас наиболее широко проповедуется в массовой культуре и одновременно он дискредитирует принцип “минимакса” [16].

Сегодня Украина считается одной из наиболее религиозных европейских стран, граждане которой к тому же демонстрируют высокую конфессиональную идентичность. Данный тезис подтверждается различными исследованиями, например, данными ежегодных мониторингов Института социологии НАН Украины (70,7% респондентов в 2009 г. отмечали позиции “Я верю в Бога”) [10, с. 544], данными Центра имени А. Разумкова (71% в 2010 г. определили себя верующими людьми) [4, с. 51–52] и др.

По данным всеукраинского мониторинга, проводимого Институтом социологии НАН Украины, начиная с 1994 г., вера не является фактором

разногласий населения страны в наиболее значимых вопросах общественной жизни, а именно: верующие и неверующие ничем не отличаются в вопросах интереса к политике, отношения к экономическим преобразованиям, удовлетворенности своей жизнью, социального самочувствия, отношения к отмене смертной казни и др. Только пол респондентов оказался признаком, где фиксируются расхождения: среди верующих значительно больше женщин, чем мужчин. Преобладающее большинство тех, кто озабочен этой проблемой, считает спасательным повышение уровня религиозности населения Украины, надеясь, что вера может содействовать преодолению коррупции, аморальности, ксенофобии, солидаристским практикам. Они возлагают особые надежды на создание Украинской поместной православной церкви, которая должна взять на себя не только задачу консолидации украинского общества, но и его духовное оздоровление и возрождение [10, с. 338–339].

Возникает вопрос: а доверяет ли население Украины институту религии? В соответствии с данными социологического мониторинга, проводимого с 1992 по 2010 гг. Институтом социологии НАН Украины [11], был определен индекс доверия украинцев к ряду институтов и организаций, таких как СМИ, милиция, суды, прокуратура, армия, профсоюзы, банки, благотворительные фонды, политические партии и многое другое. Респондентам предлагалось оценить уровень своего доверия по 5-бальной шкале. Согласно полученным данным, доверие к церкви и духовенству, то есть религиозным организациям, в Украине неизменно растёт с 1992 по 2010 гг. Более того, исходя из данных исследования, к 2010 г. сформировалась устойчивая пятерка лидеров: больше всего доверия люди испытывают к семье и родственникам (4,6 баллов), то есть близким людям; на втором месте религиозные организации – церковь и духовенство (3,5 балла); такой же уровень доверия украинцы испытывают к коллегам, и немного меньше (3,4 балла) они доверяют соседям и соотечественникам.

Можно сказать, что религиозная ситуация в Украине очень схожа с общеевропейскими тенденциями. Однако при более детальном изучении становится ясно, что положение института религии в обществе неоднозначно и требует детального социологического исследования и анализа. Используя данные результатов международного сравнительного социологического исследования, проведенного Институтом социологии НАН Украины в рамках общеевропейского мониторингового проекта “Европейского социального исследования” (ESS), обнаруживаются следующие факты [12; 13]. На вопрос “Относите ли Вы себя к определенной религии или вероисповеданию?” 74,7% украинских респондентов ответили утвердительно (состоянием на 2007 г.), что является достаточно высоким показателем. А в 2009 г. процент верующих снизился до 65,5%, то есть на 9,2% меньше. Самые высокие показатели среди европейских стран были отмечены в Польше – 92,7% и в Португалии – 85,8%; а самые низкие – в странах Прибалтики: Эстония –

28,1%, Латвия – 41,2%. Если сравнить данные 2005 и 2007 гг., то можно отметить упадок религиозности в таких странах: Великобритания – на 4,3%; Португалия – на 1,1%. В то же время, религиозность возросла в Эстонии – на 5,2%, Германии – на 2,5%. На вопрос “К какой религии или вероисповеданию Вы себя относите?” в Великобритании и Германии наибольшее количество респондентов относят себя к протестантской церкви, но стоит учесть, что сравнительно с 2005 г. в Великобритании показатель упал на 3,6%, а в Германии возрос на 4%. В Греции и Украине большинство населения относит себя к православной церкви, но в Украине доля православных, сравнительно с 2005 г., упала на 3,9%.

Также европейским и украинским респондентам был задан вопрос о мере религиозности, который звучал так: “В какой мере Вы религиозный человек?”. Этот вопрос оценивался респондентами по шкале от 0 (совсем нерелигиозный) до 10 (очень религиозный). Так, самый высокий показатель религиозности наблюдается в Польше – средний балл составляет 6,56 (состоянием на 2007 г.). Самые низкие показатели в Эстонии (3,58); Латвии (3,80) (состоянием на 2007 г.). В Великобритании, Германии, России прослеживаются средние показатели, сравнительно с другими государствами. Но порог все равно не превышает 5 баллов. В то время как в Украине с 2005 до 2007 гг. средний балл повысился на 0,34 и составляет 5,56 [12]. По приведенным выше данным можно сделать вывод, что изменение роли религии в ряде европейских стран и Украине в том числе не приобретает единой общеевропейской тенденции. И если в одних странах в период с 2005 по 2007 гг. уровень религиозности повышается, то в других – наоборот. Что касается положения института религии в Украине, по сравнению со странами Европы, то опять-таки нельзя дать однозначный ответ. Если в сравнении с Германией и Великобританией, состоянием на 2007 г., уровень религиозности в Украине выше, то относительно Польши (за этот же период), в Украине показатели ниже. Следовательно, трансформационные процессы в институте религии в Европе и Украине не носят однозначного характера, поэтому для подготовки прогнозов требуются дополнительные исследования.

Ситуация, сложившаяся таким образом, позволяет говорить о существовании парадоксальных явлений, происходящих в институте религии на сегодняшний день. Ведь если религиозность среди украинских граждан падает, как было установлено выше, и уровень религиозности за два года снизился почти на 10%, то и доверие к институту религии и к её агентам должно понижаться, но происходит обратное?! Данный факт требует дальнейшего изучения.

Если мы говорим о православии в Украине, то по свидетельству ряда исследователей, преобладающее большинство респондентов, которые заявляют о своей приверженности “православию”, просто выявляют собственную культурно-цивилизационную идентичность, конформизм и в лучшем случае – направленность к овладению религиозными ценностями. Большинство верующих ограничиваются выполнением христианского

этикета, отдавая дань традиции: свечи, иконки, освященные офисы и автомобили и т.д. В таком случае настолько непосильные и непомерные функции не сможет исполнить ни вся совокупность конфессий, ни тем более какая-то отдельная [10, с. 339]. Это мнение мы разделяем.

Для конкретно-социологического исследования религии основным понятием является “религиозность”. “Религиозность” нужно использовать при исследованиях религиозной жизни страны, чтобы понять и ответить на вопрос, можно ли говорить о религиозном возрождении в современной Украине, в каких формах оно протекает, о существующих особенностях религиозной ситуации.

Выводы. Подводя итог, мы можем говорить о противоречивых тенденциях трансформации института религии в Украине. Прежде всего, это касается законодательного положения религии в стране. Так, инициативы о новой редакции Закона “О свободе совести и религиозных организации” могут привести к формированию в Украине де-факто новой модели государственно-конфессиональных отношений, в которых не будет места одинаковому отношению государства ко всем украинским церквям и религиозным организациям. Диалог преимущественно только с одной религиозной организацией может иметь отрицательный эффект, так как в глазах общества подрывается авторитет и государства, и отдельных религий, и института религии в целом. В дальнейшем возможны конфликты как между различными православными конфессиями внутри государства, так и протестный отказ от конфессиональной идентичности в рамках православия. Поскольку в Украине отмечается достаточно высокий уровень религиозности населения, значит, проблемы в религиозном поле могут иметь гораздо большую силу влияния, чем во многих других странах Европы. В этой связи любые непродуманные действия государства в этом поле могут провоцировать рост напряженности и углубление дисфункций самого института религии. Одним из аргументов может служить выявленный нами некий парадокс, связанный с высоким уровнем доверия к церкви в целом, но снижением религиозности, который затрудняет определение места института религии в современной Украине. А изменения в области понимания самого феномена религиозности приводят нас к выводу о том, что институт религии нуждается в качественном преобразовании как теоретической базы, так и практических инструментов анализа института религии на современном этапе развития украинского общества.

Литература

1. Рязанова Л. Ортодоксальні імплікації в православ'ї /Л. Рязанова // Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 237–241.
2. Тезаурус социологии : темат. слов.-справ. / под ред. Ж.Т. Тощенко. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2009. – 487 с.
3. Яблоков И.Н. Социология религии / И.Н. Яблоков. – М. : Мысль, 1979. – 182 с.

4. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин : інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: “Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку”, Київ, 8 лютого 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/sociology/40664/>.

5. Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.britannica.com/>.

6. Горобець А.Л. Религия как фактор дезинтеграции современного украинского общества / А.Л. Горобець // Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. – Одеса : Вид-во Одеського національного університету, 2008. – Т. 13. – Вип. 5. “Соціологія і політичні науки”. – С. 59–63.

7. Грабовець О. Релігія як соціальна технологія консолідації соціуму / О. Грабовець, Ю. Яковенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 3. – С. 111–121.

8. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття : [монографія] / С.І. Здіорук. – К. : Знання України, 2005. – 552 с.

9. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – 560 с.

10. Рязанова Л. Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування / Л. Рязанова // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 338–357.

11. Головаха Є. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг / Є. Головаха, Н. Паніна. – К., 2011. – 518 с.

12. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005–2007 рр. / Є. Головаха, А. Горбачик. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 133 с.

13. Европейское социальное исследование (четвертая волна) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.europeansocialsurvey.org/>.

14. Лоусон Т. Социология. А-Я: Словарь-справочник / Т. Лоусон, Д. Гэррод ; пер. с англ. К.С. Ткаченко. – М. : ФАИР_ПРЕСС, 2000. – 604 с.

15. Соловьев В.С. Вера / В.С. Соловьев // Христианство : энциклопедический словарь. – М. : Большая Российская Энциклопедия, 1993. – Т. 1. – С. 352.

16. Лебедев С.Д. Парадоксы религиозности в мире позднего модерна / С.Д. Лебедев // Социологические исследования. – 2010. – № 12. – С. 85–94.

Паронікян А.А. Місце та роль інститута релігії в сучасній Україні

В статті автор проводить аналіз релігії як соціального інституту, розкриває її функціональні особливості і розглядає сьгоднішнє становище щодо законодавчої бази. Спираючись на дані емпіричних соціологічних досліджень, автор виявляє деякі парадокси інституту релігії і розкриває ряд факторів, що суперечать “класичному” концепту поняття “релігійність”.

Ключові слова: релігія, інститут, функції, парадокс, конфесія, релігійність.

Пароникян А.А. Место и роль института религии в современной Украине

В статье автор проводит анализ религии как социального института, раскрывает ее функциональные особенности и рассматривает сегодняшнее положение относительно законодательной базы. Опираясь на данные эмпирических исследований, автор выявляет некоторые парадоксы института религии и раскрывает ряд факторов, противоречащих “классическому” концепту понятия “религиозность”.

Ключевые слова: религия, институт, функции, парадокс, конфессия, религиозность.

Paronikyan A. Place and role of the institute of religion in contemporary Ukraine

In this article the author analyzes religion as a social institution, reveals the functional features of religion and examines the current state of religion with respect to the legislative framework. In the analysis of recent sociological research, the author reveals some of the paradoxes of the institute of religion and reveals factors that are contrary to the “classical” concept the notion of “religion.”

Key words: religion, college, features, paradox, confession, religiosity.

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ У ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ

Пік появи та поширення новітніх релігійних організацій (початок – середина 1990-х рр.) в Україні збігся з періодом соціокультурних трансформацій суспільства. Суспільно-політичні й економічні зміни зумовили включення України до процесів світового масштабу, у тому числі й у сфері релігійних відносин. Перші роки незалежності ознаменувалися різким підвищенням інтересу до релігії та збільшенням кількості людей, що сповідують різні віровчення. Сплеск релігійності в цей період, зафіксований багатьма соціологами, був зумовлений передусім реакцією на звільнення суспільства від тиску радянської ідеології, фрагментарністю релігійної свідомості, можливістю добровільного вибору релігії й релігійних груп. Наукова проблема полягає у тому, що зростання кількості релігійних організацій, посилення їхнього впливу на соціальне життя суспільства, посилення авторитету релігійних лідерів, виникнення новітніх для України релігійних груп зумовлюють принципово нову ситуацію у духовній сфері та актуалізують потребу в подальшому вивченні цього процесу.

Серед українських дослідників до вивчення релігійних груп звертались В. Єленський, А. Бондаренко, Л. Филипович, Н. Дудар, О. Панков, Н. Белікова. Загальна характеристика неорелігій в Україні подана в працях А. Колодного, П. Яроцького. У працях А. Майстер, В. Федорова, Б. Фалікова, В. Бондаренко, В. Мартиновича висвітлені різні аспекти сучасного новаційного релігійного процесу в посткомуністичних суспільствах. Розглядаючи доробок західних дослідників, слід відзначити, що свою актуальність зберігають класичні теоретичні підходи до вивчення релігії, розроблені М. Вебером, Е. Трьольчем, Е. Дюркгеймом, Р. Нібуром. Ідеальні типи релігійних організацій, розроблені М. Вебером, як і раніше, є відправним пунктом при класифікації й аналізі сучасних релігійних феноменів. Серед сучасних теоретичних розробок слід відзначити концепції Д. Ерв'є-Леже, яка розглядає особливості процесів релігійного пошуку й релігійного навернення.

Духовно-релігійна сфера національних інтересів безпосередньо пов'язана з дією механізмів самозбереження нації, держави та зі створенням максимально сприятливих умов для її цивілізованого розвитку. Необхідною умовою розбудови демократичної держави є те, що національні інтереси, особливо в духовно-релігійній сфері, мають визначатися виключно волевиявленням народу безпосередньо або через вищі інституції державної влади. При цьому визначальним є принцип відокремлення церкви від держави як важлива конституційна демократична засада відносин держави і релігійних організацій, умова та гарантія свободи совісті.

Відокремлення церкви від держави – це повна секуляризація державно-правових відносин та звільнення усіх сфер, що перебувають у компетенції держави, від регулятивно-санкціонуючої ролі релігії і церкви. Хоча світська держава у питаннях віри є нейтральною, вона захищає права та законні інтереси релігійних організацій, поважає їхні традиції та внутрішні настанови, які не суперечать чинному законодавству. У свою чергу, релігійні організації не можуть втручатися у справи держави, її органів, виконувати будь-які державні функції, брати участь у виборах органів державної влади тощо [2]. Світовий та вітчизняний історичний досвід переконує, що нерозуміння й некерованість процесами, які відбуваються у духовно-гуманітарній сфері загалом та релігійному житті зокрема призводить до саморуйнівних конфліктів у державі [5].

Аналіз духовно-релігійної складової національної безпеки надає можливість визначити такі її основні напрями: духовно-релігійна незалежність, яка насамперед означає самодостатню життєдіяльність усіх компонентів державно-церковних відносин; демократичність і стабільність духовно-релігійного життя у державі, що передбачає міцність та надійність державних, політичних і громадських інституцій, здатність до саморозвитку й прогресу, тобто природна спроможність до самодостатньої реалізації національних інтересів у духовно-релігійній сфері відповідно до змін, що відбуваються як усередині країни, так і в міжнародному житті.

Основними об'єктами духовно-релігійної складової національної безпеки України слід вважати: особу, її релігійні права й свободи, релігійні організації та характер відносин між ними, державу, її незалежність і територіальну цілісність, національно-культурну самобутність народів, що її населяють. Головним суб'єктом складової духовно-релігійної безпеки є Українська держава, яка разом із традиційними (історичними) церквами здійснює цілеспрямовану політику в релігійній сфері, покликану забезпечити духовну єдність народу, стабільність та динамізм прогресивного розвитку всього суспільства. Результатами цієї політики має бути реалізація національних інтересів у духовно-релігійній сфері і, насамперед, зміцнення суверенітету і незалежності України, ефективно та соціально орієнтоване державне управління духовними процесами, свобода волевиявлення й реалізація релігійних інтересів особи та релігійних груп, конструктивне вирішення міжцерковних конфліктів, налагодження міжцерковної та міжконфесійної співпраці тощо [6]. Найважливішими чинниками духовно-релігійної складової національної безпеки є такі: внутрішньорелігійна стабільність (міжцерковна та міжконфесійна злагода – здатність до вирішення релігійних суперечностей, насамперед, ненасильницькими способами); зовнішньорелігійна стабільність, створення належних умов для повного задоволення релігійних потреб, свободи світогляду та віросповідання всіма громадянами України, іноземцями та особами без громадянства, наявність комплексної стратегії суспільно-політичного й духовного розвитку держави, зокрема у сфері забезпечення релігійної безпеки України. До

основних принципів захисту національних інтересів України у духовно-релігійній сфері можна віднести такі: пріоритет прав людини, верховенство закону та єдине правове поле для всіх суб'єктів державно-церковних відносин незалежно від їхньої національної належності, фінансових можливостей та політичних уподобань, дотримання балансу інтересів особи, громади віруючих, конфесії, суспільства, держави та їх взаємну відповідальність щодо захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері; своєчасність та адекватність дій держави стосовно реальних загроз національній безпеці України з метою якнайефективнішого захисту національних інтересів у духовно-релігійній сфері, пріоритет ненасильницьких (договірних) засобів при вирішенні як внутрішніх, так і зовнішніх конфліктів у сфері духовно-релігійних відносин.

Прагнучи побудувати демократичне суспільство, Україна проголосила своїми державотворчими принципами забезпечення права на свободу світогляду і віросповідання кожного громадянина. Держава взяла на себе зобов'язання сприяти здійсненню цього права, а також охороняти та захищати зазначені свободи особи. Справжня рівність церков перед законом та “український екуменізм”, тобто єднання зусиль усіх конфесій в Україні для досягнення суспільно вагомих цілей, є тією життєдайною силою, яка вкрай потрібна і може спрацювати на користь національного і духовного відродження Українського народу [1]. Спільні загальноукраїнські релігійні акції, підтримка різноманітними діями, притаманними релігійним організаціям, процесів українського державотворення, освітянські програми і навіть спільні канонічно-церковні дії – це далеко не повний перелік “точок дотику”, завдяки яким в Україні може і повинен запанувати релігійний мир і міжконфесійна співпраця. Саме це створюватиме сприятливі умови для національної консолідації та злагоди, без чого розбудова демократичної соборної Української держави просто неможлива.

Відповідно до ступеня важливості для суспільства і впливу на державну політику, національні інтереси Українського народу у духовно-релігійній сфері можуть бути умовно розподілені за трьома рівнями їхнього вияву, а саме: життєві, стратегічні та оперативно-тактичні.

Життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері – такі, без забезпечення яких неможливе саме існування нації. Їхнє формування й розвиток відбувається протягом усієї історії країни, її культурно-духовного поступу. Це, насамперед, збереження і закріплення духовно-релігійної ідентичності як основи вияву суверенних прав народу на самовизначення та створення відповідних механізмів самозахисту державності. Державно зорганізована нація безумовно зацікавлена у збереженні й зміцненні власної духовно-релігійної цілісності, а також у розбудові оптимального життєвого простору [8].

Необхідною умовою формування оптимального життєвого простору будь-якої нації є її нерепресивне проникнення у світову духовно-релігійну

(поряд із економічною, політичною, інтелектуальною тощо) спільноту з метою власного розвитку на підставі тіснішої взаємодії з міжнародним товариством. Життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері нерозривно взаємопов'язані з такими аспектами життєдіяльності суспільства як: створення належних умов економічного добробуту людини, забезпечення можливостей максимального вияву її соціально-політичної активності, а також неухильне дотримання прав особистої матеріальної та інтелектуальної власності. Права особистості й інтереси нації у духовно-релігійній сфері, за умов їхньої узгодженості та взаємодоповнення, певним чином збігаються і стають основою конституційного ладу в державі, його захищеності від зазіхань екстремістських кіл та утворюють необхідне підґрунтя загальної системи національної безпеки держави.

Існування духовно-релігійної самобутності нації неможливе без прогресивного розвитку її матеріальної і духовної культури, зміцнення морального здоров'я та розбудови інтелектуального потенціалу суспільства. Будь-яке зазіхання на життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері є прямою загрозою її існуванню і потребує швидкої й дієвої мобілізації всіх наявних ресурсів та негайного включення захисних механізмів протидії.

Стратегічні інтереси нації у духовно-релігійній сфері є виключно конкретизацією її життєвих інтересів за певних історичних умов і повинні вважатися реальним проявом останніх щодо конкретних просторово-часових характеристик. Так, наприклад, сьогодні Україна має певні стратегічні інтереси щодо Вселенського православ'я та Українських православних церков, згодом можуть набути перевагу інші інтереси, скажімо, ісламський фактор чи феномен новітніх релігій.

Загроза стратегічним інтересам нації у духовно-релігійній сфері становить реальну небезпеку ефективній життєдіяльності та розвитку країни, що в перспективі може трансформуватися в загрозу життєвим інтересам. Наприклад, відсутність в Україні належного правового врегулювання діяльності зарубіжних місіонерів та проповідників на тлі економічної кризи може згодом призвести до суттєвої зміни ціннісних орієнтацій суспільної свідомості, відмови від історично-культурної спадщини та втрати національної самобутності. Стратегічні інтереси у духовно-релігійній сфері є імперативом для структур виконавчої влади і виступають підвалинами державно-церковної політики.

Оперативно-тактичні інтереси нації у духовно-релігійній сфері мають локальний характер. Зазвичай, вони короткотривалі й втрачають актуальність після вирішення відповідних проблем. Значення оперативно-тактичних інтересів полягає в тому, що вони підпорядковані глобальній меті – реалізації стратегічних інтересів, тобто є практичним засобом їхнього впровадження у життя. Досить часто вирішенню одного стратегічного інтересу підпорядковується цілий ряд оперативно-тактичних, причому останні, залежно від конкретних історичних умов,

можуть виступати як разом, так і по чергово. Так, наприклад, досягнення стратегічної мети – міжконфесійної злагоди й міжцерковного співробітництва на благо розбудови демократичної України – потребує відповідного фахового підходу як від владних структур, так і ієрархів та керівників релігійних громад. Загрози оперативнотактичним інтересам нації у духовно-релігійній сфері є природним явищем будь-якого суспільно-політичного розвитку і допускаються, але за умов, якщо вони не переходять до категорії стратегічних. Такі загрози можуть бути ефективно здолані за умови вчасних і фахових дій виконавчої влади.

Усвідомлення національних інтересів України у духовно-релігійній сфері. Для здійснення ефективної державно-церковної політики владні структури мають, щонайперше, чітко усвідомлювати життєві інтереси нації у духовно-релігійній сфері й послідовно та цілеспрямовано впроваджувати відповідні управлінські рішення в усіх сферах життєдіяльності суспільства та взаємовідносинах з іншими країнами.

Висновки. Життєві інтереси нації полягають у тому, щоб усі без винятку релігійні організації діяли виключно в правовому полі держави, плідно співпрацюючи на благо українського народу, його незалежності й розвитку. Необхідною умовою соціального прогресу суспільства є постійне піклування владних структур щодо розвитку національної духовно-релігійної сфери. Саме їхнє фахове, неупереджене й адекватне щодо поточної ситуації проведення державно-церковної політики найбільшою мірою виступає виразником і провідником національних інтересів українського народу.

Література

1. Бондаренко В. Релігійна ситуація в Україні і її перспективи розвитку / В. Бондаренко // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали Міжнар. конф. 15–16 травня 1998 року. – К., 1998. – С. 14–30.

2. Єленський В. Релігія, демократизація та суспільний розвиток у посткомуністичному світі // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали Міжнародної конференції. – К., 1998. – С. 31–46.

3. Кальниш Ю.Г. Наукове забезпечення державної політики в Україні в галузі релігійно-церковного життя / Ю.Г. Кальниш // Реформування державної служби в Україні: стан, проблеми, перспективи : збірник наукових праць Української Академії при Президентові України. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 243–247.

4. Новиченко М.Р. Про деякі проблеми державно-церковної політики України на сучасному етапі / М.Р. Новиченко // Примирення – дар Божий, джерело нового життя : матеріали Першого всеукраїнського християнського конгресу. – К., 1999. – С. 85–86.

5. Петрик В.М. Щодо питання захисту українського суспільства від протиправних діянь представників неокультів / В.М. Петрик // Збірник наукових праць Донецької державної академії управління. Серія: “Державне управління”. – 2002. – Т. 3. – Вип. 17. – С. 391–401.

6. Разумков О. Державна політика щодо релігії і церкви як чинник демократизації церковно-релігійного життя в Україні / О. Разумков // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали Міжнар. конф. 15–16 травня 1998 року. – К., 1998. – С. 9–13.

7. Сьомін С.В. Міжнародні християнські організації та національна безпека України : монографія / С.В. Сьомін. – К., 1999. – 267 с.

8. Шуба О. Етноконфесійні аспекти сучасного релігійного руху в Україні / О. Шуба // Новітні релігії в сучасній Україні : матеріали круглого столу та науково-практичної конференції. – К. : VIP, 2000. – С. 62–70.

9. Шуба О.В. Релігія і політика в українському суспільстві / О. Шуба // Релігія і суспільство в Україні: фактори змін : матеріали Міжнародної конференції. – К., 1998. – С. 60–67.

Рябко І.В. Національні інтереси України у духовно-релігійній сфері

У статті проаналізовано ситуацію щодо становлення державно-церковних відносин на сучасному етапі розвитку суспільства. На підставі аналізу вітчизняного і зарубіжного досвіду окреслено специфіку взаємодії держави з релігійними організаціями, а також запропоновано нову модель державно-церковних відносин.

Ключові слова: суспільство, держава, церква, духовно-релігійна сфера, міжконфесійні відносини, національна безпека

Рябко И.В. Национальные интересы Украины в духовно-религиозной сфере

В статье проанализировано ситуацию по отношению к становлению государственно-церковных отношений на современном этапе развития общества. На основании анализа отечественного и зарубежного опыта очерчена специфика взаимодействия государства с религиозными организациями, а также предложена новая модель государственно-церковных отношений.

Ключевые слова: общество, государство, церковь, духовно-религиозная сфера, межконфессиональные отношения, национальная безопасность.

Ryabko I. Ukrainian national interests in spiritual and religious sphere

In the paper the development of relations between church and state in modern society is analyzed. On the basis of the of domestic and foreign experience the specifics of the interaction between state and religious organizations, as well as a new model of relations between church and state is outlined.

Key words: society, the government, the church, spiritual and the religious sphere and inter-confessional relations, and national security.

СОЦІОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

УДК 316

БАТЮК А.М.

СОЦІОЛОГІЯ СПОРТУ ЯК ОКРЕМИЙ НАПРЯМ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Сучасна соціологічна думка України має широке різноманіття поглядів на кількість та напрями окремих соціологічних теорій. Відомі вітчизняні дослідники в галузі соціології виокремлюють досить широке коло підходів. Так, зокрема М.П. Лукашевич та М.В. Туленков виокремлюють такі види соціологічних теорій: соціологія особистості, соціологія сім'ї, соціологія молоді, етносоціологія, соціологія девіантної поведінки, соціологія конфлікту, соціологія кар'єри, соціологія організацій, соціологія громадської думки, соціологія масових комунікацій [1].

Автори підручника “Галузеві соціології” за редакцією В.Є. Пилипенко розглядають такі види соціологічних теорій: економічна соціологія, соціологія політики, соціологія культури, соціологія освіти, соціологія моралі, соціологія релігії, соціологія особистості, електоральна соціологія, соціологія злочинності, соціологія праці, соціологія управління [2].

При цьому відповідні підходи не містять прямого дублювання, але й не висвітлюють усі аспекти соціального життя. Важливу в цьому контексті думку пропонує Ю.І. Яковенко, який, щоправда, для галузі спеціальних наукових досліджень, порушує проблему протосистематики. Зокрема, назва наукової спеціальності 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології сама цілком сприяє подальшій диференціації. На думку Ю.І. Яковенко, спеціальні соціології можна розподілити на: соціологію простору і часу (соціологія міста, соціологія села, соціологія регіонів, соціологія історії, соціологія часу тощо); соціологію соціальних дій (дозвілля, туризм, праця, споживання, управління тощо). Своєю чергою, галузеві соціології також можна розподілити на: соціологію соціальних інститутів (армія, культура, освіта, наука, політика тощо); соціологію форм суспільної свідомості (знання, мистецтво, мораль, наука, громадська думка, право, релігія тощо) [3, с. 157–171]. Відповідна неоднозначність та структурність дає нам підстави для авторського аналізу та пропозицій можливих напрямів подальших соціологічних досліджень.

Базуючись на відсутності однозначного підходу до структури сучасної соціологічної теорії, вважаємо за можливе запропонувати авторське бачення специфічної соціологічної теорії середнього рівня – соціології спорту (та фізичної культури). Відповідний напрям соціологічних досліджень може бути віднесений до напрямку соціології особистості (який розглядають М.В. Туленков, М.В. Лукашевич,

В.Є. Пилипенко). У цьому контексті такий підвид соціологічної теорії може розглядатися як соціологія способу життя.

В умовах сучасного життя підвищується роль культури. На наш погляд, фізична культура може розглядатися як невід’ємна складова загальної культури суспільства. В умовах постійного погіршення екологічної ситуації та зростання психічного та нервового навантаження на організм людини (з одночасним скороченням фізичного навантаження) все більшого значення набувають її соціальні функції.

Відповідно до вітчизняного законодавства, фізична культура та спорт є різними етапами рухівної активності суб’єктів. Так, спорт – діяльність суб’єктів сфери фізичної культури і спорту, спрямована на виявлення й уніфіковане порівняння досягнень людей у фізичній, інтелектуальній та іншій підготовках шляхом проведення спортивних змагань. Водночас фізична культура – діяльність суб’єктів сфери фізичної культури і спорту, спрямована на забезпечення рухової активності людей з метою їх гармонійного, передусім фізичного, розвитку та ведення здорового способу життя [4].

Ми повністю погоджуємося також з визначенням фізичної культури, наведеним у словнику “Вікіпедія”, згідно з яким фізична культура – складова культури, пов’язана із системою фізичного виховання, організації спорту, спеціальних наукових дослідів, технічних засобів, потрібних для фізичного виховання і спорту, суспільної та особистої гігієни, раціональної організації активного відпочинку тощо [5]. Таким чином, можна констатувати, що думка про те, що фізична культура – складова культури не є новою. Водночас фізична культура останніми роками, постійно функціонально змінюється, пристосовуючись до зміни соціокультурних вимог (потреб) суспільства. Відповідні зміни відбуваються також внаслідок зміни соціально-демографічної структури суспільства, що постійно розвивається і змінюється. Це, на наш погляд, підтверджує думку про те, що розвиток загальної культури суспільства та фізичної культури є взаємопов’язаним та взаємозумовленим.

Розглядаючи культуру із соціологічних позицій, можна констатувати, що феномен культури полягає у відборі певних видів соціальної поведінки і життєвого досвіду людей. Так відбувається виникнення певних культурних норм. Так, якщо в суспільстві або окремій соціальній групі формуються (виникають) культурні норми, це, як правило, означає, що інші (які були до цього) застаріли і не відповідають вимогам сучасності. Аналогічні процеси відбуваються на сьогодні і у фізичній культурі.

В емпіричній соціології культури досліджуються системи норм та цінностей, що регулюють поведінку індивідів та соціальних груп, а також культурна досудова практика тих чи інших груп працівників [6, с. 134].

Український дослідник В.І. Лукашук на підставі аналізу літературних джерел виділяє декілька основних напрямів соціологічних досліджень спорту. Перший, виокремлений ним напрям, пов’язаний із

дослідженням впливу спорту на основні види життєдіяльності людини: економічну, освітню, культурну; другий – з вивченням інтеграції спорту до соціальних структур суспільства; третій – з аналізом інтенсивного розвитку спорту як самостійного соціального інституту; четвертий – з дослідженням впливу спорту на соціалізацію і виховання особистості, формування стилю життя. Сам автор пропонує п'ятий напрям – історико-соціологічний аналіз [7, с. 77–83]. Оскільки спорт та фізична культура є елементами взаємопов'язаними й такими, що характеризують різні фази (та різний рівень) фізичної активності, висловлене В.І. Лукащуком можна також перенести і на фізичну культуру. Відповідно, це дає підстави констатувати, що соціологічна рефлексія фізичної культури та спорту має досить різноаспектний характер, що свідчить про складність об'єкта дослідження.

Для розуміння можливості розгляду соціології спорту та фізичної культури як самостійної соціологічної теорії (або як складової соціологічної теорії вищого порядку) необхідно звернути увагу на розуміння об'єкта та предмета соціологічного дослідження. Так, відповідно до визначень, наведених Д.М. Гвішані, об'єктом соціологічного дослідження є певна соціальна реальність, що не залежить від дослідника, а предметом – властивості, сторони, відносини та процеси цієї реальності [6, с. 211].

Розглядаючи можливий об'єкт дослідження соціології спорту та фізичної культури, можна констатувати, що в суспільстві існує значна частка людей, що мають різний рівень фізичної активності та, відповідно, по-різному відносяться до неї. При цьому спорт – діяльність спрямована на виявлення та уніфіковане порівняння досягнень людей у фізичній, інтелектуальній та іншій підготовленості в процесі змагань, можна констатувати, що його існування неможливе без існування суб'єкта, що проявляє фізичну активність та суб'єкта оцінювання. Водночас фізична культура спрямована на забезпечення фізичної активності суб'єктів з метою їх гармонійного розвитку (ведення здорового способу життя), що, відповідно, зумовлює появу суб'єкта фізичної активності та суб'єкта, що її скеровує. Відповідно, наявність двох груп суб'єктів у фізичній культурі та спорті говорить про існування соціальних відносин як у середовищі людей, що виявляють фізичну активність, так і між такими особами і зовнішнім світом. Відповідні процеси формують певну відносно відокремлену соціальну реальність, учасниками якої є вищезазначені суб'єкти. Відтак, існування такої реальності дає змогу констатувати, що вона може бути об'єктом соціологічного дослідження.

Російський автор М.А. Розов, філософуючи щодо ідеального об'єкта науки, зокрема відзначав: “Ідеальний об'єкт у цьому контексті – це об'єкт, властивості якого зумовлені не його матеріалом, не його фізичною природою, а деякими соціальними програмами”. На підтвердження цієї думки автор наводить висловлювання щодо ідеального об'єкта емпіричного дослідження В.С. Стюпіна, згідно з яким, це передусім

конкретні програми, які фіксують ті питання, на які слід відповісти в ході емпіричного опису об'єкта, ті ознаки, які слід визначити. Точніше, ідеальні об'єкти – це особлива форма усвідомлення наявності таких програм [8, с. 42–43]. На наш погляд, розглядаючи коло соціологічних питань, на які слід відповісти в процесі соціологічного дослідження соціальної сфери фізкультури та спорту, можна констатувати, що в цілому підпадає під характеристики ідеального об'єкта (щоправда ми на його ідеальності не наполягаємо).

У такому сенсі властивості, боки, відносини та процеси, що виникають між об'єктами дослідження в процесі взаємодії щодо прояву фізичної активності, повною мірою відповідають вимогам щодо предмета соціологічного дослідження.

Варто також враховувати, що єдність функціонального, ціннісного і діяльнісного, що становить зміст фізичної культури, поглиблює розуміння її інтеграційної, людиноутворювальної, духовно-фізичної сутності. Відповідно, розгляд процесу фізичної активності (спортивної діяльності) окремо від зазначених блоків є по суті неможливим. Дослідженням, здатним поєднати в собі аналіз сукупності зазначених блоків (як властивостей об'єкту дослідження), є, у першу чергу, соціологічне дослідження.

Відповідний інтеграційний підхід підводить нас до парадигми структурного функціоналізму запропонованого Т. Парсонсом та Р. Мертоном. Відповідно до зазначеної парадигми, фізична культура і спорт виконують у структурі соціальної системи суспільства функцію механізму розвитку (збереження) фізичного та (частково) психічного здоров'я членів суспільства.

Відповідно до Р. Мертона, функцією діяльності як комплексу є сукупність її об'єктивних наслідків, пов'язаних із саморегуляцією системи та адаптацією до середовища [9, с. 81–87]. Відповідно, функцією діяльності фізичної культури та спорту є забезпечення набору певних фізичних характеристик суб'єктам фізичної активності, що пов'язані із забезпеченням їм гарного самопочуття та можливостей збільшення соціальної активності, а також допомоги в адаптації до змін середовища (як біологічного, так і соціального).

Розглядаючи фізичну культуру і спорт з позицій функціоналізму звертає на себе увагу також думка Р. Мертона про те, що соціологи не повинні намагатися пояснити “усе одразу” відносно суспільства, а натомість – мають зосередитися на розгляді спеціалізованих соціальних проблем або певних типів явищ із подальшою систематизацією отриманих даних. На його думку, соціологія має прагнути розвивати “теорію про” – специфічні явища соціальної дійсності: наприклад, бідність, девіацію, стратифікацію, суспільні рухи чи соціальні інститути, такі як родина, промисловість, церква, освіта, чи сфери діяльності: політична, дозвілля, мистецтво, секс тощо, а отже, окреслювати кожною спеціалізованою

теорією тільки обмежену площину, радіус дії, певний ранг соціальних феноменів [2].

Таким чином, фізичну культуру та спорт можна розглядати як самостійний об'єкт соціологічних досліджень, базуючись на принципах структурного функціоналізму. При цьому необхідно також відзначити, що фізична культура та спорт відіграють не лише важливу відтворювальну функцію, а й формують певні соціальні та культурні норми, які, у свою чергу, впливають на загальну культуру суспільства, що свідчить про системний характер цих процесів. Остання думка додатково підтверджує справедливість виокремлення нами соціології спорту та фізичної культури як окремого напрямку соціологічного дослідження.

Однак будь-яка теоретична концепція, у тому числі запропонована нами соціологія спорту та фізичної культури, має певні функції, які ми вважаємо за необхідне розглянути. У цілому цей напрям соціологічних досліджень, на нашу думку, має виконувати принаймні п'ять її функцій: 1) пізнавальну; 2) прогностичну; 3) методологічну; 4) інструментальну; 5) соціотехнологізаційну (або просвітницьку).

Пізнавальна функція соціології спорту та фізичної культури (далі – ССФК) полягає в пізнанні природи, характеру та особливостей соціальної взаємодії в процесі реалізації фізичної активності. Встановлення закономірностей, ціннісно-мотиваційних орієнтацій та закономірностей (законів) соціальної взаємодії суб'єктів. Пояснення встановлених особливостей.

Прогностична функція є взаємопов'язаною із попередньою, адже її завдання полягає в тому, щоб на підставі знання щодо закономірностей соціальної взаємодії та ціннісно-мотиваційних орієнтацій учасників такої взаємодії встановити можливі (очікувані) наслідки такої взаємодії. Реалізація такої функції дає можливість передбачати (а відповідно, уникати) тенденцій, що можуть загрожувати ефективній соціальній взаємодії суб'єктів фізичної активності.

Методологічна функція в цьому контексті означатиме поєднання за допомогою теорії ССФК як теорії середнього рівня “високої” соціологічної теорії з потребами прикладних досліджень, включно до формування теоретичної бази конкретних емпіричних досліджень. Певною мірою, ССФК може виступати в ролі засобу інтеграції, що пов'язує фахівців різних сфер (тренерів, лікарів, спортсменів, громадськість), пов'язаних із фізичною активністю, та забезпечує задоволення їх інформаційних потреб у відповідній галузі соціальної взаємодії.

Інструментальна функція безпосередньо пов'язана із попередньою і по суті є її продовженням. Її реалізація має формувати й розвивати методи збору, обробки та аналізу первинної соціологічної інформації. Будучи досить специфічною сферою соціальної взаємодії, спорт (особливо професійний) потребує збільшення достовірності соціологічних досліджень. Власне фізична культура, учасники якої є представниками різних соціальних груп суспільства, у процесі дослідження також формують певне коло

інструментальних проблем в процесі підняття планки якості, достовірності емпіричних робіт.

Важливість останньої функції в сучасному суспільстві є особливою, якщо не наріжною, адже забезпечення соціальної технологізації залучення громадськості до фізичної активності на сьогодні є однією з найважливіших завдань фізичної культури і спорту. Однак складні суспільні соціальні процеси використання такого інструменту, як пропаганда, практично нівелюють. Від чого виникає необхідність у розробці більш складних, при цьому і більш ефектних соціальних технологій, здатних ефективно вплинути на світогляд суспільства.

Висновки. Підбиваючи підсумок проведеному теоретичному аналізу, можна констатувати, що соціологія спорту та фізичної культури, з одного боку, конструюється у межах загальної соціологічної теорії, а з іншого, – має певну автономію, об'єкт, предмет, функції і проблемне поле. Основною теоретичною парадигмою подальших досліджень соціології фізичної культури та спорту слід вважати структурний функціоналізм, адже цей напрям суспільної діяльності є досить вузьким у функціональному спрямуванні при цьому він забезпечує принциповий вплив на ряд суспільних соціальних процесів.

Як було зазначено вище, фізична культура містить суттєвий потенціал відтворення особистості в її тілесно-духовній єдності. Незатребуваність цього потенціалу призводить до обмеженості формування особи, яка стає антикультурною за своєю суттю, що, у свою чергу, негативно впливає на загальну культуру суспільства негативно позначаючись на всій сукупності фізичних процесів. Саме через людину, через прояв взаємозумовленості людиноутворювальної й адаптивної функції культури відбувається вплив на особистість і суспільство. Спорту в цій сфері належить роль стимулу до фізичної активності через який пропагується та закріплюється інтерес до фізичної активності. Щоправда на сьогодні в Україні переважає професійний спорт, що накладає на нього відбиток самостійної (відокремленої) культури – культури обраних. Одним із наслідків чого є падіння інтересу до фізичної культури як культури мас. Ліквідація таких розбіжностей вимагає використання соціально-технологізуючих підходів. До того ж фізична культура та спорт набувають особливого соціального значення, оскільки її метою, предметом і головним завданням є збереження та розвиток здоров'я нації, що зрештою позитивно впливає на соціальне самопочуття усіх членів суспільства.

Література

1. Лукашевич М.П. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії : навч. посіб. / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – 2-ге вид., допов. і випр. – К. : МАУП, 2004. – 464 с.
2. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.Є. Пилипенко (ред.). – К. : Каравела, 2003. – 300 с. – (Серія “Вища освіта в Україні”).
3. Яковенко Ю. Соціологія професіоналізму – фальстарт, або Небезпечний прецедент проголошення нібито нової соціологічної галузі / Ю. Яковенко // Соціологія:

теорія, методи, маркетинг : науково-теоретичний часопис. – К. : Інститут соціології НАН України. – 2009. – № 4. – С. 157–171.

4. Закон України “Про фізичну культуру і спорт” [Електронне видання] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 14. – Ст. 80. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3808-12>.

5. Фізична культура // Вікіпедія – вільна енциклопедія [Електронне видання]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Фізична_культура.

6. Краткий словарь по социологии / под общ. ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина ; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1989. – 479 с.

7. Лукашук В.І. Основні етапи розвитку соціології спорту / В.І. Лукашук // СОЦІОПРОСТІР : міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. – 2011. – № 1 (2).

8. Розов М.А. О природе идеальных объектов науки / М.А.Розов // Философия науки. – М. : ИФ РАН, 1998. – Вып. 4.

9. Кучеренко В. Функционалистская парадигма Роберта Мертон в современном социологическом дискурсе к 90-летию со дня рождения / В. Кучеренко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 4.

10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / Р. Мертон ; В. Танчер (ред.). – К. : Абрис, 1996. – 109 с. – (Бестселлеры мировой социологии).

Батюк А.М. Соціологія спорту як окремий напрям соціологічного знання

У статті теоретично обґрунтовано актуальність відокремлення в соціологічних теоріях середнього рівня як окремої теорії соціології спорту та фізичної культури. Обґрунтовано предмет, об'єкт цього напрямку соціологічних досліджень. Запропоновано та розкрито функції нового напрямку та накреслено основні практичні завдання соціології фізичної культури і спорту.

Ключові слова: соціологія спорту, соціологічне знання, фізична культура.

Батюк А.Н. Социология спорта как отдельное направление социологического знания

В статье теоретически обосновывается актуальность выделения в социологических теориях среднего уровня в качестве отдельной теории, социологии спорта и физической культуры. Обосновываются предмет, объект данного направления социологических исследований. Предложены и раскрыты функции нового направления и намечены основные практические задачи социологии физической культуры и спорта.

Ключевые слова: социология спорта, социологическое знание, физическая культура.

Batiuk A. Sociology of sport as a separate line of sociological knowledge

This article presents the actualite of allocation the sports and physical training sociology as a separate theory among the sociological theories of the medial level. Also the subject and the object of this direction of the sociological search are proved, the functions of a new direction are offered and opened, and

the basic practical problems of sociology of physical training and sports are jotted in this article.

Key words: *sociology of sport, sociological knowledge, physical culture.*

ДО ПИТАННЯ АДАПТАЦІЇ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ПОГЛЯД ЕКСПЕРТІВ

Люди із функціональними обмеженнями здоров'я – одна із соціально незахищених соціальних груп в Україні. Залежно від хвороби або характеру відхилення в розвитку виділяють різні категорії таких людей: сліпі і слабкозорі, розумово відсталі, з порушеннями мови, опорно-рухового апарату. Особи, які мають значні проблеми фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, здобувають особливий медичний статус – “інвалід”.

В умовах, що склалися, держава має виступити гарантом захищеності таких людей, взяти на себе обов'язок забезпечення їм умов для нормального життя, навчання, професійної підготовки, адаптації та інтеграції в соціальне середовище.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених цій проблемі, вона є маловивченою і тому актуальною. На сьогодні велике значення має оперативне надання комплексної систематичної допомоги таким особам, здійснення підтримки і супроводу дітей та їх батьків, створення таких умов, які б забезпечили успішну адаптацію людей з особливими потребами в соціумі.

Важливим чинником адаптації дітей та молоді, які мають обмежені можливості здоров'я, є середовище, яке відрізняється особливим *адаптаційним кліматом*. В ідеалі під цим ми розуміємо таке середовище, що позитивно впливає на особистість з вадами здоров'я, змінює його свідомість, дає змогу відчувати себе повноцінною людиною, сприяє успішній соціалізації, адаптації та інтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблема соціальної адаптації є міждисциплінарною і розглядається в психологічних, філософських, педагогічних, медичних, біологічних, соціальних дослідженнях. Медико-психологічні аспекти адаптації висвітлюються в працях Ю. Александровського, Г. Балла, С. Ганжи, І. Заваденко, І. Мамайчук, М. Маслової, Б. Смірнова та ін.

Соціологи та соціальні педагоги вивчають соціальну адаптацію дітей дошкільного віку, зокрема тих, які мають обмежені можливості (Ю. Долинний), підлітків у загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах (Ю. Чернецька), адаптацію сиріт до навчання в ПТНЗ (Л. Кримчак), молоді в студентському середовищі (Т. Логвіновська); висвітлюють проблему соціальної адаптації в технологіях соціальної роботи (С. Харченко, М. Кратінов, Л. Ваховський, О. Песоцька, В. Кратінова, О. Караман), особливості соціальної адаптації як складової процесу соціалізації особистості (О. Безпалько, І. Зверева, Л. Коваль, С. Хлебікт), адаптацію людей з обмеженими можливостями (Е. Ярська-Смірнова, П. Романов), адаптаційні можливості

вищої школи для осіб з функціональними обмеженнями здоров'я (О. Дікова-Фаворська) [1].

Питанню адаптації студентів до умов навчання у ВНЗ в сучасній психологічній літературі приділяється значна увага. Зокрема, це наукові пошуки Т. Алексеєвої, Ю. Бохонкової, Н. Герасимової, В. Демченка, О. Кузнецової, Л. Литвинової, В. Скрипник, І. Соколової та ін. [2].

Специфіку студентства як соціальної групи розкривають російські соціологи В. Лисовський і А. Дмитрієв [3].

Різні аспекти проблеми внутрішньоособистісних конфліктів, їхніх джерел, шляхів подолання в процесі адаптації були предметом вивчення як у вітчизняних, так і у зарубіжних вчених (Ю. Александровський, В. Василюк, Є. Донченко й Т. Титаренко, О. Захаров, К. Калмикова, О. Леонтьєв, Г. Ложкін, О. Лурія, В. М'ясищев, М. Пірен, Н. Пов'якель) [4].

Система виховання навчання в спеціальних інтернатних установах, як показують дослідження, обмежує участь людини з обмеженими можливостями здоров'я в повноцінному родинному житті та в соціальному житті суспільства.

Перспективним у наш час є включення дітей з проблемами здоров'я і розвитку в інтегровані групи. У груповому спілкуванні виявляються позитивні особистісні якості, особливі здібності як дітей та молоді з особливими потребами, так і здорових; виявляється не те, що їх роз'єднує, а те загальне, що дає їм змогу разом спілкуватися, навчатися і дружити.

Ізольованість осіб з інвалідністю призводить до того, що серед фізично здорових людей вони відчують себе некомфортно і не можуть повноцінно самореалізуватися та адаптуватися в суспільстві. З іншого боку, суспільство теж не готове сприймати та спілкуватися на рівних з людьми із функціональними обмеженнями здоров'я.

Людина з інвалідністю – це насамперед особистість, яка має обмежені можливості, зумовлені фізичними, психологічними, сенсорними і соціальними бар'єрами, що не дають їй змогу легко і повноцінно інтегруватися та адаптуватися, жити повноцінним життям, як інші члени суспільства, тому, на наш погляд, доцільно розглянути такі види соціальної адаптації, що виділяє О. Дікова-Фаворська:

– *активна адаптація*, яка полягає у перетворенні середовища відповідно до умов, інтересів особистості;

– *пасивна адаптація* – сприйняття впливу середовища як незмінного та підкорення умовам, що диктує життя;

– *креативна адаптація* виступає певним компромісом щодо двох попередніх типів. Вона ґрунтується на фільтруванні впливів соціуму, сприймає те, що вважає слушним та необхідним. Якщо активна модель адаптації вражає своїм героїзмом, то креативна захоплює відчуттям необмежених можливостей людського духу [5].

У науковій літературі зустрічаємо і таку класифікацію:

– *статична адаптація*, коли молода людина орієнтована лише на сприйняття моделей і відтворення загальноприйнятих алгоритмів поведінки;

– динамічна адаптація передбачає не тільки “вписування” у середовище, але і його зміну [5].

Виникнення бар’єрів також впливає на психологічний стан особистості із функціональними обмеженнями здоров’я та на процеси адаптації й інтеграції. Основними бар’єрами у людей цієї категорії є:

1) *просторовий бар’єр*. Це обмеження спричинює багато наслідків, що ускладнює становище людини цієї категорії і вимагає вживання спеціальних заходів, які усувають просторову, транспортну, побутову ізоляцію людини з особливими потребами. Нагальною потребою є усунення архітектурних перешкод, що ускладнюють проїзд, доступ і вільне пересування;

2) *комунікативний бар’єр*. Розлад спілкування, одна з найбільш важких соціальних проблем дітей та молоді з обмеженими можливостями, що є наслідком емоційної захисної самоізоляції. Особливо це гостро виявляється в учнів та студентів через випадіння з навчальної групи і дефіциту звичної інформації. Комунікативний бар’єр породжує:

Мотиваційні труднощі:

- надмір мотивації (наприклад, “хвилювався і не все сказав, згадав”);
- відсутність мотивації (не хочу розуміти, не цікаво) та ін.

Етичні (моральні) труднощі:

- брак тактовності, толерантності;
- розв’язність, зухвальство;
- плітки, чутки, обман, підлість, непорядність;
- заздрість, необ’єктивність та ін.

Емоційні труднощі:

- неохайний, епатажний зовнішній вигляд;
- зухвалі поза, жести, манери, звички тощо;
- брутальний тон, тональність голосу та ін.;

3) *бар’єр ділового спілкування* породжує проблеми пов’язані з особливостями і відмінностями здорових людей та людей з функціональними обмеженнями здоров’я. Існують різні індивідуально-психологічні особливості тих, хто спілкується (наприклад, потайливість одного, сором’язливість іншого, антипатія, недовіра тощо); випадки, коли настійливо звертають увагу на ті сторони особистості, які він не усвідомлює або хоче приховати, в нашому випадку – це фізичні обмеження студентів;

4) *емоційний бар’єр* є двостороннім, тобто він може складатися з емоційних реакцій людей з особливими потребами – цікавості, глузування, незручності, почуття провини, гіперопіки, страху – і таких емоцій, як жалість до себе, очікування гіперопіки, прагнення обвинуватити когось у своєму дефекті, прагнення до ізоляції тощо. Подібний комплекс ускладнює соціальні контакти. Таким чином, і сам індивід з обмеженими можливостями, і його найближче оточення мають потребу в тому, щоб емоційні відносини були нормалізовані [6].

Отже, ми бачимо, що велика кількість перешкод впливає на адаптацію та інтеграцію людей з обмеженими можливостями в суспільство, тому ми вважаємо за доцільне дослідити діяльність Львівського навчально-реабілітаційного центру “Джерело” як ефективну модель виходу зі стану ексклюзії дітей та молоді з обмеженими можливостями здоров’я. Метою діяльності центру є надання дітям з вадами фізичного та інтелектуального розвитку можливості розвитку їх здібностей, побутових та соціальних вмінь для найбільш повної інтеграції в життя суспільства за допомогою прогресивних методів навчання, фізичної, психологічної та соціальної реабілітації, просвітницької роботи в суспільстві та батьківському середовищі і сприяння підготовці персоналу, здатного виконувати цю роботу на високому професійному рівні. Цей центр щорічно надає комплексні послуги понад 300 дітям від народження до 18 років з ДЦП та іншими моторними розладами, синдромом Дауна, аутизмом, порушеннями інтелектуального та мовленнєвого розвитку, з гіперактивним розладом з дефіцитом уваги та іншими розладами розвитку.

Послуги реалізовує мультидисциплінарна команда фахівців у складі лікарів, фахівців фізичної реабілітації, логопедів, психологів, педагогів.

Відділення розвитку дитини надає такі послуги:

- діагностика розвитку дитини;
- фізична реабілітація;
- логопедично-педагогічні заняття;
- консультації з питань харчування дитини;
- поведінкова терапія дітей;
- інформаційне забезпечення та психологічна допомога родині (підтримка родини);
- навчання батьків основ реабілітаційних методик.

Відділення соціально-педагогічної та психологічної реабілітації (школа-садок) пропонує цілісну програму навчання та реабілітації, спрямовану на інтеграцію дитини з обмеженими можливостями здоров’я у суспільство.

Щоденно понад 90 дітей віком від 3 до 17 років відвідують стаціонарну програму відділення, що включає:

- індивідуальну програму навчання;
- реабілітаційний супровід навчання;
- середовище, пристосоване до потреб дитини;
- підбір і забезпечення візком чи іншим засобом пересування;
- логопедичну допомогу;
- альтернативні методи спілкування;
- психологічну корекцію (танцювально-рухова терапія, поведінкова терапія, відеотренінг);
- гідротерапія;
- святкові програми;
- активне дозвілля.

Відділення професійної орієнтації (Клуб активної молоді) виконує такі напрями роботи:

- мистецька діяльність – заняття із живопису, скульптури, виготовлення художніх листівок, намист із бісеру, вишивання;
- праця з офісною технікою, підвищення комп'ютерної грамотності;
- столярний гурток;
- театральний гурток;
- арт-терапія, експресія тіла;
- заняттєва терапія – молодь розвиває та вдосконалює побутові навички з приготування їжі, прасування, прибирання та ін.;
- організація активного дозвілля – відвідування театрів, концертів, участь у художніх виставках, участь у літніх таборах, виїзди в кафе, супермаркети, зустрічі з цікавими людьми, пікніки.

Гіпотеза дослідження базується на науковому припущенні, що чим раніше розпочати реабілітацію дитини із функціональними обмеженнями здоров'я, тим ефективнішим буде процес адаптації та інтеграції дітей цієї категорії в суспільство.

З метою перевірки цієї гіпотези нами в період з 28 травня до 3 червня 2010 р. було проведено інтерв'ю з директором, реабілітологами, психологами Львівського навчально-реабілітаційного центру “Джерело”. Статус опитаних дав змогу це інтерв'ю вважати експертним, всього в опитуванні взяло участь дев'ять фахівців.

Нами було поставлено такі *завдання*:

1. Дізнатися, які проблеми виникають у дітей та молоді при навчанні.
2. Дізнатися думку експертів щодо ранньої соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями здоров'я.
3. Проаналізувати спостереження експертів щодо першого досвіду перебування в інтегрованому середовищі дітей і молоді з інвалідністю.
4. Окреслити коло проблем представників досліджуваної групи в процесі адаптації та інтеграції в суспільство.

Експертам були запропоновані питання, які були пов'язані з особливостями адаптації та інтеграції дітей і молоді з обмеженими можливостями здоров'я.

На запитання “У якому віці, на Вашу думку, потрібно починати реабілітацію дитини із функціональними обмеженнями здоров'я?” всі спеціалісти центру “Джерело” відповіли, що чим раніше почати соціальну та фізичну реабілітацію, тим ефективніше, швидше та легше буде проходити адаптація й інтеграція дітей з обмеженими можливостями здоров'я.

На запитання “Як Ви вважаєте, де повинна навчатися дитина із функціональними обмеженнями здоров'я?” експертна думка була єдиною – у звичайній школі, в інтегрованих класах, але фахівці відзначили, що школи не пристосовані для навчання дітей з обмеженими можливостями.

На запитання “Що, на Вашу думку, потрібно змінити в навчальному процесі або в освіті, щоб дітям з обмеженими можливостями полегшити інтеграцію в суспільство?” більшість експертів вважає, що потрібно створити пристосоване архітектурне середовище.

У зв'язку з цим постає нагальне питання підготовки педагогічних працівників для роботи в інтегрованому освітньому середовищі. Окремі навчальні тренінги мають бути запропоновані для батьків дітей із функціональними обмеженнями здоров'я, які за умов інтегрованої освіти виступають активними партнерами вчителів.

На запитання “Які можуть виникнути труднощі у навчанні цієї категорії дітей?” експерти вказали на залежність від діагнозу (наскільки дитина може сама себе обслуговувати), яка породжує проблеми у спілкуванні (якщо дитина до школи була вдома, то будуть виникати ці проблеми; якщо вона розвивалась, то буде тільки адаптація до школи та шкільного класу, як і у здорових дітей).

На запитання “Як складаються стосунки у дітей з функціональними обмеженнями здоров'я зі здоровими однолітками?” більшість експертів відзначає, що стосунки у них комфортні, товариські і чим раніше дитина із функціональними обмеженнями здоров'я буде навчатися в інтегрованій групі, тим швидше буде проходити процес адаптації. Також експерти наголошують на позитивних змінах в особистості хворої дитини, тому що коли дитина спілкується зі здоровими однолітками, то вона змінюється, стає відкритою, радісною і хоче досягати більшого, як і здорові однолітки.

На запитання “Ваша думка щодо організації інтегрованих груп у вищих навчальних закладах?” ми відзначили, що більшість експертів вказують на необхідність створення інтегрованих груп у вищих навчальних закладах, але окреслюють коло проблем при створенні таких груп – це неготовність здорових студентів та викладачів, поглиблення комплексів у студентів з обмеженими можливостями здоров'я, які, у першу чергу, пов'язані зі складністю перебування в інтегрованому середовищі, психологічна неготовність всіх суб'єктів навчального процесу, що свідчить про необхідність проведення ранньої соціальної реабілітації та адаптаційних заходів при входженні в інтегроване середовище всіх учасників навчально-виховного процесу.

На запитання “Які труднощі Ви помічаєте у молоді із функціональними обмеженнями здоров'я при інтеграції в суспільство?” більшість експертів відзначає, що це реакція самого суспільства, яке не готове їх сприймати за рівних, брак досвіду та брак спілкування, що свідчить про важливість ранньої соціальної реабілітації.

Висновки. Аналізуючи матеріали проведеного нами дослідження, ми дійшли висновку, що чим раніше введено в простір здорових людей дітей із функціональними обмеженнями здоров'я через створення інтегрованого середовища дозвілля, навчання та працевлаштування, тим швидше буде сформована культура відносин інвалідів та здорових людей.

Література

1. Полякова О.М. Стан та проблеми інтеграції молоді з особливими потребами в сучасне українське суспільство / О.М. Полякова, Ю.В. Сапарай // Соціальна робота в Україні: теорія і практика : науково-метод. журнал. – 2008. – № 4. – С. 16–30.
2. Буяльська Т.Б. Теоретичні аспекти адаптації студентів I курсу до навчання у ВНЗ / Т.Б. Буяльська // Гуманізм та освіта. – 2008.
3. Голік О.Б. Соціально-педагогічні проблеми адаптації студентів у ВНЗ пережиті вихованцями середньої школи в період адаптації до умов ВНЗ [Електронний ресурс] / О.Б. Голік. – Режим доступу: <http://allbest.ru>.
4. Герасімова Н.Є. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Наталія Євгенівна Герасімова ; Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2004. – 20 с.
5. Дікова-Фаворська О.М. Специфічні групи осіб з обмеженими можливостями здоров'я у фокусі соціології / О.М. Дікова-Фаворська. – Житомир : Полісся, 2009. – 488 с.
6. Завірюха Л.А. Оволодіння особистістю засадами толерантності у студентському середовищі / Л.А. Завірюха // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : зб. наук. праць. – К. : Ун-т “Україна”, 2004. – 448 с.

Бацман О.С. До питання адаптації осіб з інвалідністю: погляд експертів

У статті розглянуто проблеми адаптації та інтеграції осіб з інвалідністю. Подано результати дослідження, проведеного з провідними фахівцями Львівського навчально-реабілітаційного центру “Джерело” щодо проблем адаптації та інтеграції дітей і молоді з обмеженими можливостями в суспільство.

Ключові слова: адаптація, соціальна реабілітація, інтеграція, людина із функціональними обмеженнями здоров'я, інтегроване середовище.

Бацман О.С. К вопросу адаптации инвалидов: взгляд экспертов

В статье рассматриваются проблемы адаптации и интеграции лиц с инвалидностью. Представленные результаты исследования, проведенного с ведущими специалистами Львовского учебно-реабилитационного центра “Джерело” относительно проблем адаптации и интеграции детей и молодежи с ограниченными возможностями в общество.

Ключевые слова: адаптация, социальная реабилитация, интеграция, личность с функциональными ограничениями здоровья, интегрированная среда.

Васман О. To a question of the invalids' adaptation: view of the experts

In the article the problems of adaptation and integration of persons are examined with disability. Presented results of research, conducted with the leading specialists of the Lviv educational-rehabilitation center “Dzherelo” in relation to the problems of adaptation and integration of children and young people with the limited possibilities in society.

Key words: *adaptation, social rehabilitation, integration, personality with functional limitations of health, integrated environment.*

МЕХАНІЗМИ ПОЛІТИКИ ЗАЙНЯТОСТІ В РОБОТІ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ ЗАЙНЯТОСТІ

Проблема регулювання ринку праці тісно пов'язана з державною стабілізаційною політикою. Технології регулювання ринку праці виходять з положення, що обсяг зайнятості є результатом не тільки сукупного попиту, а й сукупної пропозиції й вирішальною мірою визначається їх характером і взаємодією. Чим вищий сукупний попит на товари і послуги, тим частіше для його задоволення фірми і підприємства повинні збільшувати обсяги виробництва, а отже, втягувати у виробничий процес додаткові ресурси, у тому числі робочу силу.

Проблемам механізмів регулювання ринку праці та зайнятості населення присвячені праці науковців Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України – С. Бандур, З. Бараник, Е. Лібанової, І. Петрової [3]. Вплив демографічних чинників на функціонування ринку праці досліджує Е. Бойченко. Напрями вдосконалення політики зайнятості населення у ринкових умовах обговорює у своїх працях Н. Гаркавенко. Державні механізми регулювання ринків праці в Україні аналізує В. Ярошенко [5]. Соціологічні аспекти регулювання зайнятості досліджує М. Туленков [4].

Завдання статті полягає у визначенні умов стабілізації ринку праці та вироблення соціальних технологій його регулювання.

Сукупна пропозиція виробництва визначається рівнем реального обсягу національного виробництва, що буде вироблений і запропонований за кожним можливим рівнем цін. При взаємодії сукупного попиту і сукупної пропозиції настає ситуація, при якій завдяки зміні цін, вони досягають однакового обсягу. Нові, вищі ціни, звичайно, будуть гарним стимулом для виробників і вони наростять обсяги національного виробництва.

У випадках, коли одна або декілька умов, не пов'язаних із рівнем цін на товари і послуги, зміняться, то при тому самому рівні цін відбудеться зміна сукупної пропозиції. Властивість до зміни обсягу виробництва товарів і послуг при зміні однієї або декілька умов, не пов'язаних із коливанням рівня цін, притаманна й сукупному попиту.

Обсяг зайнятості визначається, перш за все, рівнем сукупного попиту – загальних витрат. Збільшення обсягу зайнятості пов'язано з піднесенням споживчих витрат населення, державних витрат (на придбання суспільних благ), підвищенням витрат на інвестиції, зростанням чистого експорту (різниці між експортом і імпортом). Чим більші ці витрати, тим вищий сукупний попит на товари і послуги. Для задоволення цього підвищеного попиту фірми повинні збільшувати обсяги виробництва, а отже, втягувати у виробничий процес додаткові ресурси, у тому числі робочу силу.

Оскільки обсяг зайнятості визначається співвідношенням сукупної пропозиції та сукупного попиту, і на нього впливають зміни не тільки сукупного попиту, а й сукупної пропозиції, то піднесення рівня зайнятості можна досягти також шляхом зміни сукупної пропозиції.

Отже, впливаючи на будь-який із нецінових факторів сукупної пропозиції, можна досягати збільшення зайнятості й обсягу національного виробництва. Сукупність зазначених засобів можна назвати механізмом регулювання зайнятості. Він включає методи державного впливу на обсяги сукупного попиту і сукупної пропозиції. Кожен метод ґрунтується на використанні сукупності інструментів (регуляторів, важелів), за допомогою яких відбувається зміна компонентів сукупного попиту і сукупної пропозиції. До них ми відносимо інвестиційну політику, податкову політику, кредитно-грошову політику, регуляторну політику щодо підприємництва, засоби впливу на формування мотивації громадян до праці наймом, а підприємців – до бізнесу.

Система регулювання ринку праці включає ще й інституційну підсистему, побудовану з урахуванням специфіки, досвіду, історико-культурних особливостей. До інститутів ринку праці належать:

- законодавство про зайнятість та соціальне страхування на випадок безробіття, оплату праці, інші нормативно-правові акти, що регламентують поведінку на ринку праці підприємств, державної служби зайнятості, профспілок, організацій роботодавців тощо;

- Міністерство соціальної політики, його регіональні органи, державна служба зайнятості, міграційні служби, професійні спілки, організації роботодавців, органи соціального партнерства на ринку праці; фонд страхування на випадок безробіття, підприємства;

- процедури укладення і розірвання трудових договорів, колективних угод і договорів, порядок вирішення трудових спорів і трудових конфліктів; ставлення профспілок і роботодавців, органів влади до укладання та дотримання колективних і трудових договорів;

- форми соціальних зв'язків, еталони соціальної поведінки людей у процесі працевлаштування і звільнення, включаючи традиції, що склалися в осіб найманої праці і роботодавців в цих питаннях.

Однією з важливих складових інституційної підсистеми регулювання ринку праці є соціальний діалог, потенціал якого в Україні використовується не повною мірою. Його стан не сприяє об'єднанню зусиль місцевих органів влади, підприємств, їх профспілок, центрів зайнятості в напрямі ліквідації зазначених негативних явищ.

Потребує вдосконалення правовий механізм сприяння зайнятості населення. Йдеться про правові норми, які б регламентували дії держави щодо використання загальноекономічних регуляторів попиту на робочу силу, поєднували, як йшлося вище, інвестиційну, кредитно-грошову, зовнішньо-економічну, податкову і бюджетну політику з політикою зайнятості, визначали б відповідальність урядовців за недостатню ефективність заходів. Потребують посилення також правові норми,

спрямовані на здійснення заходів щодо сприяння громадянам у підборі підходящої роботи і підвищення їх конкурентоспроможності. А саме: забезпечення суб'єктів ринку праці інформацією про вакантні робочі місця і про осіб, які шукають роботу; активізацію зусиль у пошуку роботи і підготовці до нової роботи тих безробітних, хто не виявляє необхідної активності, можливо взагалі опустив руки.

Важливим елементом інституційної підсистеми регулювання ринку праці є професійне навчання безробітних, система професійної орієнтації.

Таким чином, інституційна підсистема регулювання ринку праці сприяє працевлаштуванню тих, хто шукає роботу на підходящі робочі місця, створені в результаті використання економічної підсистеми. Вона також забезпечує єдність всієї системи регулювання ринку праці, спрямованої на досягнення повної, продуктивної і вільно обраної зайнятості.

Службам зайнятості належить велика роль у здійсненні активної і пасивної політики на ринку праці.

Пасивна політика на ринку праці спрямовується на згладжування негативних наслідків безробіття і включає виплату допомоги по безробіттю, інші види виплат безробітним і членам їх сімей, а також надання найпростіших послуг шукачам роботи. Зокрема, йдеться про забезпечення клієнтів інформацією про вільні робочі місця, здобуття якої для центрів зайнятості не потребує спеціальних зусиль. В Україні, наприклад, це досягається через обробку обов'язкової для роботодавців форми статистичної звітності.

Матеріальне забезпечення безробітних у більшості країн з ринковою економікою здійснюється за двохступеневою системою. Перший ступінь являє собою допомогу по безробіттю, що виплачується зі спеціального страхового фонду на випадок безробіття, другий – соціальна допомога (в Україні певний час вона існувала як матеріальна допомога по безробіттю). Цей вид допомоги зазвичай виплачується не зі страхових фондів на випадок безробіття. Для цього утворюються спеціальні фонди за участю державних коштів (деколи у межах страхових фондів), або для здійснення цих виплат у державних бюджетах передбачаються спеціальні статті витрат.

Система матеріальної (соціальної) допомоги як вид матеріальної підтримки безробітних бере свій початок з кінця ХІХ – початку ХХ ст. У наш час вона доповнює страхування від безробіття й охоплює насамперед тих осіб, у яких минули терміни одержання допомоги по безробіттю. Правда, у деяких країнах, наприклад у Фінляндії, матеріальна допомога може надаватися одночасно з допомогою по безробіттю. Головне призначення цього виду допомоги – матеріальне забезпечення довготривалих безробітних, у кого закінчився термін одержання допомоги по безробіттю, або тих, хто не має права на допомогу по безробіттю. Як правило, умовою надання матеріальної допомоги є відсутність у безробітних інших джерел доходу. Її розмір зазвичай є нижчим, ніж розмір

допомоги по безробіттю, і прирівнюється до розміру прожиткового мінімуму або мінімальної заробітної плати.

Система допомоги по безробіттю є основною у матеріальному забезпеченні тимчасово незайнятого населення. Вона виникла на початку ХХ ст., і набула поширення після Першої світової війни, і до 1960–1970-х рр. охоплювала головним чином лише тих безробітних, що втратили роботу з об'єктивних причин (так званих “звільнених”). Проте вже в 1970–1980-х рр. у Європі стала домінувати тенденція до охоплення допомогою інших категорій безробітних. На сьогодні у більшості розвинутих країн і постсоціалістичних держав до сфери надання матеріальної підтримки у випадку настання безробіття усе ширше включаються не тільки працівники, які звільнилися за власним бажанням, але і випускники шкіл, вищих навчальних закладів, а також особи, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю, та сезонні працівники.

Допомога по безробіттю виконує декілька соціальних функцій. По-перше, вона відшкодовує безробітному частину втраченого заробітку, надає йому матеріальне забезпечення на рівні, не нижче за прожитковий мінімум. По-друге, вона полегшує безробітному процес пошуку роботи, оскільки вивільняє для цього час, який в іншому випадку витрачався б ним на дрібні заробітки, а також надає можливість безробітному здійснювати цільові витрати, пов'язані з пошуком роботи. Наприклад, на оплату проїзду до потенційних роботодавців, оплату телефонних розмов із ними, купівлю газет, довідників і бюлетенів з інформацією про вакансії, оплату друкування оголошень з пропозицією своїх трудових послуг. По-третє, допомога по безробіттю стимулює одержувача до пошуку роботи, яка має принести вищий дохід, ніж допомога. На останньому аспекті варто зупинитися детальніше.

Високий рівень матеріальної підтримки безробітних має як позитивне, так і негативне значення. Його *позитивний* потенціал зумовлюється тим, що надає можливість одержувачу більш старанно підбирати нове місце роботи, захищає його від працевлаштування на випадкову роботу, що не відповідає професійним якостям, створює передумови для більш раціонального використання суспільством трудового потенціалу.

Наслідки підвищення розміру допомоги по безробіттю часто бувають негативними. Багаторічний досвід наших західних колег довів: якщо розмір допомоги по безробіттю щодо заробітної плати є досить великим, то неминуче з'являються й утриманські настрої і відповідна поведінка її одержувачів. З цієї причини деякі безробітні не виявляють активності в пошуку роботи, відмовляються від пропозицій не дуже привабливої роботи, на яку в інших ситуаціях вони б погодилися (до них у нашій країні, зокрема, належать деякі одержувачі субсидій на оплату комунальних платежів). Більше того, бажання зареєструватися в службі зайнятості деколи виявляють навіть ті, хто взагалі не збирається працювати.

Важливим аспектом систем допомоги по безробіттю є те, що як правило, вона призначається не з першого дня реєстрації людини в службі зайнятості. Виплата зазвичай починається після деякого періоду очікування. Цей період має становити 7–10 днів, що й витримується у переважній більшості країн. В Україні для будь-яких груп безробітних допомога виплачується з восьмого дня після реєстрації шукачем роботи, отже, з першого дня надання статусу безробітного.

Встановлення періоду очікування базується на тому міркуванні, що безробітний на першому етапі безробіття повинен відчувати певні незручності, життєві труднощі, падіння добробуту. Відсутність джерел доходу на першому етапі безробіття буде стимулювати активність пошуку, і, якщо на ринку праці є підходящі робочі місця, посилить намагання знайти роботу. З іншого боку, за цей період людина може працевлаштуватися (як за допомогою центру зайнятості, так і самостійно) і потреба у виплаті допомоги може відпасти.

Відповідно до законодавства, послугами державної служби зайнятості України разом з особами, що не працюють, можуть користуватися інші категорії населення – особи, що працюють, молодь і люди передпенсійного віку, особи без будь-яких професійних навичок і професіонали вищого гатунку. Зрозуміло, що однакові за своїм призначенням послуги (наприклад, підбір роботи) в кожному з наведених випадків матимуть різний зміст, різний технологічний ланцюжок, реалізуються за участю різних спеціалістів. Але більшість клієнтів бере участь у семінарах з пошуку роботи, отримує консультації і поради спеціалістів центрів зайнятості щодо складання резюме і листів роботодавцям з пропозицією власних трудових послуг, розробки індивідуальних планів працевлаштування.

Державні служби зайнятості намагаються сприяти зайнятості. Ця діяльність набуває особливого значення під час бурхливих змін у структурі економіки, які настають у міру виходу країн з економічної кризи, у фазі пожвавлення економічного циклу. У цей період потреби зростаючої економіки об'єктивно зумовлюють спеціальні державні заходи щодо залучення (точніше, повернення) великих мас тимчасово незайнятих працівників (або зайнятих працею, що не відповідає їх фаху) до процесу трудової діяльності.

Засоби активної політики зайнятості зазвичай включають професійне навчання безробітних, пошук і підбір роботи, професійну орієнтацію, оплачувані громадські роботи, субсидовану зайнятість, бронювання робочих місць, залучення безробітних до самозайнятості, підтримку і збереження робочих місць, сприяння переміщенню громадян в місцевості, де ймовірність знайти роботу є вищою.

Центри зайнятості сприяють працевлаштуванню на існуючі вакансії і вільні робочі місця. Ця діяльність центрів зайнятості полягає, перш за все, у формуванні якомога повнішого банку вакансій, інформаційному забезпеченні учасників ринку праці щодо попиту на робочу силу та її

пропозиції. Слід підкреслити, що ефективність цієї діяльності визначається двома факторами – міцністю взаємодії центрів зайнятості з роботодавцями (що визначає повноту інформації про вільні робочі місця) і досконалістю інформаційних систем і технологій (що забезпечує своєчасність і повноту її доведення до споживача).

Крім того, цей напрям роботи центрів зайнятості включає заходи з надання тим, хто шукає роботу, послуг, пов'язаних з оволодінням методами і навичками цього пошуку. Йдеться, перш за все, про проведення спеціальних семінарів з безробітними, у ході яких формуються вміння безробітних щодо використання різноманітних джерел інформації про вакансії, підготовки резюме, телефонування роботодавцям, написання їм листів та оголошень з пропозицією власних трудових послуг, оволодіння правилами і технікою поведінки під час співбесіди з роботодавцем.

Має значення також професійне навчання. Системи підготовки кадрів в умовах активної політики на ринку праці мають відповідати таким вимогам. По-перше, відповідати державним стандартам освіти. По-друге, враховувати поточні та перспективні вимоги економіки, які власне й визначатимуть професійну структуру навчання. По-третє, мати виключно гнучкий характер з тим, щоб забезпечити оперативні зміни в процесі навчання відповідно до потреб економіки. По-четверте, застосовувати педагогічні методики, що враховують специфічні особливості безробітних як учасників навчального процесу, їх психологічні стани; передбачати активізацію громадян, формування та зміцнення мотивів до праці і професійного навчання. По-п'яте, мати невелику вартість і нетривалий період навчання за рахунок запровадження новітніх навчальних технологій.

Як правило, у період професійного навчання безробітні одержують матеріальну підтримку у формі стипендії або допомоги, розмір яких дорівнює розміру допомоги по безробіттю. В Україні останнім часом діє система надання матеріальної допомоги у період профнавчання.

Більшість служб зайнятості світу висуває як важливу умову професійного навчання безробітних підвищення можливості (а деколи, стовідсоткову гарантію) їх працевлаштування.

Служби зайнятості також здійснюють професійну орієнтацію. Послуги з професійної орієнтації включають професійне консультування безробітних, професійну інформацію, професійний відбір.

Серед механізмів активної політики зайнятості велике значення має організація оплачуваних громадських робіт. До таких робіт належить будівництво шляхів і мостів, благоустрій населених пунктів, спорудження парків, реставрація історичних пам'яток, догляд за хворими і людьми похилого віку тощо. Як правило, громадські роботи організуються і фінансуються місцевими органами влади спільно з центрами зайнятості. Вони не потребують від учасників високої кваліфікації, мають виключно добровільний і тимчасовий характер, у цей період безробітні не знімаються з обліку і отримують зарплату за фактично виконану роботу з можливою

доплатою до визначеного рівня (наприклад, до мінімальної заробітної плати).

В Україні для працевлаштування осіб, нездатних на рівних конкурувати на ринку праці, законодавство передбачає квотування (бронювання) на підприємствах, в установах і організаціях до 5% загальної кількості робочих місць [2]. Рішення про конкретну кількість робочих місць, що мають бути заброньовані, для кожного підприємства приймають місцеві органи влади. Законодавство передбачає штрафні санкції до підприємств у випадках відмови в прийомі на роботу осіб у межах передбаченої квоти. Звичайно, встановлення квоти є суто адміністративним засобом, що суперечить загальним принципам вільного ринкового господарства. Тому у світі і в нашій країні для працевлаштування вказаної категорії осіб використовуються методи так званої “субсидованої зайнятості”.

В Україні важливим засобом, спрямованим на працевлаштування безробітних з-поміж слабкозахисчених верств населення, перш за все, довготривалих безробітних, є надання роботодавцям дотацій. Ці дотації надаються у розмірі річних витрат на заробітну плату осіб, які прийняті за направленням державної служби зайнятості, але не вище за середній рівень у галузях національної економіки відповідної області. При цьому до роботодавців висувається ряд вимог, наприклад, неможливість звільнення прийнятого на таких умовах працівника протягом двох років тощо.

Важливою функцією служби зайнятості є залучення безробітних до підприємництва і самозайнятості. Метою цієї діяльності є сприяння самостійному створенню безробітними робочих місць для себе, а іноді – для членів своєї сім’ї. Філософія цього виду діяльності служби зайнятості базується на двох положеннях: по-перше, при цьому не зменшується загальна кількість вільних робочих місць, по-друге, у людини формуються якості, необхідні саме в умовах ринкової економіки – відповідальність за власний добробут, прагнення до постійного покращання свого життя і життя своєї сім’ї. Зазвичай за рахунок одержання таких коштів безробітні створюють невеликі ремонтні майстерні, пекарні, кафетерії й інші підприємства сфери послуг.

Висновки. У нашій країні багато зроблено в інституціональному облаштуванні ринку праці. Сформовано законодавство про зайнятість населення, створена інфраструктура сприяння зайнятості, діють системи професійної орієнтації та професійного навчання безробітних, впроваджено соціальне страхування на випадок безробіття, частка управлінських функцій у сфері зайнятості і соціального захисту безробітних передана від держави до соціальних партнерів. Але поширення таких негативних процесів, як великі масштаби нелегальної праці, катастрофічно низький розмір заробітної плати, пасивність частини незайнятих громадян у пошуках роботи, випадки порушення роботодавцями правил прийому на роботу і звільнення свідчать про необхідність удосконалення інституційного забезпечення ринку праці.

Література

1. Про зайнятість населення : Закон України від 1 березня 1991 р. № 803-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – С. 170.
2. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 березня 2000 р. № 1533-ІІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 22. – С. 171.
3. Бандур С. Механізм регулювання ринку праці та зайнятості населення / С.І. Бандур, О.О. Кучинська // Бюлетень Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України. – 2005. – № 1. – С. 10–13.
4. Туленков М. Ринок праці як засіб регулювання зайнятості населення / М. Туленков // Бюлетень Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості України. – 2004. – № 2. – С. 3–5.
5. Ярошенко В. Державні механізми регулювання ринків праці в Україні / В. Ярошенко // Україна: аспекти праці. – 2007. – № 8. – С. 30–37.

Зубенко О.О. Механізми політики зайнятості в роботі державної служби зайнятості

У статті розглянуто механізми політики зайнятості в роботі державної служби зайнятості, вплив співвідношення сукупного попиту і сукупної пропозиції на ринок праці. Розглянуто проблеми залучення безробітних до оплачуваних громадських робіт та до підприємництва. Проаналізовано програми активного сприяння зайнятості та пасивної політики зайнятості. Розглянуто питання матеріального забезпечення безробітних.

Ключові слова: сукупний попит, сукупна пропозиція, споживчі витрати, механізм регулювання зайнятості населення, інститути ринку праці, активна політика на ринку праці, програми активного сприяння зайнятості, матеріальне забезпечення безробітних.

Зубенко А.А. Механизмы политики занятости в работе государственной службы занятости

В статье рассмотрены механизмы политики занятости в работе государственной службы занятости. Влияние соотношения совокупного спроса и совокупного предложения на рынок труда. Рассмотренные проблемы привлечения безработных к оплачиваемым общественным работам и привлечению безработных к предпринимательству. Проанализированы программы активного содействия занятости и пассивной политики занятости. Рассмотрен вопрос материального обеспечения безработных.

Ключевые слова: совокупный спрос, совокупное предложение, потребительские расходы, механизм регулирования занятости населения, институты рынка труда, активная политика на рынке труда, программы активного содействия занятости, материальное обеспечение безработных.

Zubenko A. Mechanisms of employment policy in the public employment service

In the article mechanisms the of policy of employment in-process government service of employment are considered. Influence of correlation of the combined demand and aggregate supply on a labour-market. Considered problems of bringing in of unemployed persons to the paid social works and bringing in of unemployed persons to the enterprise. The programs of active assistance of employment and passive policy of employment are analysed. The question of the material providing of unemployed persons is considered.

Key words: *combined demand, aggregate supply, consumer charges, mechanism of adjusting of employment of population, institutes of labour-market, an active policy is at the market of labour, programs of active assistance to employment, material providing of unemployed persons.*

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ ЯК ЧИННИКИ КУЛЬТУРНО-ДОЗВІЛЛЄВИХ ПРЕФЕРЕНЦІЙ МОЛОДІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Країни постсоціалістичного простору, у тому числі Україна, переживають переломні стадії свого розвитку, що супроводжуються зміною політичних, економічних, культурних відносин, а також структур регулювання та координації соціальної взаємодії. Криза сучасних суспільств супроводжується модернізацією суспільства, змінами в системі “праця – дозвілля”. Таким чином, відбувається утвердження нових моделей нормативно-ціннісних орієнтацій, що, у свою чергу, впливає на стиль життя та форми культурно-дозвіллевих практик. Ці питання все частіше викликають інтерес у соціологів, котрі намагаються визначити, яким чином аксіологічний базис здатний впливати на розвиток суспільства та його окремих представників. Природно, що система цінностей, ціннісних установок і орієнтацій, як основа історико-культурних традицій, що склалися в суспільстві, здатна дати уявлення про конкретно-історичний стан його розвитку, форми функціонування та взаємодії індивідів, особливості їх культурних і дозвіллевих практик.

У сучасному суспільстві проблема вивчення цінностей молодого покоління є досить актуальною. Цінність як така стає осередком людської поведінки, мотивує та спрямовує її дії в різних соціальних сферах, в тому числі в дозвіллі. Молодь як особлива соціальна група є аморфною, керується різними цінностями, які залежать від соціального та культурного середовища, матеріального базису тієї соціальної групи, до якої вона належить. Це, перш за все, культурно-історичні погляди, уявлення, що виявляють себе на рівнях традицій, стереотипів, норм поведінки, а також індивідуальні смаки та уподобання, якими керується студентська молодь при виборі тих чи інших практик.

За умов комп’ютеризації студентській молоді відкривається широкий доступ до інформації, яка стирає кордони між історично-культурними традиціями, поглядами на існуючі цінності. Змінюються цінності – змінюється світогляд молоді людини, що сприяє зміні її діяльності та практик. Які цінності має молодь сьогодні, які культурно-дозвіллеві практики є пріоритетними серед них – залишається одним із досить актуальних та важливих питань для будь-якого суспільства, адже молодь є тією рушійною силою, що продовжує чи руйнує вже існуючі традиції та погляди на проведення тієї чи іншої дозвіллевої, культурної діяльності. На сьогодні можна простежити деякі зміни в культурно-дозвіллевій сфері, зміни пріоритетів та смаків, форм проведення вільного часу. Наскільки це є нормою чи патологією для функціонування соціальної системи, залежить від того, які цінності домінують у суспільстві та як це впливає на культурний розвиток його членів.

Мета статті полягає в з'ясуванні основних чинників формування культурно-дозвіллевих преференцій молоді. Основні завдання: проаналізувати соціологічні підходи серед науковців, які досліджували дозвілля, дозвіллеву діяльність, культурно-дозвіллеві практики, цінності, ціннісні орієнтації; з'ясувати зумовленість ціннісних орієнтацій культурно-дозвіллевими практиками; виявити основні ціннісні орієнтації сучасної молоді у сфері культурно-дозвіллевої діяльності.

Об'єктом дослідження виступає сучасна українська молодь, а саме студентська молодь, предметом – її ціннісні орієнтації як чинники формування культурно-дозвіллевих преференцій.

Дозвілля є предметом цінності для будь-якої людини. Це діяльність, яку вона спрямовує на задоволення своїх потреб: рекреаційних, емоційних, для відпочинку, розваг, волонтерства тощо. Дозвілля не випадково посідає особливе місце в житті людини, сприяє виконанню ряду соціальних функцій, основними з яких виступають інформаційно-просвітницька, соціально-творча, комунікативна та рекреаційно-розважальна. Час, який людина витрачає на свої культурно-дозвіллеві потреби, характеризує її як представника певної групи, що керується певними ціннісними орієнтаціями. Основу культурно-дозвіллевої діяльності людини, тих груп та страт, до яких вона належить, становить необхідність у задоволенні культурних потреб, самоідентифікації, творчому саморозвитку.

Серед учених, які досліджували дозвілля, дозвіллеву діяльність, культурно-дозвіллеві практики, варто виділити Є. Доронкіну, Т. Кисельову, Ю. Кротову, Є. Мамбекова, Ю. Стрельцова, Н. Хренова, Н. Цимбалюк, та ін. Особливу увагу молодіжному дозвіллю приділили Т. Бакланов, О. Беляєв, В. Бочелюк, О. Гордон, О. Жарков, С. Іконнікова, І. Ільїнська, О. Каргін, Т. Кисельова, В. Ковшаров, І. Коп, В. Лисовський, В. Петрушев, Г. Пруденський, Ю. Стрельцов, Б. Трушин, та ін.

У вітчизняних і зарубіжних енциклопедіях, соціологічних довідниках існують різні визначення дозвілля. Наведемо те з них, що відповідає суті нашої статті: “дозвілля – це сукупність видів діяльності, призначених для задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей у вільний час. Види діяльності дозвілля слугують як відпочинку, так і розвитку особистості, задоволенню потреби в розвагах та спілкуванні” [1]. Схоже визначення надає В. Бочелюк. Автор додає, що до дозвілля, найімовірніше, можна віднести такі види занять, як “читання, перегляд телепередач, відвідування кінотеатрів, театрів, концертів, спілкування з друзями, заняття спортом, розваги, прогулянки, ігри, пасивний відпочинок тощо” [2].

Відома дослідниця Н. Цимбалюк зазначає, що в сучасному інституті дозвілля “спостерігається наявність всіх зазначених у соціологічній науці видів і форм соціальних організацій – від стабільних формалізованих структур, таких як клуб, бібліотека, музей, до природних органічних систем та відкритих соціально-культурних коаліцій (самодіяльні колективи, клуби за інтересами). Видова відмінність культурно-

дозвіллевих організацій сприяє виявленню та відпрацюванню широкого спектра стилів та форм соціальної поведінки її акторів, становить невичерпну базу для подальшого соціально-культурного вдосконалення особистості. Культурно-дозвіллева діяльність визначається в такому культурному середовищі, як сфера особистих інтересів і потреб людини, спостерігається подальше позбавлення часу дозвілля від державного патронату, відбувається перетворення його на площину самостійного волевиявлення та вільного саморозвитку людини” [3, с. 341]. Культурне дозвілля, на думку дослідниці, характеризується відокремленням та стабілізацією широкого спектра організаційних форм, які являють собою закінчені соціокультурні дії, масові, групові та індивідуальні способи організації діяльності людей, що відбивають соціокультурну реальність і одночасно здійснюють певний вплив на неї” [3, с. 341].

Відповідно, дозвілля – це сукупність видів діяльності, призначених для задоволення різного роду потреб людей у вільний час. Культурно-дозвіллева діяльність є не лише проявом потреб людини, її ціннісних орієнтацій, а також сприяє вільному саморозвитку особистості на основі самостійного волевиявлення, бажань і кола інтересів.

Дослідження конкретних періодичних проявів дозвіллевої діяльності студентської молоді, за умов культурної неоднорідності складу цієї соціальної групи, передбачає застосування терміна “культурно-дозвіллеві практики”. (Зрозуміло, що спектр проявів дозвілля певним чином залежать від культурного середовища, тобто самої культури, що інтегрує індивідів різних статусних груп у різні соціальні прошарки). Відповідно, можемо простежити зв’язок культури та дозвілля й підтвердити доречність дослідження одного явища у взаємозв’язку з іншим.

Аналогічну думку висловлює науковець Н. Хренов. За словами автора, “з одного боку, дозвілля є необхідною для культури стихією. Якщо виражатися більш точно, то дозвілля – основа й передумова розвитку культури. У дозвіллі, як і в особистості в цілому, існує багато потенційного, можливого, що культура на якомусь етапі її розвитку може не прийняти і що далеко не завжди може розвинути в культурні цінності. Тим не менше, реальність культури складається з ембріонів, що розвинулись у сфері дозвілля. З іншого боку, розвиток дозвілля теж відбувається в заданих культурою кордонах. Культура надає дозвіллю певної сталої форми функціонування. Це не означає, що культура є жорсткою системою, що не розвивається, здатною стримувати розвиток дозвілля. У межах певних циклів і періодів така її жорсткість неминуча. Однак дозвілля завжди містить більше можливостей для розвитку культури, ніж остання може прийняти й скористатися” [4, с. 46–47].

Культура виступає певним чином як зовнішній орієнтир поведінки індивідів, а дозвілля, культурно-дозвіллеві практики мають більш індивідуально виражений характер, оскільки наявний аспект свободи вибору тих чи інших видів дозвіллевої діяльності. Але цей вибір зумовлений певними чинниками. Щоб з’ясувати ці чинники, звернемо

увагу на процес соціалізації молоді. Так, на думку С. Цюлюпи, студентський період є важливою стадією соціалізації й має певні особливості. Відбувається активне залучення в нове середовище, “посилюється роль студента як суб’єкта соціалізації”. Для студентів “домінуючим чинником впливу стає нове соціальне середовище” (а саме: академічна група, групи за інтересами тощо). Студенти характеризуються “самостійністю у виборі цінностей, ідеалів, середовища для спілкування, видів діяльності, що збільшує необхідність рівноправної, демократичної партнерської взаємодії” [5, с. 3].

Таким чином, можемо простежити, з одного боку, вплив культурного чинника соціалізувального процесу на студента того середовища, в якому він взаємодіє, а саме тих соціальних груп, первинних, вторинних, до яких він належить. З іншого боку, також потрібно враховувати індивідуальний потенціал при встановленні себе як особистості на основі вибору тієї поведінки, тієї діяльності, тих практик, що будуть відображати світоглядну картину, ієрархію цінностей та ціннісних орієнтацій студента.

Наприклад, при дослідженні життєвих стратегій студентської молоді Національного авіаційного університету були виявлені основні агенти соціалізації, що формують їх світогляд, ціннісні орієнтації, пріоритети. Аналіз дає такі результати: на першому місці, з погляду важливості впливу на формування моральних засад особи, – сім’я; на другому – власний досвід; на третьому – школа, коледж, друзі, література; на четвертому – музика; на п’ятому – товариші по навчанню, а також кінофільми; на шостому – релігія, мистецтво, телебачення, Інтернет; на сьомому – національні традиції, викладачі ВНЗ, навчальні заняття, журнали та газети; на останньому місці – виховна робота під час навчання [6].

Отже, за даними дослідження, можна зробити такі узагальнювальні висновки щодо джерел формування моральності за питомою вагою відсотків. Варто виокремити таких агентів соціалізації студентів: “на першому місці – культура (40%), на другому – родина (16%), на третьому – система освіти (шкільна та вузівська) (15%), на четвертому – самосоціалізація (13%), на п’ятому – однолітки (12%), на шостому – релігія (4%)” [6]. Відповідно, бачимо досить значний вплив культури, масової культури на ціннісні установки студентів, їх життєві стратегії та пріоритети.

У роботі, присвяченій дослідженню дозвілля, у тому числі молодіжного, В. Бочелюк зазначав, що “система цінностей розвивається і функціонує в певному соціальному середовищі, на певній матеріальній основі, яка, з одного боку, формує потреби молоді, а з іншого – являє собою умови, механізми і фактори їх задоволення. Вплив соціальних умов на суспільні процеси має макро- і мікрорівні, але останній, як правило, є багатоваріантною конкретизацією першої, її емпіричним проявом через такі механізми, як формальне (заклади культури) і неформальне (квартира, вулиця) мікросередовища, різні форми міжособистісного спілкування, соціально-культурна символіка і, звичайно, технічні засоби ретрансляції

творів мистецтва” [7]. Так, не випадково цінності, ціннісні орієнтації відіграють важливу роль у формуванні культурно-дозвілєвої діяльності і згодом набувають форми практик.

Серед класиків і сучасних учених існують різні інтерпретації поняття “цінність”, залежно від різних історико-теоретичних підходів, які вивчають цей феномен. Інакше кажучи, існують різні підходи до тлумачення феномену “цінності” унаслідок їх поліпарадигмальності, що викликає проблему вибору або ж редукції єдиної соціоаксіологічної концепції цінностей. Спробуємо розглянути деякі з них та виокремити ті, що становлять інтерес у контексті нашої статті.

Теоретичні принципи та засади вивчення ціннісного підходу викладені в працях класиків соціології: М. Вебера, Е. Дюркгейма, О. Конта, К. Маркса, Т. Парсонса та інших. Дослідження цінностей далі розвивалося в роботах таких учених, як: П. Блау, Ю. Габермас, Є. Головаха, А. Здравомислов, Г. Здравомислов, Ф. Знанецкий, К. Клаксон, А. Маслоу, Р. Мертон, Дж. Мід, Г. Олпорт, В. Оссовський, Н. Паніна, М. Рокич, А. Ручка, Н. Смелзер, П. Сорокін, У. Томас, Е. Фромм, В. Ядов та ін.

Як зауважує Г. Здравомислов, “світ цінностей – це, перш за все, світ культури в широкому значенні слова, це сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості, її прихильність – до тих оцінок, в яких виявляється міра духовного багатства особистості” [8, с. 166].

За визначенням українських учених, наприклад, В. Касьяна, “цінність – це поняття, яке вказує на людську, соціальну та культурну значущість певних явищ і предметів діяльності, яка є особливим типом світоглядної орієнтації людини, уявленнями, які склалися в тій чи іншій культурі про ідеали, моральність, добро, красу. Цінності – це конкретні особистісні орієнтири, які відображають стійкі переваги у виборі життєвих пріоритетів. Система цінностей виступає теоретичною основою діяльності як суспільства, так і особистості, а ставлення особистості до важливих цілей життєдіяльності визначають її ціннісні орієнтації” [9, с. 2].

Деякі вчені стверджують, що “ціннісні орієнтації, які виникають у результаті соціальної практики, беруть участь у формуванні типу особистості, її поведінки, ментальних звичок, направляють на засвоєння певних цінностей для задоволення своїх потреб, тим самим пронизують собою всю культуру, а в ієрархічній системі цінностей займають більш високий рівень” [9, с. 2].

Згалом серед учених існують різнобічні інтерпретації визначення цінностей. Наприклад, одні ототожнюють цінності з “аспектом мотивацій (К. Клаксон), з потребами (А. Маслоу), інші – з особистісним сенсом (Г. Олпорт) або з підтримкою здатності людини до життя (Е. Фромм), з переконаннями (М. Рокич), із соціальними установками (В. Ядов) і т.д.” [9, с. 2].

А. Здравомислов і В. Ядов як представники радянської соціології запропонували свій підхід до визначення сутності цього поняття.

Особливий ланцюг, який показує весь процес утворення цінностей, складається з таких ланок: потреби – інтереси – цінності [10].

Засновник структурно-функціонального аналізу Е. Дюркгейм хотів показати надіндивідуальну, колективну, групову природу цінностей суб'єкта, тобто існування цінностей поза суб'єктом, які мають оцінку тільки щодо свого ідеалу. Автор стверджував, що цінності утворюють об'єктивну реальність так само, як і речі, вони викликані почуттями і, у свою чергу, дають оцінку цій реальності, пов'язану із цими почуттями, тобто створюють внутрішнє відчуття гарного, бажаного” [11, с. 109].

Виходячи з суджень М. Вебера, “значуще” є визначальним аспектом суспільства, а не загальний закон як спільне для всіх явище. “Не спільне для всіх (досліджуваних об'єктів), а значуще для всіх (суб'єктів, що вивчають)” [12, с. 40], – стверджував М. Вебер. Критерієм “значущого” виступають цінності, а цінності, у свою чергу, тлумачаться як усвідомлені інтереси.

Н. Лапін при розгляді позиції М. Вебера щодо цінностей у своїй статті зазначав, що “інтереси, при всій своїй вагомості, безпосередньо визначають лише раціональні вчинки. Цінності ж слугують фундаментом мотивації всіх видів дій” [13, с. 22].

Таким чином, діями людини керують потреби й цінності, як її глибинні внутрішні регулятори. Відповідно, інтереси сприяють вибору культурно-дозвіллевих практик, при цьому цінності мотивують до певної культурно-дозвіллевої діяльності, спонукають до постійного періодичного звернення до них, оскільки мають певну значущість для особи. Певний вид культурно-дозвіллевої діяльності стає бажаним для людини як у суб'єктивному значенні, на основі її особистих пріоритетів – ціннісних орієнтацій, так і в об'єктивному значенні, нав'язаному зовні суспільством, чи суспільствами, коли визначається як певний ідеал-зразок серед тих соціальних груп, до яких відносить себе та до яких належить індивід, що, у свою чергу, спонукає до наслідування тієї чи іншої культурної та дозвіллевої діяльності. Прикладом може слугувати елітарна культурно-дозвіллева діяльність чи масова культурно-дозвіллева діяльність, поп-культура.

Соціальна система передбачає існування загальних цінностей, які поділяють його представники. “Цінності посідають провідне місце в тому, що стосується виконання соціальними системами функції щодо збереження та відтворення зразка, оскільки вони є не що інше, як уявлення про бажаний тип соціальної системи, які регулюють процеси прийняття суб'єктами дії певних зобов'язань” [14, с. 18.]. При цьому цінності й норми “інституціоналізуються тільки тому, що вони “втілюються в життя” конкретними колективами і ролями” [15].

Інакше кажучи, цінності є культурними характеристиками певної національності, мають швидше суспільний характер, ніж особистісний, отже, системі цінностей особистості завжди притаманна схильність до цінностей, що поділяються більшістю тієї групи, до якої вона належить.

П. Сорокін, як представник культурної концепції, у своїх працях перегукується з вченням про культурно-історичні типи О. Шпенглера та А. Тойнбі. Автор стверджує, що саме цінності є основою й фундаментом будь-якої культури та способу життя [16]. За своєю природою вони приховані від свідомості індивідів, але виявляються в їх діях, у їх діяльності, тобто вони є основним регулятором людської діяльності, утверджуючись, виявляються через форми культурних зразків. Інакше кажучи, від цінностей певним чином залежать думки, творчість і вірування людини.

Простежується залежність способу життя, діяльності індивіда, у тому числі культурно-дозвілєвої діяльності від цінностей, що можуть бути явними чи латентними регуляторами його вибору тих чи інших практик.

Цікавим є те, як цінності регулюють культурну взаємодію статусних груп, адже впливають на процес проведення ними дозвілєвої діяльності. Так, американський соціолог Р. Мертон, джерелом натхнення для якого були праці Е. Дюркгейма, П. Сорокіна та інших, вважав, що соціальна структура може бути бар'єром для певної поведінки в системі культурних практик. Вона відфільтровує поведінку відповідно до культурних цінностей індивідів, які мають певні соціальні статуси, водночас показує невідповідність цих цінностей та такої поведінки для представників інших статусних груп. При цьому, ґрунтуючись на своїй теорії референтних груп, автор висуває таку гіпотезу: якщо "реальні або майбутні члени групи мотивовані пов'язувати себе із цією групою, вони мають тенденцію засвоювати ті почуття й бути конформними до тих цінностей, які притаманні авторитетній і престижній страті у цій групі. Від конформності залежить визнання з боку цієї групи водночас поступове визнання цією групою індивіда посилює тенденцію до конформності. І цінності цих "значущих інших" є хіба що "дзеркало", в якому індивід знаходить уявлення про себе самого й високу самооцінку" [12, с. 48]. Наприклад, зі слів автора, "...батьки передають своїм дітям цінності і цілі своїх груп і свого соціального класу (або класу, з яким вони себе ідентифікують)" [17, с. 121].

Таким чином, становище індивіда в суспільстві, як представника певної соціальної групи впливає на зумовленість ним вибору культурно-дозвілєвих практик (на основі культурно-дозвілєвої ідентифікації), слугує осередком трансляції ціннісних орієнтацій у культурно-дозвілєвій сфері.

В. Бочелюк у своїй роботі також зробив акцент на тому, що на задоволення культурних потреб молоді, її дозвілля значно впливають соціально-економічні фактори, а саме: соціальний статус молодих людей та їх батьків, середньодушовий прибуток у родині, майно (власність), наявність вільного часу. При цьому автор зауважив: "... матеріальне становище двояко відбивається на задоволенні культурних потреб – у безпосередній актуальній формі, коли певні соціальні групи молоді вже володіють предметами та способами опанування культури, і в

опосередкованій потенційній, коли вони лише володіють реальною можливістю придбати ці предмети й засоби. Аналіз даних, отриманих у ході дослідження, свідчить, що нині найпоширенішими технічними засобами є телевізор, магнітофон та радіоприймач. Можемо спостерігати таку тенденцію, що зростання науково-технічного прогресу дедалі впливає на потребу молодих людей у користуванні такими новітніми технічними засобами, як комп'ютер, CD-програвач, відеокамера” [7].

Схожу думку висловлює Л. Морозова [18]. Вона звертає увагу на те, що переважна більшість молодих людей “заклопотана повсякденними проблемами і негараздами, має невисокий рівень культурних потреб, які реалізуються, переважно, в епізодичних і непослідовних зверненнях до культурних цінностей. Культурні потреби і запити, як правило, зводяться до найбільш простих і невимогливих проявів, а саме – до перегляду телепередач, відвідування дискотек, клубних вечорів, натомість, відвідування концертів класичної музики, музеїв, виставок, що потребує певного рівня компетентності, не є поширеним способом проведення дозвілля, що спричиняє прагматизацію свідомості, усіх духовних джерел молоді” [15].

Так, ринкові відносини у сфері культури мають не досить позитивні наслідки для молодих людей, оскільки досить сильно зменшилась кількість джерел, за допомогою яких відбувалася трансляція культурних цінностей. “Різко скоротилася сфера професійної та аматорської творчості, зокрема сотні тисяч гуртків художньої самодіяльності, прикладного мистецтва, а разом з цим – і кількість самих духовних цінностей” [7].

Як стверджує Н. Цимбалюк, “стратифікація культурно-дозвіллевої діяльності виступає наслідком становлення нової соціальної структури суспільства і проявляється емпірично у значному скороченні чисельності мережі традиційних клубних, бібліотечних, музейних закладів, призначених для задоволення культурних потреб робітників і селян. Одночасно спостерігається інтенсивний розвиток приватної системи молодіжних інтернет-клубів та закладів дозвілля представників вищого класу, культурно-дозвіллева діяльність яких пов'язана з елітними формами культурно-дозвіллевої діяльності (нічні клуби, біліардні клуби, боулінг-клуби, казино тощо)” [3]. Тобто сфера дозвілля стає більш комерційною, відповідно, і ціннісні орієнтації більшості молодих людей схиляються у бік їх можливостей, пов'язаних зі статусними можливостями самих студентів та їх батьків.

Висновки. Вивчення теоретичних засад дослідження цінностей у соціологічній науці дає можливість зробити висновок, що пріоритетними підходами виступають культурологічний (П. Сорокин, О. Шпенглер, А. Тойнбі) і структурно-функціональний (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), розуміючої соціології, теорії соціальної дії (М. Вебер).

Основними мотивами обрання молоддю тих чи інших культурно-дозвіллевих практик виступають такі потреби: у підтримці статусу та престижу, визнанні себе як представника певної статусної групи; в

інформаційно-просвітницькій, соціально-творчій, комунікативній чи рекреаційно-розважальній самоідентифікації. Ієрархія цінностей представників різних статусних груп молоді може бути різною та залежить від потреб, установок і орієнтацій, що визначають відмінності та особливості культурно-дозвіллевих практик.

Цінності стають орієнтирами молоді у сфері культури; сприяють формуванню культурно-дозвіллевих преференцій молоді, водночас участь у тих чи інших видах культурно-дозвіллевої діяльності визначається культурою суспільства, особливостями культурної політики, а також соціальними умовами.

Одним з головних чинників формування ціннісних орієнтацій у сфері дозвілля стає культурна соціалізація студентської молоді; на цей процес впливає соціальне середовище, насамперед, групи за дозвіллевими інтересами та академічні (навчальні) групи, а також соціально-економічний статус представників студентської молоді.

Література

1. Досуг [Електронний ресурс] // Российская социологическая энциклопедия / под общ. ред. академ. РАН Г.В. Осипова. – 1998. – Режим доступа: <http://voluntary.ru/search/%C4%CE%D1%D3%C3+/> (дата обращения: 21.10.2010).
2. Бочелюк В.Й. Дозвілля і дозвіллева діяльність як галузь наукового знання [Електронний ресурс] / В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк // Дозвіллезнавство : навч. посіб. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk11.htm (дата звернення: 9.11.2010).
3. Цимбалюк Н.М. Інституціональна модернізація культурно-дозвіллевої сфери в Україні : дис. на здобуття нвук. ступеня д-ра соц. наук : 22.00.04 / Наталія Миколаївна Цимбалюк ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 375 с.
4. Хренов Н.А. “Человек играющий” в русской культуре / Н.А. Хренов. – СПб. : Алетейя, 2005. – С. 46–47.
5. Цюлюпа С.Д. Педагогічні умови формування культури вільного часу студентів : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.06 / С.Д. Цюлюпа ; Київський національний ун-т культури і мистецтв. – К., 2004. – С. 3–9.
6. Життєві стратегії студентів НАУ: кризь призму соціології [Електронний ресурс] // Віче. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1671/> (дата звернення: 17.11.2010).
7. Бочелюк В.Й. Структура молодіжного дозвілля [Електронний ресурс] / В.Й. Бочелюк, В.В. Бочелюк // Дозвіллезнавство : навч. посіб. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk42.htm (дата звернення: 9.11.2010).
8. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. [Текст] – М. : Политиздат, 1986. – С. 166–168.
9. Головач Н.М. Ціннісні орієнтації сучасної людини: сутність, трансформація [Електронний ресурс] / Н.М. Головач // Альманах. Культура і сучасність. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Kis/2009_2/index.htm (дата звернення: 29.09.2010).
10. Философский энциклопедический словарь. – М., 1995.
11. Дюркгейм Э. Ценностные и “реальные” суждения / Э. Дюркгейм // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 106–114.

12. Гайденок П.П. История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс / П.П. Гайденок, Ю.Н. Давыдов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 40–47.

13. Лапин Н.И. Социальные ценности и реформы в кризисной России / Н.И. Лапин // Социологические исследования. – 1993. – № 9. – С. 17–28.

14. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Т. Парсонс ; пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева ; под ред. М.С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

15. Соціальне самопочуття, настрої та ціннісні орієнтації населення України [Електронний ресурс] / Інститут соціології НАН України. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Table/51006/sociolog.htm> (дата звернення: 8.10.2010).

16. Сорокин П. Социокультурная динамика / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество : пер. с англ. / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согамонов. – М. : Политиздат, 1992. – С. 430–435.

17. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 121–124.

18. Морозова Л.П. Духовний світ української молоді / Л.П. Морозова // Наука, релігія, суспільство. – 2003. – № 4. – С. 230–237.

Кременецька В. Ціннісні орієнтації як чинники культурно-дозвіллевих преференцій молоді в сучасному українському суспільстві

У статті розглянуто проблему культурної соціалізації студентів у сфері дозвілля. Встановлено залежність дозвіллевих преференцій від культурних осередків, ціннісних орієнтацій та соціально-економічних статусів людини.

Ключові слова: культурно-дозвіллеві преференції, ціннісні орієнтації, цінності, культура, дозвілля, культурно-дозвіллева діяльність, культурно-дозвіллеві практики

Кременецкая В. Ценностные ориентации как факторы культурно-досуговых предпочтений молодежи в современном украинском обществе

В статье рассматривается проблема культурной социализации студентов в сфере досуга. Установлена зависимость досуговых преференций от культурных основ, ценностных ориентаций и социально-экономических статусов человека.

Ключевые слова: культурно-досуговые преференции, ценностные ориентации, ценности, культура, досуг, культурно-досуговая деятельность, культурно-досуговые практики.

Kremenecka V. Value orientations as the factors of the cultur-leisural preferences of young people in the contemporary ukrainian society

In the article the problem of students' cultural socialization in the sphere of leisure is considered. The dependence of the leisure preferences from cultural centers, values orientations and socio-economic statuses of the person are defined.

Key words: cultural and leisure preferences, values orientations, values, culture, leisure, cultural and leisure activities, cultural and leisure practice.

ВПЛИВ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПИ НА РОЗВИТОК ТА ЗМІСТ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДІЖНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Трансформаційний процес у пострадянських країнах створив багато різнорідних проблем для молоді, що потребують серйозного вивчення і вирішення шляхом проведення конкретних заходів. Подоланню нею існуючих труднощів сприяє реалізація державної молодіжної політики, яка передбачає їх зменшення. На сьогодні зросла необхідність застосування досвіду інших країн у формуванні та забезпеченні змісту функціонування молодіжних громадських організацій в Україні. З огляду на це фахівцями має здійснюватись оцінювання його відповідності потребам українського суспільства, зважаючи на відмінності в соціально-культурній, економічній, етнопсихологічній та інших сферах нашої держави і найближчих до неї країн Європи. Ми погоджуємось з позицією вчених, які наголошують, що “трансформація соціального простору має своїм наслідком соціокультурне зрушення, в результаті чого змінюються способи організації суспільного життя, існуючі економічні, соціальні й політичні інститути. Це, у свою чергу, призводить до зламу цілої мережі більш-менш стійких рольових позицій і нормативних вимог щодо конкретних членів суспільства, шляхів їх соціалізації” [1, с. 46]. Науковцями справедливо зазначено: “Успішна реалізація державної молодіжної політики неможлива без розширення міжнародних контактів молоді в галузі політики, бізнесу, науки, освіти, культури, спорту, туризму тощо” [2, с. 316].

Метою статті є аналіз висвітленої в різних інформаційних виданнях та публікаціях сучасних учених інформації щодо впливу досвіду країн Європи на розвиток та зміст діяльності молодіжних громадських організацій в Україні та визначення значущості цього впливу. Відповідно до вказаної мети нами сформульовано *завдання*: розглянути окремі позиції учених та положення офіційних джерел з приводу значущості досвіду країн Європи для забезпечення змісту діяльності МГО, які розвиваються в Україні; висвітлити інформацію щодо історії створення та змісту діяльності молодіжних організацій окремих європейських країн, досвід діяльності яких є дотичним до змісту функціонування українських молодіжних організацій.

Відомо, що проблеми сучасної молоді є предметом дослідження такої галузі соціологічної науки, як соціологія молоді, котра вивчає особливості її соціалізації, способу життя і виховання, процес соціального прийняття знань і досвіду старших поколінь, формування ціннісних орієнтацій (у тому числі і професійних), соціальної мобільності тощо. Значущим є те, що суспільна думка Заходу цікавиться різними аспектами соціального буття молоді, що може бути використаним для інтерпретації фактів її соціальної і політичної поведінки. В сучасній західній соціології молоді вчені приділяють значну

увагу соціально-психологічному аналізу відносин поколінь (К. Алербег, Ф. Генбрук), молодіжній субкультурі (С. Ейзенштадт, А. Коен та ін.), переоцінюванню існуючих цінностей (Р. Інглехард) тощо [3]. У цьому руслі правова основа співпраці українських молодіжних громадських організацій з європейськими базується на Законах України “Про об’єднання громадян”, “Про благодійництво та благодійні організації”, Положенні про порядок легалізації об’єднань громадян, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 р. (№ 140), Положенні про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. (№ 382).

Відповідно до заявленої теми публікації відзначаємо: у дослідженнях українських соціологів йдеться про те, що “...порівняння структурного елемента громадянського суспільства – третього сектора не можна звести лише до протистояння підконтрольності/не підконтрольності державним, урядовим органам і/або аналізу їх кількісних характеристик. Недержавність організацій третього сектора є лише одним із інструментів, що дає громадянам змогу захищати свої права та інтереси” [4, с. 22]. Вони стверджують, що актуалізація соціальних цінностей у країнах Європи сприяє передусім трансформації ролі релігії: католицькі організації поширюють ідеї захисту бідних; протестантські – акцентують увагу на захисті прав людини. На їх погляд, значну роль у соціальній допомозі людям відіграють неурядові організації, благодійницька діяльність яких є необхідною для охорони здоров’я, розвитку освіти, науки, культури. Вчені, аналізуючи різні джерела інформації (у цьому випадку “Неурядові організації. Досвід Сполученого Королівства / Британська Рада в Україні. – К., 1998”) і наводячи приклад добродійного сектора в Англії, у якому зайнято 390 тис. осіб (1,7% працівників) наголошують, що саме неурядові громадські об’єднання мають можливості надавати кращі соціальні послуги, ніж державні установи [4].

Автори “Третього сектора в Україні: проблеми становлення” (2001) виділяють три моделі функціонування добродійних організацій у Європі. Перша модель у їх трактуванні – це англосаксонський чи ліберальний (Англія, Швейцарія) тип громадських організацій, які забезпечують виробничу і комунікативну функції у здійсненні соціальної роботи (незалежно від державних чи комерційних структур); друга – континентально-європейський (Австрія, Бельгія, Італія, ФРН, Франція) тип громадських організацій, які беруть участь у стимулюванні економічного зростання, забезпеченні програм соціального захисту та соціальних інвестиційних проєктів; третя – це скандинавський (Данія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія, Швеція) тип, якому характерна спеціалізація організацій третього сектора щодо вираження інтересів соціальних груп і їх лобіювання [4, с. 28]. Узагальнену структуру організацій третього сектора в Європі (також у США) вони подали так: громадські об’єднання

за спільністю мети та проблеми (організації інвалідів, батьків хворих дітей тощо); громадські об'єднання "клубного типу" (клуби за інтересами, групи самовладання); громадські об'єднання благодійності (вирішують соціально-гуманітарні проблеми людей похилого віку, багатодітних сімей, хворих, бідних тощо); громадсько-політичні організації, рухи, правозахисні організації, які займаються проблемами жінок, молоді, охорони довкілля, пам'яток культури тощо); професійні об'єднання та творчі спілки найманих працівників і осіб творчої праці, які ведуть від їх імені переговори, укладають угоди, виборюють законодавче та фінансове забезпечення свого функціонування; політичні партії, які виражають інтереси окремих соціальних груп і шляхом політичної боротьби домагаються контролю над державною владою [4, с. 33].

Ю.Й. Поліщук у дослідженні "Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні" наголошує на тому, що країни Європи за підходами до організації процесу соціалізації молоді і залучення до нього молодіжних об'єднань можна поділити на дві групи. У першій з них (Данія, Іспанія, Ірландія, Італія, Португалія, Велика Британія, Франція, Фінляндія) державна молодіжна політика є складовою загальної політики, суть якої визначається соціокультурними і соціоосвітніми цінностями, а в основі реалізації – забезпечення конкретних соціальних потреб молодого покоління. У другій (Австрія, Бельгія, Німеччина, Греція, Люксембург, Швеція, Швейцарія, Норвегія, Росія) основна роль відводиться державним установам, а молодіжні об'єднання визнаються обов'язковими партнерами. Автор названої праці наголошує на наявності в країнах Європейського Союзу певних тенденцій, які полягають у інформативній, організаційній, матеріальній підтримці ініціативних груп молоді, що прагнуть створення молодіжних об'єднань та налагодження їхньої діяльності, розвитку ініціативи і творчості, почуття соціальної відповідальності, інтересу до духовних цінностей інших народів, культурологічної співпраці з молодими людьми інших національностей [5].

Ю.Й. Поліщук доводить, що європейський молодіжний рух перебуває в стані перманентної самоорганізації та вдосконалення форм і змісту діяльності. Йому властиві розвинуті традиції, сформована система молодіжних цінностей і принципів функціонування. Він відзначає європейський досвід Німеччини з організації наукових досліджень і наводить приклад результату зусиль дослідників у ФРН у 90-х рр. ХХ ст. у створенні Німецького інституту молоді в Мюнхені. На його думку, важливе значення у вивченні різних груп молоді і проблем її соціалізації мають Дослідний центр з проблем молоді у Ганновері, Інститут соціології молоді при Кельнському університеті, Інститут емпіричних досліджень у Франкфурті-на-Майні [5].

У публікації О.Г. Стегнія "Глобалізація в східноєвропейському контексті: приклад громад малих міст", підготовленій за результатами міжнародного соціологічного дослідження Проекту INTAS "Dynamics and social impacts of the labour markets on local communities in Eastern Europe

accelerated by the EU-Integration” (№ 04-79-6799), простежено вплив розширення кордонів Європейського Союзу на східноєвропейську частину так званої напівпериферії (малі міста Польщі, Болгарії, пострадянських України, Білорусі та Росії) і доведено, що “Робота і зайнятість прив’язують людей до місця і генерують соціальну солідарність”, а також “...поширення інформаційних технологій, що прямо сприяє формуванню нових соціальних відносин” [6, с. 69] і виступає одним із проявів глобалізації ринку праці.

Об’єднанню молодих людей у молодіжні громадські організації може сприяти вказаний у названій праці “соціальний розклад”, який “призводить до нового структурного розташування соціальних позицій”. Автор зазначає, що за такого розкладу на вершині є “конкурентоспроможні” особистості, зацікавлені у “правилах гри домінуючої системи”; “захищені”, які залежно від проживання у конкретній країні, неоднаковою мірою належать до секторів державної служби та нетоварних секторів економіки; “незахищені”, залежні від процесів модернізації тощо “виключені”, охарактеризовані як надлишкова робоча сила [6, с. 69].

У підсумковій частині публікації В.А. Головенька “Формування державної молодіжної політики в країнах СНД” наголошено, що молодіжна політика в країнах СНД здійснюється на високому рівні з урахуванням вимог міжнародної спільноти до неї. Автор констатує факт досягнення Україною порівняно з іншими державами відчутних здобутків особливо у розробленні нормативно-правової бази. Він вважає, що в ній можна застосувати досвід окремих країн і співдружності в цілому, а також Україні варто “... підключитися до роботи Ради у справах молоді держав – учасниць СНД, оскільки це дасть змогу їй розширити участь української молоді в міжнародному молодіжному співробітництві, що сприятиме процесам розвитку та соціалізації молодих людей” [7, с. 131].

Інший дослідник молодіжного руху в Україні К.В. Захаренко стверджує: “...вивчення, уніфікація та запровадження закордонного досвіду взаємодії органів влади і громадських організацій може бути корисним при формуванні та реалізації державної політики, як передумови забезпечення європейської інтеграції України” [8, с. 100].

Разом з аналізом поглядів названих нами вчених ми вирішили зробити екскурс в історію для виявлення впливу молодіжних громадських організацій європейських країн на становлення і подальший розвиток подібних структур у країнах колишнього Радянського Союзу, зокрема в Україні, та трансформацію їх ідей у зміст діяльності сучасних МГО. Існує думка, що перші молодіжні громадські організації, діяльність яких мала вплив на молодь сусідніх європейських держав, виникли в буржуазному соціальному середовищі, тому ми спробуємо заглянути в суть цього питання дещо детальніше, взявши до уваги досвід руху так званих “Соколів” та “Wandervogel” – “Перелітних птахів”. Одні з перших “Соколів” виявили себе як гімнастичний клуб у Чехії в 1887 р., хоча відомо про створення спортивного клубу Мирославом Тиршем у Празі ще 1862 р. (у

ньому поєднували спортивні тренування й ідеологію чеського націоналізму) і проведення першого сокольського зібрання у 1882 р. В організацію записувались представники різних народів. Соколиний рух (чешк. Sokol) є молодіжним спортивним рухом. Хоча офіційно він неполітичний, у певний період його сприймали як носія і поширювача чеського націоналізму і панславізму. В організації перевага віддавалась спортивному маршу, фехтуванню і важкій атлетиці; проводилась робота зі створення чеської спортивної термінології. Для її представників шили форму з поєднанням слов'янських і революційних елементів (чорногорська шапка, червона гарибальдійська сорочка, коричневі російські штани). На початку першої світової війни “Соколів” розпустили (1915), а потім рух було поновлено, і в 1994 р. відбувся їх зліт. Популярність цієї організації на сьогодні є значно меншою, ніж у міжвоєнний період. Відомо, що найближчі нашому часу їх з'їзди було проведено у 2000 та 2006 рр. [9].

Інша організація – “Перелітні птахи” (“Wandervogel”, Германия, 1896). У цій країні був молодіжний рух, який був прообразом невідконтрольних Системі молодіжних рухів. Перша молодіжна організація, що виникла у Берлінській гімназії Штигліца на кінці XIX – початку XX ст., була спрямована проти старої системи освіти, урбанізму, раціоналізму. Юнаки і дівчата Германії в першій чверті XX ст. відчували на собі вплив бунтарського духу “Перелітних птахів”. Назва Wandervogel “Перелітні птахи” була запозичена у кочівних школярів Середньовіччя і мала символізувати “вільний дух” молодості, незалежність від старшого покоління, особливо власних батьків. Її представники були далекими від держави і політики, бачили в ній лише негатив, протиставляли цьому близькість до природи. Вони проводили зібрання, засновували комуни, привчались до сільської праці. У зовнішньому вигляді її представників мав читатись виклик старшому поколінню. На “фенечках”, які носили учасники руху, були зображені руни і свастика. У наш час існують нащадки “Соколів” (Чехія, Словачія, Польща) і “Перелітних птахів” (Організація “Wandervogel”, Германия), впливаючи на поширення своїх ідей в інших країнах [9].

Аналізуючи питання щодо впливу досвіду країн Європи на становлення та розвиток молодіжних громадських організацій в Україні, ми не можемо оминати окремих із них. Це Демократична Молодіжна Співдружність Європи, Національна рада молоді Каталонії, Спілка студентів Ірландії, Національна Рада ісландських молодіжних організацій, Федеральне коло австрійської молоді, Молоді гуманісти Фландрії, Єдина демократична організація молоді Кіпру, Нідерландська платформа з міжнародної роботи з молоддю, Національна рада норвезьких молодіжних організацій, Об'єднання польських студентів.

Заснована в 1964 р. Демократична молодіжна співдружність Європи (Democratic youth community of Europe (DEMYC) є міжнародною організацією, яка об'єднує молодіжні течії Християнсько-демократичного та Консервативного ідеологічних спрямувань. Відомо, що з 1997 р.

повноправним членом Демократичної молодіжної співдружності Європи є Всеукраїнська молодіжна громадська організація Демократичний альянс. Вона є однією з небагатьох молодіжних організацій Центральної та Східної Європи, які мали представників у керівних органах ДЕМУС [10]. Інша структура – Національна рада молоді Каталонії (НРМК об'єднує молодіжні, студентські, дитячі організації, які займаються молодіжними проблемами в Каталонії (одній з найбільших автономних областей Іспанії)). До ради входять 40 організацій, серед яких молодіжні спілки політичних партій. Генеральна асамблея НРМК обирає секретаріат, який проводить поточну роботу в період між асамблеями і створює чотири комісії з основних напрямів роботи: зайнятість молоді і безробіття, освіта, молодіжна політика державних органів, міжнародних відносин. НРМК має свої власні міжнародні зв'язки, видає журнал “Інформаційний бюлетень” [10].

Спілка студентів Ірландії (ССТІ) є асоційованим членом Національної ради молоді Ірландії. Це федеративна студентська спілка, до якої входять близько 50 студентських організацій і вищим органом якої є з'їзд. У період між з'їздами керівництво здійснює Національна рада ССТІ. Основними завданнями Спілки є боротьба проти політики уряду зі скорочення асигнувань на освіту, за відповідність цілей і завдань вищої освіти потребам людей. У межах ССТІ проводяться загальнонаціональні студентські дискусії з питань стану молоді в суспільстві, національного питання, міжнародного становища. На початку 80-х рр. ХХ ст. після критики керівництва спілки ряд студентських об'єднань великих університетів вийшли з неї. У Спілці існує друкований орган – “Бюлетень ССТІ” [10].

Національна Рада ісландських молодіжних організацій, заснована в 1958 р., є координаційним центром молодіжних спілок країни. До нього входить близько 20 різних молодіжних організацій, у тому числі й політичні спілки молоді: Спілка молодих соціал-демократів, Молодіжна організація Народної спілки, Спілка молодих прогресистів, Молоді консерватори. Вищим органом є з'їзд Ради, який скликається один раз на два роки. Основними напрямками діяльності є просвітництво, проведення семінарів з різних аспектів молодіжної роботи, організація конференцій з актуальних питань сучасності. Згідно зі статутом, Рада має загальнонаціональний і неполітичний характер, і на її з'їздах не можуть обговорюватись політичні питання. Рада співпрацює з національними комітетами молоді Скандинавських країн, підтримує контакти з організаціями колишнього Радянського Союзу [10].

Федеральне коло австрійської молоді (далі – ФКАМ) створено в 1953 р. Організація об'єднує 17 молодіжних і дитячих організацій загальною чисельністю більше ніж 700 тис. осіб. Згідно зі статутом, до неї можуть бути зараховані ті молодіжні організації Австрії, які мають більше ніж 30 первинних груп і чисельність не менше ніж 2 тис. членів. Найбільшими членськими організаціями ФКАМ є католицька молодь та

соціалістична молодь Австрії, молоде покоління Народної партії, Асоціація євангелійської молоді Австрії тощо. Вищим органом організації є щорічна асамблея представників членських організацій молоді. Керівництво обирається на два роки і складається з голови і представників членських організацій. Воно створює виконавчий орган – президію, а також комісії з рекомендаційними функціями з різних питань: виробничого навчання сільської молоді, учнів вищих шкіл, молодіжного законодавства, соціального стану молоді, виховання молоді. ФКАМ має широкі контакти з молодіжними організаціями Європи, ряду країн Азії, Африки, Латинської Америки, молодіжними організаціями колишніх окремих соціалістичних країн, у тому числі й республік Радянського Союзу. Друкований орган цієї організації – журнал “Репорт” [10].

“Молоді гуманісти Фландрії” (далі – МГФ) – одна з провідних молодіжних організацій Бельгії, що діє переважно у Фландрії та Брюсселі, виникла в 1856 р. Нинішня структура організації була створена в 1965 р. Функціонує на ідейно-філософській платформі Руху гуманістів Бельгії, є членом “Міжнародної гуманістичної та етичної спілки”. До неї входять люди віком від 16 до 35 років, 80% яких становлять студенти, викладачі шкіл, ліцеїв і ВНЗ, службовці, а лише 20% – робітники. У межах МГФ діє більше 40 первинних організацій, діяльність яких координує бюро. Активісти пропагують ідеали світської молоді, проповідують рівність і гуманізм. Організація підтримує зв'язки з молодіжними організаціями колишнього Радянського Союзу, має ряд друкованих органів, серед яких журнали “Х'ю” і “Нітро”. Вищим органом організації є з'їзд [10].

Єдина демократична організація молоді Кіпру створена в 1959 р. Вона об'єднує робітничу, селянську і учнівську молодь віком від 15 до 30 років і нараховує більше ніж 14 тис. членів, будучи впливовою і численною спілкою молоді Кіпру, яка здійснює свою діяльність за принципами демократичного централізму. Вищим її органом є з'їзд, який відбувається один раз на чотири роки. Організація захищає інтереси молодого покоління Кіпру, виступає за демократичні реформи у сфері освіти, культури, територіальну цілісність, незалежність і суверенність, проти безробіття. Вона впливає на виховання молоді в інтернаціональному дусі, бере активну участь у всіх значних заходах, зокрема конференціях. У минулі часи активно співпрацювала з ВЛКСМ. Має свій друкований орган – журнал “Неолеа” [10].

Нідерландська платформа з міжнародної роботи з молоддю (далі – НПМРМ) створена в жовтні 1978 р. з ініціативи Нідерландської федерації роботи з молоддю, організації ГАММА і Політичної молодіжної ради. Вона є нащадком Нідерландського комітету з міжнародної роботи з молоддю (далі – НКМРМ) і включає близько 100 молодіжних організацій країни. Організація ГАММА об'єднує молодіжні організації за місцем проживання в основному у вигляді гуртків за інтересами. До Нідерландської федерації роботи з молоддю входять такі традиційні молодіжні організації, як скаути, Молоді християни, Друзі природи та ін.

Існують також молодіжні організації профспілок, Організації міжнародних молодіжних робітничих таборів, Всеголандський союз молоді тощо. За кожною секцією закріплено два місця у правлінні НПМРМ, яке займається керівною роботою Платформи у період між конгресами. Керівництво утворює чотири комісії: з внутрішніх питань, “Схід-Захід”, комісія ЮНЕСКО, комісія з проблем нового економічного порядку. Головним завданням НПМРМ є підтримка забезпечення міжнародних контактів нідерландських молодіжних організацій та представництво молоді країни в міжнародних молодіжних організаціях. Платформа підтримує зв'язки з національними молодіжними організаціями багатьох країн світу [10].

Національна рада норвезьких молодіжних організацій реорганізована в червні 1980 р. з Норвезького комітету міжнародної інформації і роботи з молоддю та є координаційним центром молодіжних організацій країни. Вона об'єднує 50 політичних, профспілкових, спортивних, релігійних та інших молодіжних організацій. Її вищим органом є конференції, які скликаються двічі на рік. Основні напрями роботи – просвітництво, проведення семінарів з різноманітних аспектів молодіжної політики, розвитку міжнародних контактів через програми співробітництва, співробітництво з аналогічними радами в інших країнах, участь у міжнародних молодіжних рухах [10].

У Польщі на сьогодні дієвими є Союз сільської молоді, Союз польських харцерів, Об'єднання польських студентів. У січні 1984 р. була створена Центральна комісія співробітництва союзів молоді Польщі і студентів Польщі. Перші приділяють значну увагу розширенню співробітництва із союзами молоді інших країн, беруть активну участь у міжнародних акціях, фестивалях та інших заходах. У Польщі видається газета для молоді “Штандар млодих” [10].

На основі вищезазначеного можна вказати загальні риси названих молодіжних організацій Європи, напрями діяльності яких нагадують нам спрямування функціонування сучасних МГО в Україні: фізична активність, наявність “романтичної складової” – ідеї об'єднання слов'ян у “Соколів”; близькість до природи – у “Перелітних птахів”; наявність “протестної складової” у “Соколів” і “Перелітних птахів”; ідеологічний компонент націоналістичного характеру – в обох. Крім того, нескладно визначити основні напрями діяльності інших названих нами організацій і зробити висновок про те, що вони теж великою мірою співзвучні з напрямками діяльності сучасних МГО. Це зайнятість молоді, освіта, молодіжна політика державних органів, міжнародні відносини – у Національній ради молоді Каталонії; боротьба проти політики уряду зі скорочення асигнувань на освіту, за відповідність цілей і завдань вищої освіти потребам людей – у Спілки студентів Ірландії; просвітництво, проведення семінарів з різних аспектів молодіжної роботи, організація конференцій з актуальних питань сучасності – у Національній Раді ісландських молодіжних організацій; виробниче навчання сільської молоді, учнів вищих шкіл, молодіжне законодавство, соціальний стан та

виховання молоді – у Федеральному колі австрійської молоді; пропагування ідеалів світської молоді, проповідування рівності і гуманізму – у “Молодих гуманістів Фландрії”; захист інтересів молодого покоління, підтримка демократичних реформ у сфері освіти, культури, територіальної цілісності, боротьба за незалежність і суверенність та проти безробіття – у Єдиної демократичної організації молоді Кіпру; підтримка забезпечення міжнародних контактів молодіжних організацій та представництво молоді країни в міжнародних молодіжних організаціях – у Нідерландській платформі з міжнародної роботи з молоддю; просвітництво, проведення семінарів з молодіжної політики, розвитку міжнародних контактів через програми співробітництва, співробітництво з аналогічними радами в інших країнах, участь у міжнародних молодіжних рухах – у Національній раді норвезьких молодіжних організацій; співробітництво із союзами молоді інших країн, активна участь у міжнародних акціях, фестивалях та інших заходах – в Об’єднанні польських студентів.

Зважаючи на суть сучасних міжнародних відносин, маємо відзначити, що “...міжнародні організації відіграють значну роль як форма співпраці держав та багатосторонньої дипломатії. Виникнення міжнародних організацій у ХІХ ст., – відображення та наслідок об’єктивної тенденції до інтернаціоналізації багатьох аспектів життя суспільства” [2, с. 287]. За свідченням авторів навчального посібника “Громадські об’єднання в Україні” (2007), “...сьогодні у світі налічується більше ніж чотири тисячі міжнародних організацій, із них – близько 300 міжурядових” [2, с. 287]. Оскільки ми розглядаємо вплив досвіду країн Європи на становлення та розвиток молодіжних громадських організацій в Україні, то вдамося до трактування поняття саме “міжнародна неурядова організація”, що розглядається як “об’єднання громадських організацій, юридичних та фізичних осіб для вирішення спільних питань, визначених статутами цих організацій” [2, с. 287].

Досвід країн Європи “...надає можливість визначити загальні засади діяльності різних країн у сфері залучення молодіжних громадських організацій до процесу формування та реалізації державної політики” [8, с. 100].

У типології організованого руху молоді у ФРГ виділено шість основних напрямів: традиційно-консервативні союзи молоді, які спираються на фінансову і політичну підтримку правоцентристської урядової коаліції (“Юнге Уніона”); ліберальні молодіжні союзи, в основі діяльності яких були ліберальні ідеї свободи, справедливості, рівності і людської гідності; лівоцентристські молодіжні союзи “Молоді соціалісти СДПГ”, “Соціалістична молодь Германії”, “Соколи”, “Профспілкова молодь”; марксистські союзи молоді “Соціалістична німецька робітничка молодь”, “Марксистський студентський союз “Спартак”; молодіжні організації націоналістичного і реваншистського спрямування “Молоді націонал-демократи”, “Націонал-демократичний союз вищої школи”;

новий соціальний рух, що об'єднує не тільки політичні молодіжні організації, а й громадські об'єднання “Молодіжні житлові співтовариства”, “Групи самопомоги”, “Громадянські ініціативи”. Молодіжні союзи Германії як численні організації охоплюють багато сфер життя суспільства [11].

Важливою інформацією з розгляданого нами питання є те, що “У квітні 2002 р. Велика Британія та Швеція виступили з ініціативою про встановлення відносин нового типу з країнами, які після розширення Європейського Союзу ставали його сусідами – Білорусь, Молдова та Україна. Було запропоновано тоді спеціальний термін, який ще мав бути прийнятий Єврокомісією, – “спеціальний статус сусіда Європейського Союзу” [12, с. 158].

Висновки. Отже, висвітливши окремі позиції учених та положення офіційних джерел з приводу значущості досвіду країн Європи для забезпечення змісту діяльності МГО, які розвиваються в Україні, ми дійшли висновку, що в західній соціології як і у вітчизняній учені приділяють значну увагу соціально-психологічному аналізу відносин поколінь, молодіжній субкультурі, переоцінюванню існуючих цінностей. Українські дослідники звертають увагу на факт актуалізації соціальних цінностей у країнах Європи через трансформацію ролі релігії, обґрунтовують моделі функціонування добродійних організацій у Європі, звертають увагу на те, що розширення міжнародних контактів України з іншими країнами сприяє збільшенню організацій, що спрямовують свою діяльність на розвиток міжнародного молодіжного співробітництва, сприяє обміну досвідом роботи між ними і подальшій якісній праці їх членів.

Виявляючи інформацію щодо історії створення та змісту діяльності молодіжних організацій окремих європейських країн, досвід діяльності яких є дотичним до змісту функціонування українських молодіжних організацій, ми з'ясували, що вони впливають на розвиток молодіжних громадських організацій в Україні здебільшого через забезпечення таких функцій, як інформаційна, нормотворча, оперативна тощо. До того ж, на території України функціонують представництва міжнародних організацій, національні організації, які є членами міжнародних, представництва та філії іноземних організацій.

Для поглиблення інтеграції української молоді у світову спільноту необхідно вирішити ряд проблем, які стосуються розширення можливостей талановитої молоді у здобутті освіти, стажуванні та підвищенні кваліфікації за кордоном; надання допомоги громадським молодіжним і дитячим організаціям у співпраці зі спорідненими організаціями за кордоном; організації та проведення міжнародних виставок творчості молоді, фестивалів, концертів та конкурсів [2, с. 317].

Література

1. Коваліско Н.В. Методологічні засади соціологічного аналізу трансформації соціальної структури українського суспільства / Н.В. Коваліско // Український соціум. – № 1 (12). – С. 42–53.

2. Громадські об'єднання в Україні : навч. посіб. / за ред. В.М. Бесчестного. – К. : Знання, 2007. – 415 с.
3. Молодежь в социальной структуре общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rae.ru/upfs/?section=content&op=show_article&article_id=216.
4. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М.Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В.А. Головенько, Ю.М. Галустян та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2001. – 173 с.
5. Поліщук Ю.Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об'єднань в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук. / Ю.Й. Поліщук. – Луганськ, 2006. – 24 с.
6. Стегній О.Г. Глобалізація в східноєвропейському контексті: приклад громад малих міст / О.Г. Стегній // Український соціум. – 2007. – № 4 (21). – С. 66–83.
7. Головенько В.А. Формування державної молодіжної політики в країнах СНД / В.А. Головенько // Український соціум. – 2009. – № 1 (28). – С. 119–135.
8. Захаренко К.В. Особливості структуризації молодіжних організацій як передумова забезпечення Європейської організації України / К.В. Захаренко // Наукові праці. – 2010. – Вип. 118 (Т. 131). – С. 98–101.
9. Предпосылки возникновения молодежного общественного движения. Первые молодежные организации Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dedo-vkgu.narod.ru/org/org03.htm>.
10. Європа. Молодёжные студенческие организации зарубежья [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://max.kg/europe/>.
11. Детская и молодёжная политика, помощь детям и молодёжи в Федеративной Республике Германии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.kinder-jugendhilfe.info: Структуры, организации, учреждения Global Nature Fund, Internationale Stiftung für Umwelt und Natur, Fritz-Reichle-Ring 4, D-78315 Radolfzell
12. Черінько І.П. Відносини України з Великою Британією в контексті Європейської інтеграції / І.П. Черінько // Український соціум. – 2009. – № 2 (29). – С. 154–160.

Марушкевич Б.М. Вплив досвіду країн Європи на розвиток та зміст діяльності молодіжних громадських організацій в Україні

Розглянуто окремі позиції учених та положення офіційних джерел з приводу значущості досвіду країн Європи для забезпечення змісту діяльності МГО, які розвиваються в Україні; висвітлено інформацію щодо історії створення та змісту діяльності молодіжних організацій окремих європейських країн, досвід діяльності яких є дотичним до змісту функціонування українських молодіжних організацій.

Ключові слова: *трансформаційний процес, соціологія молоді, позиції учених, положення офіційних джерел, досвід країн Європи, зміст діяльності молодіжних організацій, молодіжні громадські організації.*

Марушкевич Б.М. Влияние опыта стран Европы на развитие и содержание деятельности молодёжных общественных организаций в Украине

Рассматриваются отдельные позиции ученых и положения официальных источников информации о значении опыта стран Европы для обеспечения содержания деятельности МОО, которые развиваются в Украине; раскрывается информация относительно истории и содержания молодёжных организаций отдельных европейских стран,

опит деятельности которых является подобным содержанию функционирования украинских молодёжных организаций.

***Ключевые слова:** трансформационный процесс, социология молодёжи, позиции учёных, положения официальных источников, опыт стран Европы, содержание деятельности молодёжных организаций, молодёжные общественные организации.*

Marushkevych B. The impact of experience of European countries on the development and activity content of youth public organizations in Ukraine

The article deals with some positions of scientists and the positions of official sources concerning the importance of experience of European countries for providing the youth public organizations, which are developing in Ukraine, with the activity content; it highlights the information on the history and activity of youth organizations of some European countries, the activity experience of which is tangent to the function content of Ukrainian youth organizations.

***Key words:** transformational process, sociology of youth, the positions of scientists, the positions of official sources, the experience of European countries, the activity content of youth organizations, youth public organizations.*

ФУТБОЛЬНИЙ МАТЧ ЯК РІЗНОВИД ПАРАЛЕЛЬНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВИСТАВИ

Особливими різновидами соціальних вистав є ті, які відбуваються в соціальному просторі, який уже є грою: спорт і культурне виробництво. Тут соціальна ігрова взаємодія виявляється як гра з приводу гри, набуваючи при цьому надто штучних ознак, технологічного втілення та просторово-часових аспектів реалізації. Залежно від цих особливостей формується цільове призначення видовища, час і простір його дій, взаємодіючі суб'єкти, арсенал театралізованих засобів самореалізації та відповідних реакцій аудиторії, сприйняття розігрованої вистави суспільством, викликаним у ньому резонансом, наслідками або зрушеннями, які відбулися під її дією в суспільній свідомості чи соціальному практиці.

Розглянемо такий різновид соціальної вистави, де відносно різні групи, у відносно розмежованому просторі, силами різних “театральних колективів”, із різною мотивацією, внутрішнім сценарієм і механізмами внутрішньої колективної взаємодії розігрують різні вистави, які розмежовані навіть у просторі (відбуваються в різних місцях) і часі (розпочинаються, закінчуються і тривають різний час). Звичайно, у них є такий спільний стрижень, об'єднуючий імпульс, загальний код, ритм і спрямованість, щоб їх можна було б назвати чимось єдиним.

Аналіз паралельних соціальних вистав, які характеризуються мультиконтинуальністю, полімотивованістю і десинхронізованістю, здійснюватимемо на прикладі найбільш показової їх форми – спортивних видовищ. З огляду на підготовку до проведення в Україні у 2012 р. європейського футбольного чемпіонату та значну масовість цього виду спорту об'єктом нашого аналізу будуть саме футбольні матчі.

Ігровий різновид соціальної взаємодії набув статусу наукової проблеми, насамперед, у західній і частково в російській соціології. Німецький класик соціології М. Вебер відшукав специфічні ознаки власне соціальної дії, яку він визначив як таку активність, яка націлена на сприйняття й оцінку іншими суб'єктами ініційованої певним чином соціальної дії. У подальшому акціоналістський підхід М. Вебера набув модифікацій у соціологічних концепціях Ч. Кулі та Дж. Дьюї, але найбільш розгорнутий – у Дж. Міда і його послідовників. Цей напрям дістав згодом назву інтеракціонізму, який, у свою чергу, має два різновиди, що конкурують: рольовий і символічний інтеракціонізм. Деяким органічним відгалуженням від нього став так званий драматургічний метод, який, у свою чергу, має два різновиди чи модифікації: концепція “рольової презентації себе” в “примітивній культурі” В. Тернера і “презентації себе” в сучасному суспільстві І. Гофмана. Ці два відгалуження інтеракціонізму, а

переважно концепція “презентації себе” І. Гофмана, і сформували ідейно-теоретичні передумови нашого дослідження.

Тільки в соціологічній концепції І. Гофмана відбувається трансформація й інтерпретація внутрішньої сутності соціальної взаємодії [1–5].

І. Гофман, насамперед, акцентував увагу на смислового навантаженні соціальної взаємодії для самих суб’єктів, які взаємодіють. За такого підходу ситуація принципово інша, аніж вона виглядала б, наприклад, у контексті структурного функціоналізму. Якщо там роль є тільки динамічним аспектом статусу, його певною індивідуалізацією чи персоніфікацією, тобто чимось вторинним і наслідковим, то в І. Гофмана роль постає визначальною й первинною: розглядається як передумова та детермінанта статусу.

Як бачимо, методологія І. Гофмана протилежна парсонівській: у Т. Парсонса зміст ролі окреслений характером уже зайнятого статусу, у І. Гофмана – навпаки: роль як деяка соціальна гра окреслює загальний профіль статусу, якого прагне досягти суб’єкт соціальної взаємодії.

Цей напрям (теорія соціальної драматургії) є одним з відгалужень символічного інтеракціонізму.

Близькими до цієї тематики є результати наукових досліджень вітчизняних авторів, серед яких: І. Бекешкіна, І. Гавриленко, Е. Головаха, А. Гальчинський, Е. Доценко, Ж. Запорожець, О. Злобіна, В. Костенко, Ю. Кратанська, Т. Лебедева, А. Лобанова, С. Макеєв, І. Мартинюк, Л. Міхачова, В. Нечипоренко, Ю. Романенко, А. Ручка, В. Судаков, Ю. Сурмін, В. Тихонович, В. Третьяков.

У цій статті ми розглядаємо сутнісні характеристики соціальної вистави як різновиду ігрової взаємодії. *Метою статті* є виявлення поняттєво-категорійної моделі теоретичної рефлексії паралельних соціальних вистав як театралізованої (перформативної) форми ігрової соціальної взаємодії, її суб’єктів, мотиваційної структури, механізмів, наслідків у символічно-інтеракціоністських і дотичних до них соціологічних теоріях. Автори мають на меті визначити поняттєво-категоріальні особливості рефлексії паралельних соціальних вистав і такого її окремого різновиду, яким є спортивні ігри в цілому та футбольний матч зокрема.

Безумовно, футбол сьогодні можна розглядати як комерційний проект; у цьому плані він схожий на ярмарок, де відбувається активний товарно-грошовий і діяльнісно-символічний (грошей на розваги, надій на обіцянки, очікувань на задоволення тощо) обмін. Він виконує також усі інші функції формальної інституції (комунікативну, примусово-дисциплінуючу, стратифікуючу, інтегруючу, консолідууючу тощо).

Відомий канадський соціолог Г. Маклюен, характеризує футбол у суспільствах, що переживають фазу реформування трайбалістської системи (англ. tribalism), а таким суспільством він вважав, зокрема, і Росію) підкреслював, що футбол “...чудово узгоджується з новими потребами в децентралізованій командній грі, притаманній електронному

часу. Експромтом можна б було припустити, що тісна племінна єдність... футболу робить його тією грою, яку повинні культивувати росіяни. Їх відданість хокею на льоду і футболу – двом украї індивідуалістичним формам гри, здавалося б, погано узгоджується з психічними потребами колективістського суспільства. Але Росія досі залишається в основному усним, племінним світом, який ще тільки відкриває для себе індивідуалізм як нововведення. Футбол і хокей на льоду мають, отже, екзотичну й утопічну якість, яка обіцяє, що вона ні в чому не поступиться Заходу” [6, с. 272–273].

Ми звертаємо увагу переважно на ті моменти цієї колективної (міжсуб’єктної) соціальної взаємодії, де відбувається не лише фізична (бігання за м’ячем), а й соціальна (розгортання соціального сценарію, реалізація соціальних ролей, розташування індивідів і груп на соціальних статусах) гра. При цьому активно використовуються фізичні (пиво, цигарки, спиртні напої, можливо, наркотики та соціально-символічні гасла, вигуки, пісні, музика, бубон тощо) збудники й активатори. На відміну від попередньо розглянутих видовищ, футбол збирає десятки й сотні тисяч людей різного віку, соціального становища, світогляду, досвіду, освіти, культури тощо. Проте при всій своїй масштабності футбол є досить закритою, відмежованою, ізольованою акцією та соціогруповою структурою, в якій, очевидно, і демонстративно проглядаються “ми” і “вони” група, як також і більш-менш відверта відчуженість, а інколи – і ворожість між ними.

Усупереч цьому футбол глибоко й органічно вкорінений у стиль і спосіб життя сучасних промислових суспільств, включаючи Україну. Особливістю футболу також є поєднання в собі характерних ознак співучасливого (грунтованого на добровільній співучасті) і медіа-конструйованого (базованого на зовнішній мобілізації й організації) типів вистави, що надає йому додаткової складності і робить цікавим об’єктом соціологічного аналізу.

Нарешті, футбольні змагання, з одного боку, вносять у буденні й ординарні людські дії та стосунки необхідний мінімум невизначеності, тривоги, напруги й авантюри, аби якимось вивести частину людей зі стану байдужості. З іншого – через штучну напругу й гострий конфлікт відвертається увага, енергія та сила від глибинних проблем, негараздів і суперечностей життя. Тому в ньому знаходять певне зречення й уявне розв’язання класові (панівний клас розважається в театрі, пригноблений – на стадіоні), гендерні (чоловіки – на стадіоні, жінки – на кухні), вікові (літні дивляться гру по телевізору, молоді – на стадіоні), поселенські (селянам футбол показує телевізор, жителям міста – доступна “жива” гра і т. д.) суперечності.

Отже, футбол є соціальною виставою, що сприяє штучному “гіпно-тизуванню” в усвідомленні соціальних відмінностей публіко-цільовою аудиторією за рахунок партисипативної соціальної дії. Партисипативна соціальна дія – це різновид соціальної дії, який забезпечує штучну

причетність (через ресурсні інвестиції) до самої події тих суб'єктів-учасників, які не беруть у ній безпосередньої участі.

Футбол включає в себе також структурні (формальний контроль, командну організацію, яка поширюється також на квазікомандну організацію вболівальників, дисципліну, примус, санкції) і позаструктурні (добровільну самоорганізацію, супутні розваги, владу авторитету, неформальні стосунки тощо) компоненти.

Разом з тим співучасть у футбольних змаганнях для вболівальників є важливим джерелом інформації та життєвої мудрості, засобом розмежування й консолідації, механізмом співучасті в перипетіях чужого життя, інструментом ідентифікації та відчуження як способом символізації власного життєвого світу й позиції (одяг, прапори, кліпи, значки, гучномовці, ритуальні жести привітання та зневаги, схвалення й осуду).

Усе це є знаряддям індивідуальної й колективної “презентації себе”. Модель цієї поведінки входить також у власний рольовий репертуар значної маси людей. Хоч це скоріше негативний колективізм, ґрунтований на запереченні та протиставленні себе суспільству. Із цього приводу І. Гофман зазначав: “Таємниче почуття приниження більш властиве даній спільноті, аніж колективна гордість і самоповага, бо вона (прихована приниженість. – *Авт.*) має служити командній солідарності, демонстрації єдності сприйняття й оцінок, у тому числі й з причин недостатньої самоповаги та впевненості в собі, які має компенсувати награна самовпевненість” [7, с. 171]. І в іншому місці: “Гра є та рамка, яка обрамляє деяку конкретну подію, надаючи їй іншого, окресленого способом сприйняття, додаткового смислу” [7, с. 20].

Футбол як різновид спортивної гри належить до структурних соціальних вистав, тобто таких явищ, які справді існують у житті, виявляються у формах самого життя, зумовлені дійсними життєвими обставинами, де можна більш-менш адекватно відобразити (описати, презентувати) структуру колективних мотивацій, упорядковану сукупність відповідних дій, спричиняючи попередні обставини й наслідки, вирізнити формальний (адміністративно-бюрократичний, правовий) і неформальний аспекти, вирахувати інвестиції й отриманий прибуток.

Отже, це – цілераціональна, за веберівською типологізацією, колективна дія тощо. Водночас тут має місце медійний аспект: без супроводу ЗМІ ця гра або не відбулася б, або була принципово іншою. Відповідно до цього можна стверджувати, що тут поведінка співучасників має демонстративний характер, тобто цілком підпорядкована цілям створити і певними націленими діями підтримувати в аудиторії (скоріше, сукупності аудиторій, частина з яких включає, по суті, представників з усіх соціальних прошарків, отже, включає в себе всю соціальну структуру суспільства) стійкий образ ситуації, сталі колективні мотивації, прогностичні очікування, раціональний розрахунок, колективні враження та реакції.

Отже, вона (футбольна вистава) разом з тим є партисипативною колективною дією, де мотивація, оцінки та дії окремих соціальних одиниць впливають із самого факту їх співучасті в цьому дійстві.

Будучи святом і деяким видовищем, футбол супроводжується активним залученням усіх засобів емоційного збудження, радісного піднесення і музикою, гамором збудженого натовпу, вигуками, політичними рекламними закликами тощо. Водночас активізуються й такі більш стійкі колективні почуття, як патріотизм (уболівання за “свою” команду), соціабельність (ширий відгук на будь-які комунікативні ініціативи незнайомих і малознайомих людей), ідентифікація (пошук “своїх” і самоізоляція від “чужих”), консолідація (на основі загального прагнення підтримати своїх), індивідуальної та колективної самореалізації через наслідування й залучення прийнятих у цьому середовищі зразків поведінки та реакцій.

Усі соціальні вистави взагалі, спортивні особливо, супроводжуються також активною колективною й ідеологічно-утопістською міфотворчістю. Тут міфи, ідеологія й утопія реалізують свою справжню функцію, виступаючи в ролі засобів активізації, ідентифікації та мотивації поведінки. Цьому особливо сприяє атмосфера загального збудження, колективної піднесеності, деформалізація стосунків, безпосередність контактів і активізація чи то дитячих, чи то несвідомих або підсвідомих імпульсів вічного свята, утопічного раю далеко в іншому місці існуючого чудесного острова щастя.

Ці настрої легко виникають і зручно накладаються на поширене навколо буяння давно омріяного багатства речового, поведінково-контактного й символічно-зреченого багатства. Механізм колективного зараження, наслідування й імітації тут і виявляється, і діє з особливою силою, формуючи та виплескуючи назовні етнополітичну, у тому числі українську мрію, яка поки що обережними першими кроками стверджується в нашому суспільстві.

Відповідно до основних співучасників цього процесу можна виділити (щонайменше) три відмінні форми колективної поведінки: власне футболісти (центральний компонент події, її основні герої), адміністрація (тренерський колектив, власник команди зі своїми службовцями, арбітри, делеговані на гру спостерігачі тощо) і вболівальники. Не грають лише адміністратори, для них це “робота” або “служба”. Проте наявність аудиторії (публіки стадіону, а також телеглядачів) провокує “демонстративний ефект”.

Полягає він у тому, що сам факт колективного сприйняття, споглядання й оцінки викликає зворотну реакцію. Можливість зіграти на публіку, щось продемонструвати, урахувати у власній поведінці факт чужого сприйняття, переживання й оцінки зумовлює нестримне бажання й потребу “справити враження”. Тому тренерський склад, судді, медична служба, усі ті, хто знаходиться в полі зору публіки, у міру своїх сценічних

можливостей грають. Те саме роблять і адміністратори та запрошені VIP-персони, особливо коли на них націлені об'єкти телекамер.

Безумовно, грають також і вболівальники, тобто вони поведуться так, як вони вважають за потрібне, необхідне чи вигідне для себе тоді, коли знаходяться в полі зору “інших”. Наскільки вони розігрують у цій ситуації свою особливу, специфічну лише для них, неповторну “самість”, чи розігрують легітимізовану колективною і навіть громадською думкою “роль” типового (для даної культурної ситуації) уболівальника, залежить від “артистичної” здатності індивіда та групи, яка, у свою чергу, є функцією від їх загальної соціалізованості.

Подібно до інших соціальних акцій, співучасть у футбольній виставі вимагає певних ресурсних витрат. Найбільш значущими з них є гроші (оплата вхідного квитка, а також усіх супутніх витрат) і час (незароблені гроші). У цьому аспекті грають лише вболівальники, адже будь-яка гра вимагає матеріальних витрат для отримання нематеріальних здобутків: радощів, насолоди, розваги. Матеріальний же прибуток (зиск) отримують футболісти й адміністрація. Отже, у цій соціальній взаємодії відбувається обмін матеріального (грошей і часу) на щось відмінне, але для цих людей дефіцитне та бажане – утіха життям.

Футболісти в цьому контексті справді “працюють”, як вони й самі визначають цю свою активність, і вона справді відповідає всім ознакам праці: є примусовою, регламентованою, оплачуваною, контрольованою, санкціонованою, потребує попереднього навчання й вишколу, якогось формального підтвердження своїх прав на здійснення цього заняття.

Футбольні вистави, і в цьому їх специфіка, зазвичай відбуваються таким чином, що їх центральна частина (у нашому випадку – матч) є слабшою, безбарвнішою, менш цікавою й видовищною, ніж підготовча. Передчуття події, її попереднє переживання, обговорення, дискусії із цього приводу, передбачення (прогнози) тощо, відчуваються й відбуваються енергійніше, емоційніше, ніж сама подія (футбольний матч).

Отже, можна попередньо сказати, що однією зі специфічних рис вистав такого роду є переважання периферії над центром (центрування периферії соціальної дії), у результаті чого зміщується вся його структурно-функціональна організація, тобто фактично відбуваються дві вистави в одній. При цьому, образно кажучи, одна вистава відбувається на сцені, інша – у глядацькому залі, а їх значущість і загальна акцентуація поперемінно зміщується в той чи інший бік.

Ще однією особливістю цього видовища є те, що його учасниками й дійовими особами одночасно є, так би мовити, прості люди та публічні актори (журналісти, радіо- й телекоментатори, політики, артисти, літератори – увесь публічний бомонд). Хоча, звичайно, пропорції тут нерівні, вони очевидно порушені на користь звичайних глядачів і професійних “фанів”.

Другою особливістю (але характерною не тільки для футбольних змагань) є очевидний перерозподіл перебігу цієї події на дві відносно

нерівні частини – очікування події і власне подію (очікування матчу та власне матч). Передчуття матчу не лише займає фізично більшу частину часу й супроводжується активнішими діями всіх його складових, воно залишає учасників більш задоволеними й супроводжується в цілому позитивнішими переживаннями, адже на цій стадії події всі співучасники ще сподіваються на краще й більше довіряють своїм власним передбаченням, які в цілому ґрунтуються на суб'єктивних очікуваннях і сподіваннях. Такий стан свідомості є, безумовно, утопічним і, подібно до “справжньої утопії”, покликаний активізувати та мобілізувати публіку.

Варто при цьому підкреслити, що це видовище реалізує сукупність усіх тих функцій, які зазвичай характерні для соціальних вистав. Через співучасть у них відтворюються й стверджуються всі вже існуючі відносини та структури: статуси, ролі, рівні престижу, символи, ритуали, процедури, дії й взаємодії. Підтверджуються старі та виникають нові знайомства, відновлюються й оновлюються звичайні споживацькі схеми, форми задоволення та насолоди. Нарешті, можна також стверджувати, що пролог тут гучніший, галасливіший (проте не завжди це обов'язково) і театральніший, як і епілог, ніж власне подія футбольного матчу. Крім усього іншого, це пояснюється також тим, що на час гри аудиторія змушена поводитися певним чином, перебуваючи при цьому в значному напруженні.

Однією з причин є також те, що в цей час (до і після гри) головною дійовою особою (суб'єктом діяльності) є глядачі, тоді як під час гри на сцену виходять футболісти й персонал, що обслуговує гру.

Важливо при цьому пам'ятати, що футбольна гра, як і соціальні вистави взагалі, є неординарною подією. Це – свято, вільний від жорсткої зовнішньої регламентації час і простір, рекреаційна діяльність, завдяки якій відновлюється загальна дієздатність людини до виконання своїх соціальних обов'язків і приписів.

Це значить, що всі учасники процесу, або їх переважна більшість, зайняті в цей час “презентацією себе”, відшукуючи й використовуючи для цього той арсенал ресурсів, які є в їх розпорядженні. Тому вони змушені та прагнуть “робити” відповідне публічне обличчя тим способом, який дозволяє їм їх попередній соціальний вишкіл.

Цьому сприяють святковий одяг, демонстративно збуджений і піднесений настрій, допоміжні технічні засоби “презентації себе” (гучномовці, прапори, аксесуари належності до певного клубу, транспаранти, письмові заклики, звернення тощо). Додатковим фактором і водночас показником загального збудження є: постійне ходіння, переміщення груп людей на завжди обмеженому просторі, несподівані коаліції, перманентне об'єднання й розпад людських тимчасових структур.

Голосні розмови, перегукування, несподіваний сміх і така ж несподівана лайка є органічними атрибутами таких зібрань. Вони якнайкраще засвідчують те, що натовп є відносно самостійною соціо-груповою структурою, яка має власну фізіономію, загальний вигляд, ритми

й закономірності поведінки, де окремих індивід набуває нових рис, підпорядковуючись очікуванням, вимогам і впливу оточення.

Подібно до всіх інших видів натовпу, футбольні вболівальники знеособлюються, змішуються й ототожнюються з іншими: усі розчиняються серед усіх, хоча при цьому значна частина людської маси (яка немов би протестує проти цього нівелювання всіх з усіма) одягає наявні яскраві елементи одягу й аксесуари, мета яких – виділитись. Самі ж організатори видовища поділяються залежно від свого функціонального призначення: виконавці й реалізатори тяжіють до авансцени, де прагнуть бути поміченими, залаштування (ляльководи й інші втаємничені фігури) намагаються замаскуватися, виступити в іншій іпостасі або зовсім зникнути з поля зору.

Що стосується глядачів, то вони демонструють не стільки свою внутрішню колективну єдність, скільки зовнішню схожість: у виразі облич, одязі, позах, жестах, рухах. Особливо помітні при цьому організовані колективні дії, коли виглядають як єдиний рух, єдиний жест, єдиний оплеск, єдиний зойк тощо. Деякі дії вражають своєю злагодженістю й організованістю: так звана “хвиля” (різні частини стадіону одночасно піднімаються й сідають, створюючи враження руху справжньої людської хвилі); загальний радісний виклик, зойк, зітхання полегшення, оплески. Проте залаштування при цьому не ухиляється від контролю за аудиторією, використовуючи для цього своїх оплачуваних чи добровільних помічників, а також технічні засоби для підсилення або гальмування колективного ажіотажу.

Звичайно, стадіон, у свою чергу, поділений на різні групи, котрі підтримують команди, які конкурують, тому боротьба на полі знаходить своє віддуння серед уболівальників у тій специфічній формі змагання, коли йде “стінка на стінку” (хто кого “перекричить”). Власне для цього вони сюди й приходять, для цього “презентують себе”. Зрозуміло, що це – символічне заміщення справжньої конкуренції, боротьби, змагання, а то й просто фізичного насильницького зіткнення. Усі ці процеси посилюються різного роду фізичними, хімічними й соціальними збудниками (алкоголь, наркотики тощо).

Колективні настрої й почуття посилюються також нетерплячим очікуванням перемоги, змішаним зі страхом поразки. А оскільки основна маса присутніх, крім 22 гравців на полі, безпосередньої участі в спортивному змаганні не беруть, змушені покладатися на спритність, вправність і досвід інших, це тільки посилює інтенсивність їхнього хвилювання, очікування й переживання.

Хоч виграш і програш тут має психосимволічну форму, вони не пов’язані в більшості випадків (за винятком ставок на виграш) з реальними набутками й утратами. Проте це реальні радощі й реальний сум у тому сенсі, що суб’єктивно вони переживаються саме так. Тому тут, як зауважує щодо аналогічних випадків І. Гофман, домінує опозиційна солідарність або “солідарна опозиційність”, де радість і сум постійно чергуються [7, с. 137].

Зрозуміло, що кожна конкретна гра ніколи не втілює цей образ-сценарій певною мірою, а є лише деякою віддаленою – наближеною копією уявлюваного проекту, водночас містячи в собі деяку схожість, морфологічну подібність. Соціальні вистави – це погіршена, спрощена й вульгаризована модель реалізації, точніше – дії з реалізації, деякого колективного міфу як реально нездійсненої утопічної мрії.

Якщо мати на увазі футбольне видовище, це будуть гравці, футболісти. Саме вони є носіями колективного ідеалу: здоров'я, сила, спритність, матеріальна забезпеченість, свобода (зокрема, вибору клубу як місця “роботи”), популярність, успіх, особливо в жіночій половині людства; безпосередньо його презентують ті дівчатка-підлітки, які юрмляться навколо тренувальних баз і стадіонів), авторитет – престиж. У цьому контексті футболісти, особливо найбільш успішні, є очевидною та реалізованою мрією, наочним взірцем щасливої долі, безпосередньо здатним до сприйняття й оцінки талантом. Якщо вистава або гра взагалі є деякою інверсією реального, буденного, звичайного життя, то футболіст цю інверсію представляє повною мірою.

Притягальна сила цього взірця, наочного прикладу везіння й успішності зворотна щодо прагнення “людини з натовпу” до споглядання власного ідеалу, а в більшості випадків – ідолу: чим вона (відстань) більша, тим поклоніння, схилення та вшанування вище. Із цього боку, одним з мотивів відвідин людьми стадіонів (як також і інших видовищ) є прагнення побачити, сприйняти та відчути свою виплекану мрію. Але будь-яка інверсія здатна до подальшої трансформації – реінверсії, тобто подальшої зворотної життєво-буденної “реінкарнації” ідеалу, його спрощення й вульгаризації. Тому найбільш очевидні риси (вони ж протилежності) особи футбольного (як і будь-якого іншого) уболівальника – деяке специфічне поєднання екзальтації й розчарування, ідеалізації та вульгаризації, захоплення й розчарування, піднесеності і депресії.

Зрозуміло, що вболівальники, футболісти й адміністрація (клубу і стадіону, обслуговуючий персонал) є трьома різними соціальними спільнотами, принципово відмінними в способах рекрутування (набору, афіліації в цю структуру), мотивації, поведінки, колективної ідентичності, групового образу навколишньої дійсності, самоідентифікації, сприйняттям “інших”, зокрема “вони-групи”, амбіціями, віком, рівнем доходу, освітою, відчуттям власної перспективи (життєвої траєкторії), регламентивними правилами формального та неформального характеру, санкцій, їх сприйняття й інтерпретації, соціабельністю тощо).

Найбільш чітко й рельєфно тут виявляється зовнішність і сутність футболістів, щодо яких можна висунути набір несумнівних тверджень. Насамперед, це професійна (любительський футбол, як відомо, навіть в Україні, це хлопчаки, які грають на вулиці) група, тобто представники спеціалізованого, оплачуваного, з гарантіями певного соціоекономічного становища й кар'єрної перспективи виду діяльності. Остання, у свою чергу, ґрунтується на певному загальному та спеціальному навчанні, відповідній

соціалізації й акультурації (набутті, засвоєнні й демонстрації певного культурного профілю), дисципліні, амбіціях, мотивації та здібностях. Вони всі мають більш-менш жорстко фіксований вік (16–28 років) і властивий характерний для цього віку стан здоров'я, фізичний потенціал та психічний склад, є амбіційними й самолюбивими, здатними до ризику та авантюри.

Їх у досить ранньому (коли вони ще не зовсім були сформовані) уже було виділено з-поміж подібних як носіїв деякого таланту чи специфічних здібностей. Як наслідок – не лише гонористість і амбіційність, а й агресивна реакція на будь-які спроби применшити їх значущість, домагання чи претензії.

Зрозуміло, що вони більш чуттєво й емоційно реагують і переживають як власний успіх та невдачі: хоча в способах прояву цих реакцій, особливо під час гри, на публіці, роблять це з певною награністю, театральністю. У цьому аспекті їх можна віднести до відомих людей, тобто вони, як і всі подібні їм люди сцени, звикають “грати на публіку”. Результат цього – звичка із часом стає другою натурою.

Подібно до всіх інших відомих і публічних людей, у них також вони, врешті-решт, стають залежними від власної популярності, тому, зійшовши зі сцени, тривалий час важко й драматично адаптуються до того, щоб “бути як усі”. Подібно до інших публічних людей, у них також є ще одна залежність: звикнувши до постійного перебування в піднесеному, святковому, радісному настрої, вони потім важко або зовсім не можуть звикнути до “суворих” буднів з їх сірою повсякденністю з усталеним стандартним ритмом, оскільки мають схильність до наркотизації свідомості як найпростішого способу заперечення неприйнятної для них дійсності. Не дивно тому, що алкоголіків, наркоманів та інших “святозалежних” серед них більше, ніж серед інших груп пересічних громадян. До речі, “святозалежні” як особлива спільнота могли б стати цікавим об'єктом соціологічного дослідження.

Адміністрація стадіону в цілому подібна до всіх їхніх братів-бюрократів. Вони також схильні до формалізації та регламентації відносин, ідеалізують правило (закон) і порядок, занадто чутливі до посадових та близьких до них відмінностей і ритуальних механізмів фіксації та визначення цих відмінностей, надають перевагу формі, а не змісту, найближчій меті, а не перспективним цілям, корпоративним досягненням, а не соціальним завданням тощо.

Що стосується вболівальників, активність яких у цій ситуації лише і варто називати грою (футболісти, за багатьма ознаками, працюють; адміністрація клубів і стадіону це робить, поза всяким сумнівом), то вони як соціогрупова структура мають досить невизначений профіль: рекрутуються з усіх станів населення, хоч переважно з його близьких до середнього прошарків; мають відмінну і навіть протилежно зорієнтовану мотивацію; демонструють досить розмаїту модель поведінки, більше того – в основі “презентації себе” лежать витівки і спрямування на шокування оточення; прагнення до консолідації й ототожнення себе з іншими

чергується з відвертою ворожістю й агресивним несприйняттям будь-якої відмінності в чужій поведінці; благородне всепрощення “своїх” співіснує з підозрами і звинувачувальним шельмуванням “чужих”: гравців чи вболівальників іншої команди, адміністративних функціонерів чи представників силових структур.

Варто при цьому підкреслити, що всі або більшість критеріїв і механізмів стратифікації й інтеграції, які мають силу й вплив поза стадіоном, тут втрачають вагу. Відносини між вболівальниками будуються не за економічною, владною чи престижною ознаками “глобального суспільства”; вводяться нові критерії стратифікації – емоційно-виставокулярні та впливово-презентаційні: обізнаність у футбольних справах, товариськість, комунікативність, ситуативна соціабельність. Великого значення при цьому набувають такі механізми впливу на інших людей, як маніпулятивні вміння, здатність впливати своїми настроями та нав’язувати власний образ ситуації, готовність подати свою позицію як наперед задану, зверхність і невідомо ким та як визначені переваги, засновані на лінгвістичних стереотипах цієї групи, – красномовність і ораторське вміння.

Особливе значення при цьому має не тільки (можливо, не стільки) уміння демонструвати власні переваги, скільки показ чужих помилок, огріхів, некомпетентності, дурощів, безглуздя та нісенітниць. При цьому ніхто і практично ніколи не набуває остаточно визначеного та продовженого стабільного статусу; він змінюється відповідно до ситуації (у просторі) і до особливого моменту дії вистави (у часі). Рідко буває так, щоб один і той самий індивід мав стабільний, продовжений і високий статус. Якщо ж таке буває або якщо таке допустити, маємо в цьому пункті фіксувати початок формалізації натовпу або створення (формування) деякої ситуативної соціальної стабільності, тобто виникнення соціального порядку із соціального хаосу.

Отже, попри деяку ситуативну стабілізацію і спонтанну формалізацію (створення статусно-рольової мережі взаємодії), цю спільноту краще назвати натовпом, ніж групою (спільнотою). Її механізми взаємодії та внутрішньої динаміки суттєво відмінні від усього стабільно існуючого, а тим більше – формально організованої групи.

Варто при цьому не забувати, що футбольна гра є, за термінологією зарубіжних дослідників, “медійно сконструйованою (media-constructed)” виставою [8, с. 91–107]. Це значить, що ЗМІ та аудіовізуальні засоби не тільки супроводжують, а й, по суті, визначають його форму, зміст і спосіб розгортання. У нашому випадку це, насамперед означає, що всі його учасники з більшою чи меншою схильністю і завзяттям “грають на камеру”. Веберівське визначення соціальної діяльності як розрахованої на сприйняття та оцінку активності інших тут знаходить не лише своє практичне втілення, а й набуває суттєвої трансформації: “інший” глобалізується, універсалізується, стає всесуспільним, деяким ідеальним уселюдським оком.

Висновки. Кожен учасник цієї соціальної драми потенційно може й часто буває “співкомунікатором” будь-кого іншого, на цьому стадіоні чи будь-де в іншому місці; кожен учасник цієї вистави грає для всіх, посилає свій месидж практично “у всесвіт”. Це також означає крайній, граничний рівень соціалізації найбуденіших проявів життя звичайної ординарної людини. Згадаймо сцену побиття бійцем дніпропетровського спецназу якоїсь дівчини-підлітка (стовідсоткового персонажа київських вулиць) на одному з футбольних матчів під час чергового протистояння різних фракцій українського політикуму. Така співприсутність могутніх комунікативних технічних інструментів надає видовищній соціальній взаємодії зовсім інших рис і спрямованості, робить соціальну гру подвійною, тобто одночасно спрямованою на сприйняття й оцінку найближчого та досить віддаленого оточення “іншого”.

Соціальні індивіди та групи стають за таких умов не стихійними, а свідомими артистами, які цілком осмислено виписують і виконують свою партію, погоджуючи чи протиставляючи її грі інших. У подібних умовах індивід і група ніби роздвоюються, демонструють подвійний смисл своїх дій: вони стають одночасно повсякденними й “історичними” фігурантами, тобто включеними в стихійний історико-соціальний процес.

Виділивши футбольні матчі як особливі театралізовані форми взаємодії, ми в жодному разі не хочемо сказати, що це виключно українські соціальні явища. Вони аналогічні найбільш поширеним сучасним формам колективної взаємодії, характерної для інших промислових суспільств. Отже, як об’єкт чи предмет дослідження вони повинні аналізуватись на тих самих ідейно-методологічних і науково-методичних засадах, на яких це відбувається в інших західноєвропейських, північноамериканських чи близьких до них суспільствах і типах соціології.

Література

1. Goffman E. Asylums / E. Goffman. – Chicago : Aldine, 1962. – 212 p.
2. Goffman E. Gender. Advertisement / E. Goffman // Studie and the Antropologie of Visual Communication. – 1976. – № 3. – P. 69–95.
3. Goffman E. Interaction Ritual: Essay on Face – to-Fase Bihavior / E. Goffman. – N. Y. : Anchor Books, 1967. – P. 5–47.
4. Goffman E. Stigma. Prentice / E. Goffman. – Hall : Englewood cliffs, 1963. – 264 p.
5. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. / E. Goffman. – N. Y. : Anchor Books, 1959. – 136 p.
6. Маклюэн Г.М. Понятие медиа: Внешние расширения человека / Г.М. Маклюэн ; пер. с англ. В. Николаева. – 2-е изд. – М. : Гиперборей : Кучково поле, 2007. – 464 с.
7. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни : пер. с англ. / И. Гофман. – М. : Канон-Пресс-Ц, 2000. – 302 с.
8. Deegan M.J. American Rituel Dramas. Social Rulles and Culturel Meaning. / M.J. Deegan. – N. Y. : Greenwood Press, 1989. – 188 p.

Орлова О.І., Скідін Л.О. Футбольний матч як різновид паралельної соціальної вистави

Статтю присвячено соціологічному аналізу поняттєво-категоріальних особливостей рефлексії паралельних соціальних вистав і такого її окремого різновиду, як спортивні ігри, на прикладі футбольного матчу.

Ключові слова: футбольний матч, паралельна соціальна вистава, колективна соціальна взаємодія, виставоподібна ігрова взаємодія, перформативна соціальна дія, суб'єкти міжгрупової взаємодії.

Орлова О.И., Скидин Л.О. Футбольный матч как разновидность параллельного социального представления

Статья посвящена социологическому анализу понятийно-категориальных особенностей рефлексии параллельных социальных спектаклей и такой их разновидности, как спортивные игры, на примере футбольного матча.

Ключевые слова: футбольный матч, параллельный социальный спектакль, коллективное социальное взаимодействие, спектаклеподобное игровое взаимодействие, перформативное социальное действие, субъекты межгруппового взаимодействия.

Orlova O., Skidin L. Football match as a kind of parallel social representations

Article is devoted to a sociological analysis of conception-categorical particularities of parallel reflexive social performance and such theirs diverse as sport plays at the example football match.

Key words: football match, parallel social performance, collective social interaction, performance liked played interaction, performed social action, subjects between group interaction.

СТИЛЬ ЖИТТЯ ОСІБ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЕКСПЕРТНІ ОЦІНКИ

Увага науковців до тематики стилю життя останнім часом стрімко зростає, про що свідчить збільшення кількості публікацій із цієї проблеми за кордоном та в Україні. Це пояснюється ще й тим, що стиль життя має соціологічний, психологічний, культурний та філософський виміри. Ми зосередимося на соціологічних трактуваннях категорії “стиль життя”.

Існує чимало визначень стилю життя, які базуються на різних теоретико-методологічних концепціях. Стиль життя зазвичай розглядають як систему практик, що повторюється в повсякденній поведінці, і визначають становище людини в соціальному просторі. Стиль життя характеризує соціальна поведінка в найрізноманітніших сферах життєдіяльності: це споживання й дозвілля, праця та доходи, участь у політиці й науці тощо. Ідентифікувати стиль життя – це значить диференціювати людей на групи, які відрізняються набором властивих їм поведінкових характеристик практик у кожній із зазначених сфер.

Проблематика стилю життя бере початок з досліджень способу життєдіяльності особистості, соціальних груп, суспільства в цілому. Стиль життя особистості при такому підході виступає як відображення індивідуального в соціальному, спосіб життя – як відображення соціального в індивідуальному. Стиль життя – характеристика того, як індивід організовує та здійснює характерними для нього засобами своє життя, це цілісна система стійких рис життєдіяльності, яка формується на основі індивідуальних потреб і здібностей та виявляється в процесі реалізації життєвих цілей і планів особистості.

Для М. Вебера стилі життя стають предметом дослідження у зв'язку з його класовою концепцією. Учений розмежовував поняття “соціальний клас” та “соціальний статус”, надавши останньому значення, близького до стилю життя, а статус визначив через критерії соціального престижу. Претендувати належати до певного кола осіб означає вести особливий спосіб і стиль життя. Соціальний статус, за М. Вебером, – це не тільки позиція індивіда в суспільстві, а й атрибут соціальних груп і колективних стилів життя. На його думку, стиль життя поєднує співтовариства, ізолює й захищає одних від інших, допомагає виробляти спільні механізми використання соціально-культурних вигод і привілеїв їхнього формального статусу [1]. Американська соціологічна традиція фокусувала увагу на індивідуальному статусі, традиція, що йде від М. Вебера, більш цікавилася походженням, підтримкою й соціальними наслідками існування статусних груп і статусних громад.

Концепцію стилю життя використовували також Т. Веблен, В. Уорнер, О. Тоффлер. Вони пов'язували стиль життя людей з їх належністю до

того чи іншого класу в суспільстві, до тієї чи іншої соціальної верстви. Ця належність людей до певного соціального прошарку формує в них певну манеру спілкування з іншими людьми, їх спосіб споживання, їх одяг, проведення вільного часу. Усі ці характеристики стосуються стилю життя. Стиль життя (Т. Веблен, Р. Уорнер) виступає як механізм, що забезпечує неможливість порушення бар'єрів між соціальними верствами, а завдяки цьому виступає також як засіб підтримки деякою мірою стійкої рівноваги в суспільстві. О. Тоффлер пов'язує існування в суспільстві різноманітних стилів життя не з поділом суспільства на класи, групи, соціальні прошарки, а з розподілом культури на субкультури. І тому людям дуже складно зорієнтуватися в цій різноманітності субкультур і створити свій стиль життя [2]. На думку П. Бурдьє, стиль життя завжди зумовлений потребою ідентифікації з бажаною соціальною позицією. Але головною особливістю теорії П. Бурдьє є те, що обмеження в межах соціальних практик приймаються індивідом, що останній прагне не тільки продемонструвати суспільству свою належність до певної соціальної позиції, а й дистанціюватися від індивідів, які мають інші соціальні статуси. Якщо розглядати стиль життя як проекцію соціальної позиції на різні площини соціального простору, то споживання є набором кількох площин (мається на увазі споживання продовольчих товарів, продуктів культури, медичних послуг тощо) [3].

У працях Е. Гідденса також присутнє поняття “стиль життя”. Диференціація в суспільстві базується на відмінностях соціальних практик, які виступають одиницею його аналізу. Соціальні практики утворюють неперервне відтворення дії, результатом якої стає виробництво структур, правил, ресурсів. Ті, у свою чергу, породжують дії акторів [4].

Продовжуючи розвивати концепцію споживання, британський соціолог З. Бауман вводить поняття “споживча установка”, під якою він розуміє особливий погляд на життя [5, с. 80]. Індивіди сприймають життя як набір проблем, які можна виявити за допомогою грошей. З. Бауман вважає, що саме споживча установка створює людську індивідуальність. Саме споживча установка є бажанням індивіда ідентифікувати себе з певною соціальною групою. Надзвичайно важливою для нашого дослідження є думка З. Баумана, що стилі життя набувають класової специфіки, оскільки головний закон ринку: хочеш – плати. З. Бауман зазначає, що стилі життя надзвичайно багато, у своїй сукупності вони становлять соціальний простір. Усі стилі життя відкриті, вони презентуються ринком як загальнодоступні. Але ж головне питання в тому, чи може індивід платити за бажаний стиль життя?

Вивчення життєвих стилів передбачає аналіз умов життя, що характеризуються зростанням статусної неоднорідності, особливо у випадку з людьми з обмеженими фізичними можливостями. Життєвий стиль у такому разі виступає принципом інтеграції й “відчуження” водночас. Для повноцінної реалізації стилю життя людина з обмеженими

можливостями повинна здійснювати (за Т. Парсонсом) такі функціональні дії: 1) адаптацію; 2) ціледосягнення; 3) інтеграцію; 4) утримання зв'язків. Система показників стилю життя спрямована на оцінювання реальної поведінки людей та включає в себе як об'єктивний показник (характеризує реальну поведінку людей), так і суб'єктивний (відображає представлені знання про зразки поведінки) [6].

Метою статті є розгляд особливостей формування стилю життя однієї з найбільш соціально вразливих груп сучасної України, а саме осіб з обмеженими фізичними можливостями здоров'я.

Розглянемо особливості формування стилю життя осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні, спираючись на результати проведеного автором експертного опитування на тему: *“Університетська освіта та особи з обмеженими можливостями в сучасній Україні”* (грудень 2009 р. – березень 2010 р.). У дослідженні взяли участь 211 експертів, серед яких: 68% – студенти (особи без фізичних обмежень, у дослідженні вони виступають як “здорові студенти”) різних університетів України (Києва, Харкова, Херсона, Житомира); 13,7% – викладачі університетів України; 13,1% – особи з обмеженими можливостями; 5,2% – експерти, які виступають як роботодавці, працюють у сфері освіти, реабілітації осіб з обмеженими можливостями тощо.

Спочатку визначимо *об'єктивні показники стилю життя* осіб з обмеженими можливостями. Стиль життя – характеристика того, як індивід організовує та здійснює характерними для нього способами своє життя, це цілісна система стійких рис життєдіяльності, яка формується на основі індивідуальних потреб і здібностей. На думку експертів (вони могли обрати не більше ніж три варіанти відповіді), особи з обмеженими можливостями віддають перевагу двом видам діяльності: підвищенню свого розумового розвитку (70,6%) і діяльності, пов'язаній з лікуванням: відвідування лікарень, періодичне санаторне лікування, реабілітаційні заходи (63,5%). Експерти вважають, що, незважаючи на свої фізичні обмеження, інваліди намагаються активно включатися в суспільне життя, займаючись трудовою діяльністю (32,2%). Приваблюють осіб з обмеженими фізичними можливостями також заняття фізичною культурою та спортом (30,3%). На думку експертів, певна частина зазначеної соціальної групи є пасивною, віддає перевагу “сидінню вдома перед телевізором” тощо (31,3%). Зрозуміло, що на такий стиль життя осіб з обмеженими можливостями “штовхають” певні обставини. Для виявлення причин такої переваги експертам було запропоновано запитання: “Чого, на Ваш погляд, не вистачає особам з обмеженими можливостями, в сучасній Україні?”. Відповіді експертів дали змогу виявити перелік важливих проблем осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні (табл. 1), адже вивчення життєвих стилів особистості передбачає аналіз умов та особливостей життя.

**Розподіл відповідей експертів на запитання:
“Чого, на Ваш погляд, не вистачає особам з обмеженими
можливостями, в сучасній Україні?” (N = 211, у %)***

Варіанти відповіді	%
Облаштування вулиць, під'їздів, транспорту для безперешкодного пересування	74,9
Матеріальної та фінансової забезпеченості	50,7
Можливості працевлаштуватися на будь-яку роботу	37,9
Турботи з боку оточення	37,0
Можливості працевлаштуватися за фахом	35,5
Урахування в соціальній політиці потреб конкретних груп інвалідів, адресної допомоги	28,9
Можливості здобути якісну вищу освіту	25,7
Знань про права інвалідів	25,6
Громадських організацій, які б опікувалися проблемами інвалідів	19,4
Професійної кваліфікації	9,5
Згуртованості самих інвалідів навколо спільних проблем	8,1
Належної турботи та уваги з боку рідних	3,8
Інше	0,5
Важко сказати	0,1

* Експерти могли обрати не більше ніж чотири варіантів відповіді.

На думку експертів, показниками, які визначають стиль життя осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні, є: відсутність безбар'єрного архітектурного середовища для безпроблемного пересування; низька матеріальна та фінансова забезпеченість, що спричиняє повну залежність від держави; неможливість здобути якісну вищу освіту; проблеми з реалізацією права на працевлаштування. Незначна група експертів вважає, що самим інвалідам слід бути більш згуртованими навколо спільних проблем.

Перейдемо до розгляду *суб'єктивних показників стилю життя*. Надзвичайно важливою, на наш погляд, є думка Н. Паніної стосовно стилю життя. Вона розглядає стиль життя як індивідуально-особистісну форму прояву типового, як своєрідний відбиток мікросередовища, в якому розгортається життєдіяльність особистості [7]. На думку російських науковців (В. Сергєєв, Т. Мурзіна, А. Шиданова), соціальне благополуччя людей з інвалідністю як специфічної (особливої) соціальної групи залежить не тільки від дій державних органів та суспільних організацій, а й від них самих, тобто від їх *активності*. Активність у цьому разі виступає важливою індивідуальною якістю особистості, результатом її самостійності, її високого інтелекту та волі [8; 9]. Не менш важливим у цьому процесі є розгортання життєвих сил людини як біопсихосоціальної істоти, здатної до подолання своєї хвороби, а значить, і до самовдосконалення. Досить часто людина, яка стала інвалідом на певному етапі свого життя, втрачає родину, роботу та взагалі повністю “випадає” із соціального процесу. Але разом з тим існують і соціально активні особи з обмеженими можливостями, які намагаються максимально підвищити свій соціальний статус. У зв'язку із цим цікавою є думка експертів щодо активної життєвої позиції осіб з

обмеженими можливостями. Щодо цього питання існують розбіжності в оцінках експертів. Близько чверті з них упевнені, що за останній рік в Україні частка осіб з обмеженими можливостями, які займають активну життєву позицію, підвищилася. Приблизно така сама кількість експертів вказали, що ситуація залишилася без змін. І майже третина експертів вагаються із відповіддю, що є свідченням їх низької поінформованості стосовно цього питання.

Крім базових потреб (їжа, одяг) важливими для людини є задоволення *соціальних потреб*, а саме потреба в соціальних контактах, яка реалізовується через комунікацію. Для формування стилю життя осіб з обмеженими можливостями надзвичайно важливим є те, як ставиться до них здорова частина населення країни. Експерти зазначили, що здорове населення готове до повного включення в своє соціальне середовище представників однієї із соціально вразливих груп, а саме осіб з обмеженими можливостями (97,2%). Експерти впевнені, що для інвалідів слід створювати умови для повноцінного життя серед здорової частини нашої країни, вони повинні жити серед здорових людей без акцентування на їх особливих потребах. Така позиція підтверджує перевагу в суспільстві соціальної, а не медичної моделі інвалідності. І лише незначна група експертів (близько 2%) вважають, що особи з обмеженими можливостями повинні “жити своїм життям”, окремо від здорової частини населення країни.

Запитання: “Що, на Ваш погляд, може сприяти підвищенню толерантного ставлення до осіб з обмеженими можливостями в Україні?” – допомогло з’ясувати заходи, необхідні для того, щоб ставлення до осіб з обмеженими можливостями в нашому суспільстві змінилося на краще (табл. 2). На думку експертів, найбільш ефективними серед таких заходів є: популяризація життєвих успіхів, професійних досягнень окремих інвалідів; проведення масових культурних та спортивних акцій, шоу за участю інвалідів; активізація роботи громадських організацій, які опікуються проблемами інвалідів; висвітлення в мас-медіа благодійних акцій, пов’язаних з підтримкою інвалідів; підвищення рівня матеріального та фінансового стану інвалідів.

Таблиця 2

**Розподіл відповідей експертів на запитання:
“Що, на Ваш погляд, може сприяти
підвищенню толерантного ставлення до осіб
з обмеженими можливостями в Україні” (N = 211, у %)***

Варіанти відповіді	%
Популяризація життєвих успіхів, професійних досягнень окремих інвалідів	47,9
Проведення масових культурних та спортивних акцій, шоу за участю інвалідів	43,6
Активізація роботи громадських організацій, які опікуються проблемами інвалідів	39,8
Висвітлення в мас-медіа благодійних акцій, пов’язаних з підтримкою інвалідів	32,2
Підвищення рівня матеріального та фінансового стану інвалідів	31,8
Висвітлення в ЗМІ проблем інвалідів	24,2
Збільшення питомої ваги інвалідів, які здобувають вищу освіту	24,2

Працевлаштування після закінчення ВНЗ	17,5
Навчання інвалідів не в спеціалізованих ВНЗ, а в звичайних – разом зі здоровими студентами	16,1

* Експерти могли обрати не більше ніж три варіанти відповіді.

Висновки. Неможливість або утруднення присвоєння особою зі статусом інваліда престижних форм культури, низька самооцінка та недоступність членства в престижних професійних групах – ці та інші чинники значною мірою визначають становище інваліда в статусній ієрархії й відповідний стиль життя. Концептуально важливими характеристиками стилю життя осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні слід вважати ознаки, незалежні від бажання й волі зазначеної соціальної групи, та ознаки, які базуються тільки на волевиявленні й особистісній активності людей. Серед об'єктивних умов, які визначають стиль життя інвалідів, є: відсутність безбар'єрного фізичного середовища; низький рівень матеріальної забезпеченості осіб з обмеженими можливостями; проблеми зі здобуттям якісної вищої освіти та подальшим раціональним працевлаштуванням; існування латентного протистояння між здоровою частиною населення й особами з обмеженими можливостями, наявність особливого ставлення до інвалідів у сучасній Україні. Зазначені об'єктивні умови сприяють формуванню відповідного стилю життя цієї соціальної групи. Цей стиль є дещо незручним, некомфортним та небажаним для більшості осіб з обмеженими можливостями. Можна припустити, що через такий стиль життя визначальним для осіб з обмеженими можливостями є статус “інваліда”, який перебиває всі інші статуси.

Незважаючи на перелічені негативні тенденції, слід констатувати й позитивну динаміку у формуванні сучасного стилю життя осіб з обмеженими можливостями. Чверть експертів зазначили наявність соціально активної групи осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні, які намагаються самостійно (долаючи об'єктивні перешкоди) вирішувати проблеми свого життєзабезпечення й повсякденного буття. У цьому випадку йдеться про суб'єктивну умову формування стилю життя, що, на нашу думку, є вирішальним у процесі реінтеграції осіб з обмеженими можливостями в суспільство.

Література

1. Вебер М. Основные понятия стратификации / М. Вебер // Человек и общество : хрестоматия / под ред. С. М. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 85–106.
2. Панченко С. Еволюція поняття “стиль життя” в західній соціології / С. Панченко // Соціальні виміри суспільства. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – С. 251–260.
3. Бурдые П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдые // Socio-Logos 96. – М., 1996. – С. 8–31.
4. Гидденс Э. Стратификация и классовая структура / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 1992. – № 9. – С. 112–123.

5. Бауман З. Мыслить социологически / З. Бауман. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 225 с.
6. Дікова-Фаворська О.М. Особливості стилю життя осіб з обмеженими можливостями [Електронний ресурс] / О.М. Дікова-Фаворская. – Ресурс доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Usoc/2008_4/Pages%20from%2013-17.pdf.
7. Панина Н.В. Молодѣжь України: структура цінностей, соціальне самопочуття і морально-психологічне стан в умовах тотальної анонії / Н.В. Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
8. Сергєєв В.В. Ресоціалізація інвалідів як фактор соціальної динаміки / В.В. Сергєєв, С.В. Степанова // Сучасні соціально-філософські і психолого-педагогічні проблеми. – Ставрополь, 1999. – Вип. XII. – С. 128–131.
9. Мурзіна Т. Лікування творчістю / Т. Мурзіна // Соціологія. – 2002. – № 11. – С. 9–13.

Фудорова О. М. Стиль життя осіб з обмеженими можливостями в сучасній Україні: експертні оцінки

У статті уточнено поняття “стиль життя”, визначено особливості стилю життя осіб з обмеженими можливостями та основні чинники, які впливають на формування стилю життя зазначеної соціальної групи в сучасній Україні.

Ключові слова: *стиль життя, соціальний статус, особи з обмеженими можливостями.*

Фудорова Е.М. Стиль жизни лиц с ограниченными возможностями в современной Украине: экспертные оценки

В статье уточнено понятие “стиль жизни”, определены особенности стиля жизни лиц с ограниченными возможностями и основные факторы, влияющие на стиль жизни данной социальной группы в современной Украине.

Ключевые слова: *стиль жизни, социальный статус, лица с ограниченными возможностями.*

Fudorova E. The lifestyle of people with disabilities in modern Ukraine: expert’s assessments

The article deals with the concept of “lifestyle”, especially the lifestyle of people with disabilities in modern Ukraine. The main factors that influence the formation of the social lifestyle of this group.

Key words: *lifestyle, social status, persons with disabilities.*

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СІМЕЙНИХ РОЛЕЙ

Благополуччя окремої сім'ї, її міцність як соціального інституту певною мірою залежить від розподілу сімейних ролей.

Розподіл та зміст сімейних ролей у кожній окремій сім'ї визначається, з одного боку, власною історією та особистісними особливостями подружжя, а з іншого – культурно-історичними процесами, належністю сім'ї до конкретного соціального середовища.

Сучасна соціальна ситуація в Україні характеризується швидкими трансформаціями, які змінюють місце чоловіка та жінки в суспільстві, а отже, і в сім'ї.

Але відомо, що сім'я, а особливо стереотипи щодо гендерного змісту сімейних ролей, трансформуються повільніше, ніж інші соціальні практики сучасної людини.

Такий нерівномірний розвиток окремих соціальних процесів може ускладнити реалізацію прагнення декларованого державою курсу на зміцнення української сім'ї.

Українська держава реалізує підхід до вирішення гендерних проблем, у який закладено подолання елемента ієрархічності, відповідно до якого історично чоловіки розглядалися як істоти вищі, а їх діяльність та результати – як більш значущі, ніж у жінок.

У плані поєднання професійних та сімейних обов'язків поставлено акцент на державному напрямі діяльності щодо становлення сім'ї та розвитку відносин у ній на принципі паритетності. Саме сім'я, побудована на демократичних принципах, має відповідати сучасним моделям поведінки жінок і чоловіків у вихованні дітей, прийнятті рішень та вирішенні конфліктів.

Така державна позиція зазначена у Законі України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” (прийнятий Верховною Радою України 08.09.2005 р.).

Підвищення уваги держави до питань гендерної рівності вимагає постійного моніторингу цього процесу з боку соціальних наук.

Мета статті – визначити уявлення про гендерні аспекти сімейних ролей у сучасній українській молодій сім'ї.

Вивчення гендерних проблем сучасної сім'ї в Україні здійснюється як на теоретичному рівні (В. Городяненко, С. Вакуленко, Н. Черниш, Г. Дворецька, М. Лукашевич, М. Туленков та ін.), так і емпіричному. Зокрема, проблема гендерної нерівності, зайнятість жінки у сім'ї, гендерний аналіз очікувань від шлюбу в чоловіків та жінок, гендерно-рольові стереотипи сучасних студентів досліджені в працях Є. Стрельник, А. Осипчук, М. Гуз.

Традиційні уявлення про жінку й чоловіка ґрунтуються на біологічній підставі, відповідно до якої люди діляться на категорії

“чоловік”, “жінка” або в рідкісних випадках “гермафродит” (людина з ознаками чоловічої і жіночої статі). Згідно з цим існують споконвічні стереотипи щодо поділу чоловічих і жіночих ролей як у широкому розумінні, так і в окремих галузях громадського та приватного життя, зокрема, диференціації жіночих і чоловічих функцій у шлюбі, сім’ї.

Під впливом гендерних досліджень, спрямованих науково обґрунтувати “легітимність” жіночої емансипації та необхідність подальших змін у бік більшої участі жінок у політичній, державній, діловій та інших сферах, почали з’являтися і праці, які по-новому стали осмислювати чоловічу гендерну суть. Французька дослідниця Е. Бадентер, зокрема, виявила, що чоловіки у своєму розвитку проходять шлях важчий і довший, ніж шлях жіночого розвитку, всупереч поглядам, що існували тривалий час.

В американській соціології, яка найбільше зазнала феміністичних впливів, склалася теоретична модель, відповідно до якої відмінності між чоловіками і жінками треба визначати на основі аналізу чотирьох компонентів статевої самосвідомості: біологічної статі, гендерної ідентичності, гендерних ідеалів і власне сексуальних ролей.

Поняття біологічної статі включає первинні і вторинні фізіологічні ознаки, характерні для чоловіків чи жінок – органи розмноження, волосяний покрив на обличчі тощо. Гендерна ідентичність пов’язана з уявленнями про свою стать: чи відчуває себе людина насправді чоловіком або жінкою. Усвідомлення людиною своєї статі не завжди відповідає її біологічній статі. Гендерні ідеали являють собою соціальні очікування чоловічої і жіночої поведінки. Ці очікування засновуються на усталених уявленнях про “типові” якості чоловічої і “типові” якості жіночої поведінки. Однак відразу треба зазначити, що їх “стабільність” до певної міри відносна, вона час від часу зазнає змін, модних трансформацій, які можуть охоплювати тільки частину суспільства.

Четвертим компонентом статевої самосвідомості є сексуальні ролі, пов’язані з поділом праці, обов’язками і правами чоловіків і жінок.

Навіть короткий розгляд різних поглядів, теорій, віровчень щодо походження шлюбу, сім’ї, норм, моделей поведінки жінки, чоловіка, дітей, визначення їх ролей, показує, що кожна точка зору має свою аргументацію, свої докази на користь того чи іншого уявлення. Кожна людина по-своєму їх сприймає, адже скільки людей, стільки й особистостей. Тому не можна і не треба нав’язувати якусь одну доктрину, видаючи її за “істинну”. У демократичному суспільстві все має відбуватись відповідно до демократичних механізмів формування громадської думки, самосвідомості людини.

Одночасно треба бачити й зворотний бік цієї “медалі”. Якщо культура є груповою популяційною адаптацією людини, то можна передбачати, що перевагу матимуть ті етнокультури, субкультури, які

будуть успішно здійснювати прищеплення своїх ціннісних норм, уявлень молодим поколінням і не будуть допускати високого рівня “розмивання” своєї культури зовнішніми “чужими” запозиченнями. Суспільство для свого самозахисту має протидіяти процесу культурної маргіналізації.

Гендерні ідеали являють собою соціальні очікування чоловічої і жіночої поведінки. Ці очікування засновуються на усталених уявленнях про “типові” якості чоловічої і “типові” якості жіночої поведінки. Однак відразу треба зазначити, що їх “стабільність” певною мірою відносна, вона час від часу зазнає змін, модних трансформацій, які можуть охоплювати тільки частину суспільства.

У нашому сучасному суспільстві можна спостерігати різні гендерні ідеали, які продукуються масовою рекламою, фільмами.

Уявлення про сімейні ролі вивчаються у соціології та психології декількома методами. Але найбільш інформативні щодо репертуару уявлень – проєктивні. Проєктивні методи дають змогу врахувати особливості сімейних ролей саме в досліджуваній культурі.

У дослідженні застосовано метод незакінчених речень: було сформульовано чотири питання, які уточнювали зміст уявлень про сімейні ролі чоловіків та жінок. Всі ці питання уточнюють очікування від партнера та уявлення про свою сімейну роль.

Речення-стимули “Чоловік у сім’ї...”, “Дружина у сім’ї...” спрямовані на визначення уявлень про роль чоловіка та жінки у сім’ї з погляду хлопців та дівчат. Завдяки невизначеності того, про яку саме сім’ю йдеться у питаннях, очікувалось у відповідях на ці питання знайти стереотипні, слабо усвідомлені ставлення (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Результати контент-аналізу вербальних реакцій на незавершене речення “Чоловік у сім’ї...”

Відповіді дівчат	Частота	%	Відповіді хлопців	Частота	%
Всього: голова	44	60	голова	39	53
головний	40	55	голова	36	49
бог	1	1	пастор	1	1
слово	1	1	розпорядник	1	1
командир	1	1	порядок	1	1
політик	1	1			
Всього: опора	15	21	опора	12	16
опора	10	14	опора	6	8
помічник	2	3	поміч	1	1
впевненість	1	1	захист	4	5
основа	1	1	виконувач	1	1
підтримка	1	1			
Всього: хазяїн	9	12	хазяїн	9	12
Всього: здобувач	14	19	здобувач	11	15
здобувач	9	12	здобувач	8	11
захисник	3	4	годівник	3	4
годівник	2	3			

друг	2	3			
коханець	1	1			
партнер	1	1			
батько	1	1	батько	1	1

Продовження табл. 1

Відповіді дівчат	Частота	%	Відповіді хлопців	Частота	%
Всього: складова сім'ї	3	4	складова	3	4
рівноправний член	1	1	повноцінна сім'я	1	1
складова сім'ї	1	1	рівноправний учасник	1	1
повноцінна сім'я	1	1	0,5 сім'ї	1	1

Таблиця 2

Результати контент-аналізу вербальних реакцій на незавершене речення “Дружина у сім'ї...”

Відповіді дівчат	Частота	%	Відповіді хлопців	Частота	%
Всього: берегиня	30	41	берегиня	24	33
берегиня	22	30	берегиня	11	14
створює затишок	4	5	затишок	6	8
турботлива	2	3	гармонія	2	3
ласкава	1	1	любов	2	3
кохає чоловіка	1	1	тепло	1	1
			лікування	1	1
			чарівниця	1	1
Всього: господиня	23	32	господиня	22	30
господиня	23	32	господиня	20	27
			порядок	1	1
			готує	1	1
Всього: опора	14	19	опора	14	19
шия	10	14	шия	10	14
підтримка	3	4	опора	3	4
опора	1	1	тил	1	1
Всього: голова	9	12	голова	3	5
голова	5	7	голова	2	3
генерал	1	1	будівник	1	1
Всього: частка сім'ї	5	6	частка сім'ї	4	5
рівноправний член сім'ї	3	4	рівноправний учасник	2	3
частка сім'ї	1	1	повноцінна сім'я	1	1
додаток	1	1	0,5 сім'ї	1	1
Всього: рушій	4	5			
рушійна сила	1	1			
культмасовий сектор	1	1			
рушій	1	1			
мудрість	1	1			
Всього: краса	2	3			
краса	1	1			

ангел	1	1			
мати	3	4	мати	1	1
партнер	1	1	друг	1	1
витрачає гроші	1	1			

Речення-стимули “Моя дружина...” (для чоловіків), “Мій чоловік...” (для жінок) спрямовані на визначення ставлення до власного партнера, ці ставлення більш динамічні та особистісно забарвлені (табл. 3).

Таблиця 3

Результати контент-аналізу вербальних реакцій на незавершене речення “Мій чоловік (дружина)...”

Мій чоловік ...	Частота	%	Моя дружина...	Частота	%
Всього: коханий	31	42	Всього: кохана	35	48
коханий	20	27	кохана людина	24	33
бажаний	1	1	радість	1	1
найдорожчий	3	4	найдорожча	7	10
найближча людина	5	7	друга половина	3	4
друга половина	2	3			
Всього: унікальний	23	31	Всього: унікальна	11	15
найкращий	15	21	найкраща	10	14
єдиний	5	7	єдина	1	1
ідеал	1	1			
унікум	1	1			
незамінний	1	1			
Всього: функціональний	23	31	Всього: функціональна	10	13
опора	7	10	опора	2	3
підтримка	6	8	підтримка	2	3
надія	1	1	бурчалка	1	1
захисник	2	3	перемога	1	1
радник	1	1	сенса життя	1	1
підключається	2	3	відображення	1	1
друг	4	5	друг	2	3
Всього: гарна людина	19	22	Всього: гарна людина	20	24
хороший	3	4	хороша	2	3
золото	1	1	супер	1	1
молодець	1	1	фея	1	1
зайчєня	1	1	зайчєня	1	1
янгол	1	1	добра	1	1
добрий	3	4	ніжна	1	1
ніжний	1	1	розумниця	4	5
розумний	4	5	ласкава	1	1
мудрий	1	1	чуйна	1	1
доцент	1	1	гарна	6	8
гарний	1	1	вірна	1	1
мені довіряє	1	1	чортєня	2	3
верєдливий	1	1	верєдлива	1	1

У дослідженні взяло участь 73 сімейні пари віком до 30 років, таку вибірку сукупність було створено завдяки цільовій акції Запорізького обласного управління у справах сім'ї та молоді.

Гендерні очікування від чоловіка та дружини у сім'ї певною мірою мають стереотипні риси: 60% опитаних дівчат та 53% опитаних хлопців вважають, що чоловік у сім'ї – голова; 41% дівчат та 33% вважають, що жінка в сім'ї берегиня, 32% дівчат й 30% хлопців вважають, що вона – господиня. Дивною є поширеність саме традиційних уявлень про гендерні ролі чоловіка та жінки у представників молодих сімей (чоловік – голова, опора, здобувач та господар, жінка – берегиня, господиня, опора). Можливо, це наслідок зміщення вибіркової сукупності, опитані сім'ї вибрано як зразкові у кожному з районів Запорізької області. Якщо трактувати отримані дані як гендерні очікування, які притаманні зразковим подружжям, то можна дійти висновку, що саме сім'я з традиційними, несуперечливими уявленнями про гендерні ролі є соціально бажаною з погляду працівників соціальних служб.

На останніх місцях з найменшою кількістю відповідей знаходяться такі ролі чоловіка, як батько (і хлопці, і дівчата – 1%), друг (дівчата – 3%), коханець (дівчата – 1%) та партнер (дівчата – 1%). Такі відповіді свідчать, що у свідомості молоді такі сімейні ролі, як чоловік/жінка, батько/мати, коханець/коханка, друг/подруга та партнер/партнерка відокремлені одна від одної. При чому саме ролям чоловік/жінка насамперед притаманна функція розподілу влади у сім'ї.

Цікаво, що уявлення про роль дружини у сім'ї виявилось менш стереотипним, ніж уявлення про роль чоловіка. На прохання закінчити речення “Жінка у сім'ї...” і хлопці, і дівчата відповіли менш одноголосно і з'явилося більше ролей, які не можна було об'єднати у спільні категорії. Тобто зміст ролі жінки має аморфний характер. Це, можливо, тому що у сучасної жінки дуже багато ролей, які вона виконує у повсякденному сімейному житті.

Статеві відмінності у гендерних очікуваннях від чоловіка у сім'ї несуттєві. У цілому в закінченні речень чоловіки називали менше ролей, ніж жінки. Але ситуація з характеристикою ролі жінки дещо інша. Жінки у два рази частіше за чоловіків вважають жінку головою сім'ї (12% та 5%), виокремлюють роль “красуні” та “рушія”, які чоловіки проігнорували.

Більша диференційованість змісту ролей чоловік/жінка для дівчат свідчить про більше значення для них сімейного життя. Також можна припустити, що звуження визначеного рольового репертуару чоловіків може бути джерелом незадоволення жінок виконанням чоловіками ролі “чоловіка” (рос. мужа).

У загальному соціальному контексті розхитаність соціального стереотипу щодо ролі дружини в сім'ї робить родину більш вразливою на фоні збереження адаптивних можливостей для жінок. Якщо невідомо, якою має бути дружина, вона може бути якою завгодно, тобто легше

приспосовуватися до нестабільних умов життя. Вразливість родини пов'язана в цьому випадку з втратою рольової компліментарності у парі чоловік/дружина. Можна припустити, що шлюб для чоловіків і для жінок ризикований з різних причин. Чоловікам досить важко виконувати роль “голови”, коли жінки не визначились зі змістом ролі “дружини”. Це має наслідком накопичення чоловіками відчуття провини та реакцій гніву. У свою чергу, жінки можуть бути незадоволені відсутністю очікуваного головування, відчувати розчарування та образу.

У ставленні жінок до власних чоловіків відображаються найважливіші ролі чоловіків: перша за частотою – коханий, друга – унікальний (частіше у значенні най-най), третя – функціональний (опора, захисник тощо), четверта – гарна (розумна, добра) людина. Чоловіки у своїх дружинах, насамперед, виокремлюють роль коханої, потім гарної (красивої, розумної) людини, далі – унікальної й у кінці – функціональної.

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок, що гендерні уявлення про сімейні ролі в українській молоді перебувають у процесі трансформації, мають риси як традиційного розподілу ролей, так і постмодерного.

В очікуваннях щодо ролей як жінок та чоловіків домінує установка на емоційну складову кохання та емоційну підтримку. Важливою складовою життя молоді сім'ї є розподіл влади. Функціональний аспект сімейних ролей диференційовано досить слабо.

Література

1. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2005. – № 502. – С. 561.
2. Гайналь Т. Критерії амбівалентності кризи сучасної сім'ї [Електронний ресурс] / Тетяна Гайналь. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vpnu/filos_psihol/2009_12/13.pdf.
3. Головаха Є. Україна та Європа : результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження / Євген Головаха, Андрій Горбачик, Наталія Паніна. – К. : Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
4. Липовецкий Ж. Третья Женина / Ж. Липовецкий. – СПб. : Алетея, 2003. – 512 с.
5. Солодников В.В. Социология социально-дезадаптированной семьи / В.В. Солодников. – СПб. : Директ, 2007. – 384 с.

Хрустальова М.С. Гендерні аспекти сімейних ролей

У статті описано деякі результати емпіричного дослідження гендерних аспектів сімейних ролей. Дослідження, у якому взяло участь 73 молодих сім'ї, які проживають у Запорізькій області, проведено в 2010 р. Показано, що гендерні аспекти подружніх ролей мають суперечливий характер і розрізняються за ступенем стереотипності для чоловіків і дружин.

Ключові слова: гендерний, подружня роль, сім'я, чоловік, дружина.

Хрусталева Н.С. Гендерные аспекты семейных ролей

В статье описываются некоторые результаты эмпирического исследования гендерных аспектов семейных ролей. Исследование, в котором приняли участие 73 молодые семьи, проживающие в Запорожской области, проведено в 2010 г. Показано, что гендерные аспекты супружеских ролей имеют противоречивый характер и различаются по степени стереотипности для мужей и жен.

Ключевые слова: *гендерный, супружеская роль, семья, муж, жена.*

Khrustaleva N. Gender aspects of family roles

This article describes the results of empirical research of the gender aspects of family roles. Research was made in 2010, in research took part representatives of young families living in the Zaporozhye region. There was shown that gender roles of married are controversial and vary in the degree of stereotyping for husbands and wives.

Key words: *gender, marital role, family, husband, wife.*

ПРОБЛЕМИ АНАЛІЗУ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТУРИСТИЧНИХ ПРАКТИКАХ

В українському суспільстві активно проходить націотворчий процес. Він ускладнюється неоднозначним характером суспільно-політичних трансформацій пострадянського періоду та становлення громадянського суспільства; відчутними регіональними соціально-економічними та соціокультурними відмінностями, що об'єктивно стримують процес національної ідентифікації громадян.

Національну ідентичність українців можна охарактеризувати як таку, що перебуває в складних умовах становлення, бо процес її формування пов'язаний з неоднозначними трактуваннями ряду цінностей стосовно рідної мови, релігії, етичних норм, культурної спадщини, зовнішньополітичних орієнтирів, які закріплені в єдиній системі суспільства. Формування національної ідентичності відбувається в процесі різноманітних соціальних практик, серед яких особливе місце займають туристичні практики.

Туристичні практики – це не тільки емоційно насичені та інтенсивні процеси, а й потужні стимулятори подальших трансформацій у житті суб'єктів туристичної взаємодії. Зазвичай після повернення з туристичної подорожі та й під час неї турист акцентує увагу на незвичних і нових для нього речах, які викликають певні емоційні переживання та змушують переосмислювати звичний “домашній” світ та порядок, змушують акцентувати увагу на тому, що дає змогу говорити про відмінну ідентифікацію.

Тому *мета статті* – розглянути вплив туристичних практик на ідентифікаційні процеси. Завдання статті полягають у тому, щоб розглянути теоретичні аспекти та визначити методологічні засади дослідження ідентифікаційних процесів у туризмі.

Аналізуючи туризм як інструмент активізації ідентифікаційних процесів, необхідно розробити теоретичні засади та визначити емпіричні методи дослідження, базуючись на засадах методологічного плюралізму [1].

Мова йде про можливості застосування в процесі дослідження теоретичних підходів загальносоціологічних теорій – структурного функціоналізму (туризм як соціальний інститут); символічного інтеракціонізму (туристичні практики та туристична комунікація) та феноменологічного підходу А. Щютца (реалізація дихотомії “свій – чужий”). На емпіричному рівні вивчення впливу туристичних практик на ідентифікаційні процеси можливе завдяки аналізу документів (туристичні щоденники, відгуки, форуми). Посередником між цими рівнями соціологічного знання виступає теорія середнього рівня – соціологія туризму, що і відображено на рис. 1.

Ключовим фактором у вирішенні питань методологічного плюралізму має стати наведення “методологічних мостів” між різноманітними підходами [1]. У контексті дослідження ідентифікаційних процесів у туризмі на першому рівні (згідно зі структурою соціологічного знання) найбільш продуктивним є використання названих вище загальносоціологічних теорій. “Методологічні мости” в цьому випадку будуть виглядати таким чином: соціальний інститут туризму (структурний функціоналізм), виконуючи комунікаційну, пізнавальну функції та функцію соціалізації, задовольняють потреби туристів у комунікації та пізнанні.

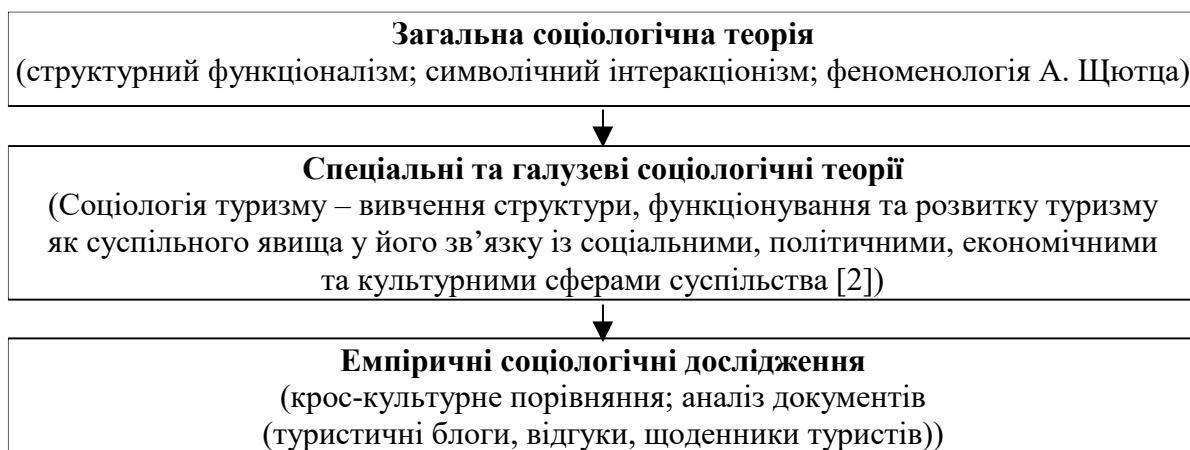

Рис. 1. Теоретичні засади дослідження впливу туристичних практик на ідентифікаційні процеси

Таким чином, від потреб туристів здійснюється перехід на рівень міжособистісної взаємодії (символічний інтеракціонізм), завдяки якій виникає можливість порівняння, а потім сприйняття чи відторгнення згідно з дихотомією “свій – чужий” (рис. 2).

Рис. 2. “Методологічні мости” між теоретичними підходами до вивчення впливу туристичних практик на ідентифікаційні процеси

Дослідження впливу туристичних практик на ідентифікаційні процеси відбувається у межах дихотомії – “свій – чужий” та передбачає виділення таких етапів:

а) *комунікативний етап*, що відображає туристичну комунікацію та включає суб’єкт-суб’єктну взаємодію (турист – турист; турист – населення країни – реципієнт); знайомство туристів з мешканцями відвіданої країни; перші контакти з ними;

б) *пізнавальний етап*, що відображає процеси пізнання в туризмі (“споживання місць”);

в) *оцінно-ціннісний етап*, що включає процеси порівняння; сприйняття (запозичення) чи відторгнення цінностей, норм, правил; їх оцінювання; зіставлення спільного та відмінного.

Процес ідентифікації активізується в процесі усвідомлення своєї відмінності від “інших” або “чужих”. Під час “споживання місць”, за словами Дж. Уррі, відбувається усвідомлення відмінності інших культур, іншої повсякденності, інших людей [3].

На підтвердження теоретичних міркувань стосовно етапів проходження туристичних практик використовуємо матеріали туристичних щоденників:

“Сідаємо на катер, і я розумію що це *“суто арабський варіант”* – на катері одні араби! В основному молодь. Усі на нас поглядають, вони явно не очікували побачити на катері *“блідоликів”*. Відпливаємо. Ми розташувалися на носі катера, молодь теж. Поступово починаємо спілкуватися, на суміші арабо-англійських слів. Молодь виявилась студентами Каїрського національного університету, яких нагородили за гарне навчання триденної поїздкою в Хургаду. Мене б так заохочували ... З ними була сувора жінка – викладач. Студенти виявилися дуже приязними й товариськими. Приплили на корали – і тут почався ЦИРК! Більшість студентів взагалі не вміли плавати. У рятувальних жилетах вони мертвою хваткою трималися за поручні катери, боячись відплити хоча б на метр. Оскільки поручнів було всього два, то ці дві яскраво-оранжеві гірлянди нагадували гусениць. Поступово пара “водоплаваючих” студентів повідривали їм руки від поручнів, і “гусениці” попливли по хвилях. Пізніше, на катері, я спитав, чому вони не вміють плавати? Відповідь була проста і логічна – в Нілі купатися неможна, а басейни – дороге задоволення ...” [4].

Наведені тексти фіксують наявність *комунікативного етапу* ідентифікаційних процесів та особливості його перебігу, а саме: *“поступово починаємо спілкуватися, на суміші арабо-англійських слів”*. Комунікативний етап органічно переходить у *пізнавальний*, який надає нові знання щодо ментальних характеристик учасників туристичних

практик “студенти виявилися дуже приязними й товариськими”. Дихотомія “свій – чужий” простежується через висловлювання “*суто арабський варіант*”; “*блідоліких*”; “*поглядають на нас*”; “*вони*”.

Інформація про те, що в Нілі не можна купатися, а басейни – “дороге задоволення”, дає змогу порівняти можливості студентів Єгипту з можливостями українських студентів, що ілюструє реалізацію *оцінно-ціннісного етапу*. Таким чином, використовуючи розроблену теоретичну схему, ми можемо аналізувати основні етапи реалізації ідентифікаційних процесів у ході туристичних практик та виявляти універсальні і специфічні зразки поведінки індивідів, соціальних груп, організацій, інститутів у контексті різних культур [5].

Водночас було виявлено, що культурні відмінності, які актуалізуються під час туристичних взаємодій та спілкування, дають змогу туристам “краще зрозуміти себе та побачити своє суспільство і культуру в новому світлі” [6].

Наведені матеріали дають можливість підтвердити припущення, що ідентифікація в туризмі являє собою двосторонній процес, що забезпечує більш чітке усвідомлення основних ознак, особливостей, можливостей тієї групи, до якої себе зараховує турист. З іншого боку, процес ідентифікації пов’язаний з чітким усвідомленням відмінностей представників “інших” груп.

Варто також зазначити, що в процесі туристичних практик у ролі “інших” груп можуть виступати: співвітчизники, туристи з інших країн, місцеве населення тощо (див. табл.).

Таблиця

Ідентифікаційні відмежування туристів від груп “інших” в туристичних практиках

“Інші”	Приклад
1. Співвітчизники (туристи з моєї країни; мігранти)	“ <i>За весь період перебування на території Південної Америки ми не зустріли жодного росіянина, там взагалі про Росію чули далеко не всі. Яким же було моє здивування, коли я побачив як помічницю (ученицю) шамана, який прибув спеціально для проведення з нами ритуалу, російську жінку</i> ” [7]
2. Туристи інших країн	“ <i>Зрозуміло, іноземці (вже не раз ловив себе на думці, що араби і російськомовні в мене позиціонуються як “місцеві”, а всі інші – “понапріздили”)</i> ” [8]
3. Місцеве населення	“ <i>Взагалі, у мене склалося враження про те, що народ там дуже спокійний, урівноважений. Жодного агресивного обличчя, жодних криків або скандалів, жодного напруження</i> ” [7]
4. Працівники сфери туризму (як представники туристичних фірм, так і місцеві жителі як неформальні працівники туристичної сфери)	“ <i>Він і гід, і перекладач, і автомеханік, й інструктор по кальяну, і фольклорист, національні пісні й танці – його стихія</i> ” [8]. “ <i>Екскурсію проводила місцевий гід Сабіна (австрійка, не з “колишніх наших”), але прекрасно говорить російською</i> ” [9]

Ідентифікаційні процеси включають порівняння в різних сферах життєдіяльності: сімейний уклад; побутова сфера; освітні та виховні процеси; політична та економічна сфери; правові аспекти; традиції та звичаї тощо.

Розглянемо на матеріалах туристичних щоденників перебіг ідентифікаційних процесів у різноманітних сферах життєдіяльності. В зазначених нижче прикладах простежується критична оцінка функціонування таких соціальних інститутів, як сім'я, релігія та традиції шлюбних відносин “чужих” груп.

“До речі в країні дозволено багатоженство, однак, як стверджує гід Абдул, не всім воно по кишені. Зазвичай у лівійського чоловіка одна або дві дружини, або жодної. Обличчя майбутньої нареченої можна побачити тільки в присутності її матері та двох сестер, тут не побешкетуєш. До одруження чоловік не повинен мати ніякого сексуального досвіду, Коран забороняє. Про дошлюбний досвід жінок, я вибачаюсь, взагалі немає розмови. Абдул, йому 30 років, урочисто клав руку на всі місця і клявся, що не покуштував ще забороненого плоду. Живі перекази”...

“Мандрівка по Сходу і ознайомлення з ісламськими традиціями накладає відбиток на сімейні взаємовідносини і взагалі виховує дружин та інших жінок, що відбилися від рук.

Ось Вам реальний підслуханий діалог Ольги й Едуарда:

Ед: Жінко, ти вже збрала намет, склала рюкзак?

Оля: Так, пане.

Для чоловічого вуха ці слова звучать, як музика” [8].

Наступні фрагменти щоденників презентують оцінку іншої повсякденності, що заволоділа увагою туристів, а саме життя міста та функціонування транспорту:

“Туляємо по базару годинки три, потім просто йдемо вперед, спостерігаючи життя міста. *Всі автобуси їздять з відкритими дверима, араби на ходу заскакують і вискакують ...*” [4]

“Дорожній рух на вулицях столиці неформальний. Дотриманням правил ніхто особливо не переймається, багато хто їмпровізує за кермом. Я б використав термін “мимовільне катання”, якщо не “броунівський рух”. Дороговкази не спотворені латинськими літерами, а прикрашені витіюватим арабським письмом. Наше їх сприйняття не інформаційне, а скоріше естетичне.

Ціна бензину – 9 центів за літр. Як вдало висловився *хтось із наших*: Колись тут сіль була дорожчою за золото, а тепер бензин дешевше за воду ...” [8]

Характер споживання у процесі здійснення туристичних практик теж відображає ідентифікаційні процеси. Турист, виступаючи споживачем певного виду туристичних практик, адже одне з визначень туриста – споживач туру, туристичного продукту або туристичних послуг [10], водночас ідентифікує себе певним чином, зараховуючи себе до тієї або іншої групи споживачів.

Вибір туристичних практик передбачає також певну можливість ідентифікації. Згідно із соціологічним словником термінів, ідентифікація та ідентичність соціальна – процес і результат самоототожнення індивіда з якою-небудь людиною, групою, зразком [11]. Таким чином, обираючи той чи інший вид туристичних практик, турист уже ототожнює себе з певною соціальною групою або спільнотою: туристичні практики спортсменів (об’єднує спортсменів); релігійний туризм (об’єднує віруючих); подієвий туризм (об’єднує людей, яким цікава певна подія (концерти, фестивалі, модні покази, аукціони тощо)); туристичні практики науковців (об’єднує вчених).

Процеси ідентифікації в туризмі відзначаються динамічним характером. Вони пов’язані зі змінами традиційних уявлень туристів, подоланням існуючих у них стереотипів (рис. 3).

До подорожі

Інші	Я (турист)
Уявлення (образ) про країну та її населення до подорожі	Самопрезентація (я – представник певної країни, віри й ін.)

Інші	Я (турист)
Комунікація та взаємодія під час здійснення туристичних практик	

Після подорожі

Інші			Я (турист)		
Новий образ країни після подорожі			Нова самопрезентація на основі прийняття чи відторгнення побаченого та протестованого		
Руйнування чи підтвердження стереотипу	Порівняння під час подорожі в іншу країну	Порівняння під час подорожі в ту саму країну	Застосування запозиченого досвіду в своїй повсякденності	Нова самопрезентація у звичному колі друзів та знайомих	Вплив набутого досвіду на сприйняття в інших туристичних практиках

Рис. 3. Вплив туристичних практик на руйнування чи підтвердження стереотипів

Завдяки комунікативним практикам, взаємодії туристів та місцевого населення також відбувається процес руйнування стереотипів. Наведемо фрагмент зі щоденника туриста, який під час подорожі до міста Львів спілкувався з місцевими жителями.

“Що я знав про Львів? Колись у дитинстві ми всією родиною жили в невеличкому провінційному Новграді-Волинському, що на шляху до Києва. До Львіва їздили неодноразово, але мої спогади були туманними й розпливчастими. На одному з туристських сайтів я читав кілька розповідей, присвячених Львову і його красі. З іншого боку, це місто лежало далеко від моїх шляхів і я не здогадувався, що в найближчим часом опинюся там. Ще

один момент, який мене дещо охолоджував, – це імідж міста як центру українського націоналізму, придушення російської мови і культури” [12].

“Ближче до вечора, сидячи в затишному кафе, ми обговорювали теми буття. У тому числі і тему змін, що відбулися в цих місцях після розпаду Союзу. Ми обоє зійшлися на думці, що комуністи дійсно вогнем і мечем придушували місцеву культуру, мову, самобутність. Логічно припустити, що саме в Бандері (в радянській традиції бандиті і вбивці) знайшли західні українці свого ідола. При цьому, звичайно, безперечним залишається той факт, що абсолютно зайвими є напади місцевих націоналістів на етнічних росіян, звинувачуючи їх у всіх гріхах і нещастях свого народу. Моя супутниця розповіла про розстріляного комуністами в 1953 р. дідуся. Він мав стосунок до “лісових братів”, внаслідок чого все, що відбулося з ним і йому подібними можна було пояснити” [12]

Згідно з вищесказаним, можемо зробити висновок, що туризм сприяє процесам соціалізації туристів, впливає на процес переосмислення норм і цінностей. У цьому полягає сутність ідентифікації, що розглядається в соціології як один із механізмів соціалізації особистості, за допомогою якого засвоюються певні норми поведінки, цінності тих соціальних груп або індивідів, з якими особистість себе ідентифікує [11]. Ідентифікація як процес формування ідентичності актуалізується та проходить специфічним чином під час туристичної подорожі: турист здобуває можливість спілкування з “іншими” та практики переживання нової повсякденності.

Процес ідентифікації можна також розглядати як прийняття людиною, а в нашому випадку туристом, певних зразків поведінки, цінностей, норм і відмову від того, що не сприймається як важливе. Слід зазначити, що ідентичність конструюється як мозаїка, що складається зі значущих цінностей, норм і правил поведінки.

Таким чином, туристичні комунікації сприяють набуттю туристами в іншому суспільному середовищі нових навичок і досвіду. Л.О. Карпова з цього приводу пише таке: “Проте не слід недооцінювати і повністю органічного прагнення людини до пізнання “чужого”, запозичення тих його елементів, які виглядають привабливими, такими, які дають змогу повніше відчувати і виявити себе саме як суспільну істоту” [13].

Висновки. Дослідження ідентифікаційних процесів у туристичних практиках стає можливим через вивчення дихотомії “свій – чужий”, що реалізується через три етапи – комунікативний, пізнавальний та оцінно-ціннісний.

Проводячи розрізнення між “своїми” та “чужими”, туристи виокремлюють декілька видів “інших”, що дає змогу краще зрозуміти не тільки їх, а й свою відмінність та ідентичність.

Варто зазначити, що порівняння та оцінка “іншого” оточення відбувається у різноманітних сферах життєдіяльності: культура; сімейні стосунки; трудова сфера; релігійна діяльність та ін.

Те, як туристи позиціонують себе та сприймають “інших”, які наслідки self-images та other-images для формування подальших стратегій

поведінки [14], повинно стати перспективним завданням дослідження ідентифікаційних процесів у туризмі.

Література

1. Радаев В.В. Возможна ли позитивная программа для российской социологии [Электронный ресурс] / В.В. Радаев. – Режим доступа: http://www.polit.ru/science/2008/10/24/radaev_speech.html.
2. Горський С.В. Соціологія туризму / С.В. Горський // Філософія туризму : навч. посіб. / В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
3. Urry J. Globalizing the Tourist Gaze [Электронный ресурс] / Department of Sociology, Lancaster University/ – Lancaster, 2001. – Режим доступа: <http://www.lancs.ac.uk/fass/sociology/papers/urry-globalising-the-touristgaze.pdf>.
4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://blogs.turpravda.com/mannes/29721.html>.
5. Социологический энциклопедический словарь, на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / редактор-координатор – академик РАН Г.В. Осипов. – М. : НОРМА, 2000. – 488 с.
6. Arthur Asa Berger Tourism as a Postmodern Semiotic Activity [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://culturestudies.pbworks.com/f/1+AAB+Tourism+as+a+Postmodern+Semiotic+Activity.doc>.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://story.travel.mail.ru/story/show/201728>.
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://veter-s.ru/index/id/329>.
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://blogs.turpravda.com/Sergey_7979/29595.html.
10. Менеджмент туризму. Бібліотека економіста // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://library.if.ua/books/38.html>.
11. Словарь терминов. Соцбология [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.chem.msu.ru/rus/teaching/sociology/dic.html>.
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://album.turizm.ru/21342/mess_19.
13. Карпова Л.О. Туризм як соціально-культурний феномен / Л.О. Карпова // Філософія туризму : навч. посіб. / В.С. Пазенок, В.К. Федорченко. – К. : Кондор, 2004. – 268 с.
14. The International Social Survey Programme, 1984–2009 : charting the globe / edited by Max Haller, Roger Jowell, and Tom W. Smith.

Цимбалюк Н.М., Столбова Ю.В. Проблеми аналізу ідентифікаційних процесів у туристичних практиках

У статті автор досліджує теоретичні та методологічні аспекти вивчення ідентифікаційних процесів у туристичних практиках. Для підтвердження своїх міркувань наводяться фрагменти з туристичних форумів та щоденників туристів.

Ключові слова: туристичні практики; ідентифікаційні процеси; дихотомія “свій – чужий”.

Цимбалюк Н.Н., Столбова Ю.В. Проблемы анализа идентификационных процессов в туристических практиках

В статье автор исследует теоретические и методологические аспекты изучения идентификационных процессов в туристических практиках. Для подтверждения своих рассуждений предлагаются фрагменты из туристических форумов и дневников туристов.

Ключевые слова: туристические практики; идентификационные процессы; дихотомия “свой – чужой”.

Tsybalyuk N., Stolbova Y. Problems of analizu identifikatsiynih protsesiv in practices of Tourism

In the article an author probes the theoretical and methodological aspects of study of identification processes in tourist practices. For confirmation of reasonings fragments are pointed from tourist forums and diaries of tourists.

Key words: *tourist practices; identification processes; dichotomy “intimate – stranger”.*

СУДЬБЫ СОВРЕМЕННОГО СЕЛА УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ (ФРАГМЕНТЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА)

Благодаря своим природным особенностям и социально-экономическим характеристикам главным и неповторимым элементом любого производства является человек, владеющий таким богатством, как трудовой, интеллектуальный и эмоциональный потенциал. Именно этот потенциал является первичным и основным двигателем экономического и социального прогресса общества.

Какую бы совершенную технику мы ни создавали, какие бы хитрые технологии не осваивали, без гения человека, кем бы он ни работал, где бы ни жил, ничего само по себе не произойдет, развитие остановится, начнутся разрушительные процессы в производстве, в социальной структуре общества, в его духовной жизни. И самым страшным процессом будет процесс распада сложившейся системы поселений и, как одно из последствий, – процесс депопуляции, то есть вымирания, который фактически уже начался в ряде постсоветских стран, в том числе и у нас, в Украине, в 2011 г., по данным статистики, которые растиражировали многочисленные печатные и электронные издания.

По состоянию на 01.07.2011 г. [1] численность населения Украины составила 45 674 977 человек, из них 31 378 390 – городское население и 14 296 587 – сельское. Постоянное население Украины на 01.07.2011 г. насчитывало 45 494 622 человек. Естественная убыль населения в 2010 г. составила 200 546 человек, коэффициент рождаемости – 10,8 на 1000 человек, коэффициент смертности – 15,2, а естественная убыль – 4,4 [2]. При этом темпы депопуляции в селе, несмотря на внешне меньшие показатели, реально выше, чем в городе.

В Польше ситуация обстоит несколько лучше, ибо и продолжительность жизни здесь выше – 73 года, и баланс рождаемости и смертности не испытывал таких коллизий, как в Украине. Тем не менее, имея сегодня 38 167 000 населения, Польша также сокращает его численность (баланс – минус 0,05%).

И все же польская деревня более устойчива в социально-демографическом плане, что позволяет нам если не использовать, то по крайней мере изучать ее опыт.

Вопросы научного анализа состояния социальной инфраструктуры села, путей ее стабилизации и развития нашли свое отражение в работах таких известных украинских ученых-аграрников, как П.Т. Саблук, И.И. Лукинов, А.А. Созинов, Е.И. Якуба и др.

Особо следует упомянуть украинских социологов – В.И. Тарасенко, Н.О. Сакаду, А.Н. Шатохина, подвижнический труд которых позволил анализировать социальные проблемы села и предлагать пути их решения [3; 4]. В Польше также существует сильная школа аграрной социологии.

Достаточно назвать имена Барбары Федышак-Радзеёвской или Анджея Корашевского и многих других коллег-социологов [5].

Однако мы уверены, что ни в Украине, ни в Польше еще не в полной мере сложилось понимание проблем села на государственном уровне. Авторам приходилось в своих странах не раз встречать чиновников, не понимающих, что шансов на эффективную экономическую реформу нет у тех стран, которые делают ставку на индустриализацию и урбанизацию без глубоких реформ в сельском хозяйстве.

При этом реформы в сельском хозяйстве не должны рассматриваться отдельно от их воздействия на социальную инфраструктуру села, от степени “давления” на сельский социум. Аргументация данного тезиса и составляет *цель статьи*.

Социальная инфраструктура села представляет собой сеть предприятий, учреждений, а также отдельных служб (с их материальной базой, работниками, хозяйственными и другими связями), которые обеспечивают удовлетворение жизненных потребностей сельского населения, кроме потребности в труде в сфере материального производства [6, с. 133].

Характеризуя каждую из отраслей социальной инфраструктуры, мы можем наглядно увидеть, что каждый ее объект, каждое направление в конечном итоге способствуют, в случае нормального развития, производственному и экономическому развитию сельскохозяйственных предприятий, к какой бы форме собственности они не относились.

К сожалению, к началу 2000 г., по оценкам Института аграрной экономики, банкротство сельскохозяйственных предприятий, мизерность бюджетного финансирования, покупательная несостоятельность большинства сельских жителей привели к ослаблению, а кое-где – и к разрушению социальной инфраструктуры села.

В сельской местности сеть предприятий и учреждений социальной инфраструктуры быстро сокращается, вследствие чего широкие слои сельского населения не могут удовлетворять свои безотлагательные жизненные проблемы. Так, в сельской местности ежегодно закрываются сельские школы, детские дошкольные учреждения, фельдшерско-акушерские пункты, участковые больницы. Здесь осталось чуть более четверти предприятий бытового обслуживания из тех, которые функционировали в 1990 г. Количество магазинов сократилось на треть, а количество ларьков, продуктовых палаток – наполовину.

По расчетам украинских ученых-аграрников, половина сел Украины не имеет сегодня минимального набора объектов повседневного обслуживания. К сожалению, в обществе распространяется ошибочное суждение, что село не требует наращивания объемов строительства объектов социальной инфраструктуры. И это при том, что 4,3 тыс. сельских населенных пунктов, в каждом из которых проживает 20 и более детей школьного возраста, не имеет школ.

Понятно, что в подобной ситуации сужаются возможности продолжения образования значительной частью сельской молодежи.

Несколько иной является ситуация в Польше. За последние годы в польской деревне произошла настоящая образовательная революция: не только образовательные запросы и устремления городской и деревенской молодежи достигли сходного уровня, но и процентные доли молодежи из обоих этих сообществ, которая продолжала учебу после получения аттестата зрелости, в значительной степени сблизилась между собой. По данным всеобщей национальной переписи населения 2002 г., после окончания средней школы продолжают обучение 39% городской молодежи и 35% – сельской [5].

Польские коллеги констатируют, что в их стране деревня и малые населенные пункты становятся сегодня частью современного общества. Наконец-то мы прощаемся с остатками феодализма. Что же касается перемен сознания, то здесь невероятно важную роль играет техника. Разумеется, 11 лет назад ни у кого из детей не было компьютера, а сегодня компьютеры есть у всех без исключения, и все пользуются Интернетом. Почти каждое сельскохозяйственное предприятие располагает моторизованным транспортом, радикальным образом выросла механизация полевых работ; любопытно зрелище автостоянки перед местной сельскохозяйственной школой, куда часть учащихся приезжает на собственных автомобилях. Всё это – наглядные признаки фермеризации польской деревни. Очередным этапом должно стать возвращение к тем или иным формам кооперации, к защите сельскохозяйственных производителей от гангстерства рынка, где отсутствует какой бы то ни было контроль.

Однако следует констатировать, что описанные процессы происходят скорее вопреки государству, чем благодаря ему. Они осуществляются при поддержке Евросоюза, но городские по своей сути политики рассматривают эту поддержку как какое-то неизбежное зло. Тормозит перемены не только консервативная ментальность сельских жителей, но и – даже в еще большей степени – самоубийственная для экономических реформ ментальность жителей больших городов, совершенно не понимающих, что выравнивание цивилизационного уровня представляет собой условие развития общества в целом.

Следовательно, в данном сегменте проблемы можно выявить близкие по своей сущности сюжеты.

Продолжая тему, заметим, что проблемы развития социальной инфраструктуры села не могут не проецироваться на проблему демографической ситуации.

На первый взгляд, тема демографической ситуации не имеет прямого отношения к проблемам реформирования сельскохозяйственного производства, к вопросам его стабилизации в новых, непростых условиях, но правомерен вопрос: кому нужно будет это реформирование, если через 10–15 лет окончательно сформируется дисбаланс населения села в

трудоспособном и нетрудоспособном возрасте? С кем и в какой социально-демографической обстановке мы собираемся стабилизировать производство?

Для того, чтобы ответить на эти вопросы, мы должны владеть информацией, как минимум, по трем направлениям.

Во-первых, знать, какими социально-экономическими особенностями характерен современный этап трансформации общества.

Во-вторых, оценивать общую демографическую ситуацию в стране, регионе и на месте и на этой основе формировать краткосрочную и долгосрочную политику работы с различными категориями населения, в которую входят такие разноплановые вопросы, как направление на учебу в интересах хозяйства, прием на работу вновь прибывших или отказ в этом приеме, закрепление молодежи на селе путем ряда социально-направленных мероприятий, стимулирование участия в производственной деятельности лиц пенсионного возраста и т. д.

В-третьих, учитывать фактор влияния состояния социальной инфраструктуры хозяйства на организацию процесса реструктуризации производства.

Однако для этого нужно четко определиться с методологией системного подхода к решению комплекса социальных проблем села – его инфраструктуры, населения, сельского социума наконец.

Начнем с характеристики социальных последствий современного этапа трансформации нашего общества. К ним, в первую очередь, относятся:

- экономическая нестабильность, которая вызывает поляризацию населения по уровню материального положения;
- непоследовательность в осуществлении экономических реформ, в которые сегодня мало кто верит;
- размывание основных составляющих социального статуса людей, которое приводит к деформации ценностных ориентаций активной части населения.

На общую социально-экономическую ситуацию накладываются также политические и духовные факторы, в частности:

- периодически возникающее политическое противостояние ветвей власти, особенно законодательной и исполнительной;
- необычайно широкий спектр политических платформ, которые пропагандируются через средства массовой информации, а также через местных агентов влияния;
- борьба идеологий – коммунистической, религиозной, националистической, буржуазной (с оттенком идеологии периода первоначального накопления капитала);
- нечеткость приоритетов в духовной сфере, когда культ “человека труда”, “гражданина великой страны” фактически распался, а необходимых эквивалентов не найдено.

Все эти макроэкономические и макросоциальные факторы не могут не влиять на процессы, которые происходят в каждом селе, не могут не сказываться на характере отношений между людьми в конкретных имущественных, производственных и просто в житейских ситуациях.

В качестве выхода из сложившейся кризисной ситуации предлагалось разгосударствление сельскохозяйственного производства, создание смешанных форм хозяйств, передача земли крестьянам и ряд других мероприятий, под которые подводилась сформулированная в самом обобщенном виде законодательная база.

С начала 1990-х гг. дважды принимались национальные программы восстановления и развития сельскохозяйственного производства и социального возрождения села, однако все это не привело к стабилизации ситуации в аграрном секторе экономики, поскольку:

а) не отработан механизм создания новой структуры хозяйств, базирующихся на разных формах собственности, на региональном уровне с учетом реальных особенностей аграрного сектора регионов и возможных социально-экономических и демографических последствий таких шагов;

б) не были сформулированы принципы взаимоотношений между различными по экономической основе и формам управления хозяйствами, территориальными органами управления, организациями и предприятиями, осуществляющими материально-техническое снабжение и переработку сельскохозяйственной продукции, производителями сельскохозяйственной продукции и торгово-закупочными структурами;

в) не отработаны условия формирования фермерских хозяйств с учетом особенностей конкретных регионов, в рамках которых учитывались бы количественные и качественные характеристики земельного фонда, климатические условия региона, существующая структура и специализация сельскохозяйственного производства, его материально-техническая база, демографический и социально-профессиональный состав сельского населения, степень развитости экономических связей в системе “город – село”;

д) не была четко сформулирована основа финансирования и стимулирующего налогообложения хозяйств, относящихся к различным экономическим и организационным формам, а также стратегия их деятельности в рамках аграрной политики государства в целом и развития аграрного сектора отдельно взятых регионов.

Нужно сказать, что и Польша не совсем избежала перекосов в политике по отношению к селу. Приоритеты польских элит в сфере общественного устройства были очевидны: сначала демократия, а потом экономика, причем в переключении экономики с социалистической модели на капиталистическую неопровержимой считалась святая идея о том, будто достаточно освободить торговлю и приватизировать государственные предприятия, а все остальное устроит невидимая рука рынка. Распространение получила догма, гласившая, что всякое вмешательство в рынок вредно, а в силу этой догмы любые субсидии сельскому хозяйству носили почти преступный характер, и в этой связи

никто (буквально никто) не занимался изучением различий как между разными типами субсидий, так и между разными типами аграрной политики, исходя из принципиальной посылки, что никакая сельскохозяйственная политика вообще не нужна [5].

Общая для обеих стран ситуация особенно болезненно отражается на структуре села.

Во-первых, село по своим количественным параметрам намного меньше города и удельный и ценностный вес каждой рабочей руки здесь гораздо выше, чем в городе, где всегда есть запас этих рук, особенно сегодня, когда производство находится в состоянии коллапса.

Во-вторых, село обладает меньшими возможностями в плане воспроизводства населения. Половозрастной дисбаланс здесь особенно заметен и страшен.

В-третьих, именно на демографической структуре села наиболее болезненно сказываются миграционные процессы, носителями которых являются, прежде всего, молодые люди.

Сегодня руководители и специалисты хозяйств находятся в сложном положении. С одной стороны, их задача состоит в решении проблемы выживания в сложной экономической ситуации, когда нарушен паритет отношений между городом и деревней, когда подорвана материально-техническая и экономическая база производства сельскохозяйственной продукции.

Селу нужны квалифицированные, здоровые морально и физически работники. Селу нужна молодежь, которая является основным потенциалом его производительных сил. Селу нужны дети, без которых у многих теряется смысл жизни и существования.

Выводы. На наш взгляд, обязательными условиями перевода сельского хозяйства Украины и Польши на новые экономические рельсы должны стать, во-первых, системная паспортизация хозяйств, включая всестороннюю паспортизацию социально-демографической структуры и социальной инфраструктуры сел, входящих в хозяйства. Во-вторых, социальное развитие села должно быть неотъемлемым элементом планирования и деятельности руководства хозяйств, меняющих свою структуру.

В-третьих, в сельскохозяйственном производстве как на общегосударственном, так и на региональном уровне не сложилась система конкурентоспособных, реально взаимодействующих сельскохозяйственных предприятий, относящихся к различным формам собственности и ориентированных на удовлетворение потребностей страны и отдельных регионов в сельскохозяйственной продукции, способных противостоять активно развивающейся экспансии зарубежных товаропроизводителей сельскохозяйственной продукции.

В концептуальном плане в числе основных направлений программы совместной работы государственных органов и сельскохозяйственных предприятий, включая фермерские хозяйства, должна найти свое место

паспортизація господарств і аналіз їх господарської діяльності, які включають в себе, в частині:

– оцінку динаміки формування і розвитку господарств, включаючи якісні характеристики земельного фонду, матеріально-технічної бази, аналіз напрямків діяльності;

– аналіз економічної ефективності господарств в розрахунок на одиницю площі сільхозгодів, середньорічної і сезонної виробки на одного працівника, на одиницю техніки і т.п.;

– характеристику структури взаємозв'язів обласних і районних управліючих органів, організацій і підприємств матеріально-технічного забезпечення і переробки сільськогосподарської продукції с господарствами;

– оцінку демографічної і соціально-професійної структури господарств області, рівня підготовки керівників і працівників різних, в тому числі і фермерських господарств к виконанню професійної діяльності по виробству продукції сільського господарства;

– аналіз структури і сезонного рівня потреб господарств в фінансах, засобах матеріально-технічного забезпечення роботи господарств, інформаційно-консультаційної допомоги спеціалістів по напрямкам діяльності господарств і т.д.

Література

1. Госкомстат України. Численність населення на 1 липня 2011 року і середня численність за січень – червень 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2011/ds/kn/kn_r/kn0611_r.html.

2. Естественное движение населения в 2010 году [Електронний ресурс]. – http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2010/ds/pp/pp_r/pp1210_r.html.

3. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / В. Тарасенко, О. Москвін, Н. Шараєва, В. Чигрин та ін.; за ред. В. Тарасенка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 214 с.

4. Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) / за ред. В. Тарасенка. – К.: Інститут соціології НАН України, 2007. – 576 с.

5. Корашевский А. Почему польской деревне повезло [Електронний ресурс] / А. Корашевский // Новая Польша. – 2009. – № 3. – Режим доступу: <http://www.novpol.ru/index.php?id=1122>.

6. Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки. – К.: Урожай, 1993. – 216 с.

Чигрин В.А., Подгурецкий Й. Доли сучасного села України та Польщі (фрагменти порівняльного аналізу)

У статті проаналізовано сучасний стан села в Україні та Польщі, окреслено спільні риси та відмінності, визначено типові проблеми і шляхи їх вирішення для цих країн.

Ключові слова: соціальна інфраструктура села, реформування, паспортизація господарств.

Чигрин В.А., Подгурецкий Й. Судьбы современного села Украины и Польши (фрагменты сравнительного анализа)

В статье проанализировано современное состояние села в Украине и Польше, очерчены общие характеристики и отличия, определены типичные проблемы и пути их разрешения для этих стран.

Ключевые слова: социальная инфраструктура села, реформирование, паспортизация хозяйств.

Chygryn V., Podguretskiy J. Fate of the modern village of Ukraine and Poland (fragments of a comparative analysis)

The article analyzes the current state of the village in Ukraine and Poland, outlines the common characteristics and differences identified typical problems and their resolution for these countries.

Key words: social infrastructure of the village, reform, certification of farms.

РОЛЬ ЧИТАННЯ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Логіка наукового пошуку призводить нас до певного вихідного конструкту, згідно з яким, читання, як соціальний феномен і як процес, спеціальні та галузеві соціології слід розглядати як у структурному ракурсі, так і в ракурсі функціональному. Так, читання, з одного боку, забезпечує той необхідний багаж знань, умінь і навичок, який значною мірою визначає характеристики особистості, які дають їй можливість посісти місце в одній із соціальних груп суспільства, а з іншого – виступає як частина певної соціальної ролі, зумовленої відповідним соціальним статусом.

Зрозуміло, що однією з найважливіших сторін формування цивілізованого суспільства є його структуризація, яка, у свою чергу, є неможливою без формування “правил гри”, де кожен громадянин здобуває своє місце в суспільстві – соціальний статус і, відповідно, виконує рольові функції, які відповідають цьому статусу.

Набуття пристойного, на думку певних верств молоді, статусу є однією з найвагоміших складових планів життєвого самовизначення, що їх будує молодь на етапі дотрудової соціалізації. Українські соціологи – О. Балакірева, Є. Головаха, І. Мартинюк, Н. Паніна, В. Чигрин та ін. [1–5] – звертали увагу на складність механізмів життєвого самовизначення молоді і набуття нею особистісного й суто соціального статусу. Але всі вони, як, до речі, й респонденти нашого спільного дослідження, виділяють такий елемент механізму реалізації життєвих планів, як освіта, навчання.

Серед учнівської молоді (як в Україні, так і в Польщі) *перше місце* в планах життєвого самовизначення посідає *мета здобуття якісної освіти*. *На другому місці – отримання престижної роботи*, яку, однак, як свідчать матеріали наших досліджень і дані літературних джерел, на момент закінчення загальноосвітньої школи, значна частина випускників розуміє дуже розпливчато. Але уточнення щодо умов отримання престижної роботи, які ми одержали спільно через систему тестування, знов-таки, привели до розуміння випускниками загальноосвітніх шкіл головної умови втілення життєвих планів – одержання інституціоналізованих знань, умінь і навичок, необхідних для отримання такої роботи.

Отже, слід погодитись із тим, що після певного падіння престижу освіти в очах молоді 1990-х рр., спостерігається повернення розуміння нею важливості здобуття освіти як умови і водночас механізму набуття стабільного й гідного статусу в суспільстві, а також у тих малих групах, до яких входять представники молоді.

Аналізуючи процес соціалізації молоді, науковці погоджуються, що в головному вона являє собою:

- спільнотний розвиток, який охоплює всіх членів певної соціальної підструктури суспільства, тобто молоді;

- зміну соціального статусу молоді загалом, а також її різних верств та груп від лімінального, характерного для учнівської молоді, на сталий та стабільний;

- розвиток, що відбувається на базі засвоєння соціального досвіду попередніх генерацій, який передається меншою мірою через безпосередні контакти, а переважно – через засвоєння кодованої інформації, яку залишає по собі кожне попереднє покоління у вигляді книг, фільмів, винаходів тощо;

- розвиток, що створює “мотиваційний механізм психологічної готовності, зацікавленості та цілеспрямованості на соціально корисну та особистісно значущу діяльність” [6; 7].

Досить чітко ще за радянських часів визначали соціалізацію відомі соціологи М.Х. Тітма та Е.А. Саар, характеризуючи її як інтеграцію молоді до генеративного суспільного життя, яка набуває стабільного стану в тих чи інших сферах життя суспільства [8]. Пізніше М.Х. Тітма, виступаючи на семінарі у Талліні, відзначав, що відривати соціалізацію від професіоналізації не є коректним. Ми повністю згодні з таким підходом, оскільки на рівні повсякденних соціальних практик і, зрозуміло, повсякденних соціальних комунікацій розуміння соціалізації як процесу засвоєння якогось абстрактного соціального досвіду не є доречним.

Складність диференціації соціальних та професійних орієнтацій полягає в надзвичайно тісному переплетінні соціальних і професійних мотивів у життєвих планах молоді. З одного боку, на більш ранніх етапах формування цих планів превалюють орієнтації загальнішого соціального плану, з ідеально сформованою спрямованістю. Не можна вважати стабільними також їхню тривалість, інтенсивність і повноту.

Згодом на перше місце виходять орієнтації професійні, які однозначно закріплюються у працюючій молоді старших вікових груп.

Будучи складним, родовим за своєю структурою поняттям, статус, як відомо, включає не лише безпосередній стан індивіда в суспільстві у складі певної соціальної групи, а й ряд таких складових, які зумовлюють особливості набору статусно-рольових функцій кожної людини. Серед них ми б виділили, в аспекті проблематики дисертаційної роботи, *професійний статус*, зміст якого залежить, з одного боку, від престижу цієї професії в суспільстві, а з іншого – від міри опанування індивідом знаннями, уміннями і навичками у сфері цієї професії, а також особистий статус, дещо спрощене тлумачення якого визначає його як своєрідну “вагу” індивіда в малих групах.

Як відомо, у класичній (Р. Мертон) та сучасній соціології виділяють різні види соціального статусу. Але майже всі дослідники цієї проблеми сходяться на тому, що в статусному наборі існує так званий *головний (кардинальний) статус*, тобто найбільш характерна для цього індивіда сукупність образів-ідентифікаторів, за якими він сам себе ідентифікує або за яким його ідентифікують інші люди. Головний (кардинальний) статус визначає стиль, спосіб життя, коло знайомих, манеру поведінки. Для представників сучасного суспільства цей статус найчастіше пов'язаний з професійною діяльністю.

Зрозуміло, що соціальний статус окреслює місце індивіда в соціальній структурі групи або суспільства, пов'язаний з певними правами й обов'язками людини, а якщо враховувати, що одна й та сама людина володіє безліччю соціальних статусів (оскільки є одночасно включеною до різних соціальних груп та категорій), то слід погодитись із тим, що усвідомити ці права й обов'язки безпосередньо, на підставі свого особистого досвіду неможливо.

Отже, набуття статусу, яке перетворює індивіда в особистість, передбачає проходження певного періоду навчання, здійснюваного одночасно у площинах культури й соціальних комунікацій. Не дивно тому, що передумовою здобуття бажаного статусу є накопичення певної суми знань.

Як виходить з матеріалів нашого пілотного дослідження (ми опитали по 100 учнів та студентів у Керчі, Мелітополі, Ополе та Познані), підхід учнівської молоді, яка вступає на шлях *предметного життєвого самовизначення*, початок якого знаменується або вибором напряму та місця подальшого продовження освіти, або першою спробою одержання робочого місця, до знань диференціюється таким чином.

По-перше, знання розглядаються як самоцінність, необхідна для втілення планів життєвого самовизначення. Таку точку зору підтримує трохи більше ніж 40% респондентів дослідження. По-друге, знання, на думку 29% опитаних, мають, скоріше, прикладний, інструментальний характер, оскільки за їхньою допомогою можна досягти вирішення поставлених завдань. По-третє, знання, як вважають 13,4% респондентів, є своєрідним інструментом здобуття вищого рівня освіти.

Отже, якщо взяти до уваги, що сумарно тільки 17,3% опитаних випускників середніх шкіл вважають знання другорядним компонентом втілення планів життєвого самовизначення, то можна дійти висновку, що набуття знань сприймається молодими респондентами одночасно й як розуміння їх як рівня культури, необхідного для досягнення суто соціального статусу, і як базової складової досягнення статусу професійного.

Цей висновок підтверджується оцінками студентами вищих навчальних закладів Південно-Східного регіону України вимог до

професії, які вони, на їх думку, висували у шкільні роки, коли починали її обирати (табл. 1).

Вимоги респондентів при обранні професії (% , N = 1222)

Судження респондентів (продовження речення: Професія повинна...)	Відсотковий розподіл (ранг)
Забезпечувати пристойний заробіток	73,3 (1)
Бути престижною	46,3 (2)
Відповідати особистим схильностям	42,3 (3)
Бути корисною для людей, суспільства	23,5 (4)
Давати можливість здобути самостійність	17,8 (5)
Мати творчий характер	16,5 (6)
Забезпечувати добрі умови праці	13,4 (7)
Забезпечувати достатньо вільного часу	11,2 (8)
Допомогти завоювати авторитет у оточуючих	9,8 (9)
Дати можливість бути ближче до рідних	8,3 (10)

Наведені цифри і рангові величини першої пріоритетної п'ятірки вимог до професії, що висувалися нинішніми студентами до моменту закінчення ними школи, свідчать самі за себе. Прагматичність і певна частина індивідуалізму – ось що визначає цінність професійного самовизначення. Лише на четвертому місці перебуває цінність суспільної корисності професії. *Це свідчить про те, що саме професійні (інструментальні, значною мірою – соціально-комунікативні) можливості статусу визнаються студентами вищими за загальнокультурні, переважно ціннісні.*

Але таке бачення складається не одразу.

Так, дані соціологічних досліджень Кіровоградської обласної бібліотеки для юнацтва ім. О. Боженка показали, що до читання книг юних читачів спонукають звертатися бажання відчувати себе освіченою людиною (9,3%), зацікавленість в опануванні певною професією (8%), здобуття знань для спілкування з ровесниками (5,5%), інтерес до політики (2,1%) [9].

За даними нашого дослідження, останніми роками почав підвищуватися попит на видання з питань комп'ютерної техніки, електроніки. Донедавна ця література мала стосунок до дозвіллевого читання, сьогодні ж її використання часто пов'язане з професією, а також, за словами респондентів опитування, допомагає заробити гроші.

Отже, ми бачимо, що формування читацьких потреб юнацтва та молоді відбувається поетапно, включає в себе культурний, професійний та комунікативний аспекти і зазнає впливу діяльності агентів соціалізації (як первинної – на початку соціальної адаптації, так і вторинної – на етапі формування планів життєвого самовизначення).

Але можна зробити висновок, що багато потрібної, корисної і цікавої інформації залишається поза увагою молодих читачів, не використовується значна частина бібліотечного фонду. Одна з авторів вивчала протягом чотирьох років відвідуваність абонементів бібліотек ряду вищих навчальних закладів. За винятком тих студентів, які набувають професії філологів, інші категорії користувачів бібліотек, у першу чергу, зменшили

відвідування абонементів художньої літератури, читання якої має велике соціально-комунікативне і культурне навантаження. Дійсно, телебачення, яке дає молоді можливість отримувати духовні “напівфабрикати”, а часто й “готову духовну їжу”, яку треба тільки проковтнути, все більше, на жаль, конкурує з художньою книгою, читаючи яку, молода людина сама створює для себе образ, за яким потім формує для себе взірць соціальної поведінки в суспільстві.

Але навряд чи можна здобути достатні професійні знання через телебачення. Ось чому, за даними Л. Скокової, вивчають спеціальну літературу хоча б інколи, 23% опитуваних (12% часто і 11% рідко) – за даними моніторингу 2000 р. [10]. Звісно, що займаються цим часто – щодня, щотижня – у першу чергу, молоді люди; до того ж, їхня частина зроста порівняно з 1994 р. від 23% до 29% у 2000 р. З респондентів віком 30–39 років вивчають спеціальну літературу 14%, віком 40–49 років – 8%.

Слід відзначити, що, на думку більшості юних читачів, вони є безпосередніми учасниками діяльності бібліотеки, відчувають себе її рівнозначними партнерами.

“Сфера читання стає частиною сфери інформації”, – стверджують сучасні дослідники. Безумовно, комп’ютер не має собі рівних у розрахунках, але для того, щоб зрозуміти зміст знань, які буквально навалюються на користувача, необхідна натренована аналітична свідомість і здатність до уявлення, оцінювання. Зрозуміло, що таких навичок у більшості учнівської та студентської молоді немає. Особливо це стосується молоді, яка закінчує загальноосвітні школи, учнів (студентів) навчальних закладів I–II рівнів, а також першокурсників ВНЗ III–IV рівнів.

Основа розвитку цих якостей – вироблення вміння читати, аналізувати тексти, орієнтуватися у базі джерел, що саме й повинні прищеплювати вчителі, викладачі, юнацькі бібліотеки, а також вузівські бібліотеки.

У чому ми вбачаємо важливість використання “важелів читання” всіма агентами соціалізації і професіоналізації індивіда?

На перших етапах соціалізації, коли мова про реальний вибір професії як засобу досягнення певного місця в суспільстві ще не йде, дитина шляхом копіювання, наслідування, пристосовування інтеріоризує досвід агентів соціалізації, набуваючи, таким чином, власної ідентичності, тобто пристосовуючи свій ціннісний світ до ціннісного світу інших. Якщо дитина почує й побачить, що її батьки, вихователі, перші вчителі читають або посилаються на щось прочитане, яке приносить безумовний зиск, то вона сама майже автоматично буде залучатись до читання, вивільняючи і скорочуючи, таким чином, час і зусилля, який ці агенти соціалізації витрачають на цю дитину. Тобто читання стає для дитини такою самою цінністю, якою воно є для агентів її соціалізації. Засвоюючи у процесі читання слова, фрази, зразки поведінки, норми і декларовані певними текстами цінності, які часто відрізняються від аналогічних явищ та процесів оточуючого середовища, дитина на “книжкових прикладах” буде

для себе основні параметри ідентифікації з “великим соціумом”, який може в ряді компонентів відрізнитись від “малого соціуму”, у якому проходить первинна соціалізація індивідів.

Дослідження, які проводив протягом трьох десятиріч років В.О. Чигрин, довели, що досить велика частка сільської молоді прагне накопичувати знання саме з метою не повторювати життєвого шляху своїх батьків, особливо, якщо останні мають не дуже престижну професію, і, відповідно, статус. Та й самі батьки не дуже наполягали на обранні дітьми саме сільськогосподарських професій. На підтвердження своїх слів він наводить такі дані (табл. 2).

Таблиця 2

**Ставлення респондентів до участі батьків
у виборі ними сільськогосподарської професії (% , N = 1200) ***

Пропоновані судження	Відсотковий розподіл
Безумовно радили обрати певну професію	11,9
Взагалі радили	24,2
Не пам'ятаю, нічого певного не казали	11,5
Взагалі не радили	9,0
Безумовно не радили	5,7
Радили обирати професію самостійно	37,7

* Примітка. Джерело [5, с. 147].

Мабуть, слід погодитися з дослідником у тому, що в умовах, коли значна кількість населення втрачає відчуття стабільного статусу, який надає структуроване суспільство, частково втрачається соціалізаційна функція сім'ї, загалом, малого соціуму, а механізми безпосередньої комунікації стають менш акцентованими, розпливчастими. У малому соціумі формується загальна, досить таки невизначена формула орієнтування на продовження дітьми освіти. Саме цей шлях, зумовлений, з одного боку, замкненим культурним простором малого соціуму, а з іншого – невизначеністю майбутнього самого малого соціуму, призводить до спроб перекладання соціалізаційної функції на соціальні інститути, у першу чергу, на інститут освіти.

Висновки. Соціально-комунікативні і культурні функції інституту освіти – цього, без перебільшення, найважливішого інституту, створеного суспільством, полягають у тому, щоб підготувати кожену нову генерацію до життя й діяльності у суспільстві за його інституціоналізованими нормами, цінностями, зразками поведінки, а також підготовки до отримання певного статусу, який зумовить місце індивіда в соціальній структурі суспільства та її рольові функції, які цьому статусові відповідають.

На жаль, багато дослідників процесів соціалізації й професіоналізації молоді поза увагою залишають важливу, на нашу думку, тезу. Інститут освіти повинен виробити у кожного, хто включається до його діяльності, уміння повною мірою користуватися механізмами безперервної “самосоціалізації” й “самопрофесіоналізації”, володіння якими допомагатиме орієнтуватися в соціально-комунікативному та культурному просторі,

підтримувати або цільовим чином коригувати свій статус. До цих механізмів повною мірою належить читання, за допомогою якого більшість людей інтеріоризує так зване “спеціалізоване знання”. Але поруч із “кристалізованим” знанням у вигляді когнітивних конструктів через читання вона інтеріоризує також операційні навички роботи з інформацією як такою.

Зрозуміло, що потрапити до самодостатньої професійної спільноти без оволодіння професійними знаннями, професійною мовою, професійними вміннями та навичками неможливо, а отримати усе це тільки через особисте спілкування з викладачем або наставником нереально. До того ж як польська, так і українська системи вищої освіти, які намагаються послідовно копіювати її західноєвропейську модель, постійно скорочують бюджет аудиторних занять як у загальнонауковому і гуманітарному сегменті, так і в сегменті спеціалізовано-професійному.

Враховуючи ці тенденції, ми повинні наразі констатувати, що, зважаючи на беззаперечну роль читання у процесах соціалізації й професіоналізації молоді на тлі скорочення частки читання у дозвілєвому сегменті бюджету її часу, саме на функціональне (спеціальне, професійне) читання як засіб підготовки молоді до життя та професії суспільством покладається все більше надій. Воно все частіше розуміється як основна складова культурної, освітньої та соціально-комунікативної підготовки молоді саме в рамках інституту освіти.

Література

1. Балакірева О.М. Проблеми розвитку соціології молоді на сучасному етапі / О.М. Балакірева, О.О. Яременко // Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання : зб. наук. пр. – К. : А. Л. Д., 1996. – Вип. 5. – С. 226–232.
2. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
3. Мартынюк И.О. Проблемы жизненного самоопределения молодежи: (опыт прикладного исследования) / И.О. Мартынюк. – К. : Наук. думка, 1993. – 117 с.
4. Паніна Н.В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття та морально-психологічний стан за умов тотальної аномії / Н.В. Паніна // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 1. – С. 5–26.
5. Чигрин В.О. Сільська молодь: досвід комплексного соціологічного аналізу : монографія / В.О. Чигрин. – Мелітополь : ЗІДМУ : ТДАТА, 2006. – 384 с.
6. Молодежь и демократизация советского общества : социологический анализ / под ред. С.А. Шавеля, О.Т. Манаева. – Минск : Наука и техника, 1990. – 321 с.
7. Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение / отв. ред. В.Е. Пилипенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 158 с.
8. Титма М.Х. Молодое поколение / М.Х. Титма, Э.А. Саар. – М. : Мысль, 1986. – 255 с.
9. Прядко О. Мотиви читання юнацтва: аспекти вивчення / О. Прядко // Інформаційні потреби населення України в умовах трансформації суспільства : матеріали соціологічних читань '98 (Київ, 20–21 травня 1998 р.). – К., 1999. – С. 71–75.
10. Скокова Л.Г. Культурні практики населення у сфері читання / Л.І. Скокова // Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. – К., 2001. – С. 480–481.

Чигрина Н., Домбровська А., Шубер-Беднаж Е. Роль читання у процесі формування соціального статусу учнівської молоді

У статті викладено результати пілотного дослідження, проведеного серед учнів Польщі та України, з приводу життєвого самовизначення. Обґрунтовано важливу роль читання як засобу підготовки молоді до життя і професії.

Ключові слова: читання, життєве самовизначення, соціалізація, соціальний статус.

Чигрина Н., Домбровская А., Шубер-Беднаж Е. Роль чтения в процессе формирования социального статуса ученической молодежи

В статье изложены результаты пилотного исследования, проведенного среди учеников Польши и Украины, касательно жизненного самоопределения. Обоснована важная роль чтения как средства подготовки молодежи к жизни и профессии.

Ключевые слова: чтение, жизненное самоопределение, социализация, социальный статус.

Chigrin N. Dombrowskaya A. Shuber-Bednazh E. The role of reading in the process of forming the social status of Student

The article presents results of a pilot study conducted among the first students from Poland and Ukraine, on the living self-determination of division. Justified important role of reading as a means of producing youth to life and profession.

Key words: reading, living self-socialization function, and social status.

ПРОСТИТУЦІЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЯК КРАЙНІЙ ПРОЯВ СТАТЕВОЇ ДЕМОРАЛІЗАЦІЇ

Поняття “деморалізація” акцентує увагу на порушенні широкого спектра законів, норм, правил і традицій, які є обов’язковими для виконання членами суспільства. Функціонування людини згідно із цими вимогами, правилами, нормами й законами схвально сприймається, вважається єдино можливим, прийнятним, правильним у моральному аспекті. Нехтування ж цими нормами викликає суспільний осуд, негативне ставлення, стигматизацію більшості людей щодо тих, які дозволили собі ці норми порушити. Виконання норми вимагає знання її сутності з боку суб’єкта, розуміння інтерналізації та реалізації в житті.

Але норма несе в собі не лише середньостатистичну величину, яка характеризує певне соціальне явище чи процес, а й серію допустимих відхилень від цієї величини в певному діапазоні, визначеному суспільством. Предметом наших зацікавлень є причини, прояви, наслідки відхилень у поведінці й у сфері статевого життя молоді, що перевищують міру морально припустимого, тобто є аморальними, і способи їх профілактики та коригування.

Аналіз існуючих дефініцій поняття деморалізації вказує на три основні аспекти прояву цього явища: 1) руйнування та втрата особистістю духовних, моральних і культурних цінностей, які панують у цьому суспільстві; 2) моральний занепад особистості, її розбещеність у поглядах і поведінці, недотримання дисципліни, що логічно впливає з руйнування системи моральних цінностей; 3) втрата настрою, здатності до дій, праці, соціальної активності, що тісно пов’язано з духовною й моральною деградацією особистості та відображає негативні психологічні зміни в її структурі.

Однією зі сфер життєдіяльності, в якій наслідки деморалізації здатні виявлятися особливо гостро й брутально, є сфера статевої відносин. Сексуальна поведінка сучасної молоді стає дедалі більш розкутішою, а суспільне ставлення до вільних статевої стосунків усе більш ліберальним. Незаперечним свідченням цієї сексуальної “свободи” є зниження віку початку сексуальних контактів (частка молоді, яка має перший статевий контакт ще в шкільному віці, невпинно зростає); високий рівень сексуальної активності підлітків; поширення дошлюбного статевого життя; часта зміна партнерів; зростання кількості абортів і пологів серед молоді. Тож завдання вивчення проблеми статевої деморалізації молодих українців й українок актуалізується самим плином життя.

З огляду на зазначене, а також з урахуванням того, що наше дослідження стосується конкретної статево-вікової категорії людей – неповнолітніх дівчат, є потреба конкретизувати прояви статевої деморалізації, які є характерними для цієї статево-вікової групи. Ці прояви

стосуються двох взаємопов'язаних між собою систем: 1) духовно-моральних цінностей, цілей, мотивів, поглядів, норм, правил (світоглядна система); 2) дій, вчинків, стилю і способу життя (біхевіоральна система). Деградація в першій з них пов'язана з духовно-моральною кризою особистості, занепадом її моральних, духовних, культурних і релігійних цінностей і соціально значущих якостей особистості, безвідповідальним ставленням до виконання соціальних ролей (доньки, сестри, нареченої, дружини, матері тощо), емоційною незрілістю та спотворенням системи потреб, що мають примітивний, споживацький зміст. Щодо другої, то, на нашу думку, біхевіоральними проявами статевої деморалізації неповнолітніх дівчат є: ведення раннього статевого життя, проміскуїтет (часта зміна сексуальних партнерів), гомосексуальні стосунки (у сенсі відхилення від релігійної норми, наприклад, християнської моралі), захоплення порнографією, зоофілія, інцест, груповий секс (оргії), спонсоринг і проституція.

Метою статті є аналіз явища статевої деморалізації неповнолітніх дівчат як передумови залучення до проституції.

Серед згаданих проявів статевої деморалізації дівчат найбільш небезпечною й згубною щодо наслідків як у психофізичному, так і в соціальному контексті є проституція, яка стала для України значною соціальною проблемою. Показовим є добровільне входження частини молодих українських дівчат до сфери секс-бізнесу, а також втягування їх до діяльності міжнародних злочинних угруповань, які займаються торгівлею людьми.

Характерними ознаками проституції є:

- надання позашлюбних сексуальних послуг за винагороду, що має характер промислу та стилю життя;
- вступ у позашлюбні статові зв'язки з різними особами;
- нерозбірливість у контактах;
- відсутність емоційно-почуттєвого зв'язку з клієнтом.

Особливо небезпечним антисоціальним явищем і проявом статевої деморалізації є проституція неповнолітніх. За останні роки як в Україні, так і в багатьох країнах світу проституція “помолодшала”. Якщо п'ять-шість років тому суспільство було шоковане участю в сексуальній індустрії дівчаток 14–15 років, то сьогодні цей вік знизився до 12–13 років. У країнах Південного Сходу цей вік ще нижчий – 9–10 років [1, с. 199].

З огляду на законодавчо закріплене розуміння поняття неповнолітнього як особи віком до 18 років, а також на незавершеність процесу соціалізації молодих дівчат, що виявляється в їхній неготовності до належного виконання ролі дружини та матері, схилиємось до думки, що *проституція неповнолітніх* – це форма позашлюбних статевого контактів, які полягають у наданні сексуальних послуг за матеріальну винагороду дівчатами й хлопцями віком до 18 років. До проституції неповнолітніх (у широкому, юридичному розумінні терміна “неповнолітній”) належить також і підліткова проституція. Остання має свої причини й особливості (табл. 1, 2).

Причини підліткової проституції

Причини	Конкретні прояви причин
Біофізичні, генетичні, медичні	Вплив спадкових факторів; гормональні зміни в організмі; гіперсексуальна активність; шизофренія у формі яскраво вираженої німфоманії тощо

Продовження табл. 1

Причини	Конкретні прояви причин
Психолого-педагогічні	Бажання виглядати дорослим; прагнення здобути підтримку й захоплення ровесників; несформована або деформована система моральних цінностей; форма самоствердження; цікавість; орієнтація на задоволення своїх потреб будь-якою ціною; посттравматичний синдром сексуального насильства; несформованість позитивного образу “Я”, низька самооцінка
Соціально-педагогічні	Невідповідність освітніх програм статевого виховання; низька статева культура особистості; конфлікти в сім’ї; неблагополуччя в родині: пияцтво й аморальна, деструктивна поведінка батьків, бездоглядність або занадто жорсткий контроль, який викликає протест, порушення емоційних контактів із батьками, особливо з матір’ю; педагогічна занедбаність дитини через негативне мікросоціальне середовище; шкільна негачія (фобія), розрив позитивних зв’язків із школою тощо; зваблення дорослими, примус
Соціально-економічні	Бідність; бездоглядність; безробіття; бажання неповнолітніх швидко стати матеріально незалежними тощо

Особливості підліткової проституції

Правові	Правовий нігілізм підлітків, що пов’язаний з асоціальним оточенням (відсутність усвідомлення загрози криміналізації своєї поведінки та способу життя)
Матеріально-економічні	Одержання плати за секс-послуги не лише в грошовому еквіваленті (харчі, речі, косметика, наркотики, алкоголь тощо)
	Відсутність постійного місця для надання секс-послуг (салон автомобілів, під’їзди, підвали, горища, парки, вокзали тощо)
Психологічні	Підвищений рівень тривожності в неповнолітніх дівчат-повій
	Шантаж і залякування підлітків розголошенням таємниці їхньої статевої поведінки з боку сутенерів, міліціонерів та ін.
	Неусвідомленість власних вчинків: у сексуальній поведінці підлітків (переважно) домінують не матеріальні, а психологічні мотиви
Соціально-педагогічні	Сексуальні контакти неповнолітніх у стані сп’яніння; неусвідомленість усієї гами негативних наслідків такого стилю життя для фізіологічного, психологічного та духовного здоров’я молодої жінки

Як видно з табл. 1, підліткова проституція найчастіше зумовлена взаємодією різних причин.

Яка саме з них спонукає конкретну дівчину вдатися до заняття проституцією – це питання індивідуального психологічного й виховно-педагогічного аналізу; для нас же важливо структурувати весь обсяг

деморалізуючих причин (чинників), які тією чи іншою мірою спроможні призвести до статевого розбещення.

Конфігурація наведених чинників, що притаманна сучасному українському суспільству, зумовлює характерні особливості підліткової проституції. Українські дослідники А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола [2, с. 73–74] окреслюють особливості підліткової проституції, які ми подаємо в табл. 2.

Означені прояви відображають сутність явища статевої деморалізації в середовищі неповнолітніх дівчат, яке полягає в швидкому зароблянні грошей за надання послуг сексуального характеру. Займаючись проституцією, підлітки не бажають здобувати освіту, професію, вдосконалювати особистісний розвиток, пояснюючи це тим, що матеріально забезпечені краще, ніж кваліфіковані працівники. Іншою вагомою проблемою виступає руйнування нормальних міжстатевих стосунків, які для молоді дівчини закономірно повинні прямувати до шлюбу та створення міцної сім'ї.

Зважаючи на окреслене, вважаємо, що для молоді людини проституція є проявом і водночас найважчим наслідком статевої деморалізації, оскільки не лише спричиняє духовно-моральну деградацію особистості, а й чинить деструктивний, руйнівний вплив на всі сфери її психосоціального функціонування (інтелект, мислення, психологічні властивості та якості особистості, самооцінку, дисфункційність соціальних ролей, руйнування фізичного й психічного здоров'я). Однак проституція не є продуктом сучасних глобалізаційно-інформаційних процесів; це негативне соціальне явище має історичний характер і пройшло довгий шлях у своєму розвитку. Ще у стародавньому світі проститутки поділялися на різні категорії залежно від типу та рівня послуг, які вони надавали, культурно-освітнього рівня, віку й зовнішньої привабливості. Поділ зберігся до сьогодні. Однак у зв'язку зі значним покращенням умов життя людей, бурхливим розвитком науки та техніки, зокрема, інформаційних технологій, при зростанні попиту на платний секс його ринок значно розширився, урізноманітнівся й криміналізувався. З'явилися нові види послуг і пошуку клієнтів (секс по телефону, скайпу, Інтернету), небачених розмірів набула порнографія та торгівля людьми. Водночас наявні такі негативні тенденції, як значне "помолодшання" проституції, використання щоразу нових способів ошукування та шахрайства для втягування в секс-бізнес молодих, наївних дівчат, практично дітей, напівофіційне надання секс-послуг у низці легальних відпочинкових спортивно-оздоровчих, лікувально-рекреаційних та інших інституцій (масажні салони, готелі, сауни тощо). Тривогу викликають численні факти демонстрування у вечірніх годинах на деяких зарубіжних телеканалах офіційних запрошень щодо платного сексу, легкодоступність порнопродукції в Інтернеті тощо. Така "популяризація" комерційного сексу з можливістю швидкого збагачення в ситуації безробіття, низького рівня життя й безгрошів'я становить велику загрозу для молодих українських дівчат (особливо вихідців з неблагополучних і дуже убогих родин, а також дітей-

сиріт), котрі зваблені обіцянками та спрагли “легкого” і “красивого” життя, що так вабить з телеекранів і вітрин супермаркетів, найчастіше стають легкою поживою торгівців людьми.

Традиційно соціологічне вивчення явища проституції проводилось у контексті соціології злочинності та девіацій. Тобто соціологи визнавали проституцію всього лише одним з проявів порушення законів, правил і норм поведінки людини в суспільстві. Пізніше під впливом феміністичних течій розширилася сфера вивчення означеної проблеми, зокрема, в контексті гендерних відносин і соціально-економічного становища жінок.

Тож цілком очевидно, що значний рівень деморалізованої поведінки підлітків, підліткової проституції в Україні вимагає принципово нового, ґрунтовного вивчення основних детермінант, які зумовлюють це негативне явище. У свою чергу, для цього потрібно створити відповідну теоретико-методологічну та методичну базу. Як крок до її формування пропонуємо, зокрема, такі детермінанти поділити на: 1) *макрочинники* – ті, що стосуються суспільних явищ і процесів, які сприяють статевій деморалізації; 2) *мезочинники* – спричинені невідповідним функціонуванням інституцій (загальноосвітня школа, ПТНЗ, інтернатні установи, деструктивна сім’я, ЗМІ, вплив вуличного оточення, молодіжних субкультур); 3) *мікрочинники* – зумовлені роллю особистості в процесі її деградації (криза моральних цінностей, негативні риси характеру: впертість, лінощі, агресивність, моральна розпущеність, проблеми зі здоров’ям).

Макрочинники, які сприяють поширенню явища статевої деморалізації, можна поділити на три групи:

– *соціально-економічні та кримінологічні*: зниження загального рівня життя (матеріальні нестатки, низький рівень добробуту громадян, у тому числі молоді); соціальна нерівність у країні; кризові ситуації в суспільстві й економіці; недосконалість програм молодіжної політики; відсутність попиту на кваліфікованих робітників, безробіття молоді; проблеми адаптації молодих людей до умов реформування соціально-економічної сфери української держави; хиткість політичного устрою; криміналізація економіки держави, поширення злочинності, наркоманії тощо; недосконалість соціальної політики держави, помилки та корупція в діяльності правоохоронних органів; порушення принципів соціальної справедливості; малоєфективний соціальний захист незабезпечених груп населення; неможливість задоволення потреби в самореалізації; алкогольні традиції, гендерна нерівність та упередженість;

– *соціально-педагогічні та психологічні*: соціальна незахищеність неповнолітніх дівчат; негативний соціальний статус випускників інтернатних установ у суспільстві; вибір педагогічно невиправданих моделей виховання дітей у сім’ї; соціальна дезадаптація молодих дівчат; низький рівень профілактичної роботи та сексуальної просвіти; стрес і навчально-інформаційне перевантаження; споживацька психологія; спроба

за допомогою фізичної близькості вирішити проблеми психологічного дискомфорту та побутової невлаштованості;

– *культурно-освітні*: криза духовних цінностей; зокрема, занепад духовно-моральних орієнтирів молодого покоління; сексуальна пропаганда в ЗМІ; деформація ціннісних орієнтацій і установок сексуальної поведінки серед молодих людей; негативний вплив молодіжних субкультур; знецінення ролі материнства; формальний підхід до організації освіти та її відірваність від процесу виховання; негативний вплив західних моделей “вільного кохання”; низький моральний рівень значної частини суспільства тощо.

Серед *мезочинників*, вивчення яких означає реалізацію інституційного підходу до заявленої проблеми, слід звернути особливу увагу на низький рівень організації статевого виховання та сексуальної просвіти в загальноосвітніх закладах (загальноосвітня школа, школа-інтернат, ПТНЗ), оскільки саме в цій площині занедбаної педагогічної роботи слід шукати нереалізований потенціал змін на краще.

Іншим важливим чинником є неефективність діяльності сім'ї й освітньо-виховних закладів у правильному та доцільному розподілі обов'язків щодо статевого виховання й сексуальної просвіти дівчат-підлітків та юнацтва. Єдність дії загальноосвітніх закладів і сім'ї у процесі виховання статево свідомих особистостей у нашій державі практично реалізується лише в планах і звітах. Неефективність роботи можна пояснити, зокрема, практичною втратою зв'язку сім'ї із загальноосвітніми навчальними закладами (що спостерігається, наприклад, у деструктивних сім'ях, де батьки не бажають цікавитися навчанням і вихованням своїх дітей; такі самі наслідки має надмірна заангажованість батьків на роботі, неповний склад сім'ї, виїзд батьків на заробітки за кордон тощо), а також недостатніми знаннями педагогів умов життя та виховання своїх учнів.

До *мікрочинників*, які можуть провокувати процес деморалізації неповнолітніх, слід віднести їхню схильність до ризикованої поведінки через: низьку самооцінку, кризу моральних цінностей, патологію родини, нездорову цікавість, низький рівень культури, важковиховуваність, упертість, вульгарність, узалежнення від алкоголю, тютюну, наркотичних засобів, перетворення сексу на засіб швидкого заробляння грошей, лінощі, агресивність, бездоглядність, злочинність.

Вивчення ролі окремих чинників і встановлення взаємозв'язку між ними та явищем статевої деморалізації дасть змогу в кожному конкретному випадку діагностувати ризик деморалізації неповнолітньої особи, знайти відповідні можливості й адекватні засоби впливу з метою запобігання аморальній поведінці.

Дослідження зазначених явищ ускладнюється практичною відсутністю статистичних даних, що не дає можливості визначення масштабів поширення цього явища, тим більше в таких його крайніх проявах, як проституція, торгівля дівчатами з метою сексуального рабства. Реальні масштаби виявити практично неможливо, оскільки підрахунки

ведуться приблизні та ґрунтуються лише на інформації усного характеру, або на неадекватних статистичних даних чи поодиноких соціологічних дослідженнях [3], а також даних громадських організацій, які працюють у сфері запобігання торгівлі людьми [4].

Але українське суспільство повинно визнати наявність і гостроту цієї проблеми. Боротьба з явищем проституції вимагає активності й ініціативи як на міжнародному, так і на державному рівнях, як з боку державних установ, так і неурядових організацій – жіночих, молодіжних, правозахисних та ін. Знання причин, чинників, аспектів, мотивів, наслідків, аналіз і здобуття максимально об'єктивних статистичних даних, які стосуються секс-послуг з боку неповнолітніх, дасть можливість більш ефективно спрямовувати діяльність урядових і громадських структур на відвертання та запобігання цій глобальній проблемі ХХІ ст.

Висновки. Аналіз літератури спрямовує нас до висновку про неоднозначність формулювання поняття поведінки з відхиленнями. Нас цікавили не випадки фізіологічної чи психологічної патології, а відхилення у статевій поведінці, що є змістом соціальної конструкції, тобто спричинені суспільними впливами. Від рівня толерантності суспільства та держави залежатиме, що, по суті, буде визнано “нормальним”, а що – “девіантним”. Зокрема, це стосується і сексуальних проявів. Тому, передусім, потрібно наголосити, що деякі види сексуальної поведінки розглядають як негативні девіації (некрофілія, зґвалтування, педофілія, геронтофілія, зоофілія, насилля щодо партнера тощо); інші – традиційно розглядаються як “відхилення”, але являють собою різновиди сексуальної поведінки в рамках “норми” (гомосексуалізм, трансвестизм, бажані для обох партнерів елементи мазохізму, садизму, мастурбація, оргії, проституція, виготовлення та розповсюдження порнографічної продукції тощо).

В основі девіантної поведінки лежать відповідні мотиви, потреби, звички, які формують структуру особистості та виступають регуляторами аморальної та протиправної активності в поведінці. Проявами девіантної поведінки виступають такі поведінкові реакції: демонстрація, агресія, виклик, самовільне та систематичне прогулювання уроків; пияцтво підлітків; вживання наркотичних речовин, аморальні дії сексуального характеру, зокрема проміскуїтет і проституція неповнолітніх. Остання детермінується широким спектром чинників психологічного, соціального та педагогічного характеру. До основних факторів, які мають визначний вплив на формування статевої поведінки неповнолітніх, зокрема, здатних запобігати (або за певних умов, навпаки, сприяти) стевій деморалізації, ми віднесемо: *соціально-комунікативні* (засоби виховання й спілкування, погляди найближчого оточення: сім'ї, колективу, окремого індивіда, який має в підлітка вагомий авторитет, вплив ЗМІ); *соціально-економічні* (бідність; безробіття; бажання неповнолітніх швидко стати матеріально незалежними тощо); *моральні* (несформована або деформована система моральних цінностей і норм; асоціальна форма самоствердження);

кримінологічні (зваблення, розбещення, насильство, примус, продаж у сексуальне рабство); *біологічні* (конституційні особливості, патологія спадковості); *особистісні* якості (погляди на подальше життя, інтереси, установки, риси характеру).

Статева деморалізація підлітків виявляється в різних формах деструктивної й аморальної поведінки, найважчою з яких вважаємо проституцію неповнолітніх дівчат. Наслідки такої асоціальної поведінки, безумовно, позначаються як на житті окремої особистості, так і на функціонуванні суспільства в цілому. Проведене дослідження причин статевої деморалізації неповнолітніх дівчат дало можливість з'ясувати, що запобігання такій крайній формі її прояву, як проституція, є складним завданням у зв'язку з негативним впливом ряду факторів, серед яких макро-, мезо- та мікрочинники, такі як: кримінальний контекст проституції жінок і дітей; відсутність бажання жертв надати інформацію про подібні дії; неефективна робота відповідних державних інституцій щодо здобуття достовірної інформації про працевлаштування молодих українок за кордоном; відсутність комплексного, збалансованого та погодженого здійснення урядом певних превентивних заходів; неефективні механізми запобігання контрабанді жінками на загальнодержавному рівні; недосконалість системи опіки, що призводить до збільшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей, які для виживання змушені працювати в найгірших умовах, зокрема, вдаватися до надання секс-послуг.

Література

1. Дитяча проституція // Енциклопедія освіти / [Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 569 с.
2. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) : навч. посіб. / [А.Й. Капська, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола ; заг. ред. А.Й. Капської]. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова ; Держ. центр соц. служб для молоді, 2002. – 164 с.
3. Секс-бізнес в Україні : спроба соціального аналізу / О.М. Балакірева, Т.В. Бондар, Ю.М. Галустьян та ін. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – 159 с.
4. Лакіза-Сачук Н. Запобігання контрабанді жінок з України : українська інформаційна кампанія : звіт про соціологічне дослідження / Н. Лакіза-Сачук, К. Левченко, О. Горбунова та ін. – К. : МОМ, 1998. – 68 с.;
5. Збірка матеріалів з питань боротьби з торгівлею жінками та дітьми // Підготовлено відділом Радника з юридичних питань Посольства США в Україні. – К. : Посольство США в Україні, 2000. – Кн. II. – 325 с.
6. Гишинский Я.И. “Отклонения” в сфере сексуального поведения / Яков Ильич Гишинский // Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений”. – СПб., 2004. – С. 368–382.

Шиделко А.В. Проституція неповнолітніх як крайній прояв статевої деморалізації

У статті в рамках дискурсу соціології освіти розглянуто причини та чинники, що зумовлюють статева деморалізацію неповнолітніх дівчат, призводячи їх до проституції.

Ключові слова: молодь, статевa деморалізація, проституція неповнолітніх.

Шиделко А.В. Проституция несовершеннолетних как крайнее проявление половой деморализации

В статье в рамках дискурса социологии образования рассмотрены причины и факторы, которые обуславливают половую деморализацию несовершеннолетних девушек, приводя их к проституции.

Ключевые слова: молодежь, половая деморализация, проституция несовершеннолетних.

Shidelko A. Juvenile prostitution as an extreme manifestation of sexual demoralization

The article in the discourse of the sociology of education considered the causes and factors responsible for the demoralization of young girls having sex, leading them into prostitution.

Key words: youth, sexual demoralization, prostitution of minors.

РОЗДУМИ НАД КНИГОЮ

ЛОБАНОВА А.С.

КАКОЙ ЖЕ КАПИТАЛИЗМ МЫ СТРОИМ В НАШЕМ ДОМЕ?

Рецензия на издание

Суименко Е.И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии / Е.И. Суименко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – 512 с.

*Истина не перестаёт быть истиной,
даже если она не признаётся большинством.*
Е.И. Суименко

Распад Советского Союза и последовавшие за ним социально-экономические перемены на постсоветском пространстве, в частности в Украине, поставили перед общественностью и, конечно, научным сообществом ряд теоретических и практических вопросов, решение которых требует колоссальных усилий всего общества. Для научного сообщества важным является, прежде всего, поиск ответа на вопрос о сущности перемен, диалектике стихийного и сознательного в этих переменах. Это также вопрос об их текущем историческом направлении, целеустремлённости и спонтанных поворотах. Одним словом, это вопрос: куда идёт Украина? Если же подойти к нему с точки зрения возможности управления общественными процессами, то этот вопрос может звучать несколько по-иному, а именно: куда же идти Украине?

Может, идти по известному, уже пройденному западноевропейскими государствами пути? Но есть ли гарантия, что этот путь вообще приемлем для украинского общества первой половины XXI в.? Может, искать совершенно новые направления и модели, избегая старых ошибок и отрицательного опыта других стран, которые раньше Украины стали на путь трансформации?

И что же делать дальше с тем социокультурным и ментальным наследием, которое всё ещё довольно сильно ощущается в обществе после десятилетий советской власти?

Вопросов, конечно, больше, чем ответов. Стоит заметить, что лишь немногие украинские учёные взяли на себя смелость в своих работах проанализировать социально-экономические процессы, произошедшие в Украине за последние 20 лет, чтобы попытаться выяснить, какие же дальнейшие перспективы и возможности развития украинского общества, какой путь и какая модель общественного развития является самой оптимальной и плодотворной.

Одной из наиболее интересных работ, по-нашему мнению, является книга *“Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и*

социальной эмпирии” – итог многолетних научных поисков и раздумий известного украинского учёного, профессора Евгения Ивановича Суименко. Следует отметить, что книга написана безупречным научным языком, она отличается глубиной и обоснованностью научных суждений, привлекает безукоризненной профессиональной лексикой. Вместе с тем, некоторые научные идеи и положения, высказанные учёным, ведут к дискуссии, поскольку вызывают сомнения и требуют своего уточнения.

В первой главе **“Общественно-исторический процесс: методологические и теоретические основания нового видения”** методологические предпосылки марксистской социологии Е. Суименко дополняет теорией социального механизма действия объективных общественных закономерностей, тем самым обогащает её понятийный аппарат, расширяет границы понимания человеческого субстрата социально-экономических отношений, раскрывает содержание индивидуативного и социативного способов материально-производственной жизнедеятельности людей и в новой интерпретации проясняет логику действия известного марксистского закона соответствия производственных отношений состоянию производительных сил общества.

Научная доказательность актуальности диалектической методологии начинается с попытки соединить воедино знания о социальных закономерностях со знаниями механизма их действия. Заметим, что современные социологи постоянно апеллируют к понятию социальный механизм, рассматривая его как одно из базовых в социологической науке, при этом ограничиваясь, как правило, такими его составляющими, как субъект действия, цель, ценности, нормы, действие, связи, способы и процедурный процесс. Однако Е. Суименко пытается объяснить сущность механизма социального процесса не только через такие категории материалистической диалектики, как *связь и движение*, но и через понятие *“энергия истории”*, которое он вводит в научный оборот, рассматривая её как *“совокупность физических движений составляющих систему общества её человеческих и вещественных элементов, которая при помощи вербальных и знаково-символических форм полицентрической социетальной психики (социального интеллекта и политической спонтанной воли) в конечном счете, приводит к определённому целезаданному или непредвиденному социальному результату (изменениям)”*. По его мнению, один из законов общественного развития состоит в том, что логика и энергия истории неразрывно связаны между собой, более того, они как две противоположные составляющие исторического процесса, одновременно находятся по отношению друг к другу в обратно пропорциональной зависимости: *“Чем меньше логики (формальной определенности) в общественной жизни, тем больше в ней энергии её субъектов-индивидов, и, наоборот, чем больше логики, тем меньше энергии (и тем больше эта “малая” энергия является оптимальной и упорядоченной”*. При этом главной составляющей энергии

истории является не просто физическая мускульная работа отдельных индивидов, а деятельность, человеческий труд, общественное движение, социальная активность, социальное действие, коллективное творчество, которые осуществляются взаимодействующими субъектами на различных уровнях общества как системного образования. В такой интерпретации учёный видит диалектическую взаимосвязь между ролью субъективного фактора (человеческая энергия поисков и решений) и алгоритмом функционирования и развития общества. То есть К. Маркс и Ф. Энгельс осуществили только первый шаг диалектического движения от конкретно-чувственного к односторонне-абстрактному, иначе говоря выявили *логику истории*, а Е. Суименко попытался связать её воедино с *энергией истории*, обосновал конкретно-понятийное содержание деятельностных механизмов закономерных общественных процессов.

Развитие теории социальных механизмов, предложенное Е. Суименко, выглядит целесообразным, а вот Закон о соответствии энергии и логики выглядит скорее произвольным, чем обоснованным. Не совсем определённо просматривается сущность понятия “энергия”, а предложенная учёным его трактовка “выпадает” из чёткой логики категорий Гегеля-Маркса, она скорее приближается к идее пассионарности Л. Гумилёва. Почему, например, логичный, а значит, закономерный общественный процесс не может быть подкреплён соответствующим объёмом человеческой энергии? Разве все революции и масштабные общественные движения (проявление энергии) были абсурдными, то есть лишёнными логики? Не противоречит ли предложенный Е. Суименко закон учению К. Маркса об общественно-исторических закономерностях и социальной революции как проявлению этих глубинных экономических закономерностей.

Свою уверенность в том, что открытость теории и методологии марксизма позволяет ей не “враждовать с другими научными подходами и воззрениями, примирять их между собой путём определения их предметных компетенций и сведения к ансамблю взаимодополняющих познавательных односторонностей и создавать *внутри себя* широкое пространство для критического и полемического полилога”, Е. Суименко подтверждает путём “переосмысления марксизма” в сфере реальных взаимодействий индивидов. Он обосновывает многообразие *единодвойственной* природы человеческого индивидуума (что осталось вне поля зрения марксизма), которое выражается в наличии *устойчивых контрпарных признаков*: природно-биологического и социально-культурного начал; социально-типических признаков, репрезентирующих общее и уникальное человеческое единичное; внутреннего (духовное, психологическое) и внешнего (предметное, овеществлённое), эндогенное, интровертное и экзогенное, экстравертное; существование *для себя* и существование *для других* (человек как *самоцель* и человек как *средство* для самоосуществления других людей); человека как *субъекта* (актор, деятель) и человека как *объекта*; активности и пассивности; обособления

и единения, индивидуализма и коллективизма. Это многообразие единой двойственных характеристик человеческой деятельности в общественно-историческом процессе выступает в качестве его конкретных механизмов, поскольку каждый из противоположных признаков “может быть востребован в одну историческую эпоху и не востребован в другую, в одной исторической полосе времени играть прогрессивную роль, а в другой – регрессивную”. Помимо этого, в силу системной связи и системного единства всех выделенных контрпар, одни обнаруживают единый, объединяющий их смысловой стержень, внутреннее родство, точно также как другие, противоположные первым по каждой их контрпар, выстраиваются в единую сквозную линию однородных признаков: в первую линию вписываются биологические начала человека, во вторую – социокультурные. Предложенные Е. Суименко контрпары не достаточно систематизированы. Парность как закономерность, по большому счету, является произвольным тезисом. Ведь человеческая деятельность настолько многообразна, что может характеризоваться не только контрпарами, но и триадами, квадратами.

Как же функционирует деятельностный механизм развития общества? По мнению учёного, он может быть адекватным или неадекватным

объективным императивам истории. Причём адекватным новым общественным закономерностям он может быть лишь тогда, когда исчерпывается его соответствие закономерностям и тенденциям существующего общественного строя, и тогда он объективно направляется на его разрушение и поиски тех алгоритмов жизнедеятельности, признаки которых уже обозначились в историческом процессе. “Если такой механизм ещё не сложился в системе прежнего общественного строя, то, по мнению Е. Суименко, действие законов и тенденций формирования нового будут иметь рассеянный, турбулентный характер с постоянной угрозой инволюций и попятных движений”. Неадекватность же этого механизма появившейся закономерности усиливает стохастический разброс в её действии, создаёт различного рода дисгармонии, приводит к умножению точек бифуркаций и замедлению исторического процесса. Поскольку учёный активно использует категориальный аппарат синергетики (общенаучной методологии, основанной на междисциплинарном, комплексном подходе к изучению социальной реальности), то, безусловно, это раскрывает новые эвристические возможности марксистской социологии, поскольку означает внесение множества поправок к детерминистским формулам зависимости надстройки от базиса, производственных отношений от характера и уровня развития производительных сил, а также их циклического движения от “соответствия” к разрешению противоречий. Более того, учёт отдельных конкретных свойств и признаков этих механизмов обеспечивает адекватный их выбор при анализе социальных процессов в рамках

определённого типа производственных отношений или специфических состояний общества.

Возникает вопрос: в чём же состоит специфика социальных механизмов действия применительно к капитализму? В работе даётся ответ: “Социальные механизмы действия специфических законов функционирования и развития капитализма, с одной стороны, структурируются на основе всех многомерных единодвойственных качеств (начал) индивидуальной жизни человека, с другой – имеют явно доминирующие качества, каковыми являются: взаимная обособленность, примат “осоциального” биологического, индивидуальная активность и экзогенная её направленность”. Е. Суименко убеждён, что понять социальную природу и капитализма, и социализма, и прокоммунистических обществ возможно только на основе фундаментальных начал, которые “конституируются из органических свойств взаимодействия индивидов – обособления и единения, дискретности и континуальности”. Именно в этом выводе и заключается новизна прочтения им марксизма, позволяющая вскрыть механизмы функционирования законов общественно-экономических формаций, и прежде всего капиталистической.

Далее Е. Суименко анализирует *индивидуацию* и *социацию* как важнейшие механообразующие признаки закономерных процессов производства и воспроизводства жизни людей, которые в определённой мере компенсируют отсутствие личностного (деятельного) механизма материально-производственного процесса в социологической его интерпретации. Он обосновывает мысль о том, что “социативный способ решения жизненных проблем направлен на их самовыживание или, точнее, на *элементарное обеспечение их материального существования*”, в то время, когда индивидуальный – *на экономическое преуспевание, максимум достижений*”. Кроме этого небезосновательно высказывает предположение о том, что социация и индивидуация как противоположные и взаимополагающие алгоритмы человеческой истории лежат в основе её циклического характера.

Таким образом, под углом зрения адекватности деятельностного механизма объективной общественной закономерности учёный пытается более пристально взглянуть на некоторые стороны и моменты тех положений К. Маркса, которые воспринимаются либо в их половинчатом, либо в недосказанном виде. Это, прежде всего, социологическое прочтение положения К. Маркса об органическом строении капитала, о возможных обобщающих выводах и вытекающих из него долгосрочных прогнозах, положения о том, что на самом деле является главным противоречием капитализма и роли “человеческого фактора” в разрешении этого главного противоречия.

Е. Суименко, углубленно анализируя марксистское понимание закона соответствия производительных сил состоянию производственных отношений и основного противоречия капитализма между общественным

характером производства и частнособственнической формой присвоения его результатов, экстраполируя его на особенности развития капитализма во второй половине XX в., раскрывает незавершённые грани марксовской теории органического строения капитала.

В результате *вердикт марксизму* звучит так: “Революционизирующее значение и суть главного противоречия, лишь в самых общих и схематичных чертах схваченные Марксом и недосказанные им в теоретически завершённом виде, составляют, в известном смысле, тайну органического строения капитала. Маркс, разумеется, не мог предвидеть конкретно-исторического финала капиталистического способа производства, в частности – адаптационных возможностей капитализма и того противоречия его сущности, которое обнаружилось в завершающей фазе его развития и смутный образ которого просматривался в тенденции понижения переменного капитала в его органическом строении”. Тем не менее, доводы автора свидетельствуют о том, что именно из логической схемы этого строения и самой исторической практики, в которой они обнаруживаются, вытекает вывод о “противоречии между принципиально новым, подготовленным целым рядом научно-технических и технологических революций уровнем современных производительных сил и товарными отношениями как *противоречии сущности капитализма*”. А поскольку исторические обстоятельства “принуждают капитализм быть человеческим”, постольку он стремится упразднить частнособственнический способ производства и заменить его “адекватным новым производительным силам интегрировавшегося человечества способом”. Закон же разрешения общественно-исторического противоречия способен действовать лишь тогда, когда он распространяется на человеческий фактор, то есть на действие самого механизма этого разрешения. Раскрытие “тайны органического строения капитала Карла Маркса”, предложенное Е. Суименко звучит аргументировано. Однако целый ряд положений, приписываемый автором капитализму, на самом деле является качествами, которые характерны для любого современного общества, независимо от отношений собственности. Нет ли здесь опасности возврата к экономическому редукционизму, казалось бы, раз и навсегда преодолённому?

Во *второй главе “Капитализм: начало и конец истории”* Е. Суименко анализирует капитализм в современной концептуальной картине общественно-исторического процесса; раскрывает особенности глобализма, антиглобализма и альтерглобализма; обосновывает эсхатологию экономического кризиса и рассматривает социализм как дивергенцию и самоотрицание капитализма.

Вне всякого сомнения, капитализм является одним из самых дискуссионных предметов научных исследований современности, поскольку каждый новый этап его развития привносит в понимание его сущности определённые коррективы, что требует совершенствования его познавательного инструментария. Не случайно учёный углубленно

анализирует существующие концепции капитализма. Осуществив их сравнительный анализ в свете многофакторного или поликаузального подхода, свойственного как технолого-детерминистской (Р. Арон, Д. Белл, П. Беккер, Д. Гэлбрейт, П. Друкер, Р. Дарендорф, Р. Инглегарт, Л. Эдвинссон, М. Мелоун, Р. Райх, Т. Сакайя, Ф. Фукуяма и др.), так и культурологической (М. Вебер, Г. Зиммель, Ф. Тённис, А. Тойнби и др.) методологиям, акцентируя внимание на теории экономического либерализма К. Поланьи и эссенциональном подходе, он приходит к убеждению, что капитализм можно рассматривать в трёх возможных его видах или разнородных состояниях.

Во-первых, как *формационное явление* с точки зрения сторонников историко-материалистического и индустриалистического направлений (в формационных триадах периодизации человеческой истории: доэкономическая, экономическая и постэкономическая формации; доиндустриальные, индустриальные и постиндустриальные общества; премодернистское, модернистское и постмодернистское состояния капитализм занимает промежуточное, второе место). Во-вторых, как *цивилизационное явление*, то есть устойчивое (скорее пространственно-временное, чем историческое) этносоциальное и культурное образование. В-третьих, как “*трансисторическое* (кроссисторическое) образование или *фрагментарное* состояние, когда его существенные признаки или атрибуты появлялись, какое-то время существовали, а затем исчезали в тех или иных регионах мира, чтобы снова появиться в иное время и в иных регионах”.

Раскрыв сущность капитализма в контексте различных научных трактовок (заметим, что подобный анализ сделан впервые в социологической науке), Евгений Иванович пытается найти ответы на ряд непростых вопросов, которые стоят перед мировой теоретической мыслью: в какой доминирующей форме будет происходить в будущем глобализационный процесс и существует ли сегодня реальная альтернатива капиталистической глобализации мира? Победит ли эта альтернатива в самом процессе противоборства капиталистической и социалистической (посткапиталистической) парадигм организации жизнедеятельности мирового сообщества или она станет реально возможной только *после полного завершения процесса капиталистической глобализации*? Способны ли будут альтернативные мировому капитализму силы победить его или капиталистическая глобализация принесёт смерть всему живому?

Для ответа на эти вопросы, он раскрывает сущность ключевых понятий глобализма, антиглобализма и альтерглобализма, изложенные в научных работах Г. Терборна, У. Бека, Дж. Сороса, И. Валлерстайна, Л. Склэйера, М. Саваса, Г. Зюганова, И. Массароша, А. Харламенко, Е. Харламенко, А. Бузгалина, А. Казинцева и других и обозначает следующие взгляды на прогнозные варианты будущего развития человечества.

Допускается множество вариантов некапиталистического пути интеграции мира в целостную систему, исходя как из “признания *гибридных* разновидностей системы капитала” (многие из них способны заявить о себе как об альтернативе капитализму), так и из принципа “единства, основанного на разнообразии”, из признания возможности тех модификаций капитализма, которые перманентно перерождаются в собственные противоположности и тем самым дают начало новой мир-системе. Очевидно, что эти позиции предполагают альтернативные капиталистической глобализации пути и способы организации человеческого общества, что находят своё отражение в антиглобализме.

Антиглобализм, по мнению Е. Суименко, имеет три значения: во-первых, “интерпретируется под культурно-цивилизационным углом зрения и акцентирует момент своеобразия, специфики развития и жизнедеятельности различных регионов мира”; во-вторых, “в качестве стратегического ориентира активной политической деятельности означает всякого рода противодействие капиталистической экспансии правящих держав в сферах мировой экономики, социальной и культурной наций, образа жизни и межгосударственных отношений” и, в-третьих, “как теория и практика активной борьбы с *капиталистической* глобализацией означает противопоставление империалистической экспансии тех принципиально отличающихся от неё форм и способов организации общества, которые, по мнению их инициаторов, способны стать реальной альтернативой капиталистической глобализации”.

Альтерглобализм рассматривается им как конструктивная альтернатива капиталистической глобализации и предполагает “интеграцию стран и народов на принципиально иной социально-экономической и политической основе” – либо на основе социалистического (коммунистического) мироустройства, либо на реанимации и модернизации остатков аграрно-общинных образований, либо на “не вполне прояснившейся теоретической модели посткапитализма (постэкономизма)”. Далее, основываясь на индуктивном, исторически-эмпирическом (а не дедуктивном) методе анализа процесса капиталистической глобализации, Е. Суименко приходит к выводу о том, что существующие альтерглобалистические концепции “сходятся в главном – в предрекаемом капитализму конце его истории и неизбежности появления иных общественно-исторических форм существования человечества”.

Является ли он сам альтерглобалистом? Несомненно, хотя прямо об этом в своей работе не говорит. Однако его прогнозирование последствий экологического кризиса, охватившего всю планету, свидетельствуют об этом. Обращая внимание на непредсказуемость системного эффекта экологической катастрофы, на существование предела перегруза экосистемы и, следовательно, необратимости возникновения в ней деструктивных процессов, анализируя существующие парадигмы, в частности *пределов роста* (устойчивого развития), концепцию социально-экономической альтернативы, учёный разделяет мнение о том, что

основной причиной экологического кризиса является капиталистический способ производства, базовым мотивом которого является прибыль. Поэтому альтернативой ему может быть общество “новых ценностей”, каковой является социалистическая форма жизнедеятельности, которой характерны разумная планомерность, упразднение алогизма “избыточности”, производство вещей и предметов длительного пользования, приоритет духовности в характере деятельности и потребления, а также смена исторического алгоритма жизнедеятельности людей. Ибо в “рамках неизбежных для капитализма дифференциации материального положения классов (групп) и господствующего в обществе принципа индивидуалистического соперничества” эсхатология экологического кризиса не устранима и человечество во “имя сохранения человеческого рода и всего земного... просто будет *вынуждено* обратиться к ... коммунизму, к отказу от частнособственнической практике по той уяснённой, в конце концов, причине, что товарное производство не только терпит индивидуализм, но и культивирует его сверх всякого предела, то есть создаёт социально-экономическую стратификацию общества, неравенство потребления и неравенство пользования”.

Безусловно, автор прав, поскольку равенство и разумность в пользовании экологическими благами возможны только на основе коллективистских принципов жизнедеятельности. Однако есть серьезные сомнения в том, что человечество образумится. И причиной этому являются именно те противоречия в мировом сообществе, которые описывает автор, – державный эгоизм высокоразвитых стран. Люди в богатых странах не готовы отказаться от своих благ ради абстрактного спасения человечества.

Вопрос о путях и формах перехода от капитализма к социализму учёный переосмысливает на основе нетрадиционного, нелинейного подхода и в контексте новых исторических условий. Полемизируя с апологетами “социализированного капитализма” (А. Гальчинский, М. Павловский), “мутантного социализма” (А. Бузгалин), “переходности социализма” (В. Вазюлин), “социализма как формации” (В. Ацюковский, Б. Ермилов), через углубленное обоснование *дивергентного социализма*, Е. Суименко полностью отрицает синтез социализма с капитализмом: “Такой кентавр, по его мнению, смешон и возможен только в больном воображении некоторых социал-демократов”. Вместо этого синтеза он выдвигает *новую идею* о “диалектическом “снятии” капитализма социализмом и с присущей ему научной скрупулезностью обосновывает положение о том, что “снимающую” роль в появлении поскопиталистического социализма может сыграть *революционная* (курсив наш – А.Л.) смена частной собственности на общественную, которая (смена) в виде “второй волны” утрачивает остроту, приобретая характер отдельных “точечных ударов” на всех уровнях социально-классового общества”. В работе прослеживается склонность автора к левизне, которая характерна для современной западной социологии. Это видно, например,

по составу руководящих органов международных социологических сообществ, в которых много марксистов, социалистов, неомарксистов, просто левых. Левизна – профессиональная болезнь социологов. Многие авторитетные социологи и их учения являются левыми, к примеру, П. Бурдьё, теория мир-систем И. Валлерстайна и др. Но западные левые не спешат провозглашать будущую смену капитализма социализмом.

Можно полностью согласиться с критикой капитализма, но делать отсюда выводы прогнозного характера, типа его гибели, полагаем, является очередной утопией. Одним из основных аргументов против социализма является не его экономическая платформа общественной собственности, а невозможность его существования исходя из сущности человека. Именно идеализация человека является основной ошибкой новых утопистов. Это скорее даже не идеализация, а абстрагирование от значимости внутренних свойств человека для построения утопичных социальных систем. На этом обжегся, как помним, Р. Оуэн, стараясь воплотить в жизнь идеи социального утопизма. Люди по своим свойствам таковы, что они не в состоянии соответствовать требованиям социализма. Временные успехи в этом плане социализма в бывшем Советском Союзе – это часть масштабного проекта по формированию ложного сознания.

Далее, говоря об обособленности современного человека, Е. Суименко упускает доводы относительно того, как можно с таким человеком строить коллективистские отношения, где возьмется новый человек. Известно, что на Западе делается много для реализации трансформации личности на путях обновления сознания, привлечения восточных эзотерических учений, но эти успехи частичны, они не создают критической массы людей, способных трансформировать свою сущность. Это хорошо показал Ж. Бодрийяр в “Обществе потребления”, где подверг иронической критике попытку обуздать потребительство.

К сожалению, в работе остался открытым и вопрос о том, представители какого же класса и при каких исторических обстоятельствах могут выступить в качестве движущей силы отрицания капитализма и революционной смены собственности?

Третья глава книги **“Модели и реалии “постсоциалистического” общества”** посвящена анализу теорий постсоциалистического развития; обоснованию моделей западного общества и экстраполяции их на Восток; обобщению опыта трансформационных процессов.

Совершенно очевидно, что распад Советского Союза поставил перед учёными, прежде всего экономистами, социологами и политологами сверхсложную задачу – концептуализировать наиболее оптимальную модель дальнейшего развития постсоветских республик. Как отмечает автор, в научной литературе сложились два крайних подхода к определению содержания “постсоциализма” – “мягкие” модели синтеза (конвергенции) основополагающих принципов рыночной (капиталистической) системы с некоторыми социальными принципами коммунистического общества, которые рассчитаны на эволюционные механизмы реализации и “жёсткие”

модели подчинения поверженного социализма капиталистической модели развития, которые предполагают “форсированные темпы и политический диктат”. Казалось бы, что наиболее подходящей идеей для конструирования оптимальной модели является *синтез представленных подходов*, поскольку он позволяет учесть и достоинства и недостатки одного и другого. Но учёный не соглашается с этой идеей, поскольку, во-первых, “политические или идейные компромиссы не практике никогда не приводили к образованию “синтетических” обществ или “общество-гибридов” и, во-вторых, “синтезирование” есть по существу тот диалектический процесс, в котором “снятие” происходит эволюционно-революционным способом, а не односторонне эволюционным, “спокойно-любезным путём”. Поэтому, представив в кратком изложении содержание теорий конвергенции (конвергенция как становление “интегрального” или “синтетического” типа общества (“общества-гибрида”)); как движение к принципиально новому обществу на базе ожидаемых и вероятных технико-технологических изменений в капиталистическом и социалистическом производстве; как ассимиляция одного типа обществом другим; как плодотворное сотрудничество и взаимодействие капитализма с социализмом) и выразив к каждой из них своё отношение, Евгений Иванович приходит к выводу о необходимости поиска *нового синтеза*, который уже не будет “сопряжён с попятными движениями, с возникновением разного рода социально-экономических суррогатов”. Наиболее перспективными “политическими ориентациями, сочетающими интересы определённого “социального пространства” с социально-классовыми (социально-статусными) интересами для него являются следующие: ориентация на вхождение, форсированное или медленное, новоявленных “постсоциалистических” стран в буржуазное сообщество (интеграция в капиталистическую систему); ориентация на независимое национально-государственное развитие, на национальный или “патриотический” капитализм; ориентация на ту или иную модель трансформации постсоциализма (построение или “воссоздание” социалистического общества национально-патриотического толка и наконец, ориентация на обновлённый социализм с имманентными ему интернациональными принципами. Нетрудно догадаться, что симпатии учёного отданы последней политической ориентации. Возникает вопрос: какие ориентации выбрало украинское общество? Анализируя четыре модели “рыночной экономики” (классическую либеральную, неолиберальную, монетаристскую и модель “шоковой терапии”), Евгений Иванович с грустью констатирует, что “какими бы эпитетами ни награждали запущенную в экономику Украины модель – неолиберальная или неокейнсианская, – по существу речь идёт о *модели зависимого развития* (зависимого по своей объективной роли), с умыслом или без умысла инъецированной в нашу хозяйственную жизнь... и пятнадцатилетняя история реформационных попыток воочию доказала это”. К сожалению, с этим нельзя не согласиться. Далее, систематизируя состояние и особенности социально-

экономического процесса в Украине, прослеживая его причинно-следственные связи и сопоставляя их с логико-исторической схемой дивергентно-конвергентного характера развития человечества, Е. Суименко (заметим, впервые в отечественной научной мысли!) составляет гипотетическую картину современного состояния Украины, определив его как *инволюционная конвергенция*. В чём же состоит её специфика? По мнению исследователя, в том, что она проявляется в “двухвариантном виде, когда в одном случае системообразующую роль выполняет либеральный неоконсерватизм, а в другом – модернизированный феодализм”, то есть в ней сходятся “худшие черты капитализма, как бы реконструирующие нонэватический период его “дикой свободы” с худшими чертами социализма, воспроизводящими феодально-бюрократические отношения внеэкономического принуждения”. Украинский вариант инволюционной конвергенции с попеременной сменой капитализированного феодализма с имманентной ему формулой “власть – деньги – власть” и феодализированного капитализма по формуле “деньги – власть – деньги” в конце концов, выразился в доминировании последнего. Что же касается *выбора дальнейшего пути развития*, то наиболее приемлемым для автора книги является, *не социализированный капитализм, а капитализированный социализм*, фундамент которого успешно заложен в современном Китае и в единственной постсоветской республике – Беларуси.

Можно было бы согласиться с предложением Е. Суименко о том, что капитализированный социализм имеет свою позитивную направленность, но возникает очередное “но”: кто в Украине это может и будет осуществлять? Сторонников этой идеи, пока в нашем обществе крайне мало. Можно говорить о новом утопизме, идея которого никогда не иссякнет, ведь, сколько существуют обществоведческие науки, столько же времени существуют и утопические теории. То есть, как нам представляется, некоторые тезисы учёного о построении нового социализма в данный исторический период носят утопический характер и недостаточно согласуются со свойствами основного субъекта истории – человека.

Четвёртая, последняя глава книги посвящена особенностям развития Украины в постсоветском пространстве и времени, в частности рассматривается эффект идеологического отката и метаморфозы рыночной политики; анализируются роль предпринимательской деятельности и особенности отношений собственности; характеризуется самочувствие населения и объективные реалии относительно социально-классовой структуры общества.

Отмечая с сожалением, что в Украине после распада Советского Союза произошёл “*идеологический откат* от социалистических ценностей к ценностям капиталистическим”, и обосновывая его причины и последствия, Е. Суименко откровенно высказывает свою приверженность к идее обновлённого социализма – “*социализма нового уровня*,”

обогащённого завоеваниями и приобретениями капиталистической цивилизации” (курсив наш – А.Л) [с.421]. Эта идея впервые была озвучена Е. Суименко ещё в 1998 г. в статье: “В какой Украине мы живём? Ещё одна версия сущности “трансформации”¹. Прошло 12 лет, ситуация в Украине мало чем изменилась, а идея социализма, к большому сожалению, вообще перестала быть дискуссионной в украинском научном сообществе.

Очевидно, что одним из наибольших приобретений капиталистической цивилизации есть предпринимательство как прагматически ориентированная деятельность по экономическим нововведениям. Неслучайно Е. Суименко акцентирует своё внимание на особенностях его становления в новейшей истории Украины, выделяя три этапа его развития: теневое предпринимательство – советский период (1970–1980-е гг.); полулегальное (вторая половина 1980-х гг.) и легитимное, обеспеченное правовыми гарантиями и государственной поддержкой (с 1991 г.), – отмечает, что “весь ход экономических реформ” засвидетельствовал, что панацея предпринимательской активности в них не сработала”. А “соревнование между “цивилизованным”, созидательным и криминальным, деструктивным предпринимательством закончилось победой последнего”. Способствовало этому и “реформирование” отношений собственности, в результате которого в Украине произошла “противоречащая здравому смыслу и историческим закономерностям тотальная приватизация общественной трудовой собственности”, которую Е. Суименко прямо называет “разграблением”, после которого началось “интенсивное перераспределение уже присвоенных богатств с колоссальной утечкой их в страны Запада, за пределы национальной экономики. В результате наиболее “типичным структурообразующим элементом социальной жизни общества становится кланово-корпоративная группа – объединение людей по способу и характеру их специализированной деятельности с целью самовыживания или преуспевания”.

На основе углубленного анализа социальной структуры украинского общества автор выделяет такие её особенности: она не соответствует классическим образцам капиталистических стран; носит хаотичный, хрупкий характер, имеет неопределённые и размытые социально-классовые образования (*теневые или полулегальные группы крупных капиталистов; группы маловлиятельных средних и мелких собственников частных и приватизированных предприятий; пролетаризированную полубезработную массу рабочих и служащих предприятий государственного сектора; материально обеспеченный слой наёмных работников частных и приватизированных предприятий; размытый и социально разнородный слой интеллигенции; обезземеленное, искусственно разобщенное и технически разоруженное крестьянство*), большинство из которых осуществляет свою деятельность посредством мелких корпоративных групп, что затрудняет их консолидацию по классовому

---

¹ См.: Социология: теория, методы, маркетинг. – 1998. – № 6. – С.176–194.

признаку. Нужно отдать должное учёному в том, что от его внимательного взгляда не скрылись главные негативные тенденции, которые имеют место в современном украинском обществе. Но если согласиться с предложенной характеристикой, то Украина – это гибнущее общество. Эта мысль, озвученная профессором С. Катаевым на I Конгрессе социологов Украины, была встречена негативно². Социологи в массе своей не согласны с тем, что Украина гибнет. Да, негативные тенденции есть, но ни не поглощают абсолютно весь социум, остаются некие анклавов его воспроизводства. Пока нет убедительного теоретического обоснования сущности тех компенсаторных процессов, благодаря которым Украина все же сохраняет свою жизнеспособность, несмотря на эсхатологические прогнозы.

В целом же работа Е. Суименко “Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии” чрезвычайно интересна и профессиональна, она насыщена новизной, пронизана многообразием научных идей, которые не только не устаревают со временем, а, наоборот, с каждым годом становятся всё актуальнее и полемичнее, всё востребованнее научным сообществом для понимания сущности тех процессов, которые разворачиваются в современном мире, в частности в Украине. Можно смело сказать, что это новое, углубленное прочтение марксистской социологии, более того, это её продолжение, её заново и объективно переосмысленная интерпретация. В известной нам научной литературе, как правило, раскрывались и активно дискутировались те идеи К. Маркса, которые касались макроэкономических процессов и явлений, то есть марксизм рассматривался исключительно как макросоциологическая теория, индивидуалистическая же компонента (микроуровень социальных отношений) оставалась за пределами научного осмысления. Более того, как нам известно, никто из украинских социологов, кроме Е. Суименко и И. Поповой³ не пытался в последнее десятилетие переосмысливать и экстраполировать марксистские идеи на современную действительность. Между тем российские и западноевропейские учёные всё чаще и чаще обращаются к марксизму, пытаясь беспристрастно отделить в нём “зёрна от плевел”.

Исключительную ценность представляет то, что “возвращение” Е. Суименко к марксизму происходит, прежде всего, в направлении его критики и дополнения теоретико-методологической классики новыми привнесениями. И, благодаря этому “возвращению”, учёный даёт утвердительный ответ на один из самых важных вопросов: какой капитализм пришёл в наш дом? По его мнению, это “*исторически*

---

² См.: Катаев С. Украина как гибнущее общество: социологический аспект / С. Катаев // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей: тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х. : ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – С. 46.

³ См.: Попова И. Судьба одной социологической парадигмы (к 120-летию со дня смерти К. Маркса) / И. Попова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 131–148.

побочный или “запоздалый” капитализм, который, по распоряжению истории, выполняет в большей мере не функцию *экономического* роста и развития, а функцию создания и накопления “человеческого капитала”, то есть функцию *социального порядка*”. Сможет ли украинское общество раскрыть и реализовать его созидательные возможности или выберет новый путь своего развития – капитализированный социализм или останется в путях феодализованного капитализма, а значит, на обочине цивилизационного развития – покажет будущее.

НОВИЙ ПІДХІД ДО РОЗРОБКИ НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИХ ПОСІБНИКІВ

Рецензія на видання

Мокряк В.Л. Світ і Україна: Динаміка основних показників соціально-економічної статистики : навчально-методичний посібник / В.Л. Мокряк, А.С. Лобанова, Е.В. Мокряк, О.С. Савіна ; за ред. А.С. Лобанової. – 2-ге вид., перероблене та доповнене. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 548 с.

Навчально-методичний посібник підготував колектив авторів: Лобанова А.С., Мокряк В.В., Мокряк Е.В., Савіна О.С. – під керівництвом та за редакцією професора Лобанової А.С.

Відразу слід відзначити актуальність цього видання не лише для студентів вищих навчальних закладів, а й для всієї соціологічної та економічної спільноти України.

Такий посібник є чи не єдиним в Україні навчально-методичним виданням, яке широко та змістовно, з використанням повної статистичної інформації характеризує такі принципово важливі аспекти соціально-економічного буття України та світу, як: людський потенціал, зайнятість, підприємництво, гроші, доходи. При цьому необхідно наголосити на тому, що всі перелічені напрями висвітлені з наданням не тільки статистичних даних, а й вміщенням формул для розрахунків, описових характеристик показників. Привертає увагу глибина статистичного матеріалу, яка за окремими напрямами сягає 1960-х рр. минулого сторіччя.

Великою заслугою авторів можна назвати надання посилань на інформаційні джерела, що не тільки підтверджує інформаційну змістовність і достовірність наведених даних, а й дає змогу використовувати ці матеріали під час наукових досліджень.

Особливо цінними є наведені на початку відповідних розділів структурно-логічні схеми аналізу певного соціально-економічного процесу. Подальше викладення матеріалів і статистичних даних, таким чином, є упорядкованим та зрозумілим. До того ж надає легкості у сприйнятті авторської логіки викладення матеріалу.

Особливо слід відзначити використання авторами аналізу даних не тільки в межах України, а й світових сентенцій. Такий підхід створює умови для якомога повнішого розуміння динаміки відповідних процесів в Україні порівняно зі світовими тенденціями.

На нашу думку, цей посібник доцільно використовувати не тільки в навчальному процесі, а й у державному управлінні як основу для розробки та прийняття управлінських рішень.

Навчально-методичний посібник має виражений міждисциплінарний характер та може стати в пригоді викладачам менеджменту, соціології, економіки державного управління тощо.

Принципових змістовних недоліків у праці авторського колективу не виявлено. Єдиним побажанням для авторів можна вважати часткове наближення цього видання до соціології (зокрема, громадської думки). Цікавими могли б бути результати порівняльного аналізу об'єктивних соціально-демографічних, економічних показників, які наведені в межах посібника, з показниками соціологічних моніторингів.

При цьому зрозумілим є те, що в такому разі обсяг посібника, який і без того становить 32 у.д.а., значно б зріс, що могло б ускладнити роботу з ним.

У цілому навчально-методичний посібник “Світ і Україна: Динаміка основних показників соціально-економічної статистики” є якісним та змістовним виданням, яке буде гідно оцінене працівниками науки та освіти, а також студентами.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Баршацька Г.Ю.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Батюк А.М.** – старший викладач, Криворізький економічний інститут КНЕУ.
- Батюк Г.Ю.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Бацман О.С.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Безносів М.А.** – кандидат соціологічних наук, доцент, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
- Бєлікова Н.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент, ДонНУ.
- Бондар Г.Г.** – здобувач, Класичний приватний університет.
- Бондар О.М.** – аспірант, Криворізький державний педагогічний університет.
- Бондаренко О.В.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Воронкова В.Г.** – доктор соціологічних наук, професор, Запорізька державна інженерна академія.
- Воропаєва В.Г.** – кандидат філософських наук, доцент, Державна льотна академія України, м. Кіровоград.
- Гордієнко Ю.В.** – викладач, Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці.
- Даценко Г.А.** – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
- Дікова-Фаворська О.М.** – доктор соціологічних наук, професор, Житомирський економіко-гуманітарний інститут Університету “Україна”.
- Домбровська О.** – PhD, викладач, Опольський університет (Польща).
- Зоська Я.В.** – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.
- Зубенко О.О.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Катаєв С.Л.** – доктор соціологічних наук, професор, Класичний приватний університет.
- Коваль В.О.** – кандидат педагогічних наук, доцент, Класичний приватний університет.
- Кременецька В.** – аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Лобанова А.С.** – доктор соціологічних наук, професор, Криворізький державний педагогічний університет.
- Мартинюк І.О.** – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України.
- Марушкевич Б.М.** – магістр соціології, м. Київ.
- Масальський В.І.** – кандидат історичних наук, професор, ДонНУ, академік Української технологічної академії.
- Мохаммад Луай** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Найштетік Є.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Огаренко Т.О.** – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.
- Орлова О.І.** – кандидат соціологічних наук, доцент, Криворізький національний університет.
- Паронікян А.А.** – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
- Петренко Л.А.** – аспірант, Класичний приватний університет.
- Подгурецький Й.** – доктор соціологічних наук, професор, Опольський університет (Польща).

Подшивалкіна В.І. – доктор соціологічних наук, професор, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова.

Полторак В.А. – доктор філософських наук, професор, Дніпропетровський університет економіки та права імені Альфреда Нобеля.

Попов С.М. – кандидат технічних наук, доктор філософії (PHD), доцент, старший науковий співробітник, професор, Запорізький національний технічний університет.

Романенко Ю.В. – доктор соціологічних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рябко І.В. – кандидат наук з державного управління, доцент, Класичний приватний університет.

Северинюк В.М. – доктор політичних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Сірий Є.В. – доктор соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Скідін Л.О. – кандидат соціологічних наук, Класичний приватний університет

Скориніна-Погребна О.В. – кандидат психологічних наук, докторант, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Соболева Н.І. – доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України.

Таран В.О. – доктор філософських наук, професор, Запорізький національний університет.

Фудорова О.М. – аспірант, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

Хрустальова М.С. – кандидат політичних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет.

Цимбалюк Н.М. – доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Чигрин В.О. – доктор соціологічних наук, професор, Керченський державний морський університет.

Чигрина Н.В. – кандидат соціологічних наук, Керченський державний морський технологічний університет.

Швець Д.Є. – кандидат соціологічних наук, доцент, Запорізька державна інженерна академія.

Шиделко А.В. – аспірант, Класичний приватний університет.

Шубер-Беднаж Е.Т. – PHD, викладач Вищої школи педагогіки, м. Познань (Польща).

Щербина В.В. – кандидат соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Щербина В.Л. – кандидат соціологічних наук, науковий співробітник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Щербина В.М. – доктор соціологічних наук, Інститут культурології Національної академії наук України, м. Київ.

Ядранська О.В. – кандидат наук з державного управління, доцент, ОКВНЗ “ІІІ “Стратегія””.

Ядранський Д.М. – доктор соціологічних наук, доцент, Класичний приватний університет.

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

Випуск 50

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.*

Редактори А.О. Бессараб, С.А. Козиряцька
Технічні редактори О.О. Івченко, О.В. Колотова

Підписано до друку 17.10.2011 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк ризограф. Гарнітура Times.
Умовн.-друк. 26,74. Обл.-вид. арк. 31,29. Тираж 300 прим. Зам № 03-11Ж.

Видавець та виготовлювач
Класичний приватний університет
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70-б

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК, № 3321 від 25.11.2008 р.